

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL NO.

Sa2v22 | Tai | Aga

ACC. NO.

1894

1894

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र प्रथमकाण्डस्थतृतीयप्रपाठकगतनवमानुवाकमारभ्य

सप्तमप्रपाठकस्थनवमानुवाकान्तो

द्वितीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् "महादेव चिमणाजी आपटे" इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

मकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनाकृतिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६२ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४० ।

(अस्म्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं चतुर्दशाणकमुतं रूपकत्रयम् (३-१४) ।

CENTRAL ARCHIVES OF INDIA

LIBRARY, NEW DELHI

Acc. No. 1897-1899

Date. 25. 8. 54.

Call No. 6a 2 V22 / Krs / Aga Tai / Aga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता—

ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तस्या द्वितीयो भागः ।

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वाक्त्त आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतां
चक्षुस्त आ प्यायताः श्रोत्रं त आ प्यायतां
या तं प्राणाञ्छुग्जगाम या चक्षुर्या श्रोत्रं यत्तं
कुरुं यदास्थितं तत्त आ प्यायतां तत्त एतेन
शुन्धतां नार्भिस्त आ प्यायतां पायुस्त आ
प्यायताः शुद्धाश्चरित्राः शमद्भ्यः (१) शमो-
षधीभ्यः शं पृथिव्यै शमहोभ्यामोषधे जाय-
स्वेन स्वधिते मेन हिंसी रक्षसी भागोऽ-
सीदमह रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्म इदमेनमधमं तमो नयामीषे
त्वा पुतेन द्यावापृथिवी प्रोष्वथिामच्छिञ्चो
रायः सुवीरं उर्वन्तरिक्षमन्विहि वायो वीहि
स्तोकानाः स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छ-
तम् (२) ॥

(अद्भ्यो वीहि पश्च व) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

अष्टमेऽनुवाके संज्ञापनमुक्तम् । संज्ञापितस्य पशोर्वपोत्सेदनमभिधीयते ।

वाक्क इति । बौधायनः—“ सानुपूर्वं पशोः प्राणानाप्याययति वाक्क आ
प्यायतामिति वाचं, प्राणस्त आ प्यायतामिति प्राणं, चक्षुस्त आ प्यायतामिति
चक्षुः, श्रोत्रं त आ प्यायतामिति श्रोत्रं तानेव पुनः संमृशति या ते प्राणाञ्जु-
ग्जगाम या चक्षुर्वा श्रोत्रं यत्ते कूरं यदास्थितं तत्त आ प्यायतां तत्त एतेन
शुन्धतामिति वाभिस्त आ प्यायतामिति नार्मि, पायुस्त आ प्यायतामिति पायुं,
संमृगृह्य पदः प्रक्षालयति शुद्धाश्चरित्राः शमद्भ्यः शमोषधीभ्यः शं पृथिव्या
इति, शमहोभ्यामिति शिष्टा दक्षिणतोऽनुपृष्टं निनयेत् ” इति ।

आपस्तम्बोऽत्र कंचिद्विशेषमाह—“ या ते प्राणाञ्जुग्जगामेति हृदयदेशं
शुद्धाश्चरित्रा इति पादानैकैकमाप्याय्य जपति शमद्भ्य इति पुरा स्तोकाणां भूमेः
प्रापणाच्छमोषधीभ्यः शं पृथिव्या इति भूम्यां शेषं निनीय ” इति ।

हे पशो त्वदीयं वाग्निन्द्रियं गोलकपरित्यागशोकं संत्यज्य स्वकिरिष्यमाण-
देवतादेहे सुखेनाऽऽप्यायतां वर्धताम् । एवमन्यत्रापि । किंच निर्यौणकाले हृदय-
पुण्डरीके संकुचितांस्तव प्राणवायुश्चक्षुरादीन्द्रियाणि च यः शोको जगाम, यच्च
बन्धनमुखनिरोधनादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं, यदपि छेदादिकमास्थितं कर्तुमुप-
स्थितं तव तत्सर्वमाप्यायतां शाम्यतु । किंच तव तत्प्राणादिकमेतेन जलेन
शुन्धतां भाविदेहप्रवेशाय शुद्धं भवतु । चरत्येभिरिति चरित्राः पादास्तेऽपि
शुद्धाः सन्तु । वाभिरग्निः प्रोक्षणं क्रियते, याश्चौषधयो बर्हिःस्वरूपेण पशोरधः
स्थापिताः, या च पृथिवी न्रियमाणं पशुं निर्मार्तिं, यौ चाहोरात्रौ पशुमारण-
काले उपस्थितौ, तेषां सर्वेषां शं सुखं भवतु ।

शोकप्रसार्कं दर्शयन्व्याचष्टे—

“ पशोर्वा आलब्धस्य प्राणाञ्जुगृह्णति वाक्क आ प्यायतां प्राणस्त आ
प्यायतामित्याह प्राणेभ्य एवास्य शुचिरे शमयति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ९] इति ।

शुग्गव्यथां विधत्ते—

(संज्ञपितस्य पशोर्वपोत्वेदनम्)

“ सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीः शुक्म विशति शमहोम्यामिति नि नयत्यहो-
रात्राभ्यामेव पृथिव्यै शुचः शमयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

प्राणेभ्योऽपनीता शुक्लपृथिवीमधिष्ठाप तदीयदेवताशरीरे मविशति । एवं
कालादौ प्रवेशः । पविष्टायाः शुचः शान्तिर्निनयनेन भवति ।

ओषध इति । कल्पः—“ ओषधे त्रायस्वैनमित्युपाकरणयोरवशिष्टं दक्षिणेन
नाभिमन्तर्धाय स्वधिते मेनः हिंसीरिति स्वधितिना पार्श्वतस्तिर्यगाच्छ्रयति ”
इति ।

या हिंसीरित्येतस्याभिप्रायमाह—

“ओषधे त्रायस्वैनः स्वधिते मेनः हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

विधत्ते—

“पार्श्वत आ च्छ्रयति मध्यतो हि मनुष्या आच्छ्रयन्ति तिरश्चीनमा च्छ्रय-
त्यनूचीनं हि मनुष्या आच्छ्रयन्ति व्यावृत्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९]
इति ।

वपोत्वेदनार्थं दक्षिणपार्श्वे छिन्द्यात् । मांसाहारास्तु मनुष्या नाभिदेशे
छिन्दन्ति । तत्राप्यनूचीनं पशोर्देह्यमनुसृत्य तदुभयवैलक्षण्यमिह कार्यम् ।

रक्षसामिति । बौधायनः—“ अथैतस्यैव बर्हिषोऽणिमत्स्रचते स्थविमदुभ-
यतो लोहितेनाङ्गत्वेमां दिशं निरस्यति रक्षसां भागोऽसीदमहः रक्षोऽध्वं तपो
नयामि योऽस्मान्हेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमेनमध्वं तपो नयामीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ बर्हिषोऽग्नं सव्येन पाणिनाऽऽदत्तेऽथ मध्यं यत आच्छ्रयति
तुमयतो लोहितेनाङ्गत्वा रक्षसां भागोऽसीत्युत्तरमपरमवान्तरदेवां निरस्याथै-
नत्सव्येन पदाऽधितिष्ठतीदमहः रक्ष इति ” इति ।

विधत्ते—

“ रक्षसां भागोऽसीति स्थविमतो बर्हिरक्त्वाऽप्यस्थत्यस्यैव रक्षांसि निरव-
द्यते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

स्थूलस्य भावः स्थविमा तस्मात्सप्तम्यर्थे तसिद्ध । स्थविमतः । स्थविमश-
व्येन बर्हिषो मूलभागः स्थूलत्वादुपलक्ष्यते । तस्मिन्भागे रक्तेन बर्हिरङ्गत्वा
निरस्येत् । तथा सत्यशुजैव रक्षांसि निःशेषेण भागवन्ति कृत्वाऽप्यनयति ।

द्वितीयमन्त्रं व्याचष्टे—

“ इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाक् पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यथैनं द्वेष्टि तावुभावधमं तमो नयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अधमं तमो महद्दुःखम् ।

इषे त्वेति । कल्पः—“ इषे त्वेति वषामुत्सिदति घृतेन द्यावापृथिवी प्रो-
र्ण्वाधामिति वषया द्विशूलां प्रच्छाद्य ” इति ।

हे वषे यजमानस्य देवतायाश्चेष्ट्यमाणान्नसिद्धयर्थं त्वामुत्सिदामि । हे शूलद्व-
यरूपे द्यावापृथिवीतुल्ये वषाअपण्यौ घृतसमानया वषया भवदीयस्वरूपं प्रोर्णा-
धामाच्छादयतम् ।

विधत्ते—

“ इषे त्वेति वषामुत्सिदतीच्छत इव शेष यो यजते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अत्र शूलाद्येण वषां भिन्द्यान्न वेति विचारं हवि निधाय पक्षद्वयेऽपि दूषण-
मुपन्यस्यति—

“ यदुपतुन्धाद्बुद्धोऽस्य पशुन्वातुकः स्याद्यज्ञोपतुन्धादयता स्यात् ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

भेदनमन्तरेण धृताऽपि नियन्तुमशक्यत्वादितस्ततः पतेत् ।

दोषद्वयास्पृष्टं पक्षान्तरं विधत्ते—

“ अन्ययोपतृणत्यन्धया न धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

एकया शास्त्रमां भिन्द्यादितरया न भिन्द्यात्तथा सति धृताऽपि भवति रुद्रश्च
न हिनस्ति ।

वषाशब्दशूलशब्दौ परित्यज्यं घृतशब्दप्रयोगस्य द्यावापृथिवीशब्दप्रयोगस्य
च तात्पर्यमाह—

“ घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्ण्वाधामित्याह द्यावापृथिवी एव रसेनानकि ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

(संश्रुतस्य पशोर्वपोत्सेदनम्)

अच्छिन्न इति । कल्पः—“ अथस्तात्परिवासयत्यच्छिन्नो रायः सुवीर इति ” इति ।

अयं वपाभागविच्छिद्यमानोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन व्यथानुत्पत्तेर्न च्छिन्नः । कीदृशो भागः । शोभना वीरा यजमानस्य पुत्रपौत्रादयो यस्य स सुवीरः । तादृशो रायो घनानि प्रयच्छतु ।

स्पष्टार्थतामाह—

“ अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

उर्विति । कल्पः—“ उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति ” इति ।

हे वपे त्वमुत्सेदनरूपस्य कौर्मस्य शान्तये विस्तीर्णमन्तरिक्षमनुप्रविश्याऽऽहवनीयदेशं गच्छ ।

इममेवार्थं दर्शयति—

“ क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्वपामुत्सिदत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

वपाश्रपण्योः स्पर्श विधत्ते—

“ य वा इषोऽस्मात्लोकान्च्यवते यः पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारभते वपाश्रपणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

वपायाः पुरतः पशोरिव बहर्निं विधत्ते—

“ अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या अथो देवता एव हव्येनान्वेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात्तस्य पृष्ठतो वपानयने सर्वा अपि देवता हव्येनानुभता भवन्ति ।

वायविति । कल्पः—“ आहवनीयस्यान्तिमेष्वाङ्गारेषु वपायै प्रतितप्यमानायै बर्हिषोऽग्नमुपास्थति वायो वीहि स्तोकानामिति ” इति ।

द्विश्रुत्या शास्त्रया धार्यमाणाया वपाया उपरि त्वामु ते दधिर इति मन्त्रेणाऽऽज्ये हुवे सति तत्सकाशात्पतन्तो बिन्दवः स्तोकाः । हे वायो वात्सो-कान्वीहि विभक्तान्कुरु पिबेत्यर्थः ।

(संक्षेपितस्य पक्षोर्वयोत्सेदनम्)

व्यतिरेकमुखेणाऽऽहवनीयस्योत्तरपार्श्ववर्तिष्वङ्गनरेषु वपायाः श्रपणं विधत्ते—

“ नाम्नममङ्गनरमसिहरेद्यदन्तममङ्गनरमसिहरेदेवता अति मन्येते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अङ्गनरस्य सर्वं देवतात्मकत्वेन तदवज्ञया देवता एवावज्ञाता भवन्ति । तस्माद-
स्मिन्नेवाङ्गनरे वपां श्रपयेत् ।

वीहीत्यत्र विशब्दस्यार्थं दर्शयति—

“ वायो वीहि स्तोकांनाभित्याह तस्माद्विभक्ताः स्तोका अव पद्यन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

पतन्तीत्यर्थः । वपाया अधस्ताद्बहिर्ग्रस्थापनविधिमर्थवादेनोचयति—

“ अग्रे वा एतत्पशूनां यद्वपाऽग्रमोषधीनां बहिर्ग्रथेणैवाग्रं समर्पयत्यथो
ओषधीष्वेव पशून्पति षापयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।अग्रं श्रेष्ठम् । ओषध्मग्रेण बहिर्ग्रा पश्वग्ररूपाया वपायाः समृद्धार्थमोषधीषु
पशुपतिषापनार्थं बहिर्ग्रं वपाया अधः स्थापयेदित्यर्थः ।

अधान्तिममयाजार्थं भैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—

“ स्वाहाकृवीभ्यः प्रेष्येत्याह यज्ञस्य समिदधै ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ९] इति ।स्वाहाशब्दबहुला कृतिर्मन्त्रप्रयोगो यासामन्तिममयाजदेवतानां ताः स्वाहा-
कृतयस्तदर्थं हे भैत्रावरुण होतारं प्रेरय । भैत्रावरुणस्तु होता यज्ञदर्शि स्वाहाऽऽ-
व्यस्त्येषादिमन्त्रेण होतारं प्रेषयति । स च होता सद्यो जाग्रो न्यमिमीत यज्ञ-
मित्यादिकां याज्यां पठति । ततोऽध्वर्युरन्तिममयाजं यजति । एवमयं प्रेषो
यज्ञस्य सम्पत्तिश्चैव संपद्यते ।

प्रयाजशेषेण इविरभिचारणं विधत्ते—

“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यमात्मा वपा पृषदाज्यमभिचार्यं
वपामभि चारयत्यात्मजैव पशूनां प्राणापानौ दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ९] इति ।वृषिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यम् । पृषदाज्यस्य वपायाश्चाभिचारणेन वपात्तये पश्चा-
त्तमि पृषदाज्यरूपौ पशूनां प्राणापानौ स्थापयति ।स्वाहेति । कल्पः—“ प्रतिप्रस्थाताऽऽहवनीये वपाश्रपणी महरति स्वाहो-
र्ध्वनमसं पारुवं गच्छतमिति प्रार्चीं दिशूलां प्रतीचीमेकशूलां ” इति ।

(वसोहोमः)

हे वषाभ्यपण्यौ युवां स्वाहुते सत्यावूर्ध्वनमःसंस्तुतं मरुतुर्वं गच्छतम् ।

तस्मात्तावुपयोगं दर्शयति—

“ स्वाहोर्ध्वनमसं मारुतं गच्छतमित्याहोर्ध्वनमा ह स्म वै मारुतो देवानां
वषाभ्यपणी म हरति तेनैवैने म हरति = [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९]
इति ।

व्यत्यस्ताम्रतां विधत्ते—

“ विपूषी म हरति तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानौ ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ९] इति ।

प्राण ऊर्ध्ववृत्तिरपानोऽधोवृत्तिरित्युभयोर्व्यात्यासः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वागहाऽऽप्यायने शेषं शमहो निनयेद्भुवि ।

ओष स्वधि यथापूर्वं रक्ष दर्मं सजोहितम् ॥ १ ॥

रमणेदिदं बाधनीयमिष उरिस्त्वद्यवे वषा ।

घृते भ्यपण्यावाच्छाद्ये अञ्छि सा कृत्यते वषा ॥ २ ॥

उरु पूर्वांनलं गत्वा दायो दर्भमधः क्षिपेत् ।

स्वाहा भ्यपण्युपक्षेपो मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ ३ ॥ ” [इति] ॥

अत्र भीमासाछन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं
देवेभ्यो हव्यं घृतवात्स्वाहैन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे
नि देव्यदैन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे वि वोभुव-
देव त्वष्टर्भूरिं ते तत्समेतु विपुरुषा यस्त-
लक्ष्माणो भवथ देवत्रा यन्तमवसे ससायोऽ-

नु त्वा माता पितरौ मदन्तु अरिरस्यमिस्त्वा
 श्रीणात्वापः समरिणन्वातस्य (१) त्वा
 ध्रज्यै पुष्णो र२ ह्या अपामोषधीना२ रोहि-
 ष्यै घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः
 पिबतान्तरिक्षस्य हविरासि स्वाहा त्वाऽन्त-
 रिक्षाय दिशः प्रदिश आदिशो विदिश
 उदिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो दिग्भ्यः (२) ।

वातस्याष्टाविंशतिश्च ॥

इति लृण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके वपाप्रयोगोऽभिहितः । दशमे तु वसाहोमोऽभिधीयते ।

सं त इति । कल्पः—“ शमितुर्हृदयशूलमादाय तेन हृदयमुपतृण्य तं
 शमित्रे मदाय पृषदाज्येन हृदयमभिधारयति सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो
 जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत्त्वाहेति ” इति ।

हे हृदय ते मनस्थानीयेन पृषदाज्येन देवानां मनः संगतमस्तु । एवं प्राणेऽपि
 योज्यम् । हव्यं त्वां देवानां मियं घृतवद्यथा भवति तथा स्वाहाऽभिधारयामि ।
 सोऽयं मन्त्र उपेक्षितः ।

अभिधारणं विधित्सुरादौ वपोत्सेदप्रयुक्ताच्छिद्राविधानरूपं पञ्चङ्गं पुरोडाशं
 विधत्ते—

“ पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा लभते ” [सं० का० ६
 प्र० ३ अ० १०] इति ।

मेधः सारः । पुरोडाशस्य व्रीहिसारत्वात्सारोपेतं पशुमालब्धवान्भवति ।

(वसाहोमः)

निरुप्तस्य होमकालं विधत्ते—

“ वषथा पचयं पुरोडाशेन प्र चरत्यूर्गे पुरोडाश ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधात्यथो पशोरेव छिद्रमपि दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

जाववेदो वषथा मच्छ देवानिति मन्वेण वषां हुत्वा पश्चात्पुरोडाशहोमः । वषाहृदयादिहोमयोर्मध्यं पशूनामुदरस्थानमतस्तनैवोर्गे पुरोडाशरूपमन्नं स्थापित-
वान्भवति । किंच वषाच्छेदेन यत्पशोश्छिद्रं तत्पिहितं भवति ।

उत्तरदेशे हृदयादिहविः पचन्तं शमितारं प्रति ब्रह्ममन्त्रमुत्पादयति—

“ पृषदाज्यस्योपहत्य त्रिः पृच्छति श्रुतं हवीः३ शमितरिति त्रिषत्या हि देवाः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

पृषदाज्यस्य पात्रगतस्यांशं सुवेणोपहत्य पृथक्स्तीकृत्य मन्वेण त्रिः पृच्छेत् । श्रुतं पक्वम् । प्लुतिः प्रश्नार्था । त्रिरुक्तं सत्यमिति बुद्धिर्येषां ते त्रिषत्याः । व्यतिरेकमुखेणोत्तरविधिमुच्यति—

“ योऽश्रुतं श्रुतमाह स एनसा ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

युज्यत इति शेषः । तस्माच्छ्रुते सत्युत्तरं ब्रूयादिति विधिः ।

अत्र सूत्रम्—“ अथ प्रतिप्रस्थाता पृषदाज्यं विहत्य जुद्धां समानीयान्तरेण चात्बालोत्तरावुदङ्कुपनिष्क्रम्य पृच्छति श्रुतं हवीः३ शमितरिति शमितैष उत्तरणो हृदयशूलं धारयंस्तिष्ठति स श्रुतमिति प्रत्याह तं तथैव द्वितीयमुत्क्रम्य पृच्छति तं तथैवेतरः प्रत्याह तं तथैव तृतीयमुत्क्रम्य पृच्छति तं तथैवेतरः प्रत्याह ” इति ।

अत्र सं ते मनसा मन इत्यस्य मन्त्रस्यार्थमुपेक्ष्याभिधारणं विधत्ते—

“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं पशोः स्वसु वा आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति यत्पृषदाज्येन हृदयमभिधारयत्यात्मनेव पशूनां प्राणापानौ दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अभिसमेत्याभिमुख्येनाऽऽत्मा हृदयदेशमागच्छति ।

अथ पृक्षनामकस्य शास्त्रामकदानाधारत्वेन विधत्ते—

“ पशूना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽप्यन्यन्त मनुष्या नोऽन्यामविध्यन्तीति तस्य शिरश्छित्त्वा मेधं प्राक्षारयन्तः पक्षोऽभवत्तत्पक्षस्य पक्षत्वं यत्पक्षशास्त्रो-
त्तरमहिर्भवति समेधस्यैव पशोरेव सति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

पशुना सह स्वर्गं गच्छन्तो देवा मनुष्याणां स्वैः सहाऽऽगमनं मा भूदित्य-
भिप्रेत्य तद्धारयितुं पशोः शिरभिच्छित्त्वा मेघं रसं प्राक्षारयन्नावयन् । स रसो
भूमौ पतित्वा वृक्षवृक्षोऽभवत् । तस्मात्क्षरणादुत्पन्नस्य वृक्षानाम् संपन्नम् । त-
च्छात्वा बर्हिष ऊर्ध्वं स्थापनादुत्तरवर्हिषिरित्युच्यते । तदवस्थापनेन सरसस्यैव
पशोर्हविरवत्तं भवति ।

अत्र सूत्रम्—“ जुष्टपभृतोर्हिरण्यशकलमवधाय बर्हिषि वृक्षणात्तायामव-
दानान्यवधन्त्येभ्यमिति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति, हृदयस्याग्नेऽवध-
त्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यथाकामपितरेषां मध्यतो गुदस्यावधतीत्युक्तम् ”
इति ।

पक्षस्य हृदयादिहविष आहवनीयं मत्यानयने मार्गविशेषं विधत्ते—

“ पशुं वै ह्रियमाणः रक्षाऽस्थनु सचन्तेऽन्तरा यूपं चाऽऽहवनीयं च हरति
रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अनुसचन्तेऽनुगच्छन्ति । यूपस्याऽऽहवनीयस्य च रक्षोघातित्वाच्चयोरन्तराडे
भयं नास्ति ।

होतारं प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—

“ पशोर्षा आलब्धस्य मनोऽथ कामति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानु
ब्रूहीत्याह मन एवास्याव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अग्निदेवता मनोता । त्वं ह्यग्ने मध्यमो मनोतेतिमन्त्राम्नानात् । मनस्पृता
संबन्धेति मनोता ।

संख्याविशिष्टान्यवदानानि विधत्ते—

“ एकादशावदानान्यव द्यति दश वै पशोः माणा आत्मैकादशो धावानेव
प्रशुस्तस्याव द्यति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

नाभिसहितानि दश छिद्राणि माणा देह आत्माऽत एकादशसंख्यया
कृत्स्नोऽपि पशुरवत्तो भवति । तन्येकादशाङ्गानि सूत्रेऽभिहितानि—“ हृदयं
जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्षौ सव्यं दक्षिणे पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुदवृक्षमिति देव-
तानि ” इति ।

कर्म विधत्ते—

“ हृदयस्याग्नेऽव द्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यदै हृदयेनाभिगच्छति

(वसाहोमः)

तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया वदति तदुरसोऽपि निर्वदत्येतद्वै पशोर्वथापूर्वम् ॥

[सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

लोके प्रथमं हृदयेन यन्निश्चिनोति तत्पश्चाज्जिह्वया वदति । पुनरपि तदेव निःशेषेणोच्चध्वनिना यदा वदति तदानीमुरस ऊर्ध्वदेशगतवलेन वदति । तस्माद्वृद्धयादीनां यथाणामंशक्रमेणावद्येत् । एतदेव क्रमावदानं पशोरङ्गेषु यथापूर्वं भवति । यथा लोकेऽभिवदनव्यवहारः पूर्वं प्रवृत्तस्तथैव भवति ।

उत्तरेष्वङ्गेषु हृदयादिवत्प्रसक्तं क्रमं वारयति—

“ यत्सैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवदति यथापूर्वमेवास्य पशोरवत्तं भवति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

उक्तप्रकारेण यस्य पशोर्हृदयादीनि त्रीण्यङ्गान्यवदायोत्तरेषामैष्टिकक्रमेऽपि पूर्वं हृदयाद्यङ्गं यथा न दोषकारि तथैवोत्तरमपि भवति ।

एकादशस्वङ्गेषु गुदकाण्डरूपमङ्गमुत्तममध्यमाधमभागैश्चेत्ता विभज्य त्रिषु तेषु भागेषु मध्यमोत्तमभागयोर्विकल्पेनावदानं विधत्ते—

“ मध्यतो गुदस्याव द्यति मध्यतो हि प्राणः उत्तमस्याव द्यत्युत्तमो हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

प्राणवायुर्मुस्त्वमध्ये वर्तते, स्वयं जीवनहेतुत्वाच्चक्षुरादिषु सर्वेषूत्तमश्च । अतो यदीतरं मध्यमभागं स्वी कुर्यात्, यदीतरमुत्तमभागं तदुभयमपि जामिच्छन् भवति, किंत्वनालस्यं दोषरहितमित्यर्थः ।

हृदयाद्यवदानानि प्रशंसति—

“ जाममानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भागवा जायते ब्रह्मवर्षेण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यश्वा ब्रह्मचारिवासी वद-
वदानैरेवाव द्यते तदवदानानामवदानत्वम् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

ब्रह्मवर्षेण वेदाभ्यासेन ब्रह्मचारित्वेन गुरुगृहे वसतीति ब्रह्मचारिवासी वेदाभ्यासादिभिरपाकर्तव्यं यदणं तद्वृद्धयाद्यवदानैरेवापाकरोति । अक्षमवदयते एभिरेत्यवदानत्वम् ।

स्विष्टकृदर्थं व्यङ्ग्यवदानं विधत्ते—

“ देवासुराः संधत्ता आसन्ते देवा अग्निमनुवन्त्ववा वीरेणासुसप्तमिमेवमिति सोऽग्निवीदरं वृषे मन्त्रेरुक्तामनुवत्सं इति स एतमुवास्वुर्विरादीः पूषदिस्वमुक्ता

मध्यतः श्रोणिं अघनार्धस्य ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यत्पञ्चङ्गणीं सप्तवद्यदि
प्रातुर्व्याभिभूतौ भवत्यात्मना पराऽस्य प्रातुर्व्यो भवति ” [सं० का० ६ प०
३ अ० १०] इति ।

उद्धारमुत्कृष्टं धियमाणमुत्तमं भागमुखैरै स्वी करवाणि । पशोः पूर्वार्धस्य
संबन्धि दोर्हस्तम् । मध्यतः पशुमध्यभागसंबन्धि गुदम् । अपरार्धस्य संबन्धिनीं
श्रोणिम् ।

वक्रगतिं विधत्ते—

“ अक्षणायाऽव द्यति तस्मादक्षणाया पशवोऽङ्गानि म हरन्ति प्रतिष्ठित्यै ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

गयादयः शयनकालेऽङ्गानि पादानक्षणाया वक्रत्वेनावस्थापयन्ति । अथ
वक्रगतिः सूत्रे दर्शिता—“ दक्षिणे दोः सव्या श्रोणिर्गुदतुदीयमिति सौविष्टल-
तानि ” इति ।

विधत्ते—

“ मेदसा क्षुचौ प्रोर्णोति मेदोरूपा वै पशवो रूपमेव पशुषु दधाति ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

जर्णिपटसदृशं हृदयवेष्टनं मेदः । क्षुचौ जुहुपमृतौ । उभयं मेदसाऽऽच्छा-
दयेत् । सति मेदोबाहुल्ये पशवो रूपवन्तो भवन्ति ।

तत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते—

“ मूषन्वधाय प्रोर्णोति रसो वा एष पशूनां यद् रसमेव पशुषु दधाति ”
सं० का० ६ प० ३ अ० ११] इति ।

मूषशब्देन मस्तिन सह पक्वं जलमुच्यते । तस्मिञ्जले मेदः प्रक्षिप्य तेनाऽऽच्छा-
दयेत् ।

इन्द्र इति । कल्पः—“ अथ पशोरवदानानि संमृशत्यैन्द्रः प्राणो अङ्गे-
अङ्गे नि देभ्यदैन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे वि नोभुवद्देव त्वष्टर्भूरि ते सप्तमेतु विभु-
रूपा यत्सलक्षमाणो भवथ देवशा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो भद-
न्तिवति ” इति ।

इन्द्रदेवताकः प्राणोऽस्य पशोस्तस्मिस्तस्मिन्हृदयाद्यङ्गे नि देभ्यन्तितरां धीय-
तां स्थाप्यताम् । यद्वक्ष्यामोऽपि विनोभुवद्विशेषेण भवतु । हे देव त्वष्टस्ते तवा-

(वसाहोमः)

नुमहेण भूरि सर्वमङ्गजातं संसेमतु ऋदनेन विस्त्रिष्टमपि समवेतं भवतु । हे हृदयाद्यवयवा यूर्यं विषुरुपा दिन्नक्षणरूपा अपि सलक्ष्माणो हविष्वेन समान-
लक्षणा भवथ । यद्यस्मात्पूर्वं विषुरुपास्तस्मादित ऊर्ध्वं सलक्ष्मत्वं संपादनीयम् ।
हे पशो देवना देवेषु यन्तं गच्छन्तं त्वां सखाय इतरे पशवो माता पितरश्चानु-
मदन्तु । किमर्थम् । अवसे त्वन्मुखेन स्वर्गपादया स्वकुलं सर्वं सेवितुम् ।

श्रीरिति । वौधायनः—“ अथ दक्षिणेन पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति कुम्भवः
श्रीरस्यग्नित्वा श्रीणात्वापः समरिणन्वावस्य त्वा ध्वज्यै पूष्णो रस्सा अपामो-
षधीनां रोहिष्या इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ श्रीरसीति पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति वातस्य त्वा ध्वज्या
इति तेनैवापि दधाति ” इति ।

मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा । सा च दूयन इति
होमशब्दाभिधेया । पार्श्वशब्देन तत्रत्यमस्थि विवक्षितं, तस्यास्थनोऽग्रभागः स्थूलः
कुम्भवशब्दाभिधेयः । तेन वसारूपं होमद्रव्यं पात्रे गृहीतं प्रयौत्यालोडयेदिति
वौधायनवाक्यार्थः ।

मन्त्रार्थस्तु—हे वसे श्रीरसि आश्रयणीयाऽसि । तस्मादाहवनीयोऽग्नित्वां
श्रीणात्वाश्रयतु स्वी करोतु । आपश्च त्वां समरिणन्सम्यक्प्राप्नुवन्तु तव शेषो
मा भूव । हे वसे त्वामपिदधामि । किमर्थम् । वातस्य ध्वज्यै वायोर्गतये । पूष्णो
रस्सै, आदित्यस्य गतये । अप्संबन्विनीनामोषधीनां रोहिष्यै प्ररोहार्थम् । त्वमि
पिधानेन सुरक्षितायां त्वदीयहोमसुकृतेन वायुगमनादिरूपो अगद्व्यवहारः
सुस्थितो भवतीति स्तूयते ।

आलोडनं विधत्ते—

“ पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यं वा एतत्पशूनां यत्पार्श्वं रस एव पशूनां
यद्वसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यत एव पशूनां रसं दधाति ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अवदानसंमर्शनमन्त्रस्य पूर्वभागे श्रुत ऐन्द्र इत्यसौ तद्धितो देवतावाची-
त्याह—

“ ध्वन्ति वा एतत्पशुं यत्संज्ञपयम्यैन्द्रः खलु वै देवतया प्राण ऐन्द्रोऽपान
ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदित्याह प्राणापानादेव पशुषु दधाति ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

संज्ञपनं हेननेन गलनिरोधनाद्युपघातेन संपद्यते । तेनोपद्रवेणापनीतयोः प्रस्था-
पानयोः पुनः स्थापनं कर्तव्यम् ।

द्वितीयभागे त्वष्टशब्दाभिप्रायमाह—

“ देव त्वष्टर्मरि ते सस्समेतिवत्याह त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवः ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

तृतीयभागे हृदयाद्याकारेण वैलक्षण्यं हविष्वेन सालक्षण्यं च प्रसिद्धमि-
त्याह—

“ विषुरूपा यत्सलक्ष्माणो भवथेत्याह विषुरूपा हेते सन्तः सलक्ष्माण
एतर्हि भवन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

चतुर्थभागेऽनुमदन्तुशब्दस्याभिप्रायमाह—

“ देवत्रा यन्तमवसे सखाधोऽनु त्वा माता पितरो मदन्वित्याहानुमतमेवैनं
माना पित्रा सुवर्गं लोकं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११]
इति ।

श्रीरसि वावस्म त्वेत्येतौ मन्त्रावुपेक्षितौ ।

घृतमिति । बौधायनः—“ सोऽर्धर्चे याज्यायै वसाहोर्म जुहोति घृतं घृत-
पावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वाऽन्तरि-
क्षाय स्वाहेति वषट्कृते हविर्जुहोत्येतस्य होममनु प्रतिप्रस्थाता वसाहोमोद्वेकेण
दिशो जुहोति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो
दिग्भ्य इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ याज्याया अर्धर्चे प्रतिप्रस्थाता वसाहोर्म जुहोति घृतं
घृतपावानः पिबतेत्युद्वेकेण दिशः प्रदिश इति प्रतिदिशं जुहोति मध्ये पञ्चमेन
प्राञ्चमुत्तमं संस्थाप्य नमो दिग्भ्य इत्युपतिष्ठते ” इति ।

उद्वेकः शेषः । हे घृतपावानो देवा अवत्थं घृतं पिबत । एवमुत्तरत्र । हे पशो
त्वमन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य हविरस्यतोऽन्तरिक्षवासिने त्वां स्वाहा जुहोमि ।
दिशः प्राच्ये दिशे स्वाहेति शेषः । प्रदिशः, दक्षिणायै । एवमन्यत्रापि । वष्टे
तु मन्त्रे सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्वाहेति योज्यम् । मन्त्रा उपेक्षिताः ।

विधत्ते—

(वसताहोमः)

“अर्धर्चे वसताहोमं जुहोत्यसौ वा अर्धर्च इयमर्धर्च इमे एव रसेनानाके दिशो जुहोति दिश एव रसेनानमत्यथो दिग्भ्य एवोर्जः स्वभव हन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

याज्यायाः पूर्वोत्तरयोरर्धर्चयोरभिमानिना देवौ यावाप्राथिव्यादिति मध्ये ह्ये-
मेनोमे अपि रसेनाके भवतः । उद्रेकहोमेन दिग्देवतास्तुप्यन्ति । यजयावस्यापि
दिशां सकाशादन्त्यसम्प्राप्तिर्भवति ।

अवदानपूर्वकं द्वौ प्रेषमन्त्रौ मैवात्ररुणं प्रत्युत्पादयति—

“प्राणापानौ वा एतौ यस्मूनां यत्पृषदाज्यं वानस्पत्याः स्वष्टु वै देवतया
पशवो यत्पृषदाज्यस्मोपहृत्याऽऽह वनस्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणा-
पानावेव पशुषु दधति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

पृषदाज्यस्मोपहृत्य प्रावगतं पृषदाज्यं सुवेण जुह्वामवदावेत्यर्थः । प्रेष्योन्म-
मर्थः—हे मैवात्ररुण वनस्पतिदेवतायै त्वमनुब्रूहि पुरोनुवाक्यां पठ, ततो याज्यां
पठितुं होतारं धरेयेति । एवं सति वनस्पतिदेवताकेषु पशुषु पृषदाज्यरूपौ प्राणा-
पानौ दधति ।

अथेदार्थं वक्ष्यन्वक्ष्य हृदयाद्यङ्गस्थानामेकव समवद्यतीति विधत्ते—

“अन्यस्थान्यस्य समवत्तः समवद्यति तस्माच्चान्तरूपाः पशवः ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

समवत्तमवत्तशेषम् । अवदेमानामङ्गानां बहुविधत्वहोमलभ्याः पशवोऽपि
बहुविधाः ।

सर्वेष्ववदानेषु मांसनिःसृतजलेनोपसेचनं विधत्ते—

“यूष्मोप सिञ्चति स्सो वा एष पशूनां यधू सप्तमेव पशुषु दधति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

हविःशेषस्येडाभागस्य भक्षणायैदोपाह्वानं होतुर्विधत्ते—

“इडामुप हवयते पशवो वा इडा पशूनेषोप हनयते यधुरूप हवयते चतु-
ष्पादो हि पशवः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

इडादेवताभ्यामेकपत्न्यात्पशव इहेत्युक्तम् । सद्यप्येतच्छेदकत्वेन प्राप्तं यथाऽऽ-
प्याचारवदिति विकृतित्वश्रोतनाय पुनर्विज्ञाप्यम् ।

अनेडावदाने येषोपस्त्रस्यभिज्ञान्यो सिञ्चतुं तद्वत्पशुकेन सिञ्चति—

“ यं कामयेतापशुः स्यादित्यमेदस्कं तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवैवं पशुभ्यो निर्भजत्यपशुरेव भवति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

स्निग्धद्वरहितं मांसममेदस्कम् । एनं यजमानं पशूनां (शुभ्यो) निर्भजति निरस्याति । अतो यजमानः पशुराहितो भवति ।

विधत्ते—

“यं कामयेत पशुमान्त्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशून्व रुन्धे पशुमानेव भवति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ मेदसोपस्तिर्यं मेदसाऽभिघारयति ” इति ।

पृषदाज्येनानुयाजहोमं विधत्ते—

“ मजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात्तस्मादाज्येन मयाजा इज्यन्ते पशूनां मध्यतः पृषदाज्येनानुयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात्सृष्टं हि = [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

यथा प्रथमसृष्टेनाऽऽज्येन प्रथमभाविनः मयाजा इज्यन्ते, यथा वा मध्यतः सृष्टेन पशूना मध्यतो यजते, तथा पश्चात्सृष्टेन पृषदाज्येन पश्चाज्जावनोऽनुयाजा यष्टव्याः । यस्मादेकं द्रव्यं न पर्याप्तमिति बुद्ध्या पश्चाद्द्रव्यान्तरेण सहैतद्विहितं तस्मादेतत्पृषदाज्यं दधिमिश्रमेव चोदकमाप्तम् ।

चित्त्वसंख्यामपोद्य संख्यान्तरं विधत्ते—

“ एकादशानुयाजान्यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तपनु यजति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

पृषदाज्यं प्रशंसति—

“ क्षन्ति वा एतत्पशुं यत्संज्ञयन्ति प्राणापानौ स्रुज वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं यत्पृषदाज्येनानुयाजान्यजति प्राणापानावेव पशुषु दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ सं तेऽभिघार्यं हृदयमैन्द्रोऽक्षताभिमर्शनम् ।

श्रीः पार्श्वेन वसां यौति वात पार्श्ववृता वसा ॥ १ ॥

घृतं वसाहुतिः षड्भिर्दिग्घोमा नम इत्यतः ।

दिक्पुपस्थानग्रथैते मन्वा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ प्रीमांसा ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पश्वर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विध्यभावात् नो × अस्त्यध्यायत्वतोऽध्ववत् ” इति ।

अग्नीषोमीयस्य पशोर्यानि चोदकमाप्तानि प्रयाजादीन्मङ्गलान्यनुष्ठितानि तैः पशुपुरोडाश उपकारो नास्ति । कुतः । तदुपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु दर्शपूर्णमासवत्पशुरनुष्ठेय इत्येवंरूपत्वात्पशावेव तदुपकारं बोधयति । ननु पशुपुरोडाशस्थापीष्टिविहितत्वात्तत्रापि चोदकोऽस्तीति चेद्वाडम् । अत एव भिन्नचोदकबलात्पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि पश्वर्थैः पुरोडाशस्योपकार इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाऽप्यध्वमुपकारोऽर्थतः प्राप्तो न वारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिप्रकाशार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्थं तथा पशुतन्त्रमध्येऽनुष्ठेयमानस्य पुरोडाशस्य पश्वर्थैरङ्गैरुपकारः केन वार्येत । तस्मादन्यार्थैरस्तूपकारः ।

तत्रैवान्वञ्चितम्—

“ आज्यभागौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वाऽस्य चोदकः ।

लुप्तस्ततो न तौ मैवं प्रयोगांशस्य लोपनात् ” इति ॥

तौ न पशौ करोतीति निषेधादाज्यभागयोः पशावभावेन पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति । ततस्तौ विचार्येते । तत्र पुरोडाश आज्यभागौ न स्त इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानापत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावत्पुरोडाशे चोदको लुप्यते । चोद- (वाध) काभावात् । पशोःकप्रसङ्गसिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव बाधते न चोदकम् । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन प्रसङ्गसिद्धेरप्यवकण्यत्वात् । ननु प्रयोगवाधेऽप्यज्यभागौ न स्त इति चेन्न । आज्यभागौ मति बाधिता(कां)याः प्रसङ्गसिद्धेरभावात् । ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव बाधादबाधितेन प्रयोगवचनांशेनाऽज्यभागवानुष्ठाप्येते । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तयानमारुढे देवदत्तयानं निवर्त्यते न तु वस्त्रालंकारादि तद्वत् ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

× औमिनीयन्यायमालाविस्तरे तु “ अर्थतस्त्वस्तु लोकवत् ” इति पाठः ।

“ प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिमिर्युते ।

पश्वादौ सामिधेन्वादिविध्यन्तो नास्त्युतास्त्यसौ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तिरिति ।

लाघवाद्गुणमात्रस्य विधेः साऽ(सोऽ)स्त्यतिदेशतः ॥ इति ॥

अग्नीषोमीयपञ्चाशिकादश प्रयाजाः श्रुताः, चातुर्मास्येषु न च प्रयाजाः, वाय-
व्यपशौ हिरण्यगर्भ इत्याम्नास्पन्त्र इत्यादिभिर्युक्तेषु पश्चादिषु प्राकृतैतिकर्तव्यता
सामिधेन्वादिविनास्ति । कुतः । संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाधाराद्यङ्गस्य
प्रत्यक्षविधौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पश्चादौ चोदकस्याप्रवृत्तेरिति पूर्वः
पक्षः । पश्चादिविधिस्तावदितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र प्राकृत्याङ्गान्यतिदिश्य वा
तदाकाङ्क्षा पूर्वतां विधिरूपमानमन्यङ्गान्तराण्युपविश्य वेति विवक्षायां कृतोप-
कास्तमः प्राकृताङ्गविदेश एव न्याय्यः । तत्पश्चातिदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्यङ्ग-
मन्यङ्ग गुणमात्रविधौ लाघवं भवति । गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् ।
तस्मात्संख्यान्तरमन्त्रान्तराभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्नाभेऽङ्गि प्रयाजादारसामि-
धेन्वादीतिकर्तव्यता प्राप्नोत्येवातिदेशादिति राखान्तः । —

दशमाध्यायस्य समये पादे चिन्तितम्—

“ पशुः कृत्स्नो हविः किंवा प्रत्यङ्गं हविरम्यता ।

आद्यश्रोतृदन्त्या भेदमवदानपृथक्त्वतः ॥ इति ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्वं युक्तम् । कुतः ।
अग्नीषोमीयदेवता इति अव्यक्तेन पशोश्चोदितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात्प-
शुर्भवतीति प्राप्ते ब्रूमः—“ हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः ” “ दो-
ष्णोरवद्यति पार्श्वोरवद्यति ” इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगाम्ना-
यन्ते । अवदानं च हविष्वपयोजकः संस्कारः । पुरोडाशादौ होतुमवदीयमानत्व-
दर्शनात् । हविःशब्दश्च कर्मव्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पश्चात्कृतिचोदना
तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवतासंनन्वावुपपद्यते । तस्मात्प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ एकेनाङ्गेन सर्वेषां यद्वैकादशभिर्यजिः ।

एकेन यागसंसिद्धेर्हविषां भेदतोऽखिलैः ॥

एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः ।

न विदोषी शत्यभावादशुतोक्तेषु सोचिता ॥ इति ।

(वसाहोमः)

प्रत्यङ्गं हविर्भेदे स्थिते सति मेधा यागे संशयः । तथाभिर्दिहविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः कर्तव्यस्तावतैव यागस्य सिद्धेरित्येकः पक्षः । चोदि-
तपश्चङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिष्वङ्गेषु चांसशिरःप्रभृतिषु समानम् । ततो हृद-
यादिवदंसादीनां हविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण ह्यमानत्वलक्षणहविष्वत्स्यापर्यवसाना-
त्सर्वैरङ्गैर्माण इति द्वितीयः पक्षः । हृदयादिभिरेकादशभिरेवाङ्गैर्माणः कर्तव्यः ।
कुतः । अन्येषामंसादीनां परिसंख्यातत्वात् । कुतः, चोदकेन सर्वेषामङ्गानाम-
वदाने प्राप्ते हृदयादिवाक्येनांसादयः परिसंख्यायन्ते । ननु परिसंख्यायां विधिः
स्वार्थं ज्ञप्तात्पर्यार्थः कल्पेत प्राप्ते च बाधेतेति दोषत्रयं मत्तज्येत । प्रसज्यतां
नाम । सति हि गत्यन्तरे तेषां दोषत्वम् । परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपमिति
कृत्वा न दोषतां भजन्ते । किंच द्वयानि मांसान्यभिमृशन्ति शृवाश्वानीति
केषां चिन्मांसानामपकत्वमुच्यते । पाकस्तु हवियो मांसस्य प्रतिनिधयः । तस्मादशु-
तत्वोक्तिरंसमपि परिसंख्यां गमयति । एतदेवाभिमेत्यांसादिप्रतिषेधः श्रुत्या वर्ण्यते—
“ नांसयोस्वद्यति न शिरसः ” इत्यादिना । तस्मादेकादशभिरेव यागः कर्तव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ हज्याशेषैरशेषैर्वा ऽप्यङ्गैः स्विष्टकृतो हुविः ।

आद्यः प्रकृतित्वन्मैवं पूर्वाधेत्तुकिंशेषतः ॥ इति ॥

पशौ श्रूयते—“ ऽप्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति ” इति । तन्नेज्याथार्थानां हृदया-
द्येकादशाङ्गनानां मध्ये यैः कैश्चित्पञ्चैरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृतोत्तम्यः । कुतः ।
प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वाक्यमपि चोदकेन तथात्वादिति
प्राप्ते ज्ञपः—“ दोष्णः पूर्वाधेदङ्गये समवद्यति गुदस्य मध्यतः श्रोण्या जघनतः ”
इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि त्रीण्यङ्गानि स्विष्टकृते समा-
न्यायन्ते । न च हृदयादिष्वपि गुदादीन्माप्नातानीति शङ्कनीयं, तद्विशेषस्य
कल्पसूत्रकारेण दर्शितत्वात् । “ हृदयं जिह्वा वक्षो यक्षद्वयक्यौ सभ्यं दोळये
पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुदतृतीयमिति दैवतानि, दक्षिणं दोः सभ्या श्रोणिर्गुदतृती-
यमिति सौमिष्टकृतानि ” इति ।

तस्मादिज्याशेषैस्त्यङ्गैः स्विष्टकृतोमः ।

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(गुदकाण्डकरणकोपयट्टसंज्ञका हीमाः)

“ पुरोडाशस्य सांनान्यस्य वा धर्मः पशौ येतः ।

देवैक्यमाद्यस्तस्माद्यो हविर्जन्माविसाम्यवः ” इति ॥

अग्नीषोमीये पञ्चवग्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्मः कार्यः । कुतः । देवैक्यवादिति
वेत्तव्यम् । सांनान्यं पशोरुत्पन्नं, पशुरपि पशोरुत्पन्नः, अणुणार्थमुक्त्वा सांना-
न्यपशोः समा । हविःसाम्यं च बलीय इत्युक्तम् । तस्मात्सांनान्यस्य धर्मः ।

अत्र च्छन्दो नास्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये देवार्थपकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

[अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः] ।

समुद्रं गच्छ स्वाहाऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा
देवश्च सवितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे गच्छ
स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ
स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा छन्दार्हसि गच्छ
स्वाहा धावापृथिवी गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं
गच्छ स्वाहाऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहाऽद्भ्य-
स्त्वौषधीभ्यो मनो मे हार्दि यच्छ तनू त्वचं
पुत्रं नक्षरमशीय शुर्मसि तममि शौच योऽ-
स्मान्द्वेष्टि यं च यं द्विष्मो धाम्नो धाम्नो राज-
जितो वरुण नो मुञ्च यदापो अघ्नियः वरुणोति
शर्पामहे ततो वरुण नो मुञ्च (१) ।

(असि पशुविश्रुतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(गुदकाण्डकाणोपसदसंज्ञका होमाः)

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके वसाहोमो वर्णितः । एकादशे गुदकाण्डेनोपसदसंज्ञका होमो उच्यन्ते ।

कथम्—“ आग्नीधादौपयजानङ्गरानाहरवि होत्रीय उपयज उपयजप्रति
शामिवाग्निरुदपशुबन्ध उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां गुदकाण्डमेकादशधा त्रिर्विक्रि-
त्वाऽसंमिन्दन्वपयवर्तयन्नुयाजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैकं गुदकाण्डं प्रति-
प्रस्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रं सर्वाणि हुत्वाऽद्भ्य-
स्वौषधीभ्य इति बार्हिषि लेपं निमुज्यं मनो मे हार्दिं यच्छेति जपति ” इति ।

समुद्रमिति । हे हविस्त्वं समुद्रादिनामकान्देवान्गच्छ । हे लेप त्वामन्का-
र्यौषधिसिद्ध्यर्थं बार्हिषि निमार्षिम् । इदमे भवो हार्दो हर्षः सोऽस्यास्तीति हार्दिं ।
हे समुद्रादिदेवतासमूह मे हार्दिं मनः प्रयच्छ । त्वत्प्रसादात्तन्मुत्तमजादियुक्तं
शरीरं त्वत्वं कान्तिप्रदूपं तथा गुणवन्तं पुत्रं तत्पौत्रं चाशीय माम्नुयाम् ।

उपयजो विधत्ते—

“ यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्भिरेवासृजत यदुपयज उप-
यजति प्रजा एष तद्यजमानः सृजते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

ज्योतिष्टोमयज्ञस्य सृष्टिसाधनत्वेऽपि साक्षात्साधनत्वमुपयजामेव । अनुयाज-
समीप इज्यन्त इत्युपयजः ।

पञ्चोः पाश्चात्यभागं ब्रुव्यत्वेन विधत्ते—

“ जघनार्धादव द्यति जघनार्धाद्वि प्रजाः प्रजायन्ते [सं० का० ६ म० ४
अ० १] इति ।

त्रेधा विभक्ते गुदकाण्डे स्थूलभागं विधत्ते—

“ स्थविमतोऽव द्यति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजायन्ते ” [सं० का० ६ म० ४
अ० १] इति ।

निर्गन्तुं सुकरात्स्थूलाच्छिद्रात्मजा इत्यद्यन्ते ।

क्रमेण छिन्नानां भागानां सांकर्यं धारयति—

“ असंमिन्दन्व द्यति माणानामसंभेदाय ” [सं० का० ६ म० ४ अ०
१] इति ।

अग्रभागं प्रथमतोऽवदाय पश्चान्मूलभागमित्येतादृशं विपश्चात् संभेदयति—

४२० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—

(गुदकाण्डकरणकोषयत्संज्ञका शेषाः)

“न पर्यावर्तयति यत्पर्यावर्तयेदुदावर्तः प्रजा ब्राह्मकः स्यात्” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

उदावर्तो रोगविशेषः ।

समुद्रादिमन्त्राणां सर्वेषां प्रजोत्पत्तावुपयोगं विवक्षुः समुद्रजलस्य रेतःसाम्य-
मभिप्रेत्याह—

“समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव ददधाति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

अन्तरिक्षं शब्दस्यावकाशमर्दानोपयोगं दर्शयति—

“अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्ष-
सन् प्रजाः प्रजायन्ते” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

धेरकत्वेन सवितुरुपयोग इत्याह—

“देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितुमसूत एवास्मै प्रजाः प्र जनयति”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

उत्पत्तिकालत्वेनाहोरात्रोपयोगमाह—

“अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहाहोरात्राभ्यभिवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे
सन् प्रजाः प्रजायन्ते” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

माणाषानप्रदत्वेन मित्रावरुणयोरुपयोगमाह—

“मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेत्याह प्रजास्तेव प्रजावासु माणाषानौ दधाति”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

देवतात्वेन सोमोपयोगमाह—

“सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजाः” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

प्रजोपदत्वेन यज्ञस्योपयोगमाह—

“यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

पशूपदत्वेन छन्दसामुपयोगमाह—

“छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि पश्येवाव रुन्ते”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

(गुदकाण्डकरणकोपयत्रसंज्ञका होमाः)

धारणाय धावाप्राथिव्योरुपयोगमाह—

“ धावाप्राथिवी गच्छ स्वाहेत्याह मजा एव मजाता धावाप्राथिवीभ्यामुप-
यतः परि गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

वृष्टिमदानेन नभस उपयोगमाह—

“ नभो दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह मजाम्य एव मजाताभ्यो वृष्टिं नि यच्छति ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

मतिष्ठामदानेन वैधानरस्योपयोगमाह—

“ अग्निं वैधानरं गच्छ स्वाहेत्याह मजा एव मजाता अस्यां मतिं ठापय-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

अग्न्यस्त्यौषधीभ्य इति मन्त्र उपेक्षितः ।

मनो मे हार्दि यच्छेति मार्यनायाः प्रसङ्गमाह—

“ प्राणानां वा एषोऽव द्यति योऽवद्यति गुदस्य मनो मे हार्दि यच्छेत्स्याह
प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

गुदस्य प्राणाधारत्वेन तदवदाने सति स्थानभ्रष्टाः प्राणाः पुनर्मन्त्रेण यथा-
स्थानं स्थापिता भवन्ति ।

शुगसीति । कल्पः—“ अग्नेण मूर्धं स्पृशेन्नोऽस्त्यावोक्ष्य शुष्कस्य वाऽऽर्द्ध-
स्य च संधौ हृदयशूलमुद्वासयति शुगसि तमाग्निं शोच योऽस्मान्द्वेष्टि यं च एवं
द्विष्ट्य इत्यथान्निर्माज्यन्ते धाम्नो धाम्नो राजन्नितो वरुण नो मुञ्च यदापो अ-
ग्निया वरुणोति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति ” इति ।

हे हृदयशूल त्वं शुगसि शोकरूपमसि । अतो द्वेष्टारं द्वेष्ट्यं चाग्निशोचाग्नि-
प्राप्य शोषय । हे वरुण त्वमितो धाम्नो धाम्नस्तत्तद्देष्टुदेष्टुस्थानान्छोकप्राप-
कादस्मान्शोषय । किंच हे आपो द्वेऽग्निया हे वरुणेत्येवं वयं तदाऽस्माकमि-
ष्टप्रान्त्यनिष्ठनिवारणार्थं देवं त्वां शपामहे वाचा महे । महतां मत्स्यकां नामग्रहणमे-
व तावन्महान्शोहः । तथा च श्रूयते—“ यो वै वसीयात्तं यथानाममुपचरति
पुण्यातिं वै स तस्मै कामयते ” इति । न केवलमत्र नामग्रहणं किंत्वस्म-
दपेक्षितवत्तत्कार्यसाधनमप्यासथ । तेनोभयेन जन्मं यस्यापमसि हे वरुण तवः
प्रापादस्मान्शोषय । मन्त्रावेतामुपेक्षितौ ।

शूलोद्वासनं विधत्ते—

४२३ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता- [१प्रथमकाण्डे-

(सोमाभिषवोपशुक्लवसतीवरीसंशकानामपामुपादात्तम्)

“ पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूलमभि समेति यत्पुष्पि-
भ्यां हृदयशूलमुद्धात्तयेत्पुष्पिवीं शुचाऽर्पयेद्यदस्वपः शुचाऽर्पयेच्छुक्लकस्य चाऽऽ-
र्प्य च संधावुद्धासवस्युभयस्य शान्त्यै” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

उद्धासनकाले ध्यानं विधत्ते-

“यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

“समुद्रं गुदकाण्डस्य होमा अज्जयस्तु बर्हिषि ।

लेपे भार्ति मनो अप्यः शुक्लसंधावार्धशुक्लयोः ।

त्यक्त्वा शूलं धाम्नो मृज्यं भवेत्पञ्चदशोदिवाः ॥ १॥ ” इति ।

अत्र मीमांसाछन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्देवो अंध्यरो

हविष्मां आ विवासति हविष्मां अस्तु

सूर्यः । अमेवोऽपञ्चगृहस्य सर्वासि सादयामि

मुन्नायं सुमिनीः सुमे मा धजेन्द्राग्निशोर्मा-

गधेयीः स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थ

विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ यज्ञे

जागृत (१) ॥

(हविष्मतीश्चतुस्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(सौमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशेऽनुवाके गुदकाण्डहोमो वर्णितः । एतावताऽभिषोभयिः पशुः समाप्तः । अथ सौमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानं द्वादशेऽनुवाकेऽभिधीयते ।

हविष्मतीरिति । कल्पः—“ अथ यो धीहितः कुम्भस्तं याचति तमादा-
यान्तरेण चात्वालोत्करावुदङ्कुपनिष्क्रम्य यथाऽऽपस्वदेति नान्तमा वहन्तीरत्येति
न स्थावराणां गृह्णाति प्रतीपं तिष्ठन्गृह्णाति प्लामायै चाऽऽतपश्च संधौ गृह्णाति
हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्देवो अध्वरो हविष्मा आ विवासति हविष्मा
अस्तु सूर्य इति ” इति ।

वीडितो दृढः । इमा गृह्यमाणा वसतीवरीसंज्ञका आपः स्वसंस्कारेण क्षेमेन
हविष्मत्यो भवन्तु । देव इन्द्रोऽपि हविष्मानस्तु । अध्वरो यागोऽपि हविष्माना-
विवासति समन्तादिशेषेण प्रवर्तताम् । वसतीवरीणां प्रकाशकत्वेन सूर्योऽपि
हविष्मानस्तु ।

विधत्ते—

“ देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यद वदङ्कुपन्वसन्तु नु न
इदमिनि वदसतीवरीणां वसतीवरिवं तस्मिन्प्रातर्न समश्नन्नुवन्तदप्सु प्रावेश-
यन्ता वसतीवरीरभवन्वसतीवरीर्गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञेष्वेवाऽऽरभ्य गृही-
त्वोप वसति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० २] इति ।

पुरा कदाचिद्देवा आग्नीध्रमण्डपे स्थित्वा यज्ञशालामंशेनदं ममेदं मनेत्येवं
व्यभजन्त । ततः सर्वैः स्वस्वभागेषु यदवशिष्टं तदुद्दिश्य परस्परस्वमुपविदमवशि-
ष्टविधानीं साधारण्येनास्माकमेव तिष्ठतु प्रातर्विभागं करिष्याम इति । अस्यादृश-
त्विति देवैरुक्तं तस्मात्तस्यांशस्य देवोक्तिभोगादसतीवरीरिति नाम संयोजनम् ।
वसंतित्युक्त्या यच्छेदभूतं तद्वत् आपो वसतीवर्यः । ततः यस्मिन्काण्डे पुनः
समागत्य तस्मिन्निविष्टे विभागं कर्तुं नाशक्नुवन् । तस्याल्पत्वेन बहुनामपर्या-
प्तत्वात् । तस्य साधारणस्यैकेन ग्रहीतुमशक्यत्वादप्सु परित्यक्तवन्तः । तायाऽ-
पो वसतीवर्योऽभवत् । ततो यज्ञांशत्वादसतीवरीर्गृहीयात् । तद्यज्जमेन यज्ञमे-
वोपक्रम्य दृढं धारयित्वा तत्समीपे वसति ।

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

तस्य ग्रहणस्य सूर्यास्तमयात्पूर्वकालं व्यतिरेकमुखेन(ण) विधत्ते-

“ यस्यागृहीता अभि निप्रोचेदनारब्धोऽस्य यज्ञः स्याद्यज्ञं वि च्छिन्द्यात् ”

[सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अगृहीता एता अभिलक्ष्य यन्निम्नोचेदस्तमियात्तदा पूर्वदिने यज्ञोऽनुपक्रान्तो भवेत् । तदाऽपरेद्युरनुष्ठितोऽपि विच्छिन्न एव स्यात् ।

कथंचिदस्तमये सति वेधा प्रतीकारं विधत्ते-

“ ज्योतिष्मा वा गृहीयाद्विरण्यं वाऽवधाय सशुकाणामेव गृह्णाति यो वा आसणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्स हि गृहीतवसतीवरीकः ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

उत्कया घोषिता इत्याद्यः पक्षः । कुम्भे हिरण्यमवधाय तत्सहिता इति द्वितीयः पक्षः । सोमयाजिगृहे कुम्भगता इति तृतीयः पक्षः ।

उक्तमेव विधिमनुद्य प्रशंसति-

“ वसतीवरीगृह्णाति पशवो वै वसतीवरीः पशूनिवाऽऽरम्य गृहीत्वोप वसति ”

[सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

पशुप्राप्तिहेतुतया पशुत्वम् ।

ग्रहणकाले प्रवाहाभिमुख्यं विधत्ते-

“ यदन्धीपं तिष्ठन्गृह्णीयान्निर्मागुंका अस्मात्पशवः स्युः प्रवीपं तिष्ठन्गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्यै पशून्गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

प्रवाहो यन्मुखस्तन्मुखत्वेनावस्थानमन्वपित्वं, तद्वैपरीत्यं प्रतीपत्वं, निर्मागुंका विनश्वराः, प्रतिरुध्य विनाशं निवार्य ।

प्रवाहगतोदकं विधत्ते-

“ इन्द्रो बृहन्महन्तोऽयोऽभ्यविद्यत तासां यन्मेध्यं यस्मिन् सदेवमासीत्तद-
त्यमुष्यत ता वहन्तीरभवन्वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेधमा यज्ञिषाः सदेवा
आपस्तासामिव गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

प्रवाहेष्वत्यन्तसमीपस्थं अलं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते-

“ नान्तमा वहन्तीरतीयाद्यदन्तया वहन्तीरतीयाद्यज्ञमपि मन्येत ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अन्तमा अन्तिकतयाः । अतिमन्येतावजानीयात् ।

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

वहन्तीष्वपि नदीषु या हृदवर्तिन्यः स्थावरा आपो याश्च तटाकादिस्था-
श्वरसां ग्रहणं निषेधति—

“ न स्थावराणां गृह्णीयाद्वरुणगृहीता वै स्थावरा यत्स्थावराणां गृह्णी-
याद्वरुणेनास्य यज्ञं ग्राहयेत् ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अपां ग्रहणाय ऋद्धाभातपयोः संधिदेशं विधत्ते—

“ यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्र विशति तस्मात्तावन्ना आपो दिवा वहन्ने
मन्त्रकं भवत्यपोऽहः प्र विशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं वहन्ने छायायै चाऽऽ-
तपयश्च संधौ गृह्णात्यहोरात्रयोरेवास्मै वर्णं गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र०
४ अ० २] इति ।

अहर्षदा वर्तते तदानीमप्सु रात्रिः प्रविशति । तत्र जलवर्णस्य शुक्लस्य
रात्रिवर्णस्य रुष्णस्य च मेलनादीवत्ताया इवाऽऽपो दिने दृश्यन्ते । यथा राहु-
ग्रस्ते चन्द्रै तावत्त्वं तद्वत् । यदा तु रात्रिः प्रवर्तते तदानीमहोऽप्सु प्रविशति ।
तत्र शुक्लवर्णयोर्मेलनादापो रात्रौ चन्द्रवदतिथेता दृश्यन्ते । तस्माद्गर्णद्रव्योपेते
संधिदेशे गृह्णीयात् ।

जलविशेषेण मन्त्रगतहविःशब्देन हविःसंपादकत्वं विवक्षितमित्याह—

“ हविष्मतीरिभा आप इत्याह हविष्कृतानामेव गृह्णाति ” [प्र० का० ६
प्र० ४ अ० २] इति ।

सूर्यशब्देनापां प्रकाशोपेतत्वं विवक्षितमित्याह—

“ हविष्माऽस्तु सूर्य इत्याह सशुक्राणांमेव गृह्णाति ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० २] इति ।

मन्त्रगतस्य च्छन्दस उपयोगमाह—

“ अनुष्टुभा गृह्णाति वाग्वा अनुष्टुप्वाचैवैनैः सर्वया गृह्णाति ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अग्नेरिति । कल्पः—“अग्नेर्वोऽप्यन्नगृहस्य सदासि सादयामीत्यपरेण शाला-
मुत्सविमुपसादयति, सुम्नाय सुक्षिनीः सुक्षे मा धत्तेति सर्वेषु वसतीवरीणां
सादनेषु यजमानो जपति, निशायां वसतीवरीः परिहरत्यन्तर्वेद्यासीने यजमाने
पत्न्या च नादीक्षितमभिपरिहरेत्सर्व्येऽसेऽस्याधायापरेण प्राणिहितं परिक्रम्य पूर्वया
द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जासीयं धौंणिग्यं परित्य दक्षि-

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

णस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति—इन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थेति, दक्षिणेऽ-
सेऽत्याधाय यथेवं गत्वा पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्योत्तरेण वेदिं गत्वोत्तरेणाऽऽग्नीधीयं
धिष्णिष्यं परित्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति निश्वरुणयोर्भागधेयीः स्थेति,
सव्येऽसेऽत्याधाय यथेवं गत्वाऽपरेणाऽऽग्नीधीयं धिष्णिष्यमुपसादयति विशेषां
देवानां भागधेयीः स्थेति, यज्ञे जागृतेति सन्ना अनुमन्त्रयते ” इति ।

हे वसतीवर्षो युष्मानविनश्वरगृहस्य शालामुखीयस्थाम्नेः सदसि सादयामि
समीपस्थाने स्थापयामि । हे आपः सुध्राय सर्वप्राणिसुखाय प्रवृत्ताः सुभिनीः
स्वयमपि सुखवत्यो यूयं मां यजमानं सुभ्ने सुखे वत स्थापयत । यूयं यक्षमा-
णानामिन्द्रादिदेवानां भागरूपाः स्थ । तस्माद्यज्ञे जागृत रक्षोनिवारणाय साव-
धाना भवत । अग्नेर्वः सुम्नायेति द्वौ मन्वावुपेक्षितौ ।

हविष्मतीरित्धारम्य ऋचः पादेषु या चतुःसंख्या या च शालामुखीयोत्तर-
वेद्याग्नीधीयस्थानत्रयविशिष्टा सादनसंख्या तदुभयं पशंसति—

“ चतुष्पदयर्चा गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सं पद्यन्ते सप्तपदा शक्करी पशवः
शक्करी पशून्नेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

शालामुखीयोत्तरवेद्योः सादनं विधत्ते—

“ अस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो यद्गार्हपत्य
उपसादयेदस्मिन्नैके पशुमान्त्स्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिन्नैके पशुमान्त्स्यादुभयोरुप
सादयत्युभयोरैवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति ” [सं० का० ६ प० ४ अ०
२] इति ।

स्थानत्रये यत्सूक्तं परिष्कायणं तद्विधत्ते—

“ सर्वतः परि हरति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

मन्त्रचतुष्टये स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“ इन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थेत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प०
४ अ० २] इति ।

विधत्ते—

“ आग्नीध्र उप वासयत्येतद्वै यज्ञस्थापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव यज्ञस्यापरा-
जितं तद्वैना उप वासयति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २ इति ।

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

तदेव तस्मिन्नेव ।

यद्विहितं वहन्तीनां गृह्णातीति तदेव प्रशंसति—

“ यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च रक्षाःस्य चरन्ति यद्वहन्तीनां गृह्णाति कियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

विततस्य विस्तीर्णस्य यज्ञस्य यतो यदङ्गं विमुश्य न क्रियते तदेव च्छि-
न्नमनुप्रविश्य रक्षाःस्पृशन्ति अपकुर्वन्ति । वहन्तीग्रहणेन तदङ्गं कियमाणमेव
शये शेते भवति ।

आग्नीध्रे सादितानां तृतीयसवनगवामभिषवपर्यन्तं धारणं विधत्ते—

“ न शेता ईल्यन्त्या तृतीयसवनारपरि शेते यज्ञस्य संतन्यै ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० २] इति ।

एता आपो न ह्यपगमयन्ति, × किंतु परिशेरेऽवतिष्ठन्ते, स्थापयेदित्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हविर्गृह्णाति वसतीवरीरग्नेस्तु सादयेत् ।

शालामुत्सीयतः पश्चात्सुन्ना स्वामी जपेत्पुनः ॥ १ ॥

इन्द्रमित्रद्वयाद्देदिश्रोण्यारासादयेत्क्रमात् ।

विश्वे ह्याग्नीध्रविष्ण्यस्य पश्चादासादयेत्पुनः ।

यज्ञेति मन्त्रयेत्सन्नाः सप्त मन्त्रा इहोदिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अत्र न मीमांसा ।

अथ च्छन्दः ।

हविष्मतीरित्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

हवे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय
 त्वोर्ध्वमेममध्वरं ऊधि दिवि देवेषु होत्रा
 यच्छ सोमं राज्ञेयव रोह मा मेमां सं
 विख्या मा त्वां हिंसिषं प्रजास्त्वमुपावररोह
 प्रजास्त्वामुपावररोहन्तु शृणोत्वग्भिः समिधां
 हवं मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः । शृणोत
 आवाणो विदुषो नु (१) यज्ञश्च शृणोतु देवः
 संविता हवं मे । देवीरापो अपां नपाय ऊर्मि-
 र्हविष्य इन्द्रियावान्मदित्तमस्तं देवेभ्यो देवप्रा
 यत्त शुक्रश्च शुक्रपेभ्यो शेपी भागः स्य स्वाहा
 कार्ष्णिस्स्यपापो मृत्रश्च समुद्रस्य वोऽक्षित्या
 उक्षये । यममे पृत्सु मर्त्यमावो वाजेषु यं
 जुनाः । स यन्ता द्वाश्वतीरिषः (२) ॥

(नु तप्तचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशोऽनुवाके सोमाभिषवार्थानां वसवीवरिणां ग्रहणमुक्तम् । अभिषोतव्यस्य
 सोमस्य शकटादुपावररोहस्योदशोऽनुवाकेऽभिधीयते । अथ महारात्रे प्रबुध्य
 सोमप्राण्यासाय सोममवरोहयेत् ।

कल्पः—“ अथैतच्चर्मफलकसोः प्राचीनमीयमुत्तरलोमोपस्तृणाति यज्ञं प्रवि-
 तिष्ठेति वा वृष्णीं वा वस्त्रिन्संमुखान्प्राण्यः कृत्वा दक्षिणस्य हविर्धर्मस्त्वान्वरेषे

(अग्निवीतव्यस्यै सोमस्य शकटादुपावरोहः)

सोमं राजानमुपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजन्नेक्षवरोहेति ब्रह्मन् ॥ इति ।

मन्त्रः त्वेवमाघ्रातौ—

हृदे त्वेति । हे सोम त्वां हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यः मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यो दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय चोपावहरामि । त्वमिदं प्रवृत्तमध्वरं विनाशरोहितमूर्ध्वमुखतः समाप्तं कृषि कुरु । दिविष्ठेषु देवेषु होवा अस्मदीयान्याह्वानानि स्तोत्ररूपाणि यच्छावस्थापय । हे सोम राजन्नेक्षविष्व-स्थाने समामच्छ । शकटादवरोह । मा भेषीः । मा च संविधाः कम्पिषाः । अहं तु त्वां मा हिंसिषन् । अतस्त्वं देवल्लोके गत्वा देवीः यजा उपवरोहे मा-प्नुहि । यजाथ त्वमुपावरोहेन्तु याम्नुवन्तु ।

अवोपावहरोदिति विधिं सूचयन् हृदयादिशब्दानां यथोक्तार्थं दर्शयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अप्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन्तर्वाभ्यो देव-ताभ्य उपवरोदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पि-तृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपवहरति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

यो हृदे त्वेति मन्त्रेण सर्वदेवतार्थमुपावहर्तुं जानाति स एव मुख्योऽध्वर्युरिति ब्रह्मवादिनामुक्तिः । सोम राजन्निति मन्त्र उपेक्षितः ।

विधत्ते—

“ पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्त्येव वाकमव हृन्ने ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

रात्रौ निद्रां कुर्वन्तो मनुष्या उषःकाले प्रबुध्य परस्परं वाक्येसरं कुर्वन्ति । पक्षिणः शब्दं कुर्वन्ति । तद्धि वाचः प्रवदनम् । प्रातःकालात्पूर्वं होवाऽनुवकस्य ऋक्समुहः प्रातरनुवाकः । उपाकरणं नाम होतारं प्रति मैषोक्तिः । अत्र सूत्रम्— “ पुरा वाचः पुरा वा ययोभ्यः प्रातर्याविभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि ” इति । प्रवदितोः प्रवदनात् ।

प्रातरनुवाकस्य प्रथमामृचं विधत्ते—

“ अपोज्जिज्जिभ्योऽहरति यज्ञो वा आपो यज्ञेभ्यामि वाचं वि कुर्वति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

(अमिषं तद्व्यस्य सोमस्य शकटादुपावरोहः)

अपोऽभिलक्ष्य तत्प्रतिपादिकामृचमध्ये प्रथमं व्याहरेत् । आपो रेवतीः क्षयद्या
हि वस्व इत्येतामृचमित्यर्थः ।

तत्र ऊर्ध्वं वक्त्र्या कचो विधत्ते—

“ सर्वाणि छन्दास्स्यन्वाह पशवो वै छन्दांसि पशून्नेवाव रुन्धे ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

तत्तच्छन्दोयुक्ता ऋग्विशेषा ग्रन्थबाहुल्यमथाद्ब्रह्मवृचमालाणे स्पष्टत्वाच्च नात्र
प्रदर्शयन्ते ।

मातरनुवाकसमाप्तौ पठनोयामृचं कामनाभेदेन विकल्पितां विधत्ते—

“ गायत्रिमा तेषस्कामस्य परि दध्यात्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकाम-
स्यानुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य षड्क्त्या यज्ञकामस्य विशजाऽञ्चकामस्य ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

परिदध्यात्समापयेत् ।

कल्पः—“ यत्राभिजानात्यभूदुषा रुद्यत्यशुरिति तत्पचरण्या जुहोति शृणो-
त्वग्निः समिधा हवं म इति ” इति ।

अभूदुषा इत्येषा मातरनुवाकस्य परिधानीया तां होत्रा पठ्यमानां यदाऽध्व-
र्युर्जानाति तदा जुहुयात् ।

मन्त्रस्त्वेवमाप्नायते—

शृणोत्विति । सम्यगिष्यतेऽनयाऽऽज्याहुत्येति समिदाहुतिस्तया समिद्धोऽ-
ग्निर्मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु । हे आपो महीष्यमाणा मयमपि शृणुत । की-
दृश्यः । धिषणा विद्योपेताः । देवेषा देवतारूपाश्च । हे ग्रावाणोऽभिषवार्थमिहो-
पास्थिता सूर्यं विदुषो नु विद्वांस एव सन्ती यज्ञं शृणुत । सविता देवो मदीय-
माह्वानं शृणोतु ।

अग्न्यादिश्रवणप्रयोजनमाह—

“ शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इत्याह सवितुमसूत एव देवताभ्यो निवेद्या-
पोऽच्छेति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

एकघनसंज्ञकाः पञ्चेजनीसंज्ञकाश्चाऽऽप आनेतव्याः । अतो मन्त्रेण देवताभ्यो
विज्ञाप्य ता अपः प्राप्नुं गच्छति ।

प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—

(अग्निषोतन्मस्य सोमस्य शकटावुपावरोहः)

“ अप इष्य होतरित्याहेषितः हि कर्म क्रियते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

हे होतरानेतव्या अप उद्दिश्य प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेस्त्वित्यादिका ऋच इष्य पठेत्यर्थः । लोकेऽपीषितमभीष्टं कर्म सम्यक्क्रियते ”

मैषान्तरमुत्पादयति—

“ मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ताम्भामेवैनौ अच्छेति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

चमसिनामृत्विजां परिचारकाश्चमसाध्वर्यवः । तत्र मैत्रावरुणनाम्न कात्विजो यश्चमसाध्वर्युस्तं संबोध्याऽऽगच्छेति ब्रूयात् । तदनेन मैषेणोदकप्रवर्तकमित्रावरुणदेवद्वयेन सहैवैनौ अपः प्राप्तुं गच्छति ।

देवीरिति । कल्पः—“ अपरं चतुर्गुहीतं गुहीत्वा बर्हिःरादाय संप्रैषमाह—
अप इष्य होतमैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवैकधनिन आद्रवत नेष्टः पत्नीमुद्वा-
नयाग्नीध्रोतुचमसेन वसतीवरीभिश्च चात्वाले प्रत्युपलम्ब्यसेति यथासंप्रैषं ते
कुर्वन्ति यत्राऽऽपस्तघ्नन्त्यथाप्सु बर्हिः प्रास्याभिजुहोति देवीरापो अपां नपाद्य
ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्पदिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा धत्त शुक्रं शुक्रपेभ्यो येषां
भागः स्थ स्वाहेषि ” इति ।

न पातयत्युदकमध्ये गूढतया स्थितोऽपि तदुदकं न विनाशयतीति नृपात् ।
अपां नपादिति वज्रिविशेषस्य संज्ञा । हे आपो देव्यो हे वज्रे युषं य ऊर्मिर्यु-
ध्मदीयस्तं देवत्रा देवेषु धत्त स्थापयत । किमर्थम् । देवेभ्यो देवार्थमस्माभिर्देवानु-
द्दिश्य होतुमित्यर्थः । कीदृश ऊर्मिः । हविष्यो हविषे सोमरूपाय हितः । इन्द्रि-
यावान्ग्री(पी)तः सान्निन्द्रियवृद्धिकारी । पदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी । कीदृशं
सम् । शुक्रं दीप्तिमन्तम् । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः । येषां युषं भागभूताः स्थ तेभ्यः
शुक्रपेभ्यः सोमपेभ्यः । हृदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु ।

ग्रहीष्यमाणानामपां मूल्यत्वेन हविष्वसंपादनेन वेद्यमाहुतिरुपयुज्यत इत्याह—
“ देवीरापो अपां नपादित्याऽऽहाहुत्यैवैनौ निष्क्रीय गृह्णात्यथो हविष्क-
तानामेषाभिधृतानां गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

कल्पः—“ कार्ष्णिरीतीति दमैराहुतिमपह्नाव्य ” इति ।

कार्ष्णिरीति । हे आज्य त्वमप्सु हुतं सत्कार्ष्णिः कर्षणीयमपनेतव्यमासि ।
अपां युषं मुखोपलक्षितानिष्कृत्य त्वामपनयामि ।

एतमर्थं दर्शयति—

“ कार्भिरसीत्याह शमलमेवाऽऽसामप ह्वावयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

शमलं मल्लिनाशम् ।

समुद्रस्येति । कल्पः—“ समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याभिहितानां वैशा-
वरुणचमसेन गृह्णाति ” इति ।

हे आपः समुद्रवदुष्माक्रमक्ष्मिणित्वाय पूर्वैर्युवसतीवरीर्गृहीत्वाऽपि पुनरिदानी-
मुन्नयामि ।

व्यक्षितिं विस्मयति—

“ समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः क्षियमाना आपो न
क्षीमन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

मथा चमसेन जलं गृहीतं यथा विभिः कुम्भैरेकधना गृह्णीयात्पक्षेजनीय
मृह्णीयात् । यथा च सूत्रम्—“ अथैकधना गृह्णासीन्वात्र वो जुष्टान्गु(मृ)-
ह्णासीनि वा दूर्ध्वा कश्य पक्षेजनीर्गृह्णासीनि ” इति ।

विचने—

“ योनिर्यं यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो वसतीवरीर्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च
सःस्पर्शं वसतीवरीर्घानयति यज्ञस्य सप्नोन्निदामाथो स्वाहेनैना योनेः प
अवयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

ऋक्षवेदिनिष्पादकस्या चात्वालो यज्ञयोनिः । देवविभक्तकृत्तव्यशेषत्वाद्दसती-
वरीणां यज्ञत्वम् । ज्ञानयति व्याप्ता अधिकाः करोति । तत्प्रकारः सूत्रे दर्श-
ितः—“ होतृचमसे वसतीवरीभ्यो निषिध्योपरिचात्वालं होतृचमसं च मैत्रावरुण-
चमसं च सःस्पर्शं वसतीवरीर्घानयति यज्ञस्या यन्तर्हिषामिज्ञाय होतृचमसान्यै-
त्रावरुणचमस आनयति मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमसे ” इति ।

प्रश्नोत्तरमन्त्रावुत्पादयति—

“ अश्वर्योऽवेस्ता ३ इत्याहोतेमन्त्रमुकतेषाः पश्येति वावैतदाह ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

प्लुतिः प्रश्नार्थः । हेऽश्वर्यो, अपः क्षिपवन्तैश्चवानरि । सोऽर्थं होतुः प्रश्नः ।
उतेमन्त्रयोस्तथैव्योऽरुत्तरमन्त्रः । उच्चवानस्तीत्येतावदेव न भवति उतापि तु र्
ता अनजमुपसंश्लाघाः । दूर्वर्तित्वेऽपि सत्त्वमत्रेण कामो भवति तदुपसंश्लाघि-

(अभिवोतप्यस्थ सोमस्य शकटादुपावरोहः)

कृष्णमादतिरिच्यते । उतेमा इति वाक्यं मन्त्रस्य व्याख्यानम् । हे होतर्न केवलं यज्ञचनमात्रेण विश्वसिद्धिं किंत्विमाः पुरोवर्तिनीः पश्येत्येवमेव सर्वमन्त्रेणा-
ध्वर्युर्गते ।

कल्पः—“ अध्वर्योऽध्वरपा३ इति होताऽध्वर्युं पृच्छत्युतेमन्नमुरिति
भस्मभस्वा मचरणीशेषात्कतुकरणं जुहोति यममे पृतसु मर्यमिति ” इति ।

यमम इति । हेऽमे यं मर्यं पृतसु संग्रामेषु आवो रक्षसि, किंच याजे-
ष्वन्ननिमित्तं यं मर्यं जुता गच्छसि हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः ।
स मर्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिवो नित्याभ्यन्नादि धनरूपाणि यन्ता भियंस्पति
प्राप्स्यतीत्यर्थः । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ।

अस्य च कतुकरणाख्यस्य होमस्य विषयविशेषव्यवस्थितिं विधत्ते—

“ यद्यभिष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ नि यार्ष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन्म
पद्यते यज्ञकतूनां व्यावृत्तये ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ३] इति ।

अजुष्टीयमानस्य कर्मणोऽभिष्टोमत्वे मन्त्रेण कतुकरणं जुहुयात् । उक्थ्यत्वे
परिधावाज्यछेपं निमृज्यात् । अतिरात्रत्वे मन्त्रं पठन्हविर्धानं प्राप्नुयात् । एवं
सत्याभिष्टोमादीनामनुष्ठानस्थमानानां परस्परं व्यावृत्तिरिदानीमेवावगता । सकतुं
कुर्वति मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्थुपमिषदि तत्कत्विति वैयासकसूत्रे
चोपास्तिष्वपि कतुशब्दस्य प्रयोगाच्चद्व्यवच्छेदार्थं यज्ञशब्दः । अव्ययज्ञास्तपो-
यज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपर इत्यादौ तपःप्रभृतिष्वपि यज्ञशब्दप्रयोगाच्चद्व्यवच्छे-
दार्थं कतुशब्दप्रयोगः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हृदे सोमद्वयात्सोमं शकटादवरोहयेत् ।

युणोऽग्नौ जुहुयादेवीरप्सु हुत्वाऽथ दमकैः ॥ १ ॥

अप्सूपप्लावयेत्कार्षिः समुद्रो गृह्यते जलम् ।

यममे कतुछज्जोमो मन्त्राः सप्तेह वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ नीमांसा ।

तृतीयाध्यात्मस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ चमसाध्वर्यवो ज्ञान्यं क्षत्विग्भ्योऽन्वेऽथवाऽग्निमः ।

यैगिकया संशया नैवं यद्व्या तेभ्यो विभेदनात् ” इति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

व्योतिष्ठेमे श्रूयते—“ चमसाध्वर्युं नृणीति ” इति । ये पूर्वं त्वन कार्या-
नुसारेणाध्वर्युप्रमुखा अतिशय उक्तास्तेभ्यो न व्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्यवः । कुतः ।
यौगिकसंज्ञया तदभेदप्रतीतेः । यथा देवदत्त एव पचिक्रियायोगात्पाचको
भवति तद्वदध्वर्युप्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यव इति चेन्नैवम् । मध्यतः
कारिणां चमसाध्वर्यवो होत्रकाणां चमसाध्वर्यव इति पृथग्य भेदावभासान् ।
मध्यतः कारिणो होत्रादयः । होत्रकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणादयः । तस्माद्व्यति-
रिक्त्येव ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ तान्वृणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति ग्रहैक्यवत् ।

नैवेति चेन्न वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः ” इति ॥

चमसाध्वर्युं नृणीति इति यद्वच्यत्वं श्रुतं तन्न विवक्षितं, ग्रहैक्यवदुद्देश्यगत-
त्वादिति चेन्नैवम् । ग्रहैक्यम्यात् । ग्रहं संमार्ष्टिरित्येतन्न ग्रहाणामुत्पत्तिवाक्यं,
चमसाध्वर्युणां त्वेतदेवोत्पत्तिवाक्यं, तत्तत्तेषामुपदेयत्वात्तद्गतं बहुत्वं विव-
क्षितम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नेयत्ताऽस्त्यस्ति वा तेषां न नियामकवर्जनात् ।

चमसानां दशात्वेन चमसाध्वर्यवो दश ” इति ॥

सद्योऽर्थः ।

अथ च्छन्दः—

शृणोत्वक्षिरिति त्रिष्टुप् । यमञ्जे धृत्स्विति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥१३॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्वमञ्जे रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वः शर्धो

मारुतं पृक्ष ईशिषे । त्वं पातैररुणैर्यतोऽङ्ग-

(काम्यथाज्यापुरोक्तप्रथाः)

यस्त्वं पुषा विधतः पोसि नु त्पना । आ
 वो राजानमध्वरस्य रुद्रः होतारः सत्ययजः
 रोदस्योः । अग्निं पुरातनयित्त्नोरचित्ताद्धिर-
 ण्यरूपमवसे कृणुध्वम् । अभिर्होता निष-
 सादा यजीधानुपस्ये मातुः सुरमावु लोके ।
 युवां कविः पुरुनिष्ठः (१) ऋतावा धर्ता
 कृष्णिनामुत मर्ष्य इक्षुः । साध्वीर्मकदेवधीतिं
 नो अथ यज्ञस्य जिह्वामभिदाम गुह्याम् । स
 आपुराऽगोत्सुरमिर्वसानो भद्रामकदेवहृतिं नो
 अथ । अर्कन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा
 रेरिहृदीरुधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि-
 हीमिद्धो अस्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ।
 त्वे वसूनि पूर्वणीक (२) होतर्दोषा वस्तो-
 रेरिरे यज्ञियासः । क्षामेव विश्वा भुवन्नानि
 यस्मिन्सः सौभगानि दधिरे पावके । तुभ्यं
 ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् ।
 अग्ने कामाय येमिरे । अश्याम तं काममग्ने
 तवोत्यश्याम रयिः रयिषः सुवीरम् । अश्याम
 वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम शुक्लमजरजरं ते ।
 श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने शुमन्तमा भर (३)
 वसो पुरुस्पृहः रयिम् । स श्वितानस्तन्पतु
 रोचनस्था अजरंभिनानदज्ञियाविष्ठः । यः
 पावकः पुरुतमः पुरुणि पूषन्मभिरनुयाति

भवन् । आयुष्टे विश्वतो दधद्यमधिवरेण्यः ।
 पुनस्ते प्राण आऽयति परा यक्ष्म सुवामि
 ते । आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको
 घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गन्धं
 पितेव पुत्रमभि (४) रक्षतादिमम् । तस्मै
 ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने
 जनामि सुष्ठुतिम् । दिवस्परि प्रथमं जग्ने
 अधिरस्मद्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीय-
 मप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते
 स्वाधीः । शुचिः पावक धन्योऽग्रे बृहद्वि
 रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः । हृशानो रुक्म
 उर्व्या व्यथौददुर्मर्षमायुः धिये रुचानः । अग्नि-
 रमृतो अभवद्वयोभिः (५) यवेर्न यौरजन
 यत्सुरेताः । आ यदिषे नृपतिं तेज आनद-
 शुचि रेतो निषिक्तं यौरभीकं । अग्निः शर्म-
 नवद्यं युवान् स्वाधिर्यं जनयत्सुदयञ्च । स
 तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य
 शिक्षोः । अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भुयाम
 ते सुष्ठुतयश्च वस्यः । अग्ने सहन्तमा भर
 शुम्नस्य प्रासहा रयिम् । विश्वा यः (६)
 धर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत । तर्मग्ने घृत-
 नासह रयि सहस्व आ भर । त्वं हि
 सत्यो अहुतो दाता धार्जस्य गोर्मतः । उक्षा-
 न्नाय वशाजाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमै-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

विधमा॒भ्ये । व॒द्या हि सूनो॒ अ॒स्य॒स्र॒सद्वा च॒के
अ॒ग्नि॒र्ज॒नुषाऽऽ॒र्जम् । स त्वं न ऊ॒र्ज॒स॒न ऊ॒र्ज
था रा॒जे॒व जे॒रवृ॒के क्षे॒प्य॒न्तः । अ॒ग्न आ॒यू॒२॒षि(७)
प॒व॒स आ सु॒वो॒र्ज॒मि॒षं च नः । आ॒रे बा॒ध॒स्व
दु॒ष्कु॒नाम् । अ॒ग्ने प॒व॒स्व स्व॒पा अ॒स्मे वर्चः
सु॒वी॒र्यम् । द॒ध॒त्पोष॒॑२ र॒यिं म॒रि॒ । अ॒ग्ने पा॒व॒क
रो॒षि॒षा म॒न्द्र॒या दे॒व जि॒ह्वा॒या । आ दे॒वा॒म्ब॒क्षि
य॒क्षि च । स नः पा॒व॒क दी॒दिवोऽ॒ग्ने दे॒वा॒
इ॒हाऽऽ व॒ह । उप॑ य॒ज्ञ॒२ ह॒वि॒श्च नः । अ॒ग्निः
शु॒चि॒र्व॒त॒त॒मः शु॒चि॒र्वि॒प्रः शु॒चिः क॒विः । शु॒ची
रो॒षत॑ आहु॒तः । उ॒द॒ग्ने शु॒च॒य॒स्तव॑ शु॒क्रा
भ्रा॒ज॒न्त ई॒रते॑ । तव॒ ज्योती॒॑२ष्य॒र्चयः॑ (८) ॥

(पुरु॒नि॒ष्ठः पु॒र्व॒णीक॑ भ॒रा॒भि व॒षो॒भि॒षं आ॒यू॒२॒षि वि॒प्रः शु॒चि॒श्चतु॑र्द॒श च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(दे॒वस्य॑ र॒क्षो॒ह॒र्णो वि॒भू॒स्व॒२ सो॒मा॒त्य॒न्धा॒न॒गी पु॒थि॒व्या इ॒षे त्वाऽऽ व॒दे वा॒के
सो ते॑ स॒मु॒द्र॒२ ह॒वि॒ष्म॒ती॒र्ह॒दे त्व॒म॒ग्ने रु॒द्र॒श्चतु॑र्द॒श) ॥ १४ ॥

(दे॒वस्य॑ ग॒म॒भ्ये ह॒वि॒ष्म॒तीः प॒व॒स ए॒क॒वि॒२शत्) ॥ ३१ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमा-
ष्टके तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशोऽनुवाके हविर्धानशकटादाधिववणफलकयोरुपरि सोमोऽनरोहितः ।
अथाभिषवो वक्तव्यः । तथाऽप्यध्यापकसंप्रदायेन प्रपाठकसमाप्तिरूपत्वाच्चतुर्दशोऽ-
नुवाके काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः कथमाप्ता अभिधीयन्ते ।

तत्र काम्येष्टिकाण्डे राक्षोघ्नेष्टेत्स्वर्ध्वमिष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरत्वेष्टा वा अस्य घोरा
तनूर्यद्वद्रस्तस्मा एवैनमा वृश्चति तामगार्तिमाच्छति ” [सं० का० २ प० २
अ० २] इति ।

रुद्रवते घोरतनूयुक्ताय । अभिचरञ्जनुं मारयन् । तस्मै रुद्रवतेऽग्नये । एनं
शत्रुभावृश्चति समन्ताच्छित्त्वा प्रयच्छति । ताजकृ तदानीमेव ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

त्वमग्न इति । हेऽग्ने त्वं रुद्रो घोरतनूयुक्तोऽसुरः शत्रूणां निरसिता ।
दिवो ध्रुलोक्तस्य मह उत्सवरूपो हविर्वह्नेनोत्सवकारित्वात् । त्वं मारुतं शर्वो
मरुतां संबन्धि बलं बलवत्त्वेन प्रसिद्धानां मरुद्गणानामपि त्वदनुग्रहेणैव बलं
भवति । अतः पुंश्च ईशिवे मरुद्भिः संपृक्तस्तदर्थं सैन्यं नियमय । किंच त्वं
शंगयः सुखं प्राप्तो वायुवेगैररुणवर्णैरश्वैर्योसि । किंच पौषकस्त्वं नु त्पना
स्वयमेव पासि । कान्, विधतो हविषा परिचर्यां विदधतो यजमानान् ।

अथ याज्या—

आ व इति । हे कतिग्यजमाना वो मुष्माकमवसे रक्षणायाभिभाकृणुध्वं
वशी कुरुत । कदा, तनयित्पोरचिचात्, न विधते चित्तं यस्मिन्मरणे तदचिर्षं
शत्रुणा विस्तारिताद्भवदीयमरणात्पूर्वमेव । कीदृशमग्निम् । अध्वरस्य राजानं
यज्ञस्वामिनं, रुद्रं शत्रून्प्रति कर्तारं, होतारं फलदानाय भक्तानामाहवातारं, रोद-
स्योः सत्ययजं ध्रुलोके ध्रुलोके च सत्यमवश्यं कर्मफलं यजति ददातीति सत्य-
यजस्तं, हिरण्यरूपं तत्सदृशम् ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये सुरभिगते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा वा
प्रमीयेरन्यो वा विभीषादेष्टा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत्सुरभिगती तयैवास्मै भेषजं
करोति सुरभिगते भवति पूतीगन्धस्यापहत्यै ” [सं० का० २ प० २ अ० २] इति ।

(काम्यं याज्यापुरोनुवाक्याः)

सुरभिमे भेषज्यतनूयुक्ताय । यस्य यजमानस्य गावो वा भूत्वा वा दैवि-
करोगबाहुल्येन बहवो धियेरन्त्ययं वा कदाचिदपमृत्योर्भीतो भवेत्तादृशो निर्व-
पेत्युत्तीगन्धस्य शवगन्धस्य निवृत्तये सुगन्धयुक्ताय कुर्यात् ।

इत्तं पुरोनुवाक्या—

अग्निहोतेति । अयमग्निर्मातुरुपस्थे वेदेः समीपवर्तिनि सुरभावे लोके सुर-
भिगन्धयुक्त एवाऽऽहवनीयस्थाने निषसादोषविष्टः । कीदृशोऽग्निः । होता देवाना-
माह्वाता । यजीयान्मानुषाद्धेतुरतिशयेन यष्टा । युवा नित्यं वरुणः । कविर्मेधा-
वी । पुरुनिष्ठः पुरुषु गार्हपत्यादिस्थानेषु स्थितः । क्रतावा सत्यवान् । रुष्टीनां धर्ता
मनुष्याणां पोषकः । अपि च मध्ये मनुष्याणामुदर इक्षो जाठराग्निरूपेण दीप्तः ।

अथ याज्या—

साध्वीमिति । अयमग्निरथ नो देववीतिमस्माभिर्देवेभ्यो दत्तां भक्षां पुरो-
हाशाहुतिं साध्वीमकः स्वादुमकरोत् । अतो यज्ञस्य जिह्वास्थानीयां गोप्याम-
भिदेवतामविदाम वयं लब्ध्वन्तः । सुरभिः पुरोहाशाज्यादिसुगन्धोपेतः सोऽग्नि-
रायुर्वसानोऽस्मदीयमायुराच्छादयन्गोषायन्नागादागच्छतु । अद्य नोऽस्मदीयां दे-
वहूतिं मदामकः, देवार्थं होमं यथाशास्त्रं करोतु ।

इह्यन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये क्षामवते पुरोहाशमष्टाकपालं निर्वपेत्संग्रामे संघते भागधेयेनैवैन-
शमयित्वा परानग्निं निर्दिशति यमवरेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां न स
मीयते जयति तः संग्रामम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

क्षामवते क्षुधायुक्ताय । मुद्धे प्रत्यासत्ते सति जगार्थी निर्वपेत् । स्वदत्तेना-
ग्निभागेन स्वविषयमग्निं शान्तं कृत्वा पराञ्जशत्रून्वह्नेरामिमुखेन निर्दिशति हन्तुं
प्रदर्शयति । तथा सत्यवरेषां स्वसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषं शत्रवो विध्यन्ति स
जीवति । परेषां शत्रुसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषमितरे विध्यन्ति स म्रियते ।
ततो यजमानो जयति ।

यथा जगार्थिन एषेष्टिस्तथा बहुबन्धुभरणमिवारणार्थिनोऽप्येतामिष्टं विधत्ते—

“ अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रपीयन्ते पुरुषाहुति-
स्तस्य धियवताऽग्नये क्षामवते पुरोहाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैन-
शमयति तेषां पुराऽऽयुषोऽपरः न मीयते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

पूर्वापरा ज्येष्ठाः कनिष्ठाश्च । अन्वञ्चो विच्छेदवर्जिताः । येषां बन्धूनां मध्ये बहवो विच्छेदमन्तरेण त्रियन्त एतानभिलक्ष्यैव क्षामयामभिरुच्यति सत्य-
वैति । कुतः, पुरुषाद्वेतेरेतत्पिथत्वात्पुरोडाशेनाग्निः क्षाम्यति । तत एषां बन्धूनां मध्ये ज्येष्ठे जीवति सत्यपरः कनिष्ठ आयुःसंपूर्तः पूर्वमपमृत्युना न त्रियते ।

गृहदाहादि निमिचीकृत्यापि तामेवेष्टे विधत्ते—

“अग्नि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्दहत्यग्नये क्षामयते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं क्षामयति नास्यापरं गृहान्दहति” [सं०
का० २ प्र० २ अ० २ इति ।

अपरं यथा भवति तथा न दहति । न पुनर्दहतीत्यर्थः ।

अस्यां त्रिविधायां क्षामयेतेष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

अक्रन्ददिति । अयमग्निरक्रन्ददस्मदनिष्ठनिवारणार्थं गर्जतु । किमिव ।
स्वमपचिव द्यौर्यथा घृलोकस्थो मेघो गर्जन्तस्थशोषभीतिं निवारयति तद्वत् ।
किं कुर्वन् । क्षाम दाहकमस्मद्विरुद्धं रेरिदृष्टेलिहानो वीरुचः समञ्जान्पुष्पलतावद-
स्वदनुकूलानि सम्यगभिव्यञ्जयन् । हि यस्माज्जज्ञान उत्पद्यमानः सद्य ईमिदा-
मीमेवेष्टो दीप्तो व्यस्यद्विविधं अगत्यरुषापयति । रोदसी क्षात्वापृथिव्योरन्वर्तमान-
ाना रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते ।

अथ याज्या—

त्वे वसूनीति । हे पुर्वणीकात्यन्तबहुल होतर्देवानामाह्वातदर्शो रात्रौ वस्तो-
र्दिवा च पश्चिमासौ यज्ञार्हाणि वसूनि हवींषि एरिर आगच्छन्ति ।
त्वदनुग्रहात्पूर्वं क्षामेव दग्धं पटादिकमिव विधा भुषणानि निःसाराणि भूत्वा
पावके त्वय्यनुगृह्णाति सति पश्चात्सौभागानि संदधिरे सौभाग्यं प्राप्नुवन् । तादृ-
शास्त्वमस्मानुगृह्णाणेत्यर्थः ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदग्निमेव काम-
स्त्वेन भागधेयेनोप धावति ॥ एवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमति” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

कामाय कामपदाय, कामितार्थो यं यजमानं न प्राप्नुयात्स निर्वपेत् ।

(काम्यसन्ध्यापुरोनुवाक्याः)

अथ पुरोनुवाक्या—

तुभ्यमिति । हेऽग्निस्त्वयाविधयेनाङ्गसारोपेताग्ने सुक्षितयो वेदिरूपशोभन-
भूमियुक्ता विश्वः सर्वास्वाः मजाः पृथक्काममयाना विविधकामितार्थसिद्धिप्रदाय
तुभ्यं येभिरे नियमं स्वीकृतवन्तः ।

अथ याज्या—

अस्त्वमेति । हेऽग्ने त्वोती त्वदीवरक्षमा तं काममभीष्टफलमश्वाम व्याप्नु-
याम । किंच, हे रयिसो हे धनवन्तुमीरं शोभनपुष्पौवाद्युपेतं रयिं धनमश्वाम ।
किंच, वाज्यन्तोऽभिमिच्छन्तो ययं वाज्यमभिमभितोऽश्वाम । किंच, हेऽजर
तव मसावादजरमक्षयं शुभ्रं यशोऽश्वाम ।

इष्टघन्तारं विधत्ते—

“ अग्नये यविष्टाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सर्वमानः क्षेत्रे वा सजातेषु
प्राग्निमेव यविष्टः स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य
युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।
यविष्टायातिशेन वियोगकारिणे, युवते वियोजयति । यजमानः पापिना
वैरिणा विधुको जयति ।

एतानेवेष्टिं परमयुक्ताभिचरनिवारणाय विधत्ते—

“ अग्नये यविष्टाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचर्यमाणोऽग्निमेव यविष्टः
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माकंक्षारं सि यवयति नैनमभिचरन्तस्तृणुते ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

यवयति वियोजयति । अभिचरन्त्येनमिष्टिकारिणं न स्तृणुते हन्तुं न
शक्नोति ।

एतस्यां द्विविधायामिष्टी पुरोनुवाक्यामाह—

क्षेत्रमिति । हेऽग्ने रयिमाभर धनमाहर । यविष्टातिशयेन वियोगकारिन् ।
भारवः कृत्विग्भिर्भरणीय । वसो, आहुतिनिवासभूव । कीदृशं रयिं, क्षेत्रं प्रश-
स्ततमं शुभ्रं दीप्तिमन्तं पुरुस्पृहं पुरुमिर्बहुभिः स्पृहणीयं यजिमुकादिरूपम् ।

अथ याज्या—

स श्वितान इति । योऽग्निः पावकः शोधयिता पुरुषम् आहवनीयगार्हपत्या-
दिनामभिर्यविष्टादिभिरेवैवात्यन्तं बहुभिः पुरुषि-बहुनि पशूनि विस्तृयानि

(काम्ययज्ञ्यापुसेनुवाक्याः)

पुरोडाशादिहवीषि भवन्भक्षधननुयाति यजमानगृहमनुदिनं गच्छति सोऽग्निर्व-
क्षमाणगुणोपेतः । शितानो दीप्यमानः । तन्मृतुः फलानां विस्तारयिता । रोच-
नस्था दीक्षितस्तु देवयजनेष्ववस्थितः । अजरोभिर्जरारहितैर्नानदग्निः । स्तुतिं
कुर्वाणैर्देवैः संयुतः । याविष्ठोऽविशयेन वैरिवियोगकर्ता ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“अग्रय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः काम्यितुं सर्वान्गुह्यामि-
त्यग्निमेवाऽऽयुष्मन्वस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्थिनायुर्दधाति सर्वानु-
रेति ” [सं० का० २ म० २ अ० ३] इति ।

आयुष्मत् आयुष्पदाय ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

आयुष्ट इति । हे यजमान ते तुभ्यं वरेण्यः भेष्टोऽयमग्निर्विश्वत आयुर्धरस्त-
पूर्णमायुर्दधातु । अपमृत्युना गृहीतोऽपि ते प्राणः पुनरस्थानुग्रहेणाऽऽयाति त्वद्देहे
समागच्छतु । ते तव यक्ष्मं व्याधिं परासुवामि विनाशयामि ।

अथ याज्या—

आयुर्दा इति । हेऽग्ने त्वमायुर्दा एषि यजमानस्याऽऽयुष्मदो भव । कीदृ-
शस्त्वम् । हविषो जुषाणः पुरोडाशं सेवमानः । घृतप्रतीको घृतोपक्रम आचारम-
याजादीनां घृतेन हूयमानत्वात् । घृतयोनिरवसानेऽधनूयाजादौ घृतमेव योनिर्ज-
न्मोत्पत्तिकारणं यस्यासौ घृतयोनिः । तादृशस्त्वं मधु स्वादुतमं चारु शोभित-
त्वेन निर्मलं गन्धं घृतं पीत्वा पिता पुत्रमिवेमं यजमानमभितो रक्ष ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“अग्रये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूमतिकामोऽग्निमेव जातवेदसस्त्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव ” [सं० का० २
म० २ अ० ३] इति ।

जातवेदस उत्पन्नधनाय भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

तस्मा इति । विविधाश्वर्षणयो मनुष्या यजमाना यस्यासौ विश्वर्षणिः । हे
विश्वर्षणे जातवेदोऽग्रे प्रतिहर्यते प्रतिदिनं यजमानगृहं गच्छते तस्मै ते शोभना
स्तुतिं जनामि जनयामि ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

अथ याज्या—

दिवस्परिति । अग्निः प्रथमं दिवस्परि ब्रूलोकस्थोपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयस्य मनुष्यलोकस्थोपरि जातवेदा द्वितीयं जज्ञे मसिद्धमग्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वहवानलरूपेणोत्पन्नः । अजस्रं निष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु यजमानेषु मनोऽनुग्रहबुद्धिर्यस्यासौ नृमणाः । एनमीदृशमग्निमिवानः पुरोडाशादिभिर्दीपयन्स्वाधीः स्वायत्तचित्तो जग्ने अर्यवे जरापर्यन्तं परिवर्तयत्यर्थः ।

इष्टधन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्वृक्कागोऽग्निमेव रुक्मन्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्लभं दधाति रोचत एव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

रुक्मते कान्तिमते । रोचते कान्तिमान्भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

शुचिरिति । हे पावक शोधयितरग्ने शुचिर्वन्द्यश्च त्वं घृतप्रभृतिमिहैवैः समन्ताद्भुतः सन्बृहद्विरोचसे ।

अथ याज्या—

दृशान इति । दृशानो दर्शनीयरूपो रुक्मः सुवर्णसदृशोऽग्निरुव्यां महत्या दीप्त्या व्यधौद्विद्योतते । किं कुर्वन् । दुर्मर्षमितरैरतिरस्कार्थमायुर्जीवनं भिमे अयितुं रुचानो वाञ्छन् । तथाविधोऽग्निर्वयोभिस्त्रैहविर्भिरमृतोऽभवत् । यद्यस्यादेनमग्निं द्यौर्ब्रूलोकप्राप्तिं देवगणः सुरेताः सन्नजनयत्तस्मादस्यामृतत्वं शुक्रम् ।

इष्टधन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्तेजस्कागोऽग्निमेव तेजस्वन्त्स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्तेजो दधाति तेजस्येव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

तेजस्वते प्रभावे नियमनसामर्थ्यवते वा ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

आ यदिति । यत्तेज इवेऽभीष्टसिद्धये नृपतिं यजमानपलकमग्निमा सवन्तादनिह्म्यान्नेव यदपि शुचि रेव शुद्धं बीजं यत्प्रापितृभ्यां निषिकं तेन देवसा

तेन च बीजेन द्यौर्धुलोकस्थोऽग्निर्भीके प्रत्यासन्नकाले शर्वादिविक्रमप्रवेगे गुरुं
जमयदुत्पादयति, सुदवच्च विशेषितम् नारायणस्यैव । शार्ङ्गं वलवत् । अन्वयं
दीवरहितम् । युवानं तरुणम् । स्वामिं स्वाम्यन्वितम् । अग्रे धनमाप्तम् देवो
दातुमग्निः शक्नोति ।

अथ याज्या—

स तेजीयसेति । स यजमानस्वीतस्वयां सक्रियः । केन साधनेन । तेजी-
यसाऽत्यन्ततेजोयुक्तेन मनसा । किंच हेऽग्रे स्वपत्यस्य शौभनशुभमौजादिभुक्तस्य
शिक्षोः शक्तुमिच्छतो नूतनस्य मनुष्यतमस्य मनुष्येषु श्रेष्ठस्य वज्रमनस्य रायः
शिक्ष धनानि देहि । ते मभूतौ त्वदनुग्रहेण ममूत्वे सति वयं कस्यो वसुमत्तपाः
सुष्ठुतयश्च शोभनस्तुतियुक्ता बहुयागानुष्ठानेन स्तोत्रशस्त्रैः प्रभूता भूमास्म ।

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

“ अग्रे साहन्त्याय पुरोडाशमहाकपालं निर्वपेत्सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्त्या-
स्तेन भागधेयेनोप धावति तेनैव सहते यः सीक्षते ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ३] इति ।

साहन्त्याय सहिष्णवे वैरिणामभिप्रिये सीक्षमाणः सोऽमुमभिप्रियतुमिच्छुः ।
यं वैरिणं सीक्षते तं तेनानुगृहीतोऽभिभवति ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

अग्न इति । हेऽग्रे द्युम्नस्यास्मदीयस्य यज्ञसः सहन्तमभिप्रियतारं वैरिणं
मासहा प्रसभमाभरास्मद्भ्यो समानय । शार्ङ्गं वदीयं धनं वाऽऽनय । को मर्त्य-
धर्णीर्यमनुष्यसेना विश्वा अस्मदमविषक्षभूताः सर्वा अमितास्त्वन्मित्रेभ्यः । किंनि-
मित्तं, वाजेषु अस्मदीयेष्वजेषु निमित्तभूतेषु । केन साधनेन । आसत त्वत्सन्नि-
धानेन । परामिमवाय त्वत्सन्निध्वतिरिक्तममस्मो नास्तेऽपि हन्तव्यः ।

अथ याज्या—

तमग्न इति । हेऽग्रे [सहस्रो वलवत्] वं भुक्तासह परकीयतेनाभिप्र-
क्षमं शार्ङ्गं धनमाभराऽऽहर । हि वस्वास्तं तस्यः परमार्थभूतो वायसहितोऽ-
नुव आध्वर्यचरित्रस्तस्माद्वोमवो बहुगोयुकस्य वाजस्यायस्य दासः सन्नेह ।

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

“ अग्रेऽनवते पुरोडाशमहाकपालं निर्वपेत्तः अग्रेऽनवतमवास्तस्याभिप्रिय-

(अथ यथावापुःशुक्लवर्णः)

मेवाभ्यस्त्यः स्वेन भ्रमयेयेनेप धावति स एवैनमचकन्तं करोत्यन्मतेव भ्रमयति ।
[सं० का० २ म० २ अ० ४] इति ।

अथ यथावापुःशुक्लवर्णः ।

तत्र पुरोमुवाक्या—

उक्षाभ्यायेति । अग्नये स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेम परिचर्यां कुर्याम । कीदृशाव ।
उक्षाभ्याय वशान्नाय । उक्षा वृषभः । वशा वन्ध्या । तत्पशुद्वये कृत्रिघागे
इतिद्वयेन भ्रूयते—“ यो अतृवदधान्त्वात्स स्वर्धमानो वैष्वावरुर्ध्वी वक्ष्यामात्मने-
कैन्त्रमुक्षाग्रम् ” इति । यद्यप्यत्र देवताऽन्या तथाऽपि हविरभावेव दूयत इत्यत्रै-
कस्यालो वक्ष्यामथ । एतदन्त्यान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । सोमयुक्तानि वृक्षस्त्वोम-
णि यस्यासौ सोमवृक्षः । अनेकस्तोत्रस्तुतदेववासंयुक्तः सोमोऽन्यस्याभ्यस्त्यार्थः ।
देवसेऽन्यस्म विधाये ।

अथ वाप्या—

वदन्ना इति । हे सुनो पुत्रवदमिमत्कारिन्ममे त्वं वदन्नाऽति वक्ष्यामयेति
वद्या वाक्वदमिमानिदेवत्वेन तत्रोपाऽति । अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तरप्राप्तिश्चेत्तन्मत्
हिवाच्यः । “ अग्निर्वाग्मूत्वा मुखं प्राविशत् ” इति श्रुत्यन्तरम् । सोऽग्निरेव-
र्ध्वोऽन्ममर्ध्वं च चके । [अज्य गृहम्] । तन्नामसु पाठात् । विवाहामिन्नर्ध्वमान
मम वृक्षाग्रं कारयति । कीदृशोऽग्निः । अथ सदा, अथव इत्यर्थान्नं तस्मिन्ती-
दृतीत्यग्रसदा, मुक्तमन्नं जरयितुं जठराग्निरूपेणात्र सीदति । केन व्यापारेणा-
ममज्य [च] चके अनुषा जन्ममात्रेण न तु व्यापारान्तरेण । न हि संकल्पसिद्धत्वा
व्यापारापेक्षाऽस्ति । हे ऊर्ध्वसने रसप्रदं त्वं नोऽस्मभ्यमूर्जं रसं धा दोहि । सजे-
न मे, सज्ज मया अयति तद्वज्जय । वृक्षवर्धिसको वृक्षः । अमृके हिम्वदि-
देवमहिमे कर्ममाने त्वमनुग्रहीतुमन्तः क्षेपि भिन्नासि ।

इहयन्तरं(रे) विधाते—

“ अग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेताज्जदः स्वाग्निमिवाग्नि-
मेवाभ्यस्त्यः स्वेन भ्रमयेयेनेप धावति स एवैनमचकन्तं करोत्यन्मतेव भ्रमयति-
इत्येवमप्राये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेताज्जदः स्वाग्निमिवाग्नि-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

पविस्त्वेन भागवेयेनोप धावति स एवैनमन्त्रपतिं करोत्यन्नपतिरेव भवति ”

[सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अन्नमन्त्रीत्यन्नादस्तत्रिदीपनयुक्तः । अन्नपतिर्बह्वन्नस्वामी । अनयोरपीष्टथोर-
न्नमानलिङ्गन्नाधारण्यादेव याज्यापुरोनुवाक्यायुगलं द्रष्टव्यम् । यद्वा शास्त्रान्त-
रेज्ज्नादलिङ्गन्कमन्नपतिलिङ्गन्कं चान्वेषणीयम् ।

इष्टचन्तरं हविस्त्रयोपेतं विधत्ते—

“अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये
ज्योतामयावी यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्नये पा-
वकाय वाचमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्नये शुचये आयुरेवास्मिन्नेन दधात्युत यदी-
तासुर्मवति जीवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

पवमानाय पापानां शोधयित्रे । पावकाय पापानां शुद्धिहेतवे । शुचये, औ-
ज्ज्वल्यहेतवे । द्वितीयतृतीयवाक्ययोरपि पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यनुवर्तते ।
ज्योतामयावी दीर्घरोगयुक्तः । उतापि च यद्यपीतासुर्गतप्राणो भवेत्तथाऽपि जी-
वत्येव, तत्र नरिरो गो भवतीति किमु व्यक्तव्यम् ।

पुनरपि तामेवोष्टिं फलान्तराय विधत्ते—

“एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्काणो यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्नेन
दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मि-
न्नेन दधात्युत यद्यम्भो भवति यैव पश्यति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४]
इति ।

तत्र फलभेदेन द्विविधायाभस्याभिष्टौ प्रथमहविषः पुरोनुवाक्या—

अग्न इति । हेऽग्न आमुंप्पस्मदीयजीवनानि पवसे यथा वर्धन्ते तथा शो-
धयसे । ऊर्जं क्षीरादिरसमिषमन्नं च नोऽस्माकमासुवाऽऽमिमुख्येन मेरय । दुष्पु-
मानुपद्रवमारे दूरे नीत्वा बाधस्व विनाशय ।

अथ याज्या—

अग्ने पवस्वेति । हेऽग्ने शोभनमपः कर्म यस्यासौ स्वपाः । तादृशस्त्वमस्मे
अस्मदीयं वर्चो ब्रह्मवर्चसं सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यं च पवस्व शोधयस्व वर्धयेत्य-
र्थः । पुष्टिं रयिं धनं च मायि दधत्स्थापय ।

द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

अग्ने पावकेति । हेऽग्ने पावक शोधक देव द्योतनात्मक रोचिषा दीप्ति-
मत्या मन्दया रुक्षणा जिह्वया वाचा देवानावक्षि यक्षि आवह यज च ।

अथ याज्या—

स न इति । हे पावक शोधक दीदिवो दीप्यमानाग्ने नोऽस्मदर्थं देवानिह
कर्मण्मावह, अस्माकमिमं यज्ञं हविश्चोप देवसमीपे प्रापय ।

तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—

अग्निः शुचीति । अयमाग्निः मथमं तावच्छुचिमततयः स्वत एव शुचिद-
ततमोऽतिशयेन शुचं व्रतमाचरणं दाहपाकप्रकाशरूपं यस्यासौ तादृशः । तव
ऊर्ध्वं विप्रामिमानित्वादपि शुचिः । तव ऊर्ध्वं विद्वदभिमानित्वेन शुचिः । ततोऽ-
प्यूर्ध्वमाभिमुख्येन हुतः शुचिर्दीप्तिमान्रोचते शोभते ।

अथ याज्या—

उदग्ग्न इति । हेऽग्ने शुचयः शुक्लास्तव शुक्ला रश्मयो ब्राह्मन्तः प्रकाश-
माना उदीरित उद्गच्छन्ति । तथाऽर्चयः पूजका ज्योतीषि मासकानि देवतारूपा-
णि प्राप्नुवन्ति ।

अत्र विनिधोगसंग्रहः—

“ त्वं याज्या रुद्रवधागे ह्यग्निः सुरभिसंयुते ।

अक्रन्क्षामयुजे तुभ्यं कामिनि श्रेष्ठमित्यसौ ॥ १ ॥

यविष्ठमुत आयुष्टे आयुष्मवि तथोपरि ।

जातवेदयुते तस्यै शुची रुक्मयुते तथा ॥ २ ॥

आ यज्ञेजोयुते ह्यग्ने साहन्त्यगुणसंयुते ।

उक्षान्तसंयुते ह्यग्ने पवमानयुते तथा ।

अग्ने पावकवत्याग्निः शुचावष्टौ च विंशतिः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अत्र भीमांसा नास्ति ।

अथ च्छन्दः—

त्वमग्ने रुद्र इत्यादयः षट् । अश्याम तं स भित्तान आयुर्दो अग्ने दिवस्परि

४४८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१पथमकाण्डे—

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपायकृतस्य सोमस्याभिषेकः)

हव्यमनो रुक्म आ यद्विषे स तेजयिस्ता यज्ञा हि सूनो, इति च निवृत्तः । तुभ्यं
ताः मेरुं यविष्ठ तस्मै ते शुचिः पादकोक्षाच्चायेत्येता अम आयुर्वीर्यात्मकं पदं
गायन्त्यः । अयुष्टेऽग्रे सहन्तं तमग्रे पृननासहमिषेता अनुवृष्टः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चवे-

दीयवैचिरीयसंहितामध्ये पथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽवतुरो देवादिद्यातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेधरापरावतारस्य श्रीमद्भाजाविराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चवेदीयवैचिरीयसंहितामध्ये

पथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(एव प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आ देदे आवाऽस्यध्वरकृद्देवेभ्यो गम्भीरमि-

ममध्वरं कृष्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोम* सुपुतं

मधुमन्तं पर्यस्वन्तं वृष्टिवनिमिन्द्राय त्वा वृत्रघ्न

इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिन्न

इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्या-

वते श्वाजाः स्य वृत्रतुरो राथोगूर्ता अमृतस्य

पत्नीस्ता देवीदेवत्रेमं यज्ञं घृतोपहृताः सोम-

स्य पिबतोपहृतो युष्मकम् (१) सोमः पिबतु

(पावेऽसमहणाय पूर्वमुपावहतस्य सोमस्याभिषवः)

यत्तं सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्त-
रिक्षे तेनास्मै यजमानायोरुराया कृध्यर्षि वा-
जे घोषो धिषणे वडि सती वीडयेयामूर्जं द-
वायामूर्जं मे धत्तं मा वा३ हिंसिषं मा मा
हिंसिष्टं प्रागपागुदमधराक्तास्त्वा दिश आ
धावन्त्वम्ब नि ष्वर । यत्तं सोमादाभ्यं नाम
जामृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा (२) ॥

(युष्माकं स्वर यत्ते तर्ष च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन्नं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयप्रपाठके प्राधान्येनाधीषोमीषपशुः प्रतिपादितः । तत्र ऊर्ध्वं वसतीवरी-
ग्रहणं चोक्तम् । तावता सुत्यादिवसत्पूर्वदिवसेषु यत्कर्तव्यं तत्समाप्तम् । तत्र
उपरितनेनानुवाकेन सुत्यादिवसत्कर्तव्यप्रारम्भाय सोमोपावहरणमुक्तम् । अथ च-
तुर्थप्रपाठके सुत्यादिने कर्तव्या ग्रहाः प्राधान्येन प्रतिपाद्यन्ते । त्वानुवाकार्था
विनियोगसंग्रहे दर्शिताः—

“ग्रहप्रश्नेऽनुवाकास्तु *चत्वारिंशदिहोदिताः ।

सोमाभिषव एकस्मिन्श्चर्त्रिंशत्सु (ति) तद्ग्रहाः ॥

*चत्वारिंशदित्युक्त्या तरणिरित्यादिषडनुवाकानामस्मिन्प्रपाठके भाष्याकरणेनैतत्प्रपाठका-
न्तर्गतिकोनत्रिंशानुवाके त्रिनिश्रिष्टोऽतिग्राह्यान्गृह्णातीत्यादिभ्यस्तुत्रगतसौम्यहोपशुकेतसंज्ञि-
तिमन्त्रस्य व्याख्यानावसरे तृतीयमन्त्रप्रपाठस्तु तरणिरित्यादिरारण्यके समाम्नातत्वाच्च व्या-
ख्येय इति भाष्यकारोक्त्या च तरणिरित्यादिषडनुवाकानामस्मिन्प्रपाठके पादोऽभ्यकारा-
संमत इत्यनुमीयते ।

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावह्यतस्य सोमस्याभिषवः)

दाक्षिणानि समिष्टास्तदयजुंश्चदभ्यस्वथा ।

काम्ययाज्या इति श्लोका अर्था अत्रानुवाकगाः ” इति ॥

प्रथमानुवाके पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावह्यतस्य सोमस्याभिषवोऽभिधीयते ।

आ दद इति । कल्पः—अथैषां याज्यां यः सजन्तुरिव तमावृत्ते देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा दद इत्यादायाभिमन्त्रयते
ग्रावाऽस्यध्वरक्षदेवेभ्यो गम्भीरमिममध्वरं कृष्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुषुतं
मधुमन्त्रं पयस्वन्तं वृष्टिबनिमिति ” इति ।

आदद इत्याम्नातो मन्त्रो देवस्य त्वेत्यनेन पूरितः । हे^१ ग्रावजभिषवसाधन
त्वं यज्ञनिष्पादको दृढः पाषाणोऽसि । तव इमं यज्ञं देवार्थं गहनं कुरु । उत्कृ-
ष्टेन वज्रसदृशेन त्वयाऽहं सोमपीदृशं करोमि । कीदृशं, सुषुतं सम्यगभिषुतं
मधुमन्त्रं स्वादुत्वोपेतं पयस्वन्तं क्षीरवदसोपेतं वृष्टिबनिमाहुतिसूर्यद्वारा वृष्टिमदम् ।

तथा च स्मर्यते—

“ अग्नौ मास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्यायते वृष्टिर्बृष्टेरश्वं ततः प्रजाः ” इति ॥

इन्द्रार्थमेव सोमं करोमि ।

विषत्ते—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति ग्रावाणामां दत्ते प्रसूत्वा अभिनोर्बाहुभ्यामि-
त्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

ग्रावाऽसीति मन्त्र उपेक्षितः ।

इन्द्रायेति । कल्पः—“ अथैनं माश्वं मभित्य विस्रस्य राजानं ग्रावाणमुपां-
शुसवममभिमिषीत इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्रहुर इन्द्राय त्वाऽमिमातिम्य
इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावत इति ” इति ।

हे सोम त्वामिन्द्रार्थं मिमे । कीदृशयेन्द्राय । वृत्रघ्ने मेघविदारयिणे, वृत्र-
हुरे वृत्रासुरघातिने, अमिमातिघ्ने प्रापघातिने, आदित्यार्थं तृतीयसवने गृहमा-
णत्वादादित्यवते, प्रातःसवने विश्वदेवानुद्दिश्य गृहमाणत्वाद्विश्वदेव्यावते ।

विषत्ते—

प्रपा० ४ अनु० १]

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४५१

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहत्तस्य सोमस्याभिषवः)

“ पशवो वै सोमो व्यान उपांशुसवनो यदुपांशुसवनमपि मिमीते
व्यानमेव पशुषु दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

पशुमाप्तिहेतुत्वात्सोमस्य पशुत्वम् । “ प्राणापानौ वा एतौ यदुपांशुसव-
नौमौ व्यान उपांशुसवनः ” इति रूपकं वक्ष्यति । अतोऽस्य व्यानत्वम् । उपां-
शुनामकमहार्थं सोमः सुपते येन पाषाणेन स उपांशुसवनः । तमभिलक्ष्य सोमो
मातव्यः ।

सर्वमन्त्रेष्विन्द्रशब्दमयोगस्य तात्पर्यमाह—

“ इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत इन्द्राय हि सोम आह्वियते ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

सौमिकदेवेष्विन्द्रस्य प्राधान्यमिन्द्रपीतस्थेत्यादिमन्त्रस्य च मसिर्लिङ्गं हिशब्दो
घोतयति ।

विषये—

“ पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे
पञ्च कृत्वस्तूर्णीं दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडशं विराड्विराजैवाद्याद्यमव
रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

सोमो यथा कीतस्तद्वदमपि मातव्यः ।

श्वान्ना इति । कल्पः—“ अथ मितं राजानं होतृचमसीयामिरुपसूचति
श्वानाः स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीस्ता देवीर्देवदेवं यज्ञं धत्तापहृताः
सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माकं सोमः पिबत्यति ” इति ।

हे आपो यूयमेवंविधाः स्य । कीदृशः । श्वानाः शीघ्रकारिण्यः । वृत्रतुरो
वृत्रघातिन्यः । राधोऽर्जं गूर्ताः संपादायितुमुद्यताः । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः
पालयिन्यः । तास्तथाविधा यूयं देवीर्देवतारूपा देवता देवेषु इममस्मदीयं यज्ञं
स्थापयत । किंच, उपहृता अनुज्ञाताः सत्यः सोमस्यांशं पिबत । सोमधानु-
ज्ञातो युष्माकर्मशं पिबतु ।

उपहृताः सोमस्य पिबतेत्यस्याभिप्रायमाह—

“ श्वानाः स्थ वृत्रतुर इत्याहैष वा अपांशु सोमपीथः ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ४] इति ।

अस्मिन्मन्त्रे पिबतेति यदुच्यत एतदेवान्देवतानां सोमपानम् ।

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावद्वतस्य सोमस्याभिषेकः)

वेदनं मशसति—

“य एवं वेद नाप्स्वार्विमाच्छेति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।
जले मरणं न प्राप्नोति ।यत्त इति । बोधायनः—“अथैनं संपथौति यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्युच्यते
यत्पुरावन्तरिक्षे तेनास्मै यजमानायोरु राया रुध्यधि दावे वीच इति” इति ।

आपस्तम्बः—“यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति राजानमभिमन्त्रयते” इति ।

हे सोम त्रिषु लोकेषु त्वदीयं यज्ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषाऽस्मै यजमानाय
रायां धनिनोरु समृद्धं विस्तीर्णीं स्थानं रुधि कुरु । किंच—अधिकोऽयं यजमानो
भक्त्येति दावे फलमदामेन्द्राय ब्रूहि ।

विवीर्यादेस्तात्पर्यमाह—

“यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैम्य एवैनं लोकेभ्यः सं भरति” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

लोकेत्रयेणैनं सोमं सम्यक्पोषयति ।

विषण इति । कल्पः—“तिरश्चर्मन्फलके अभिमृशति विषणे वीडू सती
वीडयेथामूर्जे दधाथामूर्जे मे धत्तं मा वा हिंसिष्व मा मा हिंसिष्वमिति” इति ।हे विषणे सोमस्य चर्षणो वा धारयिष्यौ वीडू सती विषन्वे सत्यौ वीडू-
र्ध्वौ पुनरप्यभिषवादिवातेन विषेणो मा भूदिति वृद्धं सम्भवतम् । ऊर्जे सोम-
रसं दधाथां युवां धारयतम् । ऊर्जे मे मह्यं धत्तं प्रयच्छतम् । अहं युवां मा
हिंसिष्वम् । युवामपि मा मा हिंसिष्वम् । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ।कल्पः—“एकग्रहायाऽऽप्तं राजानमुपरि न्युप्य होतृचमसेऽरशूनवधाय कस्य-
प्रावाणमुपाशुसवनमुपेनधाय त्रिः पदक्षिणमुपरि परिष्ठावयन्निष्ठाभमुपेक्षि
क्ष्माणमुदगधरागिति, यां भार्या कामयेत तां मनसा ध्यायेदम्ब नि ष्वरेति”
इति ।प्रागपागिति । प्रागादयो या दिशस्ताः सर्वा हे सोम त्वां प्रत्याभिमुख्यं
धावन्तु । हेऽम्ब मातृस्थानीय सोम निष्वरांशुभ्यो रसात्मना निर्गच्छ । प्रागा-
दिमन्त्रः सोमनिग्रहणहेतुत्वाभिप्राय इत्युच्यते । उपरोऽभिषवाधारः कर्माणस्त-
स्मिन्सोमवस्थाप्य निष्ठाभमन्त्रं पठेत् ।

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावह्यतस्य सोमस्याभिषवः)

दिशामाधावनोक्तेस्तापयमाह—

“सोमो वै राजा दिशोऽग्न्यध्यायत्स निस्रोऽनु प्राविशत्पापान्मुपमेवरागि-
त्याह विग्न्य एवैनं सं भरत्यथो दिश एवास्मा अब रुन्धे ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

अग्न्य मातरित्यादयः शब्दाः स्त्रीणामुपलालनाय प्रयुज्यन्तेऽतोऽग्न्यशब्दमप्यगो-
ष्ठात् ध्यानविधिः सूच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—

“अग्न नि ध्वरेत्याह” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

यस्मादग्न्येत्युपलालनमाह तस्मादध्यायेदित्यभिप्रायः ।

येदं प्रशंसति—

“कामुका एनं लिखो भवन्ति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० ४
अ० ४] इति ।

यत्त इति । कल्पः—“मसिप्रस्थाता राजन्वेवांशू द्वौ द्वावपि सुवपि यत्ते
सोमादाम्नं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति ” इति ।

यः सोम उपांशुग्रहाय पर्याप्त उपरे न्युतः धानाः स्येति मन्त्रेण वसतीवरी-
भिरुपसृष्टस्तस्मात्सोमादपादाय षडंशवः स्थापिताः । तथा चोक्तम्—“उप-
सृष्टस्य राज्ञः षडंशानाद्दानसंस्त्रिष्टानादाय चर्मणि मिधाय ” इति । निष्पपि
सवनेषु महामिषये’ तेषां षण्णामंशूनां मध्ये द्वौ द्वावंशू संसृजेत् । हे सोम ते
त्वदीयं यन्नाम दात्रुभिरदाम्यमातिरस्कार्यं जागृवि जागत्कं हे सोम तस्मै सोमाय
ते तादृक्सोमनामधारिणे तुभ्यमिदं सोमांशुद्वयं स्वाहा हुतमस्तु ।

सोमायेत्युक्तेरभिप्रायमाह—

“यत्ते सोमादाम्नं नाम जागृवीत्याहैष वै सोमस्य सोमपीथः ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

यथाऽग्नौ होममन्तरेणैवापां सोमपानमुक्तं तथैव सोमस्थानेष्वेव एव मन्वेणां-
शुद्वयमक्षेपः ।

सोमपानवेदनं प्रशंसति—

“य एवं वेद न सौम्यानामर्चिमाच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४]
इति ।

सोमयागविनाशं न प्राप्नोति ।

वृणामंशूनां संधातात्पृथक्करणं विधत्ते—

“ घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्त्यश्नप गृह्णाति त्रायस एवेनम् ”
[सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।

अंशूनामपनयनेनाभिष्वरूपादधादेनं सोमं पालयति ।

महामिषवे तत्संसर्गं विधत्ते—

“ प्राणा वा अश्वः पशवः सोमोऽश्नुनुरपि सृजति प्राणानेव पशुषु
इधाति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।

त्रिषु सवनेषु पृथगंशुसंसर्गं विधत्ते—

“ द्वौद्वावपि सृजति तस्माद्द्वौद्वा प्राणाः ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४]
इति । चक्षुःश्रोत्रघ्राणेन्द्रियरूपाः प्राणाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भूत्वा वत्तच्छिद्रेषु
वर्तन्ते ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ आददेजमानमादाय आवाऽसीत्यभिमन्त्रयेत् ।

इन्द्रा सोममिति पञ्च आवा निग्राम्यसेचनम् ॥ १ ॥

यत्ते सोमं मन्त्रयित्वा धिषेति कलके स्मृशेत् ।

प्राक्त्रिः प्रदक्षिणाप्लावो ह्यम्ब पत्नीं विचिन्तयेत् ॥

यत्ते महत्यभिषवे संशुभोगो नवेरिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

धा॒चस्प॒तये॒ पव॒स्य॒ वाजि॒न्व॒षा वृ॒ष्णो अ॒श्व-
शु॒भ्यां ग॒र्भस्ति॒पूतो॒ दे॒वो दे॒वानां॑ पा॒षित्र॑म॒सि
येषां॑ भा॒गोऽसि॒ तेभ्य॑स्त्वा स्वां॒कृतो॑ऽसि मधु-
म॒तीर्न॑ इ॒षस्त्व॒धि विश्वे॑भ्यस्त्वेन्द्रि॒येभ्यो॑ दि॒व्ये-
भ्यः पार्थि॑वेभ्यो मन॑स्त्वाऽध्व॒न्तारि॑क्षमन्वि॒हि

(उपांशुग्रहामिधानम्)

स्वाहा त्वा सुभषः सूर्याय देवेभ्यस्त्वा भरी-

चिपेभ्य एष ते योनिः प्राणाय त्वा (१) ॥

(वाचः समर्चत्वारिंशत्) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाक उपांशुग्रहणाय सोमाभिषवसंनाहोऽभिहितः । अथ द्वितीये
वृषांशुग्रहोऽभिधीयते ।

वाचस्पतय इति । बौधायनः—“ अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता प्रथमाम्यामं-
शुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्जित्यन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता मध्य-
माम्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्दधा वृष्णो अशुभ्यां गर्भस्तिपूत इत्यन्तर्दधाति प्रति-
प्रस्थातोत्तमाम्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्देवो देवानां पवित्रमसि देवां मागोऽसि तेभ्य-
स्त्वेति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—“ अष्टौ(ष्ट)कृत्वोऽमेऽभिषुणोत्यथ प्रतिप्रस्थातो-
पांशुपार्श्वं चार्येऽनुपात्तानामुपरि द्वावंशू अन्तर्दधाति तस्मिन्नभिषुतमध्वर्युरञ्जलिनां
गृह्णाति वाचस्पतये पवस्व वाजिन्जित्येवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चापि वैकादशकृ-
त्वो द्वितीयमभिषुणोति द्वादशकृत्वस्तृतीयम् ” इति ।

हे वाजिन्जितप्रद सोम पतये पालकदेवार्थं वाचः संबन्धिना मन्त्रेण पवस्व
शुखो भव । वृषा रसरूपत्वेन वर्षणसमर्थस्त्वं गर्भस्तिपूतः पूर्वपरण्ये सूर्यराशिभिः
पूत इदानीं तु वृष्णो वर्षणसमर्थस्य सोमस्यांशुभ्यामन्तर्धापिताभ्यां पवस्व । किंच
त्वमपि देव एव सन्देवानां सोमपां पवित्रं शुद्धिहेतुरसि । येषां देवानां मागोऽसि
तेभ्यस्त्वा गृह्णामि ।

विधत्ते—

“ प्राणो वा एष यदुपांशुर्यदुपांशुमा गृह्णाते प्राणमेवानु प्रयन्ति ”

[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

यज्ञस्य प्राणस्थानीय उपांशुः । अपानवागादिस्थानीयास्त्यन्तर्गामैन्द्राय-
वादयः । अतः प्राणत्वेन मुख्यत्वात्प्रथमतस्तद्ग्रहणं युक्तम् ।

त्रिषु पर्यायेषु विलक्षणसंख्याविशिष्टमभिषवन् विधत्ते—

“अरुणो ह स्माऽऽहौषवेशिः प्रातःसवनं एवाहं यज्ञः सः स्थापयामि तेन ततः सः स्थितेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्नेऽभिषुणोत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातः-सवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽभोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽभोति द्वादश कृत्वस्तुतिर्मि द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽभोत्येकादश ह वाव स यज्ञस्य सः स्थितिमुवाचास्कन्दायास्कन् २ हि तद्यद्यज्ञस्य सः स्थितस्य स्कन्दति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

उपवेशस्य पुनः कथिदरुणनामा यथोक्तत्रिविधाभिषवरूपमेव यज्ञस्य समाप्तिमुवाच । तदेतदविनाशाय संपद्यते । समाप्तस्य यज्ञस्य संबन्धि यद्वस्तु नश्य-ति तदविनष्टमेव ।

अभिषवन् पर्यायेष्वष्टसंख्यैवेति पक्षान्तरं विधत्ते—

“अग्नौ खल्वहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने नाविवाद इत्यनतिवादुक्तः एते प्रातुव्यो भवति य एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ कृत्वोऽभिषुत्यम् ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

अग्निशब्दे मायाम्येव न वर्तते । त्रिष्टुब्जगत्यौ तु वर्तते । अभिकाक्षरमुक्तत्वा-पक्षमग्नत्वव्यतिवादः । न चासावल्पाक्षराणां गायत्र्यां संभवति । यद्यपि पञ्च-सवने छन्दोन्तराण्यपि संभवन्ति तथाऽपि गायत्र्येवाभिमानिदेवता । गायत्र्या-अविवादाभावं यो वेद तं प्रति शत्रुरप्यनतिवादुक्तो भवति, अग्निन्दको भवती-त्यर्थः । यस्माद्गायत्र्येव सवनमभिषन्वते तस्मात्तदीयमेव संख्यया प्रातःसवने विध्वपि पर्यायेष्वभिषोत्वव्यम् ।

अन्वस्य प्रथमभागे वाक्शब्दतात्पर्यमाह—

“ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्ते किंपवित्र उपाश्शुरिति वाक्पवित्र इति ब्रूयाद्वाचस्पते पवस्व वाणिनित्याह वाचैवेनं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

उपनिषत्पतिरिक्ता ग्रहा दशापवित्रनामकेन वस्त्रेण शोभिता गृह्यन्ते न तूपां-शुः । तस्य किं शोधकमिति प्रश्नः । मन्त्र एव शोधकमित्युत्तरम् ।

(उपांशुग्रहामिधानम्)

मागान्वराणामर्थः प्रसिद्ध इत्याह—

■ वृष्णो अशुभ्यामित्याह वृष्णो हेतावशू यौ सोमस्य ममस्तिपूत इत्याह ममस्तिना स्नेहं पवयति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो ह्येष सन्देवानां पवित्रं येषां ममोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषां ह्येष भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ५] इति ।

स्वांकृत इति । बौधायनः—“ अथ प्रतिप्रस्थातुर्ग्रहमादत्ते स्वांकृतोऽसीत्यथैनमवेक्षते मधुमतीर्न इपस्कधीत्यथैनमूर्ध्वमुन्माष्टि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्वतामाह—“ स्वांकृतोऽसीत्यध्वर्युर्ग्रहमादाय ” इति ।

हे उपांशुग्रह त्वं स्वांकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि । मधुमतीरिषो मधुराण्वमानि नोऽस्मदर्थं कृषि कुरु । देवजन्मनि मनुष्यजन्मनि च स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो हिताय त्वां स्वी करोमि । स्वांकृतशब्देन प्राणरूपस्य ग्रहस्य स्वाधीनत्वं विवक्षितम् । मधुमतीशब्देन स्वादुत्वम् ।

दिव्यपार्थिवशब्देन जन्मद्वयमिति दर्शयति—

“ स्वांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीर्न इपस्कधीत्याह सर्वदेवाभ्या इह स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेभ्येव देवमनुष्येषु प्राणान्दधाति = [सं० का० ६ म० ४ अ० ५] इति ।

मजस्तस्वेति । बौधायनः—“ उपोषिषति मनस्स्वाऽष्टनित्युर्वन्तरिक्षमन्त्रिहीत्येत्याऽऽहन्त्रीये जुहोत्यन्वारन्वे मजमाने स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ उर्वन्तरिक्षमन्त्रिहीति दक्षिणेन होतारमतिक्रामति येन वा होता प्रतिपादयेन्मनस्स्वाऽष्टविति दक्षिणतोऽवस्थाय दक्षिणपरिधिसंधिमन्वद्वहत्य स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति दक्षिणतः प्राञ्चमुणुं संततं दीर्घं हुत्वा देवेभ्यस्त्वागरीचिभ्य इति मध्यमे परिधौ लेपं निमाष्टि ” इति ।

ह प्राणरूपोपांशुनामकं ग्रहं त्वां मनोऽहु व्याप्नोतु । विस्तीर्णमन्तरिक्षमनुसृत्य त्वमाहवनीयदेवो गच्छ । हे सुभवः शोभनं भवः सद्ग्राहो मध्यावस्थितिलक्षणो यस्य प्राणस्य सोऽयं सुभवाः । हे प्राण त्वा त्वद्रूपं ग्रहं सूर्याय वहिष्प्राणरूपस्य स्वाहा जुहोमि । सूर्यस्य प्राणरूपत्वमाश्वर्षणैराम्नातम्—“ आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयरथेन स्नेहं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णाति नः ” इति । हे लेप त्वां मरीचिपालकदेवार्थं परिधौ यामि ।

क्रमेण मन्वान्याचष्टे-

“ममस्त्वाऽष्टवित्याह मन एवाश्नुत उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः स्वाहा त्वा सुभदः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपास्तेषां तद्गामभेयं तानेव तेन पीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

स्वभवसः स्वशरीरेऽवस्थिता देवाः प्राणवायवः । तत्र प्राणेभ्यः स्वाहेत्युक्तेषां प्रत्यक्षहोमो भवतीति तत्परित्यज्य सूर्यायेत्युक्तत्वाद्यं परोक्षहोमः । यद्वा स्वभवस इति वक्तव्ये सति सुभवस इत्युक्त्या परोक्षत्वम् । रश्मिनामकाद्येतना देवा अचेतनानां मरीचीनां पालकाः ।

लेपमार्जने हस्तस्याधोमुखत्वमूर्ध्वमुखत्वं च फलभेदेन विधत्ते-

“यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचा हस्तेन नि मृज्याद्वृष्टिमेव नि पच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि मुज्याद्वृष्टिमेवोन्नच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

वैरिणं प्रत्यभिचरता पुरुषेण होमात्पूर्वं पाठयं मन्त्रविशेषमुत्पादयति-

“यद्यभिचरेदमुं जलस्य त्वा होष्यामीति ब्रूयादाहुतिमेवैनं पेप्सन्हन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

हे प्राणरूप सूर्यामुं देवदत्तनामकं वैरिणं प्रथयतो मारय पश्चात्त्वां प्रति होष्यामीति ब्रूयात् । एतन्मन्त्रं श्रुत्वा देव आहुतिमपेक्षमाण एनं वैरिणं मारयत्येव ।

वैरिणो दूरदेशवर्तित्वे सत्यभिचरतोऽनुष्ठानविशेषं विधत्ते-

“यदि दूरे स्थादा तमितोस्तिष्ठेत्प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

आ तमितोरा गलानेर्षावन्तं कालं निरुच्छ्वासः स्थातुं शक्नोति तावन्तिष्ठेत् । ततोऽयं निरोधोऽस्य वैरिणः प्राणमनुगत्य मारयत्येव ।

एष त इति । नौषायनः-“अथ प्रदक्षिणमार्गवर्त्याऽऽग्रयणस्थाल्यां ग्रहस्य संज्ञावमनयति एष ते धोनिरित्यथैतस्मिन्नुपांशुपात्रेऽंशुं प्रांस्याथैनं दक्षिणव उपांशुसवनेन संस्पृष्टं सादयति प्राणाय त्वेति ” इति ।

(अन्तर्यामिग्रहाभिधानम्)

आपस्तम्बः—“ सर्वमाग्नयणस्थाल्यां संपातमवनीय, एष ते योनिः प्रा-
णाय त्वेति रिक्तं पात्रमायतने सादययित्वा तस्मिन्नुपवास्य तं तृतीयसवनेऽ-
पिसुव्यामिषुपुण्यात् ” इति ।

हे संस्त्राव संपात, एष आग्नयणाख्यस्ते तव योनिः स्थानम् । अथवा हे
उपांशुपात्रैष खरस्य दक्षिणांसप्रदेशस्ते स्थानम् । अतः प्राणदेवतासंतोषार्थं
त्वामग्न सादयामि । खरो नाम दक्षिणस्य हविर्वानस्य पुरस्तान्मृदं पक्षिष्व
निष्पादितो देशः पात्रप्रयोगार्थः । तथा च सूत्रम्—खरे पात्राणि प्रयुनक्त्यग्नि-
र्देवतेति दक्षिणेऽस्य उपांशुपात्रं सोमो देवतेत्युत्तरेऽसेऽन्तर्यामस्य बृहज्जसीति ते
अन्तरेण ग्रावाणमुपांशुसवनं दक्षिणामुखं संस्पृष्टं पात्राभ्यां तमपरेण प्रत्यग्नि
द्विदेवत्यपात्राणि ” इत्यादि । एष ते योनिः प्राणाय त्वेत्येष मन्त्र उपेक्षितः ।

अभिचरतः पात्रासादनाय मन्त्रान्तरमुत्पादयति—

“ यथाभिचरेदमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसन्नो वै प्राणः प्राणमे-
वास्य सादयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

हे उपांशुपात्र प्राणरूपं त्वाममुष्य वैरिणः प्राणे स्थापयामीत्युक्ते सत्यस-
न्नो विनाशरहितो यजमानप्राणो वैरिणः प्राणं सादयति विनाशयति ।

अभिषुतः सोमरसः प्रतिप्रस्थातृहस्तगत उपांशुपात्रे यदा गृह्यते तदा ग्रहा-
न्तरवद्वेष्टेण शोचनं न भवति किंत्वंशुभिरिति विधत्ते—

“ षड्भिरःशुभिः पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति = [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

नात्र षण्णामर्शूनां युगपत्प्रयोगः किंतु त्रिषु पर्यायेष्विति विधत्ते—

“ त्रिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति = [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

नात्र वक्ष्यमाणग्रहेष्विव दशापवित्रनाभिसुतया धारया ग्रहणं किंतु त्रिष्वपि
पर्यायेष्वप्यर्थो रज्जलिनेति विधत्ते—

“ ब्रह्मवादिनो वेदंति कस्मात्सत्याग्रयः पशूनां हस्तादाना इति यन्निरुपा-
शुः हस्तेन विगृह्णाति तस्मात्त्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्ती मर्कटः ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

(अन्तर्यामिमहाभिधानम्)

गौमहिषादयः सर्वे पशवो मुस्तादानाः । एते तु जयो हस्तादानाः । पुरुषोऽ-
पि “ब्रह्मणो ब्राह्मणमात्मने ” इत्यादावात्म्यत्वात्पशुः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाचो सुपाशुग्रहणं स्वामादत्तेऽन्यद्वस्ततः ।

उरु गत्वा मनस्येति वेदेर्दक्षिणतः स्थितिः ॥ १ ॥

स्वाहा जुहोति देवेभ्यो मध्यमे परिधौ तथा ।

लेपं निमाहर्षेण पार्श्वं सादयेत्सप्त वर्णिवाः ” ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकांशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मधवन्पाहि सोम-
गुरुष्य रायः समिषो यजस्वान्तस्ते दधामि
द्यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षं सजोषा देवे-
रर्षरैः परैश्चान्तर्यामि मधवम्पादयस्व स्वांरु-
तोऽसि मधुमतीर्न इषस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रि-
येभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाऽमूर्वन्त-
रिक्षमन्विहि स्वाहा त्वा सुमवः सूर्याय देवे-
भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य एष ते योनिरपानाय
त्वा (१) ॥

(देवेभ्यः सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अन्तर्यामिग्रहामिधानम्)

(अथ मथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

विस्तीर्णोऽनुवाकः सर्पाशुग्रहोऽभिहितः । अथ तृतीयमारभ्य षट्षिंशान्तेऽनुवा-
केऽन्तर्धामादिकाः षोडशन्ता ग्रहा अभिधीयन्ते । तत्र पौर्वोपर्ये पाठ एव
नियामकः ।

उपयाममूहीति इति । कल्पः—“ उदित आदित्वेऽन्तर्धानं गृह्णात्यपिपमा-
भरष रक्षि उपयाममूहीतीऽत्यन्तर्धच्छ मधवन्माहि सोममुरुष्य रायः समिधो यज-
स्वान्तस्ते दधामि द्यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षः सजोषा देवैरवरैः परैश्चान्तर्धमे
मधवन्माद्विष्येति ” इति ।

अतिवर्धयामस्य दशापवित्रिणात्यन्तर्धायस्य । हे सोमरस त्वमुपयामूही-
तोऽसि । उपयामः पृथिवी । “ इयं वा उपयामः ” इति श्रुतिः । पृथिव्यामुत्पन्नं
व्यावृणोत्यन्तर्धामसंज्ञकं पार्श्वमन्तर्धामशब्देनोच्यते । हे मधवन्माह्वर्यच्छ, इदं
पात्रमस्माकं आतुव्येभ्योऽन्तर्धानं यथा भवति तथा निममय । ततः सोमं पात्रम् ।
रायो धनानि उरुष्य रक्ष । समिधः समीचीमान्वज्रामि यजस्व देहि । द्यावापृथिव्यौ
त्वानुज्रहादन्तर्धामि ध्वंषधामिके करोमि । विस्तीर्णमन्तरिक्षानप्यन्तर्धामि । हे
मधवन्माद्विष्यैः परैश्च सर्वैर्वैः सजोषाः सह [प्रीयमाणः सेवयामो वा] अस्मि-
नान्तर्धामग्रहे पादयस्व । त्वं ह्यष्टः सन्नन्यानपि हर्षय ।

अन्तर्यामिनां सोमरसग्रहणं विधत्ते—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा उपाश्रौ यज्ञः सपत्न्या-
ध्वमपश्यन्तमुपाश्रौ समस्थापयन्तेऽसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यासन्त ते देवा विन्यत
इन्द्रमुपाधायन्तानिन्द्रोऽन्तर्धामेणान्तरधत्त तदन्तर्धामस्थान्तर्धामत्वं धदन्तर्धामि गृ-
ह्णाति मातृव्यानिव तद्यजमानोऽन्तर्धत्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

त्वमद्यज्ञमनुविष्ठतामसुराणां व्यामोहार्थमुपाश्रुग्रहे यज्ञे समापनीयं कथा
रहसि देवारक्ष तथा चक्रुः । तं प्रकारमज्ञात्वा कुन्दासुरानिन्द्रोऽन्तर्धामग्रहा-
न्तर्हितामकरोत् । ततो मातृव्यान्तर्धानायान्तर्धामो ग्रहीतव्यः ।

मन्त्रमग्निं द्यावापृथिव्युक्तेः प्रदीजन्माह—

“ अन्तस्ते दधामि द्यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमित्याहिमिरव सजोषा-
मानी आतुव्यामन्तर्धत्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

सजोषा इत्यादेः प्रयोजनमाह—

“ ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभूद्यद्वयं स्म इति तेऽब्रुवन्मघवन्ननु न आ-
भजोति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यमवीद्ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वा-
भजत्सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वा-
भजति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

यदैश्वर्यं प्राप्तुं वयमिच्छामः स्म इदं सर्वमिन्द्र एवाभूत्प्राप्तवानिति मत्वा
ते देवा अब्रुवन् । हे मघवंस्त्वामन्वस्मानपि भागिनः कुर्विति । तत इन्द्रः सजो-
षा इत्यादि वाक्येनानुजज्ञौ । तस्याऽनुज्ञया ये चोच्छ्रष्टा देवा ये च निरुद्धास्ता-
न्सर्वान्भागिनोऽकरोत् । अतोऽत्रापि सजोषा इत्याद्युक्त्या सर्वान्भागिनः करोति ।

मादयस्वेत्यत्र यथा भागलाभेन देवानां हर्षस्तथा यज्ञविज्ञाभावेन यजमान-
स्यापि हर्षं शोतयति—

“ अन्तर्यामि मघवन्मादयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्वरेति ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

मन्त्रोपक्रमगतस्य गृहीतशब्दस्य प्रयोजनमाह—

“ उपयामगृहीतोऽसृत्प्राणापानस्य धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

अपानदेवताया अन्तर्यामाभिमानितया तस्मिन्गृहीते प्राणिनामपानो धृतो
भवति ।

नात्रोपांशोरिवान्नालिना ग्रहणे किंतु दशापवित्रेनाभिस्रुतया धारयेत्यभि-
प्रेत्याऽऽह—

“ यदुभावपवित्रौ गृह्येतातां प्राणमपानोऽनु न्युच्छेत्प्रमायुकः स्यात्पवित्रवा-
नन्तर्यामो गृह्यते प्राणापानयोर्विधृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

प्राणवार्त्तः स्वभावतो बहिर्गच्छत्यतः प्राणरूपस्योपांशोः पवित्रेण नियमनं
नापेक्षितम् । यद्यन्तर्यामोऽपि तद्वदपवित्रः स्यात्तर्ह्यनियमितत्वात्तत्रोपांशो-
नोऽपि निर्गच्छन्तं प्राणमनु निर्गच्छेत् । ततः प्राणापानयोरभावाच्चिन्त्येत । पवि-
त्रेण नियमिते स्थानेऽग्रे तदविनाभूतः प्राणो निर्गच्छन्नपि नात्यन्तं देहं परि-
त्यजेत् । तस्मादुभयोर्धारणाय दशापवित्रेणान्तर्यामं गृहणीयात् । तत्प्रकारः सूत्रेऽ-
भिहितः—“ अदार्यांशुमु(भ्यो)पांशुपा(स)वनौ चापिसृज्य सर्वेऽध्वर्यवो दिग्भ्यो
महाभिषवमभिषुण्वन्ति अभिषुतमध्वर्युरन्नालिना संसिञ्चति तमुज्जेताऽन्तरेणेणो-

[ऐन्द्रवायवग्रहामिधानम्]

(चो)द्धृतोत्तरव आधधनीयेऽवनयति उद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदी-
चीनं दशापवित्रं वितन्वन्ति पवित्रस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्होतृवचसेन
धारां स्नादयत्युदञ्चनेनोन्नेताऽऽधधनीयाद्धोतृवचस आनयति संतता धारा साव-
यितव्या धोराया अन्तर्यामं गृह्णाति सर्वाश्वातो ग्रहानामुवात् ॥ इति । ग्रह-
भादूर्ध्वमन्तर्यामस्योपांशुवत्स्वांकृतादिमन्त्रयोगः कर्तव्यः ।

स्वांकृत इति । एते मन्त्रा उपेक्षिताः ।

उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरासादने मध्यगतेनोपांशुसवनेन सह स्पर्शं विधत्ते—

“ प्राणापानौ वा एतौ यदुपांश्वन्तर्यामौ व्यान उपांशुसवनो यं काम-
येत प्रसायुकः स्यादित्यसंस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ वि स्थि-
नन्ति ताजस्य मीयते यं कामयेत सर्वमायुरियादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्या-
नेनैवास्य प्राणापानौ सं वनोति सर्वमायुरेति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ सर्वमाद्यमणस्थाल्यां संपातमानीयैष ते योनिरपानाय त्वेदि-
रिक्तं पात्रमायतने सादयेति व्यानाय त्वेति ते अन्तरेण आवाप्यमुपांशुसवनं दक्षि-
णामुत्तं संस्पृष्टं पात्राभ्याम् ” इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ उपान्तर्यामकस्तत्र स्वांकृतादि तु पूर्ववत् ” ॥ १ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सूतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आ वा॒यो भूष शुचि॒पा उ॒र्प नः सह॒स्रं ते
नि॒युतो॑ वि॒श्ववार । उ॒र्पो ते अ॒न्धो म॒र्यम॒यामि
यस्य॑ दे॒व दधि॑षे पु॒र्वपे॒यम् । उ॒प॒याम॑गृ॒हीतोऽसि
वा॒यवे॒ त्वेन्द्र॑वायू ह॒मे सु॒ताः । उ॒प प्र॒योभि॒रा
म॒तमि॒न्द्रो वा॒मु॒शन्ति॒ हि । उ॒प॒याम॑गृ॒हीतोऽ-

॥६॥ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—
[ऐन्द्रसमवसाहामिवात्म]

श्रीन्द्रवायुभ्यां त्वैव ते योनिः सजोमाभ्यां

त्वा (१) ॥

(आ वायो विचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

कव्यः—“ ऐन्द्रवायुं गृह्णात्या वायो भूष शुचिषा इत्यनुबुद्धोऽप्यस्यगृही-
तोऽस्ति सामवे त्वेति गृहीत्वोपयस्येन्द्रवायु इमे सुता इत्यनुबुद्धोऽप्यस्यगृहीतोऽस्ति-
न्द्रवायुभ्यां त्वेति गृहीत्वा पवित्रदत्ताभिः परिसृज्यैव ते श्रोत्रिः सजोमाभ्यां त्वेति
सज्जयति ” इति ।

मन्त्रशब्देन गठनत्वे—

आ वायो इति । हे वायो त्वमागत्य सहाभ्युपगच्छ । हे शुचिस्तः
शुद्धसोमपास्तं नोऽस्मानुपामच्छ । हे विश्ववार विभ्रम्यस्तु के सहस्रं नियुतः
सन्ति । नियुच्छन्नेन वामुवाहनभूवा अथा उच्यन्ते । सप्तानुः सोमसत्त्वमप्यं
मघं हर्षकरं तस्मादुपो समीपे त्वामभ्यामि प्रप्नोमि । हे देव यस्य सोमस्य सं-
न्वि रसम्व्यं पूर्वपेथं प्रथममेव पातव्यमिति मनो दृष्टिरे भूतवानसि तादृशेन
सोमेन त्वामुप(पा)यामीत्यन्वयः । हे सोमरस त्वमुपयामेन पृथिवीरूपदारुपात्रेण
गृहीतोऽसि । त्वां वाधवे गृह्णामि । हे इन्द्रवायु इमे सोमाः सुता अभिपुता अवो
युवां प्रीयामिरेतैः सोमरसत्त्वेपरमैर्निमित्तमैरुप समीप आगतमागच्छवम् । हि यस्मा
दिन्द्रवः सोमरसा वायुश्चस्ति युवां कष्टमश्नते । हे सोम दारुपात्रेण गृहीतोऽसि ।
इन्द्रवायुभ्यां त्वा गृह्णामि । हे पुनैव स्रस्वैकदेशस्ते सोमिन्वव स्थानम् । अ-
तोऽव सजोमाभ्यां सप्तानपीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामिन्द्रवायुभ्यं त्वां सादयामि । एते
मन्त्रा उपेक्षिताः ।

विदेवत्यग्रहेष्वस्य वाथस्यं विधत्ते—

“ वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवामा ग्रहा गृह्णन्ते वाचमेवानु य
यन्ति” [सं० भा० ६ प्र० ४ अ० ७] इति ।

(ऐन्द्रवायव्यहाभिधानम्)

ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाधिनग्रहाणांमभिमानिदेवता वाक्चक्षुःश्रोत्राभिधाः ।
तस्मादैन्द्रवायवो वागित्युच्यते । तस्य प्राथम्यं सति वाक् पुरतः प्रयती चक्षुरा-
दयोऽनु प्रयन्ति ।

तत्प्राथम्यं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ वायुं देवा अब्रुवन्सोमः राजानः हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणौ मदग्रा एव
वो ग्रहा गृहान्ता इति तस्मादैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृहान्ते तमन्नन् ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ७] इति ।

अभिषवः सोमदेवताया हननम् ।

तदेव प्राथम्यं दक्षयितुं पुनरपि वायुं प्रशंसति, अथवा वायुस्तुत्यौ वायवे
गृहीयादिति विधिरुच्येयः ।

“ सोऽप्युक्तं देवा नोपाधृष्णुवन्ते वायुमब्रुवाभिर्न नः स्वदयेति सोऽब्रवीद्वरं
वृणौ मदेवत्सान्येव वः पात्राण्युच्यन्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्धि वायव्या-
भ्युच्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्त्वदयं तस्माद्यत्पूयति तत्प्रवाते वि वजन्ति वायुर्हि तस्य
प्रवायिता स्वदयिता ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ७] इति ।

अयं सोमो हतः सन्नपूयद्गुग्मोऽभवत् । नोपाधृष्णुवन्त्वातुं कर्तुं नाशकमुदन् ।
मैत्रावरुणाधिनादीन्यपि ग्रहाणां वायव्यानीत्युच्यन्ते । अत एवाऽऽज्ञातम्—
“ आग्राण्य आवायव्यानि ” इति । लोके यद्वस्तु द्वाधिकस्यात्पूतिगन्धोपेतं
भवति तच्छोषयितुं प्रकृष्टे वायौ विवजन्ति प्रसार्य स्थपयन्ति । अतस्तादृशस्य
वस्तुनो वायुः शोधयिता स्वादुकर्ता च ।

सर्वग्रहसाधारणमुपयामगृहीतोऽसीत्यमुं पन्त्रं व्याचष्टे—

“ तस्य विग्रहणं नाविन्दत्साऽदिविरब्रवीद्वरं वृणा अथ मया वि गृहीष्व
मदेवत्या एव वः सोमाः सन्ना असन्नित्युपयामगृहीतोऽसीत्याहदिविदेवत्यास्तेन
यानि हि दारुमयाणि पात्राण्यस्यैतानि योनेः संभूतानि यानि मृन्मयानि साक्षा-
त्प्राण्यस्यै तस्मदिवमाह ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ७] इति ।

विविधदेवतार्थत्वेन गृह्यते येन मन्त्रेण तादृशं मन्त्रं नास्तमन्त । अदितिः
पृथिवी । मया भूमिप्रतिपादकमन्त्रेण । ये गुष्पाकं सोमास्ते सर्वेऽपि होमकाले
मुष्मदेवत्यत्वेऽप्यासादनकाले मदेवत्याः सन्तिवति भूमेर्वचः । उपयामगृहीतोऽसी-

(ऐन्द्रवायवग्रहाभिधानम्)

येषां मन्त्रं भूमिराह । उपयामेन भूमिसंवन्धिषाणेन गृहीत इति मन्त्रार्थः ।
 तेनैन्द्रमन्त्रमयोगेण पूर्वोक्तवरेण च सोमा अदितिदेवत्याः । द्विविधानि सीमपा-
 णाणि दारुण्याणि महत्त्वाणि मृन्मयाणि चाऽऽभ्रयणस्थात्यादीनि । वज्रास्थ
 भूमेः संवन्धिनी या वृक्षरूपा योनिस्तस्याः संभूतानि ग्रहादीनि, स्थाज्यादीनि
 तु साक्ष्येव भूमेः कार्याणि । तस्मादुपसामगृहीत इत्येवं मन्त्रो ब्रूते ।

ऐ(इ)न्द्रवाय्वरेकस्मिन्पात्रे सह ग्रहणं विधत्ते—

“ वाग्वै पराच्यव्याकृताश्च देवो देवा इन्द्रमनुवन्धिनां नो वाचं व्याकुर्वीहि
 सोऽव्वीदरं पुणै महं चैवष वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह
 गृह्णते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते ” [सं०
 का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

येषां वैदिकमन्त्ररूपा वाक्सा पूर्वं पराची समुद्रघोषवैदिक्यरूपेण द्रष्टव्यमाना
 तस्यां वाच्येतावदेकं वाक्यं तस्मिन्वाक्येऽप्येतावदेकं पदं तस्मिन्पदेऽपीयं प्रकृति-
 र्गमं मध्यम इत्येवं विमण्य सर्वतः करणं व्याकरणं तद्वहितत्वादव्याकृतेवाचदस्य-
 वृत्ता । तान्मिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य वाक्यपदादिरूपेण वज्रं वज्रं विच्छिद्य सिद्धि-
 नां कृतवान् ।

ऐन्द्रवायवग्रहणमुपसंहरति—

“ तस्मात्सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्णते दिवायवे द्वौ हि स वराववणीतः ” [सं०
 का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

यस्मादिन्द्र एकमेव सहग्रहणरूपं वरमवृणोत्तस्मात्सकृदेवेन्द्रस्य सोमग्रहणम् ।
 यस्माच्च वाचं मध्यतो विभक्तवांस्तस्मादभयोर्वाय्वर्थग्रहणयोर्मध्य इन्द्रार्थं ग्रह-
 णम् । आ वायो भूषेति केवलस्य वायोरादौ ग्रहणम्, इन्द्राय इमे सुता इत्यत्र
 वायुः पश्चात्तद्वर्तते । तस्मादिन्द्रस्य मध्ये स्थानम् । तस्माद्वायोर्महाभ्रायमेको
 वरः । सर्वपात्राणां वायव्यत्वं द्वितीयो वरः । तस्मात्तस्य द्विः सोमग्रहणम् ।

इत आरभ्य विनियोगसंग्रहः षट्त्रिंशानुवाकस्यान्त उदाहरिष्यते ।

अथ भीमांसा ।

वज्रपाश्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ पुरोपाशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ।

आद्योऽत्रावधिधेर्मैवं धारयुकाग्रतोक्तिवः ” इति ।

(ऐन्द्रवायवग्रहामिधानम्)

ज्योतिषोमं श्रूयते—“ ऐन्द्रवायवाग्रो ग्रहा गृह्यन्ते ” इति । मन्त्रकोण्डवि-
विकोण्डयोर्ग्रहाणामयं पाठकमः—उपांशुग्रहः मथमः । अन्तर्यामिर्ग्रीही द्वितीयः ।
ऐन्द्रवायवग्रहस्तृतीयः । मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थः इत्यादि । तत्र ऐन्द्रवायवस्याग्रित्व-
विधानादुपांशुग्रहात्पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः । नेतृकम् । अग्रत्वस्य धा-
राग्रहापेक्षत्वात् । ऐन्द्रवायवादयो धाराग्रहाः, तद्वाक्ये धारया गृह्यतीति श्रुत्या-
त् । एवं सति पाठकमो न बाध्यते । तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्थेव स्थाने ग्रहीतव्यः ।

हमवान्यश्चिन्तितम्—

“ सर्वादौ स्वस्थे वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ।

पुनर्विधरादिमोऽन्त्यः कामयेतद्विधानतः ” इति ॥

ज्योतिषोम एव श्रूयते—“ ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्व-
मेषाः कुल्पेरन् ” इति । सोऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुप्रभृतीनां ग्रहा-
णामादौ स्यात् । कुतः । धाराग्रहादित्वस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्यग्रवावि-
धानादिति प्राप्ते त्रयः—नात्र सर्वाग्रत्वं विधातुं शक्यम् । धाराग्रहाणां प्रकृतत्वात् ।
अतो यथाप्राप्ताग्रत्वोपेतानां धाराग्रहाणां कामसंयोगोऽत्र विधीयते इति स्व-
स्थान एवायमैन्द्रवायवग्रहः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ रथंतरं साम सोमे भवेत्तद्वद्वृहज्जगत् ।

ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणाग्राश्च ग्रहाः श्रुताः ॥

रथंतरादिसंयुक्तमन्यत्कर्माथवा गुणः ।

गार्गजादियुक्तापूर्वादन्मद्भ्यावृत्तितो गुणैः ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिषोमसमर्पके ।

ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ” इति ॥

ज्योतिषोमप्रकरणे श्रूयते—“ यदि रथंतरसामो सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रा-
[ग्रहान्] गृह्णीयाद्यदि वृहत्सामो शुक्राग्रान्यदि जगत्सामोऽग्रयणाग्रान् ”
इति । तत्र सामशब्देन सोमलतासाधनको यागोऽभिधीयते । तस्मिन् यागे
माध्यंदिनसवने पृष्ठस्तोत्रे रथंतरवृहज्जगन्नामकानि सामानि विकल्पेन विहि-
तानि । अभि त्वा शूरेत्यस्यां योनावृत्तये रथंतरम् । त्वामिच्छि हवामह इत्य-

स्यामुत्पन्नं बृहत् । जगतीछन्दस्कायामुत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवः, मैवावरुणः, आप्तिनः, शुक्रः, मन्थी, आग्रयणः, उक्थ्यः, ध्रुव इत्यादयो ग्रहाः प्रातःशुक्ले गुह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद्ग्रहा भवन्ति । सोमयागस्य रथं-
 तुरसामोपेतत्वपक्षे तेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः मथमं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे
 शुक्रः माथमिकः । जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः माथमिक इति विषयव्या-
 क्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तद्व्यावृत्त्यर्थमिह
 रथंतरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराणि
 विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः—यदि रथंतरसामा सोमः स्यादित्युक्तौ यः सोम-
 शब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । तस्मिन्समर्पिते ग्रहाग्रत्वं गुणो
 विधीयते । न च रथंतरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति । तस्य
 प्रातःशुक्लादौ गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथंतरादियोगस्यापि संभवात् ।
 किं तर्हि व्यावर्त्यत इति चेत्, रथंतरषुह्रस्वगतां परमार्थतो व्यावृत्तिरिति वक्ष्यामः ।
 रथंतरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः । तत्र रथंतरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येते ।
 एवमिवरथापि । तस्मादयं गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां
 सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं सामं विहितमस्ति । अतः
 एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे मथमवर्णके ‘यदि जगत्सामा’
 इतिवाक्योक्तमाग्रयणाग्रत्वं विरुद्धौ विषुवनामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम् ।
 माहं, तथाऽपि नात्र कश्चिद्विरोधः । आग्रयणाग्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकं,
 किंत्वन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्सामं संभवति तत्र गुणविधायकमित्ये-
 वावत् एवात्र प्रतिपाद्यत्वात् ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ऐन्द्रवायव्यशेषस्य सकृद्भक्ष उतासकृत् ।

पूर्वन्यायात्सकृद्भक्षो द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत्” इति ॥

ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायव्यग्रहस्तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात्सकृदेव
 भक्षणकार्यमिति चेन्नैवम् । द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्देवस्य वषट् करोतीति
 वचनाद्विर्भक्षणम् ।

अथ छन्दः—

आ वायो भूवेति त्रिष्टुप् । इन्द्रवायू इति गायत्री ॥

(भैत्रावरुणमहामिधानम्)

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीयं वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वां (१) ॥

(अयं वां विशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“अयं वां मित्रावरुणेति भैत्रावरुणं गृहीत्वा श्रुतशीवेन पयसा श्रीत्वा, एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति सादयति = इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

अयं वामिति । हे ऋतावृधा सत्यस्य वर्धकौ मित्रावरुणौ युवयोः सोमः सुतोऽभिषुतः । इदिति हेतौ । यस्मादभिषुतस्तस्मादिह कर्मणि मम हवं मदीयमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् । ऋतायुभ्यां सत्यमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्याम् । स्पृष्टमन्यत् ।

मन्त्रानुषेक्ष्य गृहीतस्य सोमरसस्य क्षीरमेहनं विधित्सुः प्रस्तौति—

“मित्रं देवा अंब्रुवन्सोमं राजानं हनामेति सोऽम्बवीन्नाहर सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तमम्बुवन्हनमैवेति सोऽम्बवीदरं वृणौ पयसैव मे सोमं शीघ्रं चिति तस्मान्भैत्रावरुणं पयसा श्रीणान्ति तस्मात्पशवोऽपाक्रामन्मित्रः सन्क्रूरमकरिति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अनु० ८] इति ।

हनाम त्वया संहिता वयमित्यर्थः । नाहं सोमं हन्मीति शेषः । सर्वमित्रस्य—

(मैत्रावरुणग्रहाभिधानम्)

सीत् । एतावती रात्रिरिति नक्तं नाऽऽसीत् । इदमविभक्तं कालस्वरूपं नोऽस्म-
दर्थे विवासघतं विभज्य स्थापयतम् । आवदावाभ्यामस्मदीयग्रहादित्यर्थः ।

ननुपांशन्तर्माभावसि मैत्रावरुणात्पूर्वमेव गृहीतावित्साशङ्क्याऽऽह—

“ माणापानौ स्रोतौ यदुपांशन्तर्मासौ ” [सं० का० ६ म० ४ अ०
८] इति ।

माणापानयोः सतोः पश्चादितरेन्द्रियास्थितिरिति तयोः पूर्वभावित्वमविवादम् ।
इतरेषु तु ग्रहेष्वेन्द्रियाय एक एव मैत्रावरुणात्पूर्वः । वरं लब्ध्वाऽहोरात्रयोर्वि-
भागजनयत्प्रामाद—

“ मित्रोऽहरजग्नयद्वरुणो रात्रिं ततो वा इदं व्योच्छ्रद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते
व्युह्ये ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ८] इति ।

सूर्योदयसाम्यं तदस्तमसपर्यन्तं कालोऽहरित्येवं मित्रः कल्पयाग्रास । तदूर्ध्वं
पुनः सूर्योदयपर्यन्तं रात्रिरित्येतद्वरुणस्य कल्पनम् । तत् आरम्भोभयत्रयस्वर-
त्वं व्योच्छ्रद्विमकमासीत् । व्युह्यथा अहोरात्रविभागात् ।

अथ छन्दः—

अग्रं वापित्सेना गृह्यती ॥

इति श्रीपञ्चांगणाचार्यविरचिते मासवीथे वेदार्थसंग्रहे छण्यग्रजुर्वेद-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकर्ण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

या वां कक्षा मधुमत्यश्विना सुनुतावती ।

तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्याश्वि-

भ्यां त्वेष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा (१) ॥

(या वांपक्षादंश) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्रात॒र्युजौ॑ वि मु॒च्येथाम॒श्विनावेह॑ म॒च्छ-
तम् । अ॒स्य सोम॑स्य पीतये । उ॒पयाम॑गृही-
तोऽस्य॑श्विभ्यां त्वैव ते योनि॑रश्विभ्यां
त्वा [१] ॥

(प्रातर्युजावेकाञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठसप्तमानुवाकौ) ।

कल्पः—“ आश्विनं गृह्णामि या वां करोति ग्रहणसादनौ द्रोणकलशाद्-
धाराग्रहाः परिष्ठवया गृह्यन्ते वचनादभ्यवः ” इति ।

पाठस्तु—

या वां करोति । हेऽश्विनाऽश्विनौ देवौ वां युक्थोर्या कशा या वाक्तेषा
यज्ञे भिमिहन्तं सेक्नुमिच्छतं निष्पादयतमित्यर्थः । कशासमानया जिह्वयोत्पन्न-
त्वाद्वाग्नेवात्र कशा । कीदृशी । मधुमती परुषशब्दरहिता । सूनृतावती प्रियवचनो-
पेता । यधुना पूर्णा(र्णो) इतिर्माध्वी । तादृशीभ्यामश्विभूमिभ्यां त्वां सादयामि ।

आश्विनग्रहाभ्यां विकल्पितो मन्त्र एवमान्नायते—

प्रातर्युजाविति । हेऽश्विनौ युवां प्रातर्युजौ प्रातःकाल एवानेन यजमानेन युक्तौ
सन्त्वावितैर्यजमानैर्विमुच्येथाम् । इह कर्मण्यामच्छतम् । किमर्थम् । अस्य
सोमस्य पीयते पानाय । स्पष्टमन्यत् ।

एवाम्भन्वानुपेक्षयाऽऽश्विनग्रहणं विधत्ते—

“ यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावब्रुवन्मिषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य
शिरः प्रति धत्तमिति तावब्रूतां वरं वृणावहै ग्रह एव नावयापि गृह्यतामिति
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्यन्तवो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते
यज्ञस्य निष्कृत्यै ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

यज्ञपुरुषः पुरा कदाचिद्देवानां वस्तु गृहीत्वा देवैः सह योद्धुं सज्यं धनुर्वाप्त-

(आश्विनग्रहाभिधानम्)

हस्ते धृत्वा धनुष एकं कोटिं भूमौ द्वितीयां कोटिं गते पविष्कम्यातिष्ठत् । तदानीमुपदर्शकानामभिर्जन्तुभिर्भूमिष्ठे ज्यामागे मक्षिते सति त्रुटितज्या-
कस्य धनुष ऊर्ध्वकोटिः स्वयमुदच्छन्ती यज्ञस्य शिरोऽपि स्थित्वा स्वात्मना
सहोर्ध्वमुदगपयत् । सोऽथ वृत्तान्तः प्रपद्ये ब्राह्मणे समाम्नातः—“ तस्य
धनुर्विधेयमाणः शिर उदचतैयत् ” इति । तदिदमेव संगृह्यते—यज्ञस्य शिरोऽ-
च्छिद्यतेति । अत्राप्यग्निष्टोमेऽप्यावयोर्ग्रहे एव ग्रहीतव्यः । यद्यप्याश्विनं द्विक-
पालमाश्विनं धूम्रललामवालमेतौ तीक्ष्णोरस्त्यावयोर्हविस्तीक्ष्णाऽप्यग्निष्टोमे पूर्व नास्ति ।
तत्रापि लेपमार्जनादिना नाऽऽवयोः परितोषः, किंतु ग्रहेणैवेत्यभिप्रायः । तस्मा-
दाश्विनग्रहणं यज्ञस्य विष्कृत्यै भवति ।

आश्विनग्रहणस्य स्तोत्रादूर्ध्वकालं विधत्ते—

“ तौ देवा अङ्गवन्पूदौ वा इमौ मनुष्यस्यौ भिषजाविति तस्माद्ब्राह्मणेन
भेषजं न कार्यमपूतो खेपीऽप्येभ्यो यो भिषको बहिष्पवमानेन पदयित्वा वाभ्या-
मेतमाश्विनमगृह्णन्तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुवं आश्विनौ गृह्यते ” [सं० का० ६
म० ४ अ० ९] इति ।

छन्दोगानामुत्तराग्रन्थोपक्रमे सुकृत्रयमुपास्मि गायतां नर इत्यादिक्रमान्नातं
तच्च गायत्रसाध्ना गावध्वम् । तदिदं बहिष्पवमानस्तोत्रम् । यावाश्विनौ विक्रिस्ता-
रूपेण मनुष्यचारित्वेन युक्त्वा दपूदौ तयोः स्तोत्रेण शुद्धत्वाच्च ततोऽर्ध्वं तदौ-
यग्रहस्य कालः ।

विधत्ते—

“ तस्मादेवं विदुषा बहिष्पवमान उपसद्यः पविष दे बहिष्पवमान आत्मा-
नमेव पश्यते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

एवं विदुषा स्तोत्रस्य शुद्धिहेतुत्वं ज्ञातव्यमित्युक्तम् ।

तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ उदञ्चः पक्षा बहिष्पवमानां पञ्चाश्विनः सप्त-
न्वारब्धा सप्तन्यष्वर्धं वस्तीवाब्धास्तथे वस्त्वोषारं भविहर्षां भविहर्षारमुद्गातो-
द्गातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं वज्रमानः ” इत्यादिः ।

अत्र मसङ्गनलौकिकविक्रिस्तायामदृष्टोपकारजनकं किंचिदङ्कं विधत्ते—

“ तयोस्तेषां भेषजं वि न्यदधुरग्री तृतीयमस्तु कृत्वा ज्ञासणे कृत्वा तस्मा-

बुधपात्रमुपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य भेषजं कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्थुकमस्य कृतं भवति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

अग्न्युदकब्राह्मणेष्वावृष्टद्वारेणोपकारकं यज्ञैषज्यं त्रेधा स्थितं तद्देवास्तयोर-
भिन्नोः स्थापितवन्तः । तस्मादश्विनोरनुग्रहाय लौकिको भिषगुदकुम्भं सदीपे
निधाय ब्राह्मणमुपवेश्याग्निं चोपसमिध्य भेषज्यं कुर्यात् । तथा सति यावदङ्गजा-
समावययकं तेन सर्वेण सह कृतत्वात्समृद्धं भेषज्यं भवति ।

अत्र द्विदेवत्यानमैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनग्रहाणां तत्तत्प्रतिनिध्यासपात्रैः सह
होमविधिमर्थवादेनोन्नेतुकामः प्रश्नमुत्थापयति—

“ यस्मादश्विनो वदन्ति कस्मात्सत्यादेकपात्रा द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा
ह्यन्त इति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

ग्रहणकाले सोमानमेकैकपात्रत्वमुत्तरीत्या ब्रह्मव्यम् । होमकाले द्विपात्रत्वं
शूत्रे दर्शितम्—“ हविर्धानं गच्छन्संप्रेष्यति वायव इन्द्रवासुभ्यामनुब्रूहीति, उप-
यामगृहीतोऽसि वांक्षसदसीत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता द्रोणकलशादैन्द्रवा-
यवस्य प्रतिनिध्यासं गृहीत्वा सादयत्यैन्द्रवायवमादायाभ्यर्च्युर्द्रोणकलशाच्च परिष्ठ-
वया राजानमुभौ निष्क्रम्य दक्षिणतोऽवस्थाप्य दक्षिणं परिभिसंधिमन्ववहृत्पाध्वरो
यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिष्ठवयाऽऽवारमधारयत्याश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति
वायव इन्द्रवासुभ्यां प्रेष्येति वषट्कृते जुहुव एवमुत्तराभ्यां ग्रहाभ्यां पच-
रतः ” इति ।

प्रश्नस्योत्तरं दर्शयति—

“ यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो - द्विपात्रा ह्यन्ते तस्माद्द्वौद्वौ
बहिष्ठात्प्राणाः ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

वक्षुरादिप्राणानामन्तरेकात्मकत्वाद्बहिर्द्वारभेदेन द्वित्वात्तत्साम्यायैकपात्रत्वं द्वि-
पात्रत्वं च कुर्यादित्यर्थः ।

अत्र सवर्गीयपुरोडाशानां स्विष्टकृति हुते सवि द्विदेवत्यग्रहमचारो विहितः ।
पुरोडाशसंयन्धिन इडोपाह्वानस्यापि स्विष्टकृदनन्तरमावी चोदकप्राप्तः कालस्तं
वाधित्वा द्विदेवत्यशेषमक्षणादूर्ध्वमुपाह्वानस्योत्कर्षं विधत्ते—

“ प्राणा वा एते यद्विदेवत्याः पश्य इडा यदिडा पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उप-

(आश्विनग्रहमिधानम्)

हवयेत पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद्द्विदेवत्यान्मक्षयित्वेडागुप हव-
यते प्राणान्मेवाऽऽत्मन्धित्वा पशूनुप हवयते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

द्विदेवत्यशेषमक्षणेभ्यः प्रागिडायाः पशुरूपाया उपाह्वाने मोषणानां व्यवहि-
तत्वाद्यजमानो ज्ञियेत, पश्चादाह्वाने तु नायं दोषोऽस्ति ।

मक्षणे विशेषं विधत्ते—

“ वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं मक्षयति
तस्मात्पुरस्ताद्वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं तस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः
परिहारमाश्विनं तस्मात्सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

पुरस्तादग्रतो यथागृहीतमेवेत्यर्थः । सर्वतः परिहारं शिरः प्रक्षिणीकृत्येत्यर्थः ।

पात्राणां सादने पुरोडाशशकलादिसहितत्वं विधत्ते—

“ प्राणा वा एते यद्द्विदेवत्या अरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता
अन्तरतः प्राणा यतः खलु वै यज्ञस्य वितवस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च रक्षा-
स्यैव धरन्ति यदारिक्तानि पात्राणि सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शयै रक्षसा-
मनन्धवचाराय ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

शकलादियोगः सूत्रे दर्शितः—“ पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रेऽवदधाति
पयस्यां मैत्रावरुणस्य धाना आश्विनस्य ” इति । अन्तरतः प्राणानामरिक्तत्वं
नामाऽऽर्द्रस्थानोपेतवत् । पात्राणामरिक्तत्वेन यज्ञे विस्मृतमप्यङ्गं क्रियमाणमेव
संतिष्ठत इति रक्षसां संचारद्वारं नास्ति ।

सादनस्थानं विधत्ते—

“ दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्धाः सादयति वाच्येव वार्चं दधाति ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

उत्तरस्य चक्रस्य मार्गे सादयेत् । वर्त्मरूपायां वाच्येव ग्रहरूपां वार्चं
स्थापयति ।

सादितानां ग्रहाणामवस्थानावधिं विधत्ते—

“ आ तृतीयसवनात्परि शेरे यज्ञस्य सवत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९]
इति ।

शेरे वसन्तीत्यर्थः ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चम्यानाम् चतुर्थपादे विवक्षितम्—

“ आधिनो वृक्षः पादो यवाग्रा ऐच्छिकः क्रमः ।

निष्पद्ये वाधिमः पादभृत्यपादां समत्वतः ।

पाठात्क्रमः कल्पनीयः पञ्चम्यां भूतेः क्रमः ।

कस्तनिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य भृत्यर्थो पञ्चम्यै वयः ” इति ।

अन्वेषिकेण वेदसाधनानिष्पद्येनाधिममहाभूतिवस्थाने पठितः । तस्य च दशम्यानाम् वाधकेनैव अन्वेषेणाऽऽनाम्ये— “ आधिनो वृक्षो गृह्यते ” इति ।

तत्र क्रमसोक्तौ भुजिपादौ समकौ । तथा अधिहोक्त्रोमादूर्ध्वं यवाग्रापाकः पठितः । स चतुर्थकस्तत्पूर्वं प्राकः । पञ्चम्यै समकौ । तस्मादुभयवैच्छिकः क्रम इति भाषे भूमः—पादो हि न कल्पसाधिसायकः, किंतु न्यथाऽनुपपत्त्या क्रमं कल्पयति । वृक्षम् इत्येकं भुजिस्तु साधनेन क्रममपि धत्ते । ततः पाठादपि भुतिः पञ्चम्यै । अतः पाठः क्रमं कल्पयन्नास्तुतामर्थमनुसर्यैव कल्पयति । अस्मादूर्ध्वं च वृक्षः पूर्वमधिहोत्रं निष्पद्ये, क्रममन्तरेण होमासंभवात् । तस्मात्पाठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणेनैव उपपत्तिरिति इत्यर्थस्तथाऽस्मात्प्राप्तम् । भुत्यर्थो पादो कश्चित् क्रमं निषेधकः ।

[अथ पञ्चम्यैः—]

या यः क्रमः आकर्तुमाश्रित्येते गात्रज्यैः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्च-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थपत्रादके

पञ्चम्यामुक्तादौ ॥ ६ ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमपादके चतुर्थपत्रादकेऽहोऽनुवाकः) ।

अयं वेनभ्रोदयत्पृथ्निगर्भा ज्योतिर्जरायू
रजसो विमाने । इममपाः सैगमे सूर्यस्य
शिर्षं न विम्रा मतिभीं रिहन्ति । उपयामगृ-
हीतोऽसि शण्डाय त्वैव ते योनिर्विस्ती
पाहि (१) ॥

(शुक्लामन्थिग्रहयोरभिधानम्)

(अयं वेनः पञ्चविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

तं प्र॒त॒न॒था पू॒र्व॒था वि॒श्व॒थे॒म॒था ज्ये॒ष्ठ॒ता॒तिं
व॒हि॒ष॒दं सु॒व॒र्वि॒दं प्र॒ती॒ची॒नं वृ॒ज॒नं दो॒ह॒से
गि॒राऽऽशुं ज॒य॒न्त॒म॒नु या॒सु ब॒र्ष॒से । उ॒प॒या॒-
म॒गृ॒ही॒तोऽसि म॒र्का॒य त्वै॒ष ते यो॒निः प्र॒जाः
पा॒हि (१) ॥

(त० षड्विंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमनवमानुवाकौ) ।

कल्पः—“ अयं वेनश्चोदयति शुक्रं गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्वैष ते सोचिर्षी-
रतां पाहीति सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

अयं वेन इति । अयमितिन्द्रो निर्दिश्यते । वेनः कान्तोऽभीष्टः । विन-
कान्तावित्यस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात् । पृश्निरादित्यस्तस्य गर्भभूता आपः । तथा
चान्यत्र प्रश्नोत्तराभ्यामयमर्थः श्रूयते—“ केमा आपो निविशन्ते । सद्गितो याद्वि
संप्रति ” इति प्रश्नः । “ आपः सूर्ये समाहिताः । अभ्राण्यपः प्रपद्यन्ते ”
इत्युत्तरम् । अयं वेनः पृश्निगर्भाश्चोदयत् । अपो वर्षतीत्यर्थः । कीदृशोऽयम् ।
ज्योतिर्जरायुः । विद्युल्लक्षणं तेजो जरायुवद्देष्टनं यस्यासौ ज्योतिर्जरायुः । कुम्भ-
वर्षति । रजसो विमाने । धूलेर्विशेषेण निर्माणं यस्मिंश्शुष्के भूमदेशे तत्र वर्षति ।
अपां सूर्यगर्भाभावः कथं संपन्न इति चेत् । अत्रोच्यते-विषा कालिजः सूर्यस्यापां न

संगमे निमित्तभूते सर्तामामिन्द्रं शिशुं स्तनंधयं शिशुमिव लालयन्ते (न्तो) मतिभिर्मन्त्रसहिताभिराहुतिभी रिहन्ति यजन्तीत्यर्थः । आहुतिदेवताभिरिमा आपो नीयन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“भूर्भि पञ्चन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्य-
ग्रयः ” इति । हे शुक्रमह दारुपात्रेण गृहीतोऽसि । शुक्रपुत्राय शण्डाय त्वां गृह्णामि । एष स्वरैकदेशस्ते योनिः स्थानम् । तादृशस्त्वं यजमानस्य वीरतां कर्मशूरत्वं पालय ।

कल्पः—तं प्रत्नथेति मन्थिनं गृहीत्वा सक्तुभिः श्रीणाति एष ते योनिः प्रजाः पाहीति सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

तं प्रत्नथेति । इन्द्रायाजुहवुरिति ब्राह्मणादयं मन्त्र ऐन्द्रः । तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः । प्रत्नथेत्यादौ धाप्रत्यय उपमार्थः । प्रत्नाः पुरातना भुम्वादयो यथा त्वामस्तुर्वस्तथा वयमपि त्वां स्तुमः । पूर्वथा पित्रादय इव । विश्वधाऽतीताः सर्वे यजमाना इव । इमथा वर्तमाना इमे यजमाना इव । कीदृशमिन्द्रम् । ज्येष्ठता-
तिम् । स्वार्थे तातिप्रत्ययः । बर्हिषदं यागे संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् । सुवर्षिदं यजमानाय दातव्यत्वेन स्वर्गं वेत्तीति सुवर्षितम् । हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलं वृज्जनं वर्जनीयमालस्याभ्यादि दोहसे रिक्ती करोषि विनाशयसि तादृशं त्वां स्तुमः । क्व पुनः स्तुमः । यासु क्रियासु त्वमाशु क्षिप्र-
कारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तरादतिशयेनोपेतं यजमानमनु सोमपा-
नेन स्तुत्या च वर्षसे तासु क्रियासु तमिन्द्रं स्तुमः । हे मन्थिग्रह त्वमुपयामगृही-
तोऽसि शुक्रपुत्राय मर्कनामकाय त्वां गृह्णामि । एष स्वरपदेशस्तव स्थानम् । त्वं यजमानस्य प्रजाः पालय ।

मन्वानुपेक्ष्य ग्रहौ विधत्ते—

“बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन्ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तेऽज्योन्यं नाशक्नुवन्वभिभवितुं ते देवाः शण्डामर्कावुपा-
मन्त्रयन्त तावज्ज्ञातां वरं वृणावहै ग्रहावेव नावत्रापि गृह्येतामिति ताभ्यामेतौ शुक्रा-
मन्थिनावगृह्णन्ततो देवा अमवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः शुक्रामन्थिनौ गृह्येते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

(शुक्लामन्थिग्रहयोरभिधानम्)

असृज्यन्तः पुरोहितानुष्ठितमन्त्रसामर्थ्येपिताः । उपानयन्यन्त रहस्युपच्छ-
न्दितवन्तः । यद्यप्यन्यत्र शण्डामर्कयोरावयोर्मशमागो नास्ति तथाऽप्यत्राप्य-
मिष्टोमे सोऽस्तु । तत्रापि ग्रहावेव न तु लेपादिः । अत्र गृहेतामित्येताव-
देव शण्डामर्काभ्यां घृतं न तु हूयेदामिति । ततो देवा ग्रहणमात्रेण स्वकार्यं
साधितवन्तः ।

अथार्थवादेन ग्रहयोरवस्ताल्लभानां पांस्नामपध्वंसनं विधातुं विधिमुच्यति—

“ तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्रायजुह्वुरपनुचौ शण्डामर्कौ सहामुनेति
ब्रूयाद्यं द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहाप नुवते ” [सं० का० ६ प्र० ४
अ० १०] इति ।

देवाः स्वकार्यसिद्धेरुर्ध्वं तौ शण्डामर्कावपसार्य स्वकीयायेन्द्राय तौ शुक्लाम-
न्थिग्रहावजुहवुः । तस्माद्ग्रहयोरधोलभां धूलिमपध्वंसयन्नन्यत्र समाप्नातमपनु-
चाविति मन्त्रं ब्रूयात् । अमुनेत्यत्र द्वेष्ट्यस्य द्वेष्टुश्च नाम ध्यायेत् । अत्र सूत्रम्—
“ तौ प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामपिधायाप्रोक्षिताभ्यामधस्तात्पांस्नपध्वंसयतोऽप-
नुचौ शण्डामर्कौ सहामुनेत्यपनुचः शण्ड इति वाऽध्वर्युर्द्वेष्यं मनसा ध्यायन्-
पनुचो मर्क ईति तं प्रतिप्रस्थाता ” इति ।

अन्यथाऽऽम्नतेन मन्त्रेण ग्रहहोमस्य विधिमर्थवादेनोच्यति—

“ स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मेत्येवैवावात्मन इन्द्रायजुह्वुरिन्द्रो सेतानि
रूपाणि करिकदचरत् ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

मन्त्रपाठस्तु—“ स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मा । स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः ।
स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान् । तस्या इन्द्राय सुतमा जुहोमि ” इति ।

स इन्द्र प्रथमो देवानां मुख्यः सर्वाधिपतित्वात् । स भीचीना रुविर्निर्माणं
यस्यासौ संकृतिः । तादृशो विश्वकर्षणामको देवोऽपि स इन्द्र एव । मित्रो
वरुणोऽग्निः स एव । चिकित्वानभिज्ञो बृहस्पतिरपि स एव । तादृशयेन्द्राया-
मिषुतं सोमं सर्वतो जुहोमि । यस्मादिन्द्र एतानि विश्वकर्मात्वादीनि रूपाणि करि-
कदत्यर्थं कुर्वन्नगदचरत्तस्मात्तत्प्रतिपादकं तानेनैव मन्त्रेण होमो मुख्यते ।

होमात्पुरा ग्रहावादायाऽऽच्छाद्याध्वर्युमतिप्रस्थातारौ प्राङ्मुखौ निर्गच्छेता-
मिति विधत्ते—

(शुक्रामन्थिग्रहयोरभिधानम्)

“असौ वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपिगृह्य प्राञ्चौ निष्क्रामतस्तस्मा-
त्प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति ■ [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

पश्चिमदिश्यस्तं गत्वा पुनरुदयाय ग्राह्मुखतया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ द्रष्टुं
केऽपि न शक्नुवन्ति । तस्माद्ग्रहयोराच्छादनं युक्तम् ।

होमाय प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते—

“प्रत्यङ्गावाप्तुत्वा जुहुतस्तस्मात्प्रत्यङ्चौ यन्तौ पश्यन्ति ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० १०] इति ।

उदयादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुखतया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सर्वे पश्यन्ति । अतो ग्र-
हयोराच्छादनमपनीय प्रत्यङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिर्होमार्था युक्ता ।

उत्तरवेदेरभितः परिक्रमणं विधत्ते—

“चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुक्रामन्थिनौ नासिकोत्तरवेदिरभितः परिक्रम्य
जुहुतस्तस्मादभितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्वतः परि-
क्रामतो रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

अत्र सूत्रम्—“उत्तरवेदिं परिक्रामतः सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परीहि । शुक्रः
शुक्रशोचिवेति दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि । मन्थी
मन्थिशोचिवेत्युत्तरेण प्रतिप्रस्थाता ” इति । तदेतत्सर्वदः परिक्रमणं रक्षोवधाय
संपद्यते ।

अत्र चमसहोमे ग्राह्मुखत्वं ग्रहहोमे प्रत्यङ्मुखत्वं च विधत्ते—

“देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुहुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्तास्ताभिः प्राणु-
दन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन्तास्ताभिरपामुदन्त प्राचीरन्था आहुतयो
हूयन्ते प्रत्यङ्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्यान्म पुदते
तस्मात्प्राचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते” [सं० का० ६ प्र० ४ अ०
१०] इति ।

अत्र सूत्रम्—“पुरस्तात्प्रत्यङ्गावध्वर्यं जुहुः पश्चात्प्राञ्चश्चमसैश्चमसाध्वर्यवो
जुह्वति ” इति । वाक्यं तु धिष्यप्रस्तावेऽपि गतम् ।

सूत्रकारेणोदाहृतौ परिक्रमणमन्त्रौ प्रदेशान्तर आम्नातविह व्याचष्टे—

“शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजाः प्र जायन्तेऽनीश्वाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः
प्रजनयन्परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि मन्थी मन्थि-

(शुक्रामन्थिग्रहयोरभिधानम्)

शोषिवेत्याहैता वै सुवीरा या अवीरेताः सुप्रजा या आथाः ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

अभीर्भोक्त्र्य उत्तमजातयो ब्राह्मणादय आथा भोग्या नीचजातयो भृत्य-
कर्मकरादयः । मन्त्रार्थस्तु—शोभना वीरा उत्तमा यासां ताः सुवीराः । शोभन्ताः
सेवाकुशलाः प्रजाः पुत्रादयो यासां ताः सुप्रजाः । हे शुक्रमह त्वं यजमानस्य
शोभनभोक्तृयुक्ताः प्रजा उत्पादयन्नुत्तरवेदेर्वक्षिणतः परीहि । शुक्रमहस्त्वं शुक्र-
देवतासंबन्धिना तेजसा रक्षसामपघातं कुर्वीति शेषः । हे मन्थिग्रहस्त्वं यजमानस्य
शोभनसेवकरूपाः प्रजा उत्पादयन्नुत्तरवेदेरुत्तरतः परीहि । मन्थिग्रहस्त्वं मन्थिदेवता
संज्ञन्धिना तेजसा रक्षांस्पणहि । एता वै सुवीरा इत्यादिकं मन्त्रव्याख्यानम् ।

वेदनं प्रशंसति—

“ य एवं वेदान्यस्य प्रजा जायते नाऽऽद्या ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

मन्थिपात्रस्य विकल्कन्तवृक्षत्वं सक्तुमेतन्न च विधत्ते—

“ प्रजापतेरक्षयश्चयत्पराऽपतत्तद्विकल्कन्तं माविशत्तद्विकल्कन्ते नारमत तद्यवं
माविशत्तद्यवेऽरमत तद्यवस्थ यवत्वं यद्वैकल्कन्तं मन्थिपात्रं भवति सक्तुभिः शी-
णाति प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

सक्तवो यदपिष्ठानि ।

आहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्तीति वचनादितरपात्रवत्स-
न्धिपात्रस्यापि सदःप्रवेशः प्राप्नोति तन्निषेधं प्रश्नोत्तराभ्यामुच्यति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यान्मन्थिपात्रं सदो नाश्रुत इत्यार्तपात्रं
हीति ब्रूयाद्यदश्रुवीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमाच्छेत्तस्मात्प्राश्रुते ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

आर्तपात्रं रोगयुक्तचक्षुःस्वरूपमिदं पात्रम् ।

अथ भीमांसा ।

दशमाध्यायस्य पञ्चमे पादे चिन्तितम्—

“ स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ।

स्थाने मैवं तदग्रत्वापतिः स प्रतिकृष्यताम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ शुक्राग्रान्गृहीयादभिचरतो मन्थग्रान्गृहीयादभिचरते-

(शुक्रामन्यग्रहयोरभिधानम्)

भाष्यस्य ” इत्यादि । ऐन्द्रवायव्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते
ब्रूमः—ऐन्द्रवायवस्य धारामहाग्रत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तम् । शुक्रादीनां तु
मेति वैषम्यम् । तथा सति विधीयमानमग्रत्वं पाठक्रमवाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात्प्र-
सिद्धम्यते ।

तत्रैवान्यश्रितितम्—

“ स सर्वादैर्वैन्द्रवायवादौ वाऽज्ञाविशेषतः ।

सर्वादावाभ्यदैन्द्रवायवादौ धृतेरपि ” इति ॥

स पूर्वोक्तः मतिकर्षः सर्वेषामुपधादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः । कुतः । विशेष-
वाभवणात् । सामान्यतः श्रुतमग्रत्वमनपेक्षितत्वात्सर्वादौ मुख्यम् । नैतदेवं ।
प्राक्तान्धारामहानाश्रित्य फलस्य शुक्रमत्वविधानात् । किंच “ धारयेयुस्तं
यं कामाय गृहीयुरैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् ” इति श्रूयते । तत्र काम्यस्य
शुक्रादेर्धारणाद्वाऽनन्तरैन्द्रवायवग्रहणं विवक्षितार्थं लिङ्गम् । तस्मादैन्द्रवायवादौ
मतिकर्षः ।

तत्रैवान्यश्रितितम्—

“ नापकर्षोऽपकर्षो वा सादनस्याश्रुतत्वतः ।

न मैवं ग्रहशेषत्वाच्च्चाशक्तेर्ग्रहान्तरे ” इति ॥

सर्वत्र ग्रहो गृहीत्वा साद्यते । तथा सति यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षस्तत्र
सादनस्यापकर्षो न शङ्कनीयः । अनुवत्वात् । शुक्राग्रानित्यत्र(ग्र)शब्देन यथा
ग्रहस्यापकर्षः श्रूयते न तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति ।
तस्मान्नापकर्षः । नैतद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहशेषत्वात् । तच्च शेषत्वमशक्तेरव-
गम्यते । न हि पूर्वं ग्रहमसादयित्वा ग्रहान्तरं ग्रहीतुं शक्यम् । अतोऽयं ग्रहा-
णामपकर्षे तच्छेषमूतं सादनमप्यपकृष्यते ।

अथ च्छन्दः—

अयं येन इति त्रिष्टुप् । तं मत्नयेति जगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

हमनवमानुवाकौ ॥ ८ ॥ ९ ॥

(आग्रयणग्रहामिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ये दे॒वा दि॒व्येका॒दश॒ स्थ पृ॒थिव्या॒मध्येका॒-
दश॒ स्या॒प्सुष॒दो महि॒नैका॒दश॒स्थ ते दे॒वा
य॒ज्ञमि॒मं जुष॒ध्वमु॒पया॒मगृ॒हीतोऽस्या॒ग्रयो॒ऽसि
स्वा॒ग्रयो॒ जिन्व॑ य॒ज्ञं जिन्व॑ य॒ज्ञप॑ति॒ममि॑
सर्व॑ना पा॒हि विष्णु॒स्त्वां पातु॑ वि॒शं त्वं पा॒ही-
न्द्रि॒येणै॒ष ते योनि॑र्वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा दे॒वेभ्यः॑ (१) ॥

(ये दे॒वास्त्रि॒वत्वारि॑२ शत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

त्रि॒२श॒त्रय॑श्च ग॒णिनो॑ रु॒जन्तो॒ दिव॑२ रु॒द्राः
पृ॒थि॒वीं च॑ संच॒न्ते । ए॒का॒द॒शा॒सो अ॒प्सुष॒दः
सु॒त२ सोमै॑ जुष॒न्ता२ सर्व॑नाय वि॒श्वे । उ॒प॒या॒-
मगृ॒हीतोऽस्या॒ग्रयो॒ऽसि स्वा॒ग्रयो॒ जिन्व॑
य॒ज्ञं जिन्व॑ य॒ज्ञप॑ति॒ममि॑ सर्व॑ना पा॒हि विष्णु॒-
स्त्वां पातु॑ वि॒शं त्वं पा॒हीन्द्रि॒येणै॒ष ते योनि॑-
र्वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा दे॒वेभ्यः॑ (१) ॥

(त्रि॒२श॒द्वि॒चत्वारि॑२ शत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमैकादशानुवाकौ) ।

कल्पः—“ ये देवा दिवीत्युपरिष्ठादुपधामया पुरस्तादुपधायेन वा यजुषा द्वाभ्यां धाराभ्यां स्थाप्यामाग्रयेणं गृह्णाति एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादमित्वा ” इति ।

पाठस्तु—

ये देवा इति । अप्सुषदोऽनुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्तीत्यप्सुषदः । महिना स्वमहिम्ना तत्र सीदन्ति । हे देवा ये यूयं त्रिषु लोकेषु मत्प्रेकमेकादशावस्थितास्ते सर्वे यज्ञमिमं सेवध्वम् ! हे सोम त्वमुपधायेन स्थालीरूपेण पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि । आग्रयणनामाऽसि । सुष्टु अग्रं श्रैष्ठ्यं तस्य प्रापकः स्वाग्रयणः । तादृशस्त्वं यज्ञं प्रीणय यजमानं च प्रीणय । सवनान्याभिसुख्येन पालय । विष्णुना रक्षितस्त्वं यजमानस्य प्रजामिन्द्रियेण सामर्थ्यप्रदानेन पालय । एष स्वरस्ते तव स्थानं, विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वां सादयामि । ये देवा आग्रयणोऽसीत्येतौ मन्वावापस्त्वम्भते विकल्पितौ । बौधायनमते ये देवा इति ग्रहणम् । आग्रयणोऽसीत्यधिवदेत् ।

ये देवा इत्येतस्य स्थाने भ्रातृव्यवतो मन्वान्तरमान्वायदे—

त्रिंशत्त्रयश्चेति । एकादशात्मकास्तयो गणा एषां सन्तीति गणिनः । ते च त्रयस्त्रिंशत्संख्याका रुजन्तः राज्ञुन्विनाशयन्तो रुद्राः राज्ञुनारीणां रोदयितारः । तन्मध्ये केचन विवं सचन्ते सेवन्ते । केचन पृथिवीं सेवन्ते अवाशिष्टास्त्वेकादशसंख्याका अनुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्ति । ते विश्वे सर्वे सुवमभिषुतमिमं सोमं सवनाय तृतीयसवने सेवन्ताम् ।

मन्वान्याचिरव्यासुराग्रयणस्य ग्रहणं विधत्ते—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा आग्रयणाग्रान्ग्रहानपश्यन्तानगृह्णन्त ततो वै तेऽग्रं पर्यायन्वस्यैवं विदुष आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्यन्तेऽग्रमेव समानानां पर्येति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

आग्रयणमग्रं (गोऽग्रः) मथमं (मो) येषां त आग्रयणाग्राः । अत्र सूत्रम्—“ यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयाद्यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्मदि जगत्सामाऽऽग्रयणाग्रान्यद्युमयसामा याथाकामी ” इति । माध्यन्-

(आग्रयणग्रहभिधानम्)

दिने सवने पृष्ठस्तोत्राणामाद्ये स्तोत्रे रथंतराख्यं साम यास्मिन्सोमयागे स वागो रथंतरसामा । एवमन्यत्रापि योज्यम् । एकस्मिन्भागे रथंतरं भागान्तरे बृहदित्येवमुभयसामत्वम् । अग्रं पर्यायन्, औष्ठ्यं पर्यासाः ।

त्रिंशन्नयथेति मन्वस्य विषयं दर्शयति—

“ रुग्णवत्यर्चा भ्रातृव्यवतो गृह्णीयाद्भ्रातृव्यस्यैव रुक्त्वाऽग्रं समानान्नं पर्येति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

रुग्णे रुजिधातुः, सोऽस्यामस्तीति रुग्णवती । गणिनो रुजन्त इति रुजिधातुर्मन्त्रे दृश्यते । रुक्त्वा रोगमुत्पाद्य ।

तयोर्मन्त्रयोर्देवसंख्योक्तिस्तान्सर्वानुद्दिश्य गृहीतुमित्याह—

“ ये देवा दिव्येकादश स्थेत्याहैतावतीर्वै देवतास्ताम्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्याभिधानं युक्तमित्याह—

“ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो लोष देवतया ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

वाग्विसर्गं विधत्ते—

“ वाग्वै देवेभ्योऽपाकामद्यज्ञायतिष्ठमाना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्यत साऽमन्यत वागन्तर्यामि वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत्तदाग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वम् । तस्मादाग्रयणे वाग्विसृज्यते यत्तूष्णीं पूर्वं ग्रहा गृह्यन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

केनापि निमित्तेन वाग्देवता यज्ञार्थं स्वकीयं रूपमपकाशयमाना देवेभ्योऽमक्रम्य देवैर्विगृहीतैस्तूष्णीमेव गृहीतेषु सा वागित्थममन्यत—एते देवा वरदानादिना मां न समादधते किंतु मयि निरपेक्षा एव स्वकार्यं कुर्वन्तो मामन्तर्यन्ति परित्यजन्त्येवेति । ततो देवैरनाहूता सा वागाग्रयणं प्रति स्वयमागच्छत् । तस्मादग्रमभिमुखमेति गच्छति वागित्यग्रयणं (ग्यस्य सोऽग्रायणः) । तत्र दीर्घव्यत्यधादाग्रयणं (ण) नाम संपन्नम् । यद्यस्मात्पूर्वं तूष्णीं गृहीता वाक्चेदानीमागता तस्माद्वाचोऽस्मिन्काले समागमादाग्रयणे गृहीते वाचं विसृजेत् न पुनर्ग्रहवदुत्तरग्रहांस्तूष्णीं गृह्णीयात् । ननु पूर्वग्रहेष्वपि प्रतिग्रहं मन्त्राणामान्त्रतत्वात्कथं तूष्णीं ग्रहणम् । एवं तर्हि तूष्णींशब्दवाग्विसर्गशब्दाभ्यामुपांशुचौ च्यती-

विवक्ष्येयाताम् । अत एवोपानुवाक्यकाण्डे समाम्नायते—“ यान्प्राचीनमाश्रय-
णाद्ग्रहान्गृहीयात्तानुपाशु गृहणीयाद्यान्ध्वान्स्तानुपन्दिमतः ” इति ।

ध्वनिद्वयं लौकिकदृष्टान्तेन विशदयति—

“ यथा त्तारीयति न आस्र इयति नाम रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तद-
ध्वर्युराश्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि सृजते ” [सं० का० ६ प्र० ४
अ० ११] इति ।

त्तारी छद्मगतिर्व्याधः । त्तर छद्मगताविति धातुः । स व्याधौ मनस्यादौ
विचार्य पश्चाद्बाणानुपावसृजति मुञ्चति । वराहान्गजान्पातयितुं मार्गे यो गर्तं
आयामेन स्तन्यते स आस्रः । समैतावति दूरमास्रस्तिष्ठति अहं त्वीषत्पुरोगव
इयति दूरे स्थितो नापरात्स्थामि । वराहादिभिः स्वस्य मारणमेकोऽपराधः ।
स्वात्मानं दृष्ट्वा वराहदेः पलायनमन्योऽपराधः । स्वेन मुक्तस्य बाणस्य स्वछन-
मपराधान्तरम् । एतत्सर्वमियति दूरे मम न भविष्यतीति निश्चित्याऽऽगतिस्तत्र
स्थित्वा पश्चादवसरे सति पश्चादुद्भूतो यथा बाणान्मुञ्चति तथैव तत्राध्वर्युर्गृह्णन्ध्वानिः
काश्चिद्ग्रहान्गृहीत्वा यज्ञं दृढमवष्टभ्य पश्चाद्ध्वनिं प्रकटी करोतीत्येतदुपपद्यते ।

विधत्ते—

“ अहिं करोत्युद्धातुमेव तद्वृणति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११]
इति ।

हिंकारस्य सामसु प्रसिद्धत्वात्सामगानां तेन वरणं युक्तम् ।

हिंकारस्य कालं विधत्ते—

“ प्रजापतिर्वा एष यदाश्रयणो यदाश्रयणं गृहीत्वा हिं करोति प्रजापति-
रेव तत्प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्वत्सं जातं गौरभि जिघ्रति ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ११] इति ।

आश्रयणहिंकारयोः पौर्वापर्यं यदस्ति तत्तेन प्रजापतिरेव यजमानस्य प्रजा-
नां मूर्धन्याघ्राणं करोति । अत एव पशुष्वप्येतद्दीक्षयते ।

सवनत्रयेऽप्याश्रयणं विधत्ते—

“ आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाश्रयणः सवनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मजेव यज्ञ-
सं तनोति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

(आग्रयणमहामिधानम्)

दशापवित्रस्योपरि सोमरसस्याव(स्याऽऽ)नयनं विधत्ते—

“ उपरिष्ठादानयति रेत एव तदधाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

दशापवित्रस्याधस्तात्स्रवन्त्या धारया(यो) [५] ग्रहणं विधत्ते—

“ अधस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येव तत् ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

सवनत्रयममाग्रयणं प्रशंसति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्गायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती सर्वाणि सवनानि वहतीत्येष वै गायत्रियै वत्सो यदाग्रयणस्तमेव तदभिनिवर्तः सर्वाणि सवनानि वहति तस्माद्वत्समपाकृतं गौरमि नि वर्तते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

अल्पाक्षरत्वात्कनिष्ठा । प्रातःसवने बहिष्पवमानसूक्तानामुपास्मै गायतेत्यादीनां छन्दो गायत्री । माध्यंदिनसवने माध्यंदिनपवमानसूक्तस्योच्चा ते जातमन्त्रस इत्यस्य गायत्री । तृतीयसवनस्याऽऽर्धपवमानसूक्तस्य स्वादिष्ठयेत्यस्य गायत्री । एवमुदाहरणम् । यथा गौरपाकृतं स्वीयं वत्समामिलक्ष्य तूणादिकमपि परित्यज्य निवर्तते तथा गायत्री स्ववत्समाग्रयणमामिलक्ष्य पुनः पुनर्निवर्त्य(वृत्त्य) सवनानि निर्वहति । ये देवास्त्रिंशच्चेत्येते त्रिष्टुभौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

दशमैकादशावनुवाकौ ॥ १० ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उपयामर्गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वंते वय-
स्वत उक्थायुवे यत्त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा
विष्णवे त्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्था-
युवे (१) ॥

(उपयामर्गृहीतो द्वाविंशतिः) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ स्थास्योक्थं गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्व-
त इति ग्रहणसावनौ ” इति ।

पाठस्तु—

उपयामगृहीत इति । हे सोमोपयामेन स्थास्या गृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वां
गृह्णामि । कीदृशाय । बृहद्वते बृहत्सामप्रियाय । तत्सामयोन्मानुचि त्वां वृत्रे-
ष्विन्द्र सत्यमिमिति हि श्रुतम् । वयस्वते वयोऽन्नं सोमरूपं तद्वते तत्प्रियाय ।
उक्थं शस्त्रं तदात्मन इच्छतीत्युक्थामुस्तस्मै ते । इन्द्र यत्ते तव बृहद्वतो महदन्नं
सोमरूपं तस्मै शानार्थं त्वां, पार्थय इति शेषः । हे सोम विष्णवे त्वां गृह्णामि ।
एष स्वरप्रदेशस्तव स्थानम् । उक्थशस्त्रमियायेन्द्राय त्वां स्वरे सादयामि ।

मन्त्रव्याख्यानायाऽऽदावुक्थ्यग्रहणं विधत्ते—

“ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्स वृत्रो वज्रादुद्यतादविमेत्तोऽञ्जवीन्मा मे प्र
हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत्तस्मै
द्वितीयमुदयच्छत्तोऽञ्जवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामी-
ति तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्तं विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति
सोऽञ्जवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव
प्रायच्छत्तं निर्माणं भूतमहन्त्यशो हि तस्य मामाऽऽसीद्यवुक्थ्यो गृह्णात इच्छियमेव
तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

मा मे प्रहा मां मा प्रहारीः । वीर्यमुक्थ्यरूपं श्रेष्ठं वस्तु, उक्थ्यस्थास्यां म-
न्त्रेण गृहीतः सोम इत्यर्थः । तस्य सवनवधापेक्षया त्रिः प्रदानम् । अग्निष्टोमे
तृतीयसवन उक्थ्याभावेऽपि संस्थान्तरेषु विद्यते । अथवा प्रातःसवन एवोक्थ्य-
स्थास्यामुक्थ्यपात्रे चिर्गृहीतव्यं, तदपेक्षया त्रिः प्रदानम् । तृतीयपर्वाये विष्णु-
र्जहीत्येवं वदन्निन्द्रमन्वतिष्ठत सहकारी सन्नधस्थितः । उक्थ्यरूपो यज्ञो वृषस्य
माया । यस्मादुक्थ्यलोभेन मोहित इन्द्रो वृत्रं न जघान, त्रिष्वप्युक्थ्येषु दत्तेषु
निर्माणं मोहमितुमसमर्थं वृत्रं हतवांस्तस्मादिन्द्रवदैरिगतमिन्द्रियसामर्थ्यं विनाश-
यितुमुक्थ्यं गृह्णीयात् ।

वृत्रेणेन्द्राय दत्तत्वान्मन्त्रेऽपीन्द्रायित्युक्तिर्युक्तेत्याह—

“ इन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत् ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

(उक्थ्यग्रहामिधानम्)

विष्णोरपि सहकारित्वेन भागित्वात्तन्मन्त्रोऽपि युक्त इत्याह—

“ तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेवं विष्णुरन्वविष्टव जहीति तस्माद्विष्णुमन्त्रामपति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

स्थाल्यां गृहीत्वा सादितस्य सोमस्य होमकाष्ठे पुनर्दाकपात्रे विवारकपात्रे विधत्ते—

“ विनिर्गृह्णाति शिर्हि स तं तस्मै प्रायच्छत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

स वृषस्तमुक्थ्यं तस्मा इन्द्राय विः प्रायच्छत् । तस्मात्स्थालीगतं सोमं वेधा निष्कृष्य पर्यायनयेण गृह्णीयात् ।

दारुपात्रे गृहीतस्याऽऽसादनमन्त्रं स्थाल्यमिमर्शनमन्त्रं चोत्साद्य भ्यावहे—

“ एष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनः पुनर्हस्माभिर्गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

हे दारुपात्रे गृहीत सोम तवैष स्वरपदेशः स्थानम् । अनेन मन्त्रेण सादयेत् । हे स्थालीगत सोम त्वं गृहीतशेषोऽपि पुनर्गृह्यमाणत्वाद्द्विविरेवासि । अस्मात्स्थालीगतात्सोमाद्ग्रहीष्यमाणं पर्यायद्वयकपेक्ष्य पुनः पुनरित्युक्तिः । अत्र सूत्रम्— “ उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि देवेभ्यो देवायुर्वमुक्थ्येभ्य उक्थ्यायुर्वमित्युक्थ्यान्तृतीयं गृहीत्वैष ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति सादयित्वा पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति, एवं विहितावुत्तरौ पर्यायौ ताभ्यां प्रतिपस्थाप्य चरति ” इति ।

उक्थ्यहोमचमसहोमान्विधत्ते—

“ चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यं हुतं सोमा अन्वायन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनुयन्ति तस्मादेको बहूनां भवो भवति तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते यदि कामयेताध्वर्मुरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेदात्मानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेत यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदोहविर्धाने तिष्ठन्नव नयेदन्वमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

चक्षुःस्थानीय उक्थ्ये हुते सत्यमन्तरमेवेतरस्थानीयाभ्यमसा होम्याः । आत्मा सर्वावयवसंज्ञास्वरूपः पुरुषः । अवयवेषु मुख्यस्य चक्षुषो दृष्टिः पुरतो मार्गे

(ध्रुवग्रहामिधानम्)

प्रसरति । ततः संपातरूप आत्माऽनुगच्छति । एकं मुख्यं परिगच्छन्तं बहवो भूत्या अनुगच्छन्ति । एको मुख्यश्चक्षुरिव ज्ञापक आचार्यो बहूनां शिष्याणां मध्ये भद्रः पूज्यो भवति । एको मुख्यः स्वतन्त्रः पुरुषः परतन्त्रा बह्वीजायां लभते । १भिर्दधानैश्चमसानामुक्थ्यानन्तरं होमो युक्तः ।

अत्र सूत्रम्—“ग्रहमध्युरादत्ते क्षमसांश्चमसाध्वर्यव आभ्राव्य प्रत्याभ्राविते संवेप्यति उक्थशा यज सोमानामिति वषट्कृतानुषट्कृते जुहवति भक्षान्हरन्ति” इति ।

मुख्यचमसे संपातस्थावनयनं विधत्ते—

“यदि कामयेत सदस्याम्पश्यशसेनार्पयेयमिति सद् आलभ्याव नयेत्सदस्या-
नेव यज्ञयशसेनार्पयति” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

यज्ञयशसं यज्ञफलम् । आलभ्य प्रविश्य । अत्र सूत्रम्—“देवेभ्यस्त्वा देवा-
मुवं पृणन्मि यज्ञस्याऽऽयुष इति मुख्ये संपातमवनयति यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं
यज्ञयशसेनार्पयेयमित्युक्तम्” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

मु॒र्धा॒नं दि॒वो अ॒रतिं॑ पृ॒थि॒व्या वै॒श्वान॒रमु॒-
ताय॑ जा॒तम॒ग्निम् । क॒विः स॒म्राज॒मति॑थिं॒ ज-
ना॒नामा॒स॒ज्ञा पा॒त्रं अ॒नय॑न्त दे॒वाः । उ॒प॒या॒मगृ॒-
हीतोऽस्य॑ अ॒र्ये त्वा वै॒श्वान॒राय॑ ध्रु॒वोऽसि॑ ध्रु॒व-
क्षि॒तिर्ध्रु॒वाणां॑ ध्रु॒वत॒मोऽच्यु॑ताना॒मच्यु॑त॒क्षित्-
म॒ एष॒ ते योनि॑र॒अर्ये॑ त्वा वै॒श्वान॒राय॑ (१) ।

(मु॒र्धा॒नं पञ्च॒त्रिं॒शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(ऋक्महाभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ भूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थास्या ऋक् पूर्णं गृह्णाति एव ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराग्रेति हिरण्ये सादयेत् ” इति ।

पाठस्तु—

भूर्धानमिति । अत्र गृहीत्वा ध्रुवोऽसीत्यादिकं पठेत् । तदुक्तं बौधायनेन—
“ अथैनमभिषदते ध्रुवोऽसीति ” इति । भूर्धानमिति मन्त्रे स्तुम इति षदमभ्याह-
त्याग्निं वयं स्तुम इति योजनीयम् । कीदृशमग्निम् । दिवो भूर्धानं शिरोवदुश्चतदशे
सूर्यरूपेणावस्थाय द्युलोकस्य भासकम् । अरतिं पृथिव्या रतिरुपरविस्तद्वहितम् ।
महि पृथिव्या उपरि कदाचिदग्निरुपरमते किंतु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन्त-
वैदा वर्तते । स चाग्निर्वैश्वानरनामकः । यथा दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहेत्या-
म्नातं तथा पृथिव्यां वैश्वानरः । तथा पृथिव्यामुत्ताय जातं यज्ञार्थमाहवनीया-
दिरूपेणोत्तजम् । कविं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञम् । सञ्जाजं सम्यग्दीप्यमानम् ।
जनानां यजमानानामतिार्थं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् । आसन्, ईदृशस्याग्रेरास्ये
होतुं देवाः पात्रं सोमग्रहचमसरूपमाजयन्त सर्वत ऐन्द्रवायवादिस्थानेषूत्तादित-
वन्तः । हे सोम स्थासीरूपेणोपयामेन गृहीतोऽसि । वैश्वानराग्राग्रे त्वां गृह्णामि ।
हे ग्रह त्वं ऋवोऽसि ऋवनामकोऽसि । ऋवक्षितिः स्थिरनिवासः । अवैश्व-
देवशंसनमवस्थानात् । ऋवाणामादित्यस्थात्यादीनां मध्येऽतिशयेन ऋवः ।
सस्यैव व्याख्यानमप्युतानामप्युताक्षिप्तम् इति । एषोऽनुषोपदेशस्तव स्थानं तव
वैश्वानराग्राग्रे त्वां सादयामि ।

ऋवग्रहं विषत्ते—

“ आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्ऋव इत्यमो ग्रहाणां गृह्यते तस्मादायुः प्राणाना-
मुत्तमम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

ऐन्द्रवायवादयो यथा यज्ञस्य प्रागादिप्राणरूपास्तथा ऋवोऽप्यायुःस्वरूपः ।
स च ऋवोऽन्तर्यामिदैन्द्रवायवादीनां धाराग्रहाणामुत्तमश्चरमो यथा भवति तथा
ग्रहीतव्यः । अत एव ऋवग्रहप्रस्तावे सूत्रकारेणोक्तम्—“ अत्र भारा विरमति ”
इति । यस्मादायुःस्थानीयो ऋवो ग्रहाणामुत्तमस्तस्माद्ग्राहादीनां प्राणानां मध्ये
जीवनरूपमायुरुत्तमम् । सति हि जीवने प्राणाः शोभन्ते ।

नन्वे भूर्भुवःप्रियादिशब्दप्रयोगेण ज्ञातीनां मध्ये यजमानं श्रेष्ठं करोती-
त्याह-

“ भूर्भुवः द्वयोः अरार्षे पृथिव्या इत्याह भूर्भुवनमेवैनः समानानां करोति ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

आमुषो वैश्वानराभिमानिदेवतादायुःस्थानीयध्रुवस्य ग्रहणे वैश्वानरशब्दो
मुक्त इत्याह-

“ वैश्वानरमुवाच जातमग्निमित्याह वैश्वानरः हि देवतयाऽऽयुः ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

अस्मामृष्युपरितने यजुषि च वैश्वानरशब्दप्रयोगो नामेरुध्वाधोवर्तिप्राणसा-
म्बन्धेऽस्याह-

“ अमयसोवैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्ताच्चोपरिष्ठाश्च ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

यथा वाक्चक्षुरादय उपरिवर्तिनो मुक्तवान्धत्वबधिरत्वादिकृतानल्पान्यवहा-
समिरोन्नाम्पारप्रन्तो देहस्वार्थं कृत्यं निर्वहन्ति अधोभागवर्ती तु प्राणो मलमूत्र-
मिश्रोर्धं महान्तं निवारयन्धर्षकृत्यं निर्वहति तथैवान्ये ग्रहा यज्ञस्वार्थं निर्वहन्ति
ध्रुवस्त्वर्धमिति प्रदर्शयति-

“ अधिनोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धं ध्रुवस्तस्मादध्वर्वाङ्प्राणोऽन्येषां प्राणानाम् ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

अर्धित्वमिति शेषः ।

ध्रुवस्येतरविदक्षार्णं सादनस्थानं विधत्ते-

“ उपोरेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोरे ध्रुवस्तस्मादस्थनाऽन्याः प्रजाः प्रविविधन्ति
मांसेनान्याः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

भुवमुपोष्य खरीकृते प्रदेशे ग्रहान्तरसादनं, केवलभूम्यां ध्रुवस्य सादनम् ।
तस्मादेवं वेदक्षप्यं तस्मादोकेऽपि अन्या गवादिरूपाः प्रजा अस्थिवत्कठिनत्व-
श्रेण भूमौ विष्ठन्ति, अन्यास्तु मनुष्यरूपाः प्रजाः पादवलगतेन मांसेनावातिष्ठन्ते ।

भूमौ साद्यमानस्य ध्रुवस्योत्तरहविर्धानसमीपदेशं विधत्ते-

“ अमुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन्तां देवा ध्रुवेणाहः हन्तद्भ्रुवस्य

(कद्रुमहाभिधानम्)

भ्रुवत्वं यद्भ्रुव उत्तरतः साद्यते धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।
पर्याचिकीषन्पर्याकर्तुमुत्तरत आकद्रुमैच्छन् । भ्रुवस्थोत्तरदेशे सादनेन पृथिवी धृता
भवति । अत्र सूत्रम्—“ उत्तरस्य हविर्धानस्थग्निगोपस्त्वम्भनमनुषोते भ्रुवस्था-
लीम् ” इति ।

भ्रुवेऽवस्थितस्य सोमस्य होतृचमसेऽवनयनं विधत्ते—

“ आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्भ्रुव आत्मा होता यद्धोतृचमसे भ्रुवमवनयत्या-
त्मनेव यज्ञस्याऽऽयुर्वधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

अवनयनस्य काले विधित्सुर्मतान्तराण्युपन्यस्यति—

“ पुरस्तादुक्थस्यावनीय इत्याहुः पुरस्ताद्ध्यायुषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहु-
मध्यमेन सायुषो भुङ्क्त उत्तरार्धेऽवनीय इत्याहुरुत्तमेन सायुषो भुङ्क्ते ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

उक्तं शस्त्रम् । तच्च त्रेधा विभज्य पूर्वभागे शस्यमानेऽवनयेत् । एवमितर-
योरपि । आयुषः पूर्वभागे काले बहुकृत्यो भुज्यते । मध्यमे भागे बहुश्रं भु-
ज्यते । उत्तमे भागे शक्त्यभावेऽपि बहु भोक्तुमिच्छति ।

इदानीं विधत्ते—

“ वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामव नयति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजास्वेकाऽऽ-
युर्वधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

उत नोऽहिर्बुध्नियः शृणोत्वित्येषा वैश्वेवी ।

मूर्धानं दिव इत्येषा त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याजुर्वेदे दार्थ्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

मधुश्च माध्वश्च रुक्श्च रुचिश्च नमश्च
नमस्यश्चेषश्चोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च तपश्च
तपस्यश्चोपयामगृहीतोऽसि स॥सर्पोऽस्य॥ह-
स्तुत्यार्य त्वा (१) ।

(मधुसिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

कल्पः-“ ऋतुग्रहैः प्रचरतो द्रोणकलशाद्गृह्यन्ते न साद्यन्ते पूर्वेषां शेवे-
पूतरानामिगृह्णीतः पूर्वोऽध्वर्युर्गृह्णाति जघन्यः प्रतिप्रस्थातोपयामगृहीतोऽसि मधु-
श्वेत्येतैः प्रतिमन्त्रं संसर्पोऽस्य हस्पत्वाय त्वेति त्रयोदशचतुर्दशौ भुक्षेते ”
इति ।

मन्त्रपाठस्तु-

मधुश्वेति । अत्र मध्वादिशब्दाः क्रमेण चैत्रादिमासानां वाचकाः । संसर्पो-
हस्पतिशब्दयोरर्थोऽन्यत्र दर्शितः-

“ असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत्संसर्प आदिमः ।

शयमासो द्विसंक्रान्तः स चाहस्पतिसंज्ञकः ” इति ॥

मन्त्रादावुपयापेति प्रयुज्जीत । हे सोम त्वमुपयामगृहीतो मधुश्वसि । एवमन्य-
थापि योज्यम् ।

ऋतुग्रहं (हान्) विधत्ते-

“ यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति
ते संवत्सरेण योषयित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहेरेवानु याजानन्यस्तु-
ग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३]
इति ।

संवत्सरेण योषयित्वा कालविलम्बेन पोषयित्वा । यत ऋषयो मनुष्येष्वभिज्ञाः ।

संस्पर्शं विधत्ते-

“ द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

त्रयोदशचतुर्दशयोरप्येतदुपलक्षणम् । अत एव सूत्रकार आह-“ द्वादश
त्रयोदश चतुर्दश वा गृह्यन्ते ” इति ।

आदावन्ते च द्वयोर्महर्णं विधत्ते-

(ऋतुग्रहाभिधानम्)

“ सह पथमौ गृह्यते सहोत्तमौ तस्माद्दौद्वावृत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

पथम्य माघमध्येत्येतौ पथमौ । तपथ्य तपस्यमध्येतावुत्तरौ । यस्माद्दयोः साहित्यमथ विहितं तस्माद्दौद्वा मासावृत्तदयवौ ।

पञ्चस्थसोमं वक्षौ सावयितुं मितस्य पार्थयोर्द्वे मुखे विधत्ते—

“ उभयतोमुखमृत्तमुत्तुपात्रं भवति को हि तद्वेद यत् ऋतूनां मुखम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

ऋतूनां मुखमृत्तुधर्ममवृत्त्यारम्भो यतो यस्मात्कोलाकारम्य भवति तत्को नाम वेद । तस्मादुत्तुपात्रस्य मुखद्वयं कुर्यात् ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थापोः पौषमन्त्रावुत्पादयति—

ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आह षड्वा ऋतव ऋतूनेव मीणात्युत्भिरिति चतु-
श्चतुष्पद एव पशून्मीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह द्विपद एव मीणाति = [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

हे मैत्रावरुण ऋतुना निमित्तेन होतारं प्रेष्य तमिमं मन्त्रं प्रथमतोऽप्यपञ्चमे-
ष्वध्वर्युर्जुयात् । द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु प्रतिप्रस्थाता ब्रूयात् । एवं षट्कृत्वंस्तद्वचनम् ।
तेन भवत्यृत्तूनां प्रीतिः । ऋतुभिः प्रेष्येति सप्तमनवमयोर्ध्वर्युर्जुयात् । अष्टमदश-
मयोः प्रतिप्रस्थाता । तेन चतुरावर्तनेन पशूनां प्रीतिः । ऋतुना प्रेष्येत्यध्वर्यु-
रेकादशे ब्रूयात् । प्रतिप्रस्थाता द्वादशे । तेन द्विरावर्तनेन मनुष्याणां पक्षिणां
च प्रीतिः ।

पूर्वोक्तामेव षट्पतुर्द्विसंख्यामुपजीव्योपजीवकभावेन प्रशंसति—

“ ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशव ऋतुनुष
जीवन्ति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह तस्माद्द्विपादश्चतुष्पदः पशूनुप जीवन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

गवादयश्चतुष्पादः शीतोष्णादीननुषर्मानुपजीवन्ति । मनुष्याश्च विपादः पशु-
मतक्षीरादीनुपजीवन्ति ।

स्वगारोहणसोपानरूपेण प्रशंसति—

“ ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आहर्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽहऽऽकमणमेव

वत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

आक्रम्यते प्राप्यते स्वर्गोऽनेनेत्याक्रमणः सेतुः । यथा सेतोरधोमागो विशाल ऊर्ध्वभागः संकुचितस्तथैवात्र षट्चतुर्विंशत्युपा ब्रह्मव्या । सोपानेष्वप्येतत्समानम् ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्मुगपद्गमनं निषेधति—

“ नान्योऽन्यमनु प्रपद्येत यदन्योऽन्यमनुप्रपद्येतर्कतुमनु प्रपद्येतर्कवो मोहकाः स्युः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां प्रथमद्वितीयौ महौ सह गृहीतौ । ततो हविर्धाना-
निष्काम्य गत्वाऽऽहवनीये हुत्वा पुनः प्रत्यागत्य हविर्धाने ग्रहान्तरं ग्रहीतव्यम् ।
तत्रैकः पुरतोऽन्यः पृष्ठत इत्येवं युगपन्न गन्तव्यं किंतु पर्यायेण । यद्यनुग्रहे
तयोः सहगमनं स्यात्तदानीमेकमृतुमन्योऽनुप्रविशेत् । तदा सांकर्यादवबो मोह-
हेतवो भवेयुः ।

काष्ठभेदवतुभयोर्गर्गभेदं विधत्ते—

“ प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्रपद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः
पश्मासो दक्षिणेनैवि षट्त्तरेण ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

प्रथमतः सिद्धं प्रसिद्धमादित आरम्भेत्यर्थः । यस्माददित्वजोर्दक्षिणोत्तरौ द्वौ
भागौ तस्मादादित्यस्यापि दक्षिणायनोत्तरायणे भवतः । अत्र सूत्रम्—“ ग्रहा-
वादायोपनिष्कामतो दक्षिणमेवाध्वर्युर्द्वावाहुं निश्रयमाण उपनिष्कामत्युत्तरं
प्रतिप्रस्थातो द्वावाहुं निश्रयमाण उपरमत्यथाध्वर्युराश्रावयति आश्रावयास्तु
श्रीषड्भक्तुना पेध्येति षषट्कृते जुहोति निष्कामत्येवं प्रतिप्रस्थाता प्रपद्यते
तथाऽध्वर्युः ” इति । यदा हविर्धानात्प्रतिप्रस्थाता निष्कामति तदाऽध्वर्युर्हवि-
र्धानं प्रविशतीत्येवं व्यत्ययेनोभयोरगमनम् ।

मनुष्येत्यादिमन्त्रैरेव द्वादशमासानां पीवत्वात्संसर्गमन्त्रस्य निर्विषयत्वमाशङ्क्य
व्याचष्टे—

“ उपयामगृहीतोऽसि सःसर्पोऽस्यःहस्यत्याय त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास
इत्याहुस्तमेव तत्पीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

अधिकमासस्त्रयोदशः ॥

(येन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो नरे-

इति ऋष्यायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहके

चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमाहके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राग्नि आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो नरे-
भ्यम् । अस्य पातं धियोविता । उपयामगृही-
तोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वेष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां
त्वा (१) ॥

(इन्द्राग्नी विश्रुतिः) ।

इति ऋष्यायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहके

चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाहके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गतं ।
वाश्वाः सो दाक्षुषः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः (१) ॥

(ओमांसो विश्रुतिः) ।

इति ऋष्यायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहके

चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमाहके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“अभक्षितेन पात्रेणाभ्यर्च्युरेन्द्राग्रं गृह्णातीन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति
प्रहणसादनैः” इति ।

पठस्तु—

इन्द्राग्नी इति । हे इन्द्राग्नी सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागतमागच्छतम् । की-
दृशं सोमम् । कीर्धिः स्तुतिभिर्युक्तामिति शेषः । नभो नमोवस्थितैः स्वर्गनिवा-

(मरुत्वतीयमाहेन्द्ररत्नाभिधानम्)

सिभिर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् । अस्य सोमस्य संवन्धिने स्वकीयैर्षणं प्रातं युवां
पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । धिया बुद्ध्येषितां प्रार्थितौ । संप्रमन्यत् ।

कल्पः—“वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णात्योमासश्चर्षणीधृत इति ग्रहणसावनौ”
इति ।

पाठस्तु—

ओमास इति । हे विश्वे देवा अगताऽऽगच्छत । कीदृशाः । ओमासो
रक्षितारः । चर्षणीधृतो मनुष्यपोषकाः । अनिष्टनिव्हरणं रक्षणम् । इष्टमापणं
पोषणम् । सुतमाभिषुतं दाक्षुषो दत्तवतो यजमानस्य दाक्षांसः फलं पूर्वं दत्तवन्तः ।
संप्रमन्यत् ।

मन्वानुपेक्ष्यैन्द्राग्रग्रहं विधत्ते—

“सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्णन्ते यद्वतुग्रहा ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रमृतु-
पात्रेण गृह्णाति ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठादधाति सुवर्गस्य लोकस्थानुत्पात्यै”
[सं० का० ६ म० ५ अ० ४] इति ।

यदेतद्वतुपात्रमभ्वर्युहस्ते भक्षणीयेन सोमेनोपेतं तेनैन्द्राग्रं गृह्णीयात् । तथा
सत्सृतुग्रहैः प्राप्तः स्वर्गं इन्द्राग्निज्योतिषा प्रकाशितो भवति ।

मलप्रदत्वेनैन्द्राग्रं प्रशंसति—

“ओजोमृतौ वा एतौ देवानां यद्विन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रो गृह्णति ओज एवाव
रुन्धे” [सं० का० ६ म० ५ अ० ४] इति ।

ग्रहान्तरं विधत्ते—

“वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो
यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदेति
तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति” [सं० का० ६ म० ५ अ० ४] इति ।
शुक्रग्रहस्य यत्प्राज्ञं तेन वैश्वदेवं गृह्णीयात् । वैश्वदेवीः सर्वाः प्रजाः प्रति शुक्रग्र-
हाभिभान्यादित्यः प्रत्यङ्मुख्येकमभिमुख उदेति । तदेतत्सर्वस्याप्यनुभवसीदम् ।

तेजःप्रदत्वेन वैश्वदेवं प्रशंसति—

“वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यद्वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्तेव तेजो दधाति” [सं० का० ६ म० ५ अ० ४] इति ।
इन्द्राग्नी ओमास इत्येते गायत्र्यौ ॥

(मरुत्वतयिमाहन्द्रग्रहाभिराजम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
पञ्चदशोऽष्टादशानुवाकौ ॥ १५ ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

मरुत्वन्तं वृषभं त्रावृधानमकवारिं दिव्यं
शासामिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोयं
सहोदामिह तं हुवेम । उपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा मरुत्वन्त एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वन्ते (१) ॥

(मरुत्वन्तं षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते
अपिबः सुतस्य । तव प्रणीती शूर शर्मज्ञा
विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वन्त एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा मरुत्वन्ते (१) ॥

(इन्द्रं मरुत्व एकात्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(मरुत्वतामहेन्द्रासिद्धार्थसंग्रहः)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

मरुत्वाः इन्द्र वृषमो रणाय विषाः सौम्यः
मनुष्वधं मदाय । आ सिंद्धस्व जहर् मध्य
ऊर्मि त्वः राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् । उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत पूष ते योनि-
सिन्द्राय त्वा मरुत्वते (१) ॥

(मरुत्वानेकान्विशतिः शतम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

महाः इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृद्धिमाः
इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृथे । उपयामगृही-
तोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय
त्वा (१) ॥

(महानेकान्विशतिः शतम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

महाः इन्द्रो नृवदा वर्षणिर्वा उंस द्विवर्षा
अमिनः सहोमिः । अस्मद्विषमिवावृथे वीषा-
योः पृथुः सुकृतः कर्तुमिष्टी उपयामगृही-
तोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय
त्वा (१) ॥

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाभिधानम्)

(महाश्रुवत्सङ्घिर्ज्ञेयः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशतैकविंशानुवाकाः) ।

कल्पः—“ मरुत्वन्तामिति स्वेनेतुपात्रेणाश्वयुः पूर्वं मरुत्वतीयं गृह्णातीन्द्र मरुत्व
इति स्वेन प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ” इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वन्तामिति । इहास्मिन्कर्मणि तमिन्द्रमाह्वयाम । कीदृशम् । मरुद्रणै-
रुपेतं जलस्य वर्षितारं कामानां वर्षयितारमकुरिस्तारिं वृत्रादीनां शत्रूणापतिप्र-
चलत्वात्, दिवि भवं दुष्टानां शासितारं विश्वं पालयितुं सहिष्णुमनलसमित्यर्थः ।
अवसे रक्षणाय । नूतनाद्येग्रम्, इदानीन्तनेभ्यो वैरिभ्यो यजमानं राक्षतुं तद्वैरि-
भूयमित्यर्थः । सहोदां बलप्रदम् । हे मरुद्रणयुक्तेन्द्र त्वमिहास्मिन्कर्मणि सोमं
पाहि पिब । यथा शा(श)र्षातिनामकस्य यजमानस्य संबन्धिनि कर्मण्यभिषुतस्य
सोमस्यशापिबस्तद्वच्छूर तव प्रणीती प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः पूर्वं कवयस्तव
शर्मणि सुंसे निमित्तभूते सत्याभिमुख्येन विवासन्ति परिचैय(र)न्ति तद्वदयमापि
यजमान इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

कल्पः—“ अभक्षितेन पात्रेणाश्वयुस्तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णानि मरुत्वाः इन्द्रे-
ति ग्रहणसादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वाः इन्द्रेति । हे इन्द्र मरुद्भिर्मुक्तौ वर्षिता च त्वं रणाय कीदृशं
सोमं पिब । कीदृशम् । अनुष्वधम् । स्वधागन्द्रोऽञ्जवाची सवनीयपुराडाशाना-
चष्टे । तामनुसृत्य वर्तमानम् । किंघ । मदाय हवींय मध्वो मधुस्य पीतस्य सो-
मस्योभि सारंस्वदीये जठरे आसिञ्चस्व स्थापय । त्वं मदिवः प्राप्यस्य स्वर्गस्य
सुतानां सोमार्ता च राजाऽसि । अत एव प्रार्थ्यसे । स्पष्टमन्यत् ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाभिधानम्)

कल्पः—“ माहेन्द्रं शुक्रपात्रेण गृह्णाति महार इन्द्रो य ओजसेति ग्रहण-
सादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

महा* इन्द्र इति । वृष्टिमान्पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान्स
इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वर्धताम् । स्पष्टमन्यत् ।

अस्मिन्नेव माहेन्द्रग्रहे विकल्पितं मन्वान्तरेभवमान्नायवे—

महा* इन्द्र इति । अयं महानिन्द्रो नृवम्भनुष्यवदाचर्षणिप्राश्चर्षणीन्मनु-
ष्यान्पति अभीष्टमोगैः पूरयतीति चर्षणिप्राः । यथा राजामात्यादिर्मनुष्यः
सेवकानभीष्टमोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चायं द्वयोः प्रकृतिर्विकृतिरूपयोः सोप-
यागयोर्वर्हो वृद्धिर्स्थेति द्विवर्हाः । सहोमिर्बलैरमिनोऽमित उपमानरहितः ।
अस्मादियमस्मत्सदृशो वावधे वृद्धिं प्राप्नोति । यथा वयमस्यानुग्रहाद्वृद्धिं प्राप्ना-
स्तथैवायमप्यस्मदीयैर्हविर्भिविवृद्धः । एतदेव प्रपञ्च्यते—वीर्याय सामर्थ्यासिद्धये
कर्तुमियंजमनैरयं सुकृदो भूरसृष्ट वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्य वृद्धिः । उरुर्य-
शस्ता विपुलः पृथुर्बलेन विस्तृतः । स्पष्टमन्यत् । मन्वा उपेक्षितः ।

शीन्मरुत्वतीयग्रहान्विधत्ते—

“ इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन माघ्यंदिने सवने वृत्रमहन्यन्माघ्यंदिने सवने मरु-
त्वतीया गृह्णन्ते वार्वधा एव ते यजमानस्य गृह्णन्ते ” [सं० का० ६ म०
५ अ० ५] इति ।

सांविद्यं संप्रतिपत्तिरैकमत्यम् ।

तेषां ग्रहाणां पात्रं विधत्ते—

“ तस्य वृत्रं जघ्नुष ऋतवोऽगृह्णन्तः आतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात्ततो वै
स ऋतून्प्राजानाद्यदतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्णन्त ऋतूनां प्रज्ञात्यै ” [सं० का०
६ म० ५ अ० ५] इति ।

ग्रहत्रयं वज्ररूपेण प्रशंसति—

“ वज्रं वा एतं यजमानो आतुष्याम म हरति मन्मरुत्वतीया उदेव प्रथ-
मेन गच्छति म हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीयेन ” [सं० का० ६ म० ५
अ० ५] इति ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रमहामिधानम्)

स्तृणुते हि नस्ति ।

धनुःसंपादनरूपेण पुनः प्रशंसति—

“ आयुधं वा एतद्यजमानः सः स्फुरते यन्मरुत्वतीया धनुरेव पथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृतीयः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

संपादितस्य धनुषः प्रयोगरूपेण पुनः प्रशंसति—

“ प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्वितीयेन विध्याति तृतीयेन ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

प्रतिधत्त एव बाणं संदधात्येव ।

प्राणादिप्रीणयितृत्वरूपेण पुनः प्रशंसां कर्तुमाख्याधिकामाह—

“ इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावत्तमगच्छदपाराधमिति मन्यमानः स हरितोऽभवत्स एतान्मरुतीयानात्मस्पर्णानपश्यत्तानगृह्णीत प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेन ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

प्रचलेनारिकुलेन सह विरोधरूपमपराधं कृतवानस्मीति भीत्या परां परावत्तमत्यन्तदूरं पलाय्य स हरितो विषणोऽभवत् । आत्मस्पर्णान्स्वस्य भीतिनिवारणेन प्रीणयितृन्प्रतिजग्राह प्राणापानक्षेत्रज्ञानां प्रीतिरभूत् ।

इदानीं प्रशंसति—

“ आत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्णन्ते यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेन ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

अथ माहेन्द्रग्रहं विधत्ते—

“ इन्द्रो वृषमहन्तं देवा अनुवन्महान्वा अयमभूदो वृत्रमवधीदिति यन्माहेन्द्रस्य माहेन्द्रत्वः स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत वृत्रं हत्वाऽन्यासु देवतास्वधि यन्माहेन्द्रो गृह्णत उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासु प्रजास्वधि ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

उद्धयिते गृह्णत इत्युद्धारो ग्रहस्तमुदहरतागृह्णात् । वृत्रहनेनोद्धारेणैवायमन्यासु देवतासु मध्येऽध्यधिकोऽभवत् ।

माहेन्द्रस्य पादं विधत्ते—

“शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेतल्यो वै माहेन्द्रस्तेजः शुक्रो ह्यमाहेन्द्रः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो ददाति ॥ [सं० का० ७६ म० ५
अ० ११] इति ।

मरुत्वन्तमिन्द्र मरुत्वो मरुत्वान्महा इन्द्रो नृवदित्यतास्त्रिभुवः । महा इन्द्रो
य ओजसेति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं भाष्यवीथि वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंश-

विंशैकविंशानुवाकाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

२० ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

कदा च न स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।
उपोपेक्षु मघवन्भूय इक्षु ते दानं देवस्य पृच्यते ।
उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा । कदा च न
प्र गुच्छस्युभे नि पासि जन्मनी । तुरीयाऽऽ-
दित्य सर्वानं त इन्द्रियमा तस्यावमुतं दिवि ।
यज्ञो देवानां प्रत्येति सुभ्रमादित्यासो भवता
मृडयन्तः । आ वोऽर्वाचीं समतिर्विवृत्याद्दहो-
श्विद्या वरिवोवित्तरासत् । विवस्व आदि-
त्येष ते सोमपीथस्तेज मन्दस्व तेन तुष्य
तृप्यास्मं ते धयं तर्पयित्तस्रो या दिव्या वृष्टि-
स्तयां त्वा श्रीणामि (१७) ॥

(वः सतिस्त्वयि) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(आदित्यग्रहाभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वार्विशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ आदित्यपात्रेण य आदित्यस्वात्मा द्विदेवत्वग्रहसंपातास्तेभ्यः
सोमं गृह्णाति कदा चन स्तरीरसीवि कदा चन य शुच्छसीति श्रुतातद्धुधं दधि
यज्ञो देवानामिति पुनः सोमं गृहीत्वा विवस्व आदित्येति तस्मिन्वावाणमुपांगु-
सवनमवधाय तेनैनं मेळयित्वा या विष्वा वृद्धिस्तया त्वा श्रीणामीति श्रुतात-
द्धुधेन दध्ना पयसा वा वृद्धिकामस्य श्रीत्वा तद्वावाणमुवगृह्णाति यद्युद्गृहीतस्य
ताजग्निन्दुः प्रस्कन्देदुर्बुक्ः पर्जन्यः स्याद्यदि विरमवर्बुको न सादयति ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

कदा चनेति । हे इन्द्र त्वं कदापिदपि स्तरीरहितको न भवसि । किंतु दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय फलप्रदानार्थं सञ्चसि गच्छसि । कुत्र । उपोषेज्जु यज-
मानस्यात्यन्तसमीप एव । हे मघवन्भूय इन्नु पुनरेव देवस्य तव दानं देयं हविः
पुष्यते संवध्यते यजमानेन हविर्दयित इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

कदा चन प्रेति । प्रशब्दो निषेधार्थः । शुच्छिवातुः प्रमादार्थः । हे इन्द्र
कदाचिदपि न प्रमाद्यसि किंतु वर्तमानपागावि चेत्युभे यजमानस्य जन्मनी
निपासि नितरां पाठयसि । तृतीयमित्यस्मिन्नर्थे वर्णान्मत्ययेन तुरीयशब्दः
प्रयुक्तः । हे आदित्य तृतीयसवनं ते त्वदीयं, तस्मिन्सवन इन्द्रियाभिवृद्धिकार-
णममृतसमानं दधि दिवि शुद्धोक्तमाने हविर्धान आभिमुख्येन स्थितम् ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

यज्ञ इति । अयं यज्ञपुरुषो देवानां तुष्टं सुखं प्रत्येति जानात्युत्पादयती-
त्यर्थः । हे आदित्या अस्मान्मृदयन्तः तुष्टयन्तो भवथ (त) । शुष्माकं सुम-
तिरनुग्रहबुद्धिरर्षाचीनेष्वस्मासु पवसां सत्यावदुत्पादावर्तवाम् । या सुप्रतिरेवांहो-
भिदस्तदीयपापावृत्त्यावर्तते (ते) । पार्षं विशाखयतीत्यर्थः । सा सुप्रतिर्वरिवोविच-
राऽस्तदतिशयेन परिशर्माभिज्ञा भवतु ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

विवस्व इति । हे विवस्वो विशिष्टनिवासाद्भदित्य विवस्वनामक एव तृती-
यस्य सोमस्तेन सोमवर्धनेन मन्दस्य ह्यो मघ । तेन सोमपानेन तुष्टो भव । तव
वर्षावितारे वयमपि तुष्टा भूयास्य ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

या दिध्येति । हे सोम दिध्यवृष्टिहेतुना दध्ना त्वां विभज्यामि ।

अत्राऽऽदित्यग्रहं विधातुमाख्यायिकामाह—

“ आदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचक्षत्या उच्छेषणददु-
स्तत्माश्वात्सारेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्वा अजायन्त ” [सं० का० ६
प्र० ५ अ० ६] इति ।

साध्येभ्यः साध्यनामकेभ्यः । आधानप्रकरणोक्तविधानेन संपादितो ब्रह्मौदनः ।
उच्छेषणं हुतशिष्टम् ।

पुत्रचतुष्टयेनाप्यनिर्वृत्ते कामे पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—

“ सा द्वितीयमपचत्साऽनन्यतोच्छेषणान्म इमेऽक्षत यदग्रे प्राशिष्यामीतो मे
वसीयाऽसौ जनिष्यन्त इति साग्ने प्राश्नात्सारेतोऽधत्त तस्यै व्युद्धमाण्डमजायत ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

इमेऽक्षत चत्वारोऽजायन्त । अत्यन्तधनिकपुत्रोत्पत्त्यपेक्षया होमात्मागेव प्रा-
श्ननेनैवापराधेन तस्या आण्डं गर्भस्थानं व्युद्धं गर्भशून्यमभवत् ।

व्युद्धिनिवारणाय पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—

“ साऽऽदित्येभ्य एव तृतीयमपचच्छेदत्वा य इदं धान्तमस्त्विति तेऽक्षुवस्वरं
वृणामहे योऽसौ आयात अस्माकं च एकोऽज्ञोऽस्य प्रजायस्तुद्धयावा अस्माकं
भोगाय भवादिति ततो विवस्वानादित्योऽजायत तस्य वा इमं मया यन्मनुष्यास्ता-
स्वेक एवर्जो यो यजते स देवतां भोगाय भवति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६]
इति ।

इदमाण्डं धान्तं गर्भाभावेन पुरा संप्रसमासीत् । इदानीं मयः गर्भसाध्येतावि-
वेर्भोगायास्त्वित्युक्त्वा ब्रह्मौदनमादित्येभ्योऽजुहोत् । तत्र (अत्र) आण्डादौ जायते
सोऽस्माकं मध्य एक आदित्योऽस्तु । अस्याऽऽदित्यस्य त्रैवर्णिन्यां प्रजायं यः
समुद्धः सोऽस्माकं भोगाय भवत्विति वरः । तत् आण्डादिवस्वानात्मक आदित्य
उत्पन्नः । ये मनुष्यास्ते अस्याऽऽदित्यस्य यजं प्रतिदारेणोत्पन्नकृत्वात् । वातु
प्रजातु यो यजते स एव समुद्धत्वादेवमां भोगाय भवति ।

इत्यमाख्यायिकया ग्रहदेवतां निरूप्य ग्रहणाभादानि निरूपयितुमाख्यायिकान्त-
रमाह—

(आदित्यग्रहाभिधानम्) :

“ देवा वै यज्ञाद्भुमन्तरायन्तस् आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विवेवत्यान्प्रापद्यन्त ता-
ज मयि प्रापद्यन्तस्मादपि वध्यं प्रथमं न मयि प्र यच्छन्ति ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

देवा यज्ञं कुर्वन्तस्तास्मिन्यज्ञे रुद्रं विस्मृतवन्तः । स च रुद्र आदित्याननुप्रा-
प्यावाधत । तेन बाधिता आदित्या ऐन्द्रवायवादिग्रहाञ्छरणं प्रपन्नाः । ते च
ग्रहवेवास्तानादित्यानुरुद्राय नैव प्रत्यर्पितवन्तः । तस्माच्छोकं परैर्वभ्योऽपि चोरादि-
र्यदि शरणं प्राप्नुयात्तदा तं परेभ्यो नैव प्रत्यर्पयन्ति ।

आदित्यग्रहं विधत्ते—

“ तस्माद्विवेवत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्यते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ०
६] इति ।

यस्मादादित्या द्विवेवत्यग्रहान्यपचास्तस्माद्विवेवत्यग्रहेभ्यो निषिष्याऽऽदित्यग्रहं
गृहणीयात् ।

आदित्यानां हतशेषेण ब्रह्मोदनेनोत्पन्नत्वात्तेषां द्विवेवत्यशेषाद्ग्रहो युक्त इत्याह—

“ यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ६] इति ।

ग्रहणे कदा चनेत्यादिमन्त्रान्विनियुङ्क्ते—

“ तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुत्वं गर्भा जरायु
सदेव तन्मिथुनम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

मातापितृत्वं मिथुनं पुत्रेण सह तदेकं (व) प्रयात्मकम् । गर्भवेष्टनोदकमुत्वं,
तद्वेष्टनं पट्टसदृशं जरायुनामकम् । तदुभयत्वं मिथुनं गर्भेण सह प्रयात्मकम् ।
तेन सप्तशमिदमृन्मयात्मकम् ।

अस्विन्नरहो दधिमेष्टनं विधत्ते—

“ पशवो वा एते यदादित्य ऊर्दग्धि दध्ना मध्यतः श्रीणात्पर्जुमेव पशूनां
मध्यवो दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

आदित्यस्य कृषिद्वारा पशूपकारित्वात्पशुत्वम् । दध्नो भोज्यत्वात्तद्वपत्वम् ।
तेन दध्ना सोमं मध्ये मेष्टयेत् । प्रथममन्त्रेण सकृत्सोमं गृहीत्वा तृतीयमन्त्रेण
पुनर्यहीष्यमाणो मध्यममन्त्रेण दधिं प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

इध्मः किं (कं) विदुर्गुणं विधत्ते—

“युवातर्कयेन वेध्याय वस्मादामा पकं दुहे ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

शीते बुध्ममातमकीति वचनात्तानाम्यमाण्डे क्षीरे सम्पदधीये सति पन्था-
वातञ्जनीयम् । इह तुष्ण एव क्षीरे यदावञ्जनेन निष्पन्नं दधि तेन भेजनीयम् ।
यस्मादथ तर्ष क्षीरं तस्माल्लोकेऽपि आमा पाकरहिता गौः पकं धारोष्णत्वं
क्षीरं दुहे दुग्धे प्रयच्छति ।

ग्रहस्याऽऽच्छादनं विधत्ते—

“पशवो वा एते यदादित्यः परिभित्य गृह्णाति यतिरुध्वैवास्मै पशून्गृह्णाति”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

अन्यतः पशून्निरुध्य यजमानार्थमेव तान्गृहीतवान्भवति । अत्र सूत्रम्—
“दमैर्हस्तेन वाऽपि धायोत्तिष्ठति = इति ।

तदेतदेवाऽऽदित्यग्रहपरिभयनामनूय प्रशंसति—

“पशवो वा एते यदादित्य एव रुद्रो यदग्निः परिभित्य गृह्णाति रुद्रादेव
पशून्तन्तर्वाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

अनेन ग्रहत्पार्ष्णां पशूनां वातकाद्गृह्णाद्व्यवधानं भवति ।

मन्त्रेणादित्यपरं ग्राहपरतया व्याचष्टे—

“एष वै विवस्वानादित्यो यदुशाश्शसवनः स एतमेव सोमपीथे परि शय
आ तृतीयसवनादिवस्य आदित्यैव ते सोमपीथि इत्याह विवस्वन्तेवेवाऽऽदित्य
सोमपीथेन समर्चयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

विवस्वन्नामकस्याऽऽदित्यस्य ग्रहाभिमानित्वाद्ग्राह्यस्तद्रूपत्वम् । स च ग्राहै-
तमेवाऽऽदित्यग्रहगतं सोमं तृतीयसवनसमाप्तिपर्यन्तं परिवः शेते । अतो ग्राहवि-
षयत्वं मन्त्रस्य युक्तम् ।

काम्यदधिप्रयणं समन्वकं विधत्ते—

“या विन्वा वृष्टिस्तथा त्वा श्रीणापीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद्वृष्टिमेवाव
रुन्धे यदि ताजकयस्कन्देर्बुक्ः पर्जन्यः स्थाद्यदि चिरमवर्षुकः ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

(आदिस्थव्रह्मविधानम्)

अस्यार्थः पूर्वमेव तुवे सप्तमुदाहृतः ।

ग्रहान्तरवत्सादनादिमत्तकौ मतिवेषति—

“ न सादयत्यतन्नायि मजाः मजायन्ते नानु वषट्करोति यदनुवषट्कुर्यादुर्जं
मजा अन्ववसुजेन हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुक् स्यात्तस्मान्मानी-
ह्यः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

एव ते योनिरिति मन्त्रस्यामान्नातत्त्वान्नात्र गृहीतस्य सादनं तिजम् । किंतु
तथैव प्रचारः । असन्नाद्भांशयम्यतिरिक्तस्थानेऽपतितात् । यथा ग्रहान्तरं
वषट्कारानुवषट्कारयोर्भिन्नं ह्यते नात्र तथा किंतु सकृदेव । अनुवषट्कारे
तु मजा अनुलक्ष्य रुद्रं कूरं प्रेरयेत् । अन्वीक्षणेऽध्वर्युरन्धो भवेत् । इत आर-
भ्य ऋद्धो उक्षणग्रन्थादुन्नेतव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

वाममय संवितर्वाममु श्वो दिवेदिषे वाम-
मस्मभ्यं सावीः । वामस्य हि क्षर्यस्य देव
भूरैरया धिया वामभार्जः स्याम । उपयाम-
गृहीतोऽसि देवार्य त्वा सवित्रे (१) ॥

(वामं चतुर्विंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अदन्धेभिः सवितः पायुमिह शिवेभिरेव
परि पाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुवि-

(सावित्र्यैवदेव्याहाभिधानम्)

वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्येच्छयाऽयाऽनया अद्यायुक्तया
मुक्त्वा धामभाषो वननीयकर्मानुष्ठातवन्तः स्याम । स्पष्टमन्यत् ।

अत्रैव विकल्पितो द्वितीयो मन्य एवमान्वायते—

अद्व्येभिरिति । हे सवितस्त्वमद्व्येभिराहिंसितैः पायुभिः पालकैः शिवेभि-
र्मङ्गलैरनुग्रहविशेषैर्नोऽस्माकं गणं गृहं परिपाहि सर्वतो रक्ष । हिरण्यजिह्वो
हिता रमणीया जिह्वा यस्य सोऽस्माकं हितं प्रियं च वदतीत्यर्थः । तादृशस्त्वं
सुविताय सुष्टुगमनाय स्वर्गप्राप्तये नव्यसे दूतनाथ तदिदं कर्म रक्ष । नोऽस्माक-
मवशंसः पापापवादनिन्दको भवान्माकिरीशत शक्नो मा भूत् ।

तृतीयो मन्यो विकल्पित एवमान्वायते—

हिरण्यपाणिमिति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य स हिरण्यपाणिः ।
तादृशं सवितारमुपगम्य ह्य आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । त
सविता देवतस्त्वः पदमस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता ।

कल्पः—“ एतेनैव संशेषेण वैश्वदेवं पूतभूतो गृह्णाति उपयागशुक्लैर्गति
सुशर्माऽसीति ग्रहणसादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

सुशर्मेति । हे वैश्वदेवग्रह शोभनं शर्म यस्य तव स त्वं सुशर्माऽसि । सुष्टु
प्रतिष्ठानं पाप्मे स्थितिर्यस्यासौ सुश्रुतिष्ठानोऽसि । उक्ते शस्ते शस्यमानाय तुभ्यं
ब्रूष्यमोऽस्तु । स्पष्टमन्यत् ।

सावित्रग्रहं विधत्ते—

“ अन्तर्यामिपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति मजापतिर्वा एव यदाग्रयणः
मजानां मजतनाय ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

आग्रयणग्रहस्य कर्मनिष्पादितद्वारेण मजापालकत्वात्पजापतिस्त्वादग्रयणाद्ग्रहणं
मजोत्पत्तये भवति ।

सादनाविकं पूर्ववन्निषेधवि—

“ न सादयत्यसन्नादि मजाः मजायन्ते नानु वषट्करोति यदनुवषट् कुर्या-
द्गृहं मजा अन्ववसुजेत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

विहितं सावित्रग्रहं प्रशंसति—

“एष वै गायत्री देवानां यत्सवितैव गायत्रियै लोके गृह्यते यदाग्रयणो यद-
न्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति स्वादेवैनं योमेभिर्गृह्णाति ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

यत्सवितुर्धरेण्यमित्याम्नातत्वाद्देवानां मध्ये सविता गायत्रीसंबद्धः । आग्रय-
णञ्च गायत्र्याः स्थाने प्रातःसवने गृह्यते । अनेन संबन्धेनाऽऽग्रयणः सावित्रस्य
स्वकीयो योनिः ।

सावित्रस्य तृतीयसवनसंबन्धं विधत्ते—

“विधे देवास्तृतीयः सवनं नोदयच्छन्ते सवितारं प्रातःसवनभागः सन्तं
तृतीयसवनमभि पर्यणयन्ततो वै धे तृतीयः सवनमुदयच्छन्त्यतृतीयसवने सावित्रो
गृह्यते तृतीयस्य सवनस्योद्यतै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

विधे देवाः स्वकीयं तृतीयसवनमुद्गोढुं नाशक्नुवन् । प्रातःसवने भागः सवि-
त्रमुक्तस्तस्य गाययत्वात् । तादृशमपि सहकारित्वेन सपानीय तृतीयसवनमुदवहन् ।
अतोऽत्र सावित्रो युक्तः ।

वैश्वदेवग्रहं विधत्ते—

“सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः
सविता मसवानामीशे यत्सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्यै
प्रजाः प्र जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

यद्यपि पूर्वमन्तर्यामपात्रं तथाऽभीदानीं सवितृपात्रं संपन्नम् । कलशाद्गोण-
कलशात् । प्रजानां विश्वेदेवैः पाल्यत्वेन वैश्वदेवत्वम् । सर्वदेवसाधारणसोमाधा-
रत्वात्कलशस्य वैश्वदेवत्वम् ।

सावित्रशेषे सोमे वैश्वदेवं विधत्ते—

“सोमे सोममभि गृह्णाति रेव एव तदपाति ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ७] इति ।

अत एव मन्त्रे सुप्रविष्टान् इत्येतदुपपन्नमित्याह—

“सुप्रमांसि सुप्रविष्टान् इत्याह सोमे हि सोममभिगृह्णाति मयिष्ठित्वे ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

मन्त्रपदानां किंचिद्विशेषविषयत्वं दर्शयति—

(पात्नीवतग्रहाभिधानम्)

“ एतस्मिन्वा अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुशर्माऽसि सुमतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैतः सर्वाभ्यो गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अपि वैतस्मिन्नेव वैश्वदेवग्रहे मन्त्रपदैर्धनुष्यादीनां सूचितत्वात्सर्वार्थमिदं ग्रह-
णम् । तत्र सुशर्मशब्देन समीचीनसुखार्थिनो मनुष्याः सूचिताः । बृहच्छब्दे-
नाधिकमहिमोपेता देवाः । नमःशब्देन नमस्कारप्रियाः पितरः ।

सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्येतत्सर्वार्थात्वाद्युक्तमित्याह—

“ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो शेषः ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ७] इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशच्चतु-

विंशपञ्चविंशपञ्चविंशानुवाकः ॥ २३ ॥

२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिसुतस्य त इन्दो इन्द्रियावतः

पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यग्ना ३ इ पत्नी वा ३ः

सजुदेवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा [१] ॥

(बृहस्पतिसुतस्य पञ्चदश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य त इत्युपांशुपात्रेण पात्नीवत-
माश्रयणाद्गृहीत्वा न सादयत्यग्ना ३ इ पत्नीवा ३ इति वषट्कृते जुहोति नानु-
वषट्करोत्यपि वोषांशु वषट्कुर्यात् ” इति ।

पाठस्तु—

(पालीवतग्रन्थसिध्दान्तम्)

बृहस्पतिरिति । हे इन्द्रो सोमः तव संबन्धने ग्रहं गृह्णामि । कीदृशम् ।
पत्नीवदेवत्तत्कम् । कीदृशस्य तव । इन्द्रियावतो वीर्यवतः । बृहस्पतिर्यजमानः ।
बृहत्वे, यज्ञस्य परिपालनात् । तेन सुताभ्युपगम्यतः । हे पत्नीवच्चमे त्वम् । देवेन
सज्जः सह सोमं पिब स्वाहा हुतमिदमस्तु ।

पालीवतस्य ग्रहस्य प्राञ्चं विधत्ते-

“ प्राणो वा एष यदुपाशुर्बहुपाशुपात्रेण प्रथमद्योत्तमश्च ग्रहौ गृह्येते
प्राणमेवानु प्रयन्ति प्राणमनूयन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

उपांशोः प्राणस्य पूर्वमुक्तम् । पाशस्त्वयै एवस्वेत्यनेन गृहीतः प्रथमो ग्रहः ।
बृहस्पतिस्तुतस्थेति गृह्यमाणश्चोत्तमो ग्रहः । यद्यपि क्षिप्रग्रहः पूर्वभावी तथाऽपि
नासौ सोमग्रहः । अदाभ्यांशु सोमग्रहावपि न तौ नित्यौ । तस्मान्नित्येषु सोम-
ग्रहेषुपांशुरेव प्रथमः । हारियोजनस्य पश्चाद्भावित्वेऽप्यग्निष्टोमसाञ्चि समाप्ते सति
यज्ञशेषत्वेनानुष्ठातम् । तस्मादग्निष्टोमापेक्षया पालीवतस्योत्तमत्वम् । तयोः प्रथ-
मोत्तमयोरेषांशुपात्रेण ग्रहणं कुर्यात् । तथा सति प्राणमेवाजुसूत्य प्रयन्ति पार-
मन्ते । उच्यन्ति समापयन्ति ।

पालीवतग्रहं विधत्ते-

“ मजापतिर्वा एषा यदुपाशुः प्रथमः उपाशुः पत्नीः प्रजाः प जनयन्ति
यदुपाशुपात्रेण पत्नीवत्तमग्र्यश्चाद्गृह्णामि मजापतं प्रजननायः तस्मात्प्राणं मजा
अनु म जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीरिति प्रथमा । प्राणमनू प्राणयुक्ताः प्रजा उत्पद्यन्ते ।

विहितं ग्रहं प्रशंसति-

“ देवा वा इतस्तः पत्नीः सुवर्गं लोकमभिमास्तन्ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्त
एतं पालीवतमग्र्यमन्तमगृह्यत ततो वै देः सुवर्गं स्मेरुः प्राजापतमपालीवतो गृह्यते
सुवर्गस्य लोकस्य प्रजायै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

[देवाः] पत्नीरित इतः पालीवतग्रहमुपेक्ष्यान्यस्मोदग्रहात् [सुवर्गं] ज्ञातुमिच्छ-
न्तोऽपि न प्रज्ञावन्तः । पालीवतग्रहणेन तु प्रज्ञातवन्तः । इत्येदं ग्रहो गृह्यते ।

एतद्गृहे घृतमेज्जन् विधत्ते-

“ ■ सोमो न्यतिष्ठतः स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं कृत्वाऽमृतं निरिन्द्रिग्रं
भूतमगृह्णन्तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदामादीरपि पापास्तुभ्य उपस्तितरं वदन्ति

(पत्नीवसग्रहभिधानम्)

यद्धृतेन पत्नीवतः श्रीणाति वज्रेणैवैने वशे कृत्वा गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

नातिष्ठत स्त्रीदेवताकेत्वमसहमानः स्वात्माने न प्रकाशितवान् । अग्न्यन्ताह-
यन् । निरिन्दियं भूतं निर्वीर्यं जातम् । यस्मात्स्त्रीदेवताभ्यो गृह्णमाणः सोमो
निःसामर्थ्यैस्त्वाहोके श्रियः सामर्थ्यैरहिता अपरपेषु दाधमाजो न भवन्ति ।
पापात्पातितादपि पुंसोऽप्युपस्तिनरं क्षीणतरं स्त्रीस्वरूपं वदेन्नि ।

आम्नातस्य बृहस्पतिसुतस्येति मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा व्याचष्टे—

“उपधामगृहीतोऽसीत्याहेयं वा उपधामस्तत्स्मादिमां प्रजा अनु प्र जनयन्ति” ।
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

उपेताः प्रजा वेच्छन्ति उत्पादनधारणादिना व्यवस्थापयन्तीत्युपधामो भूभाग-
विशेषः ।

बृहस्पतेशब्दस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह—

“बृहस्पतिसुतस्य स इत्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र
जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

इन्दुशब्दो दवरैवसाम्येन रेत उपलक्षयतीत्याह—

“इन्दो इत्याह रेतो वा इन्दु रेत एव सदधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

इन्द्रियशब्देन तत्कार्यभूताः प्रजा उपलक्षयन्ते इत्याह—

“इन्द्रियाव इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयति ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अग्निशब्दपत्नीवच्छब्दयोरभिप्रायं दर्शयति—

अग्निः इत्याहोभिर्वै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनेत्वाय ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

त्वष्टृशब्दपथोजनिमाह—

“सजुदेवेन त्वष्टा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां स्वपङ्क्तद्रूप-
मेव पशूषु दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीवतग्रहस्य हीमन्त्रे त्वष्टुः परमर्शो न युक्त इति शङ्कनं वारयति—

“देवो वै त्वष्टरिभजिषास्तन्तसि पत्नीः मापद्यत तं न प्रंसि माप्यच्छन्त-

स्मादपि वध्यं प्रपश्यं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्मात्पत्नीव्रते त्वद्वेऽपि गृह्यते ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

यस्मात्पत्नीः शरणं गतस्तस्मात्त्वष्टा पत्नीरनुमागी भवति ।

सादनस्य प्रसक्तौ तद्वारयति—

“ न सादयत्यसम्भाञ्च प्रजाः प्रजायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अनुवषट्कारे तूपांशुत्वगुणं विधत्ते—

“ नानु वषट्करोति यदनुवषट्कुर्याद्ब्रह्मं प्रजा अन्ववसृजेद्यन्मानुवषट्कुर्यादशा-
न्तमग्नीत्सोमं भक्षयेदुपारश्चनु वषट्करोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तम-
ग्नीत्सोमं भक्षयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अन्ववसृजेदनुप्राप्य सृष्टिं वारयेत् । अशान्तमनिष्टकरम् ।

अग्नीचेष्टोरध्वर्योः प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—

“ अग्नीचेष्टुरुपस्थमा सीद नेष्टः पत्नीमुदानयेत्याहाग्नीदेव नेष्टरिरेतो दधाति
नेष्टा पत्नियाम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

हे आग्नीध्र नेष्टुः समीपमागत्योपविश । हे नेष्टः पत्नीमुत्पाप्येहाऽऽनय ।
अग्नेन प्रेषद्वयेन रेतः प्रजोत्पादनसामर्थ्योपेतं स्थापितं भवति ।

नेष्टृकारयितृकमुद्गातृकर्तृकं पत्नीविषयं दर्शनं विधत्ते—

“ उद्गात्रा सं ख्यापयति प्रजापतिर्वा एष यदुद्गाता प्रजानां प्रजननाय ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीकर्तृकं प्रजेजनीसंज्ञकजलस्य प्रवर्तनं विधत्ते—

“ अप उप प्र वर्तयति रेत एव तत्सिञ्चति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

प्रवर्तनाय सज्जलमक्षेपस्य स्थानं विधत्ते—

“ ऊर्णोप प्र वर्तयत्पूरुणा हि रेतः सिञ्चते ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ८] इति ।

ऊरुप्रदेशे स्त्रावितं जलं गुह्यपर्यन्तं प्रवर्तते लोकेऽभ्यूरुसहितेन प्रजननेन
रेतः सिञ्चते ।

ऊरुप्रदेशे वस्त्रापनयनं विधत्ते—

“ नमंल्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि नम ऊरुर्भवत्यथ मिथुनी भवतोऽथ
रेतः सिञ्चतेऽथ प्रजाः प्र जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणमभिधाम् ।

स्थालीं प्राप्तस्तवः पालीवतस्य ग्रहणे सति ॥

तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पालीवतेन ते ।

उपलक्ष्या न वा पूर्वन्वायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अग्न्य आग्रयणात्पालीवतो नैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते ” इति ।

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवस्थाः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आग्रयणस्थाल्याः पालीवतो गृह्यते । तस्य पालीवतस्य भक्षणं ऐन्द्रवायवादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सैहैन्द्र उपलक्षितस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः—“ यदुपांशुपात्रेण पालीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति ” इत्याग्रयणपात्रस्यापादानत्वभ्रवणान्ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संबन्धेऽप्येते सति पश्चात्पत्नीवदेवतायै ग्रहणं भवति । तथा सत्यत्यन्ताभिन्नस्य पालीवतस्य पूर्वदेवेष्वआकाङ्क्षा नास्ति । पूर्वाधिकरणोक्तस्तु पुनरभ्युच्यतिः सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात्पालीवतभक्षणं ऐन्द्रवायवादयो नोपलक्षणीयाः ।

तत्रैवान्यश्चिन्तितम्—

“सह पत्नीवता त्वष्टा तैवद्भहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्मान्न पातुत्वमशब्दनात् ।

चोदनाया अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ” इति ।

तस्मिन्नेव पालीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पत्नीवता सह त्वष्टाऽभ्युपलक्षणीयः । कुतः । त्वष्टुरपि तदेवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । “ अथा इह पत्नीवा ३ः सजुर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा ” इत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं प्लुतान्तेन पदेन संबोध्य त्वष्टा देवेन सह पिबेत्यभिधानात्पातृत्वेन पत्नीवत इव त्वष्टुस्तदेवत्वम् ।

१ क. ऐन्द्रवायवादय । २ क. “या मैत्रा” । ३ क. सैहैन्द्र । ४ ल. “जे मैत्रा” । ५ क. ऐन्द्रवायवादयो । ६ क. भक्षणे । ७ क. “भदर्शना” । ८ क. “यामभानात्र । ल. “याममा” । ९ क. देवेऽजोपल” ।

ततः पत्नीवत्त्ववृत्तिरित्येत्युपलक्षणमिति भाषि ब्रूयः-पानकाळे सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सज्जूरित्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पातृत्वम् । असंज्ञोचितस्य त्वष्टुः विधित्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याच्चावात् । न च पातृसहस्रवभाषेण कीतृत्वं, “सहैव दद्यामिः पुत्रैर्भारं ब्रह्मणि शर्वधी” इत्यत्र पुत्रार्णं वेदव्यादशेनात् । आस्तां येनः, विधिवत्तात्त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत् । “पत्नीवत्त्वमात्रवभाषाद्गृह्णाति” इत्यत्र त्वष्टु-रपतीतेः । तस्मादेवत्वात्त्वष्टा नोपलक्षणीयः ।

(× तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

“पत्नीवत्त्वमात्रवभाषाद्देवत्वमिति ।

लक्ष्यं न वा यत्त्वष्टुर्देवत्वाद्देवत्वमिति ।

एकोऽग्निर्यजमानेन भादितोऽन्ये तु वह्निना ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वाभ्यामेषामुपलक्षणम् ॥

तत्रैव यत्त्वष्टुवत्त्वष्टुस्य वाज्यायागमि संबोध्य पत्नीवत्त्वमात्रवभाषात्त्वष्टु-
त्वाद्देवत्वमिति धीयते-“पत्नीवत्त्वमात्रं वीध देवानुष्वधमावह मादयस्व” इति ।
अनुष्वधमस्य वदन्तम् । अत्र ह्यभावेन सोमरसेन भादनीयत्वात्त्रयार्णशतां वदेवत्वम् ।
अतस्त्वष्टुमि मक्षणे उपलक्षणीया इति चेत्, न । यजमानेन भादनीयत्वमग्नेरेव वदे-
वत्वम् । यत्त्वष्टुर्देवास्तु वह्निना भादयन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्माच्चो-
पलक्षणीयम्) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णमजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके ऽष्टाविंशोऽनुवाकः) ।

हरिरसि हारियोजनो ह्योः स्वाता वज्रस्य

मर्ता पृथ्वेः प्रेता तस्य ते देव सोमिष्ठयं जुषः

स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्य हरिधन्तं ग्रहे

गृह्णामि हरीः स्थ हयोर्धानाः सहस्रोमा इन्द्राय

स्वाहा (१) ॥

× अनुश्रुतिह्रान्तगीतं स. पुस्तक एव ।

१ क. मन्त्रवि ।

(हरियोजनग्रहाभिधानम्)

(हरिः षड्विंशतिः) ।

इति छान्दोग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ परिधिषु ग्रहेषु जेता हरियोजनं गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसि हरि-
रसीति द्रोणकलशेन सर्वमाग्रयणं गृहीत्वा न सादयति बह्वीभिर्मन्त्राभिः ॥ अथवा
हरीः स्थ हयोर्धना इति वषट्कतानुवषट्कते हुत्वा हरति भक्षम् ” इति ।

पाठस्तु—

हरिरसीति । हे सोम त्वं हरिरसि हरितवर्णोऽसि । हरितमश्वं युनक्तीति
हरियोजन इन्द्रस्तस्य संबन्धी हरियोजनः । इन्द्रदेवताक इत्यर्थः । हयोर्धन-
योः स्थाता हरिम्यामभ्यां युक्ते रथे तिष्ठतीत्यर्थः । यद्यपीन्द्र एव रथे तिष्ठति
तथाऽपि तदीयत्वात्सोमोऽपि तिष्ठतीत्युपचर्यते । इन्द्रेण पेयत्रादिन्द्रामेदेन रजस्य
पोषकः । पृथिरन्वं तस्य पेता यागसाधनद्वारेण प्रेरयिता । हे सोम देव गन्ध-
ते तादृशस्य तव संनन्धिनं महं गृह्णामि । कीदृशम् । हरिवन्तमिन्द्रदेवताकम् ।
कीदृशस्य । इष्टयजुषः । इष्टं यज्ञसाधनत्वेन पयुक्तं महणसाधनादित्यन्वत्त्वं
यजुर्यस्य सोऽयमिष्टयजुः । स्तुतास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रयपक्षाः स्तोमा-
यस्यासौ स्तुतस्तोमः । शस्तानि उक्तानि प्रउमान्यनिष्केवल्यमरुत्वतीयवैधेयमि-
मारुतनायकानि शस्त्राणि यस्यासौ शस्तोकथः । भृष्टास्तण्डुल्य घाताः । हे घाता-
युयं हयोर्निन्दरथवाहकाश्चयोः संबन्धित्वेन हसीहरिश्चन्द्रार्थेन रूढाः स्थ । सेवेन
मिभितवत्वात्सहसोपाः स्थ । तादृशमिदं हविरिन्द्राय स्वाहा हुममस्तु ।

हारियोजनग्रहविधिमर्थवादेनोच्यति—

“ इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य शीर्षकपालमुद्वीज्यत्स द्रोणकलशोऽभक्तत्वात्सोमः
समस्तवत्स हरियोजनोऽभवत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

उद्वीज्यदुत्तानमभवत् । तस्माद्वृत्रशिरसो निष्पन्नाद्द्रोणकलशात्सोमः सोम-
सो हरियोजनोऽभवत् । तस्माद्द्रोणकलशेन हरियोजनं गृहीत्वा ।

धानमेखनं विधत्ते—

“ तं व्यचिकित्सज्जुहवानी ३ म हौषा ३मिति सोऽन्यत् यजोऽव्याम्याव २

होष्यामि यन्न होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमधिरयत् होषु२ सोऽधिरञ्च-
वीन्न मय्याम२ होष्यसीति तं धानाभिरश्रीणान्न२ शृतं भूतमजुहोष्यद्धानाभिर्हारि-
योजन२ श्रीणाति शृतत्वाम श्रुतमेवैनं भूतं जुहोति ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ९] इति ।

तं हारियोजनं ग्रहं प्रति । आममपकम् । यज्ञवेशसं यज्ञविचारम् । स इन्द्रस्तं
ग्रहं होतुमाधिरयत् निश्चयमकरोत् । न होष्यसि मा हौषीः । शृतं भूतं पकं जातम् ।
धानानां बाहुल्यं विधत्ते—

“बह्वीभिः श्रीणात्येतावन्तीभिरैवास्यामुष्मिल्लोके कामदुघा भवन्त्यथो खत्वाहुरे-
ता वा इन्द्रस्य पृथग्यः कामदुघा यद्धारियोजनीरिति तस्माद्बह्वीभिः श्रीणीयात्”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

संख्यया यावत्प्यो धानास्तावत्प्यो यजमानस्य स्वर्गे कामधेनवो भवन्ति । किंच
धारियोजनीर्धाना इन्द्रस्य कामधेनवः । पृथग्योऽल्पतनवः ।

सवनीयस्य पशोः परिधिषु प्रहतेषु हारियोजनकाल इत्येतद्विधत्ते—

“ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ तयोः परिधय आधानं यदग्रहत्य परि-
धीञ्जुहुयादन्तराधानाभ्यां घातं प्र यच्छेत्पहत्य परिधीञ्जुहोति निराधानाभ्यामेव
घातं प्र यच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

ऋक्सामवेदात्मकाविन्द्रस्थाश्वौ । तावप्यत्र सोमं पिबतः । अत एव हर्योर्बाणा
इत्युक्तम् । सवनीयपथङ्गभूता ये परिधयोऽग्निं परित आवृत्य तिष्ठन्ति ते तयो-
रभयोरारोधानम् । आधीयते मुखे प्रक्षिप्यतेऽश्वं नियन्तुमित्याधानं खलीनम् । मुख-
स्यान्तः स्थितमाधानं यथोरधयोस्ताभ्यामन्तराधानाभ्याम् । परिधिप्रहरणादूर्ध्वं
होमे निराधानत्वासुखेनैव घातमर्जु + शक्यते ।

नात्राश्वयोर्होमः किंतूनेतुरित्यमुमर्थं विधत्ते—

“उनेता जुहोति यावत्पामेव सेतर्हध्वयुः स्वगारुवो यदध्वयुर्जुहुयाद्यथा
विमुक्तं पुनर्युनक्ति तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

एतस्मिन्कालेऽध्वयुर्थस्यात्स्वगारुतः स्वाधीनगतिः कृतः प्रधानग्रहाणां समा-
धत्तेन पारवभ्याभावात्तस्मादयं गतसाररूप इव । तथा सत्यध्वयोर्होमे विमुक्तस्य
बलीवर्धस्य भ्रान्तस्य पुनः शक्यते योगं इव भवति ।

+ भावे लट् । अत्र निराधानाभ्यामिति कर्तृपदाध्याहारः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. तमधिरयत् स । २ क. ख. ग. घ. ङ. होतुं नि० । ३ ख.
बलीवर्ध । ४ क. ग. घ. ङ. शक्यत्वमिति ।

(हारियोजनग्रहामिधानम्)

गृहीतस्य हारियोजनस्य होमात्पूर्वं शिरसि धारणं विधत्ते—

“ शीर्षञ्चधिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स समभवत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ बक्षीभिर्धानाभिः श्रित्वा शीर्षञ्चधिनिधायोपनिष्काम्य ” इति ।

होमकालेष्वाश्रावणदेशादीषत्पुरतो वलनं कृत्वा होतव्यमिति विधत्ते—

“ विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हन्द्वा वृषमहन्समृद्धयै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

भक्षणकाले हारियोजनधानानां मानसं चर्वणं विधत्ते—

“ पशवो वै हारियोजनीर्यत्संभिन्द्यादत्ता एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेर-
न्यञ्च संभिन्द्याद्वहव एनं पशवोऽभुञ्जन्त उप तिष्ठेरन्मनसा सं बाधत उभयं
करोति बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ९] इति ।

पशुप्राप्तिहेतुत्वाद्धानाः पशवः । संभिन्द्यादित्यैः स्वण्डयेत् । तथा सति
कतिचिदेव पशव एनं यजमानं क्षीरदानादिभिः पालयन्तः प्राप्नुयुः । असं-
भेदे बहवः प्राप्नुवन्तोऽपि क्षीरादिभिर्न पालयन्ति । मानसचर्वणे तु संभेदन-
मसंभेदनं चेत्युभयस्य कृतत्वात्पशूनां नाल्पत्वं नापि क्षीरादिराहित्यम् ।

उत्तेतुहस्तगतं हुतशेषं सर्वं भक्षयितुमुत्तेतुरनुज्ञामपेक्षेरन्निधि विधत्ते—

“ उत्तेतुर्मुपहवमिच्छन्ते य एव तत्र सोपपीधस्तमेवाय रुन्धते ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

सर्वभक्षितावशेषाणां द्रोणकलशगतसोमानां भिनयनं विधत्ते—

उत्तरवेद्यां नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव
पशून्प्रति छापयन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

ग्रहहोमे परिसमाप्ते सति ग्रहान्प्रशंसति—

“ ग्रहान्वा अनु मजाः पशवः म जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ०
१०] इति ।

एतदेव विस्मृत्यति—

“ उपा२ भूतर्मावजावः शुक्रमश्विनौ पुरुषा क्रतुमहावेकशक्ता आदि-
त्यग्रहं गावः ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

आदित्यग्रहस्य गवां च सादृश्यप्रकटनेन ग्रहमनु गवां जन्मोपपद्यति—

“ आदित्यग्रहो भूधिक्षाभिसंमिश्रसृष्टे तस्माद्गावः पशूनां भूधिक्षाः ” [सं०
का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

कदा चन स्तरीरसीत्यादिका ऋचो भूधिक्षाः ।

उषाशुग्रहमनु जातानामजानां ग्रहेण सह निष्कसाम्यं दर्शयति—

“ यत्रिरुपा२शु२ हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ त्रीनजा जनयति ” [सं०
का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

द्वौ वा त्रीन्वा न तु त्रिभ्योऽधिकमपत्यं सा सह जनयति ।

यस्मादन्तर्यामग्रहे संकीर्णसंख्याविशेषो न भुवस्वस्मात्तन्नु जायमानाना-
मर्षीनां भूधिक्षत्वं युगपद्बुक्तमित्याह—

“ अथावयो भूयसीः ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

अथ कथंचिदाग्रयेमसोपः क्षीयंत तदा क्रौणकलशालद्ग्रहणं विधत्ते—

“ पिता वा एष यदाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कलशाद्गु-
ह्नीयाद्यथा पिता पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ म०
५ अ० १०] इति ।

प्रथमोत्पन्नत्वादाग्रयणः पिताः पञ्चाङ्गाविति वा कलशः पुत्रः । क्षितः क्षीय-
वृत्तिः । उपधावति—~~अथवा~~ उपसृजति ।

कलशसोमक्षये वैपरीत्यं विधत्ते—

“ यत्कलश उपदस्येदाग्रयणाद्गुह्नीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति
तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

कलशन्वायं ग्रहेऽपि दर्शयति—

“ आत्मा वा एष यस्तस्य यदाग्रयणो यद्ग्रहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रय-
णाद्गुह्नीयादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोति ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

यज्ञमध्यवर्तित्वादाग्रयणो यज्ञस्याऽऽत्मा दृष्टान्तत्वेन कलशस्य पुनरुपपादनम् ।
नष्टं यज्ञमनेन ग्रहेणाऽऽत्मन उपरि पुनः संधाति ।

अथ यजुर्वेदीयमैत्रिष्यसंहिता । होमसाधने दारुपात्रं प्रशंसति—

“अविज्ञातो वा यः पृथुसतेः पदमवयवः स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्माद्गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्मा” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

आज्यो भूषेत्यादिग्रन्थेषु यथा देवता स्वस्मान्निक्षेपेण विज्ञाप्यते न तथा ये देवा दिव्येकादया स्थेत्यत्र, तथैव शेषेषु देवाः प्रत्यक्षविज्ञात आज्ययणः स्थाल्यां भूषेत्यादि गृह्णाति न तु जुहोति । यथा यजुर्वेदे दारुपात्रेण जुहोति । यस्मादेव देव इविमन्मोकाविज्ञावयवकास्त्वस्मिन् सते देवानुद्दिश्य स्थाल्या गृहीतः सोमो ग्रहणमात्रेण तदेव सातुमायति होमसाधनात्तरित्यत्र इव तस्मात्लोकेऽप्यविज्ञातेन गर्भेण ब्रह्मा भवति । प्रोचिते भर्करि जारजन्धो गर्भो भर्तारं प्रत्यविज्ञातस्तेष्वर्भेषोत्पन्नं ब्रह्म जहाति परित्यजतीति ब्रह्मा । अविज्ञातयोर्गर्भाग्रयणयोः परित्यागस्तुल्यः । तं च स्थालीगतं सोमं पुनर्दारुमयेऽन्तर्यामपात्रे सविवर्धं गृहीत्वा जुहोति । ततो दारुपात्रं प्रशस्तम् ।

प्रकारान्तरेण दारुपात्राणि प्रशंसति—

“अवभृथमव यन्ति परा स्थालिरस्यन्तुद्वावृष्यानि हरन्ति तस्मात्त्रियं जातां पराऽस्यन्त्युत्पुमांसं हरन्ति” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

यदाऽवभृथं गच्छन्ति तदानीमाग्रयणोन्मथ्यं दारुपात्रादित्यस्थालीभूतस्यो वेद्यामेव परास्यन्ति परित्यजन्ति । वायव्यानि दारुपात्राण्युद्धरन्त्यवभृथदेवो नयन्ति । तस्मात्स्थालीवल्लोकेऽपि त्रियं दुहितरं विधात्रेण वरकुले परित्यजन्ति । पुमांसं वायव्यवदुद्धरन्ति सम्यक्प्रोषयन्ति ।

पुरोरुचं ग्रहणं सादनं च क्रमेण प्रशंसति—

“यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा वस्यस आहस्य माऽऽह तादृगेव तद्यत्सादयति यथा वस्यस उपनिधागपक्रामति तादृगेव तत्” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

अथ यजुर्वेदीयमैत्रिष्यसंहिता पठ्यमानत्वादा नामो भूषेत्यादिका पुरोरुक । वस्यसे वसुमत्तमाय राजामर्वादिक्वाय । यथा लोके धनिकायोपायनमाहृत्यैवदेवममेत्युक्त्वा पुरतो निधाय गच्छन्ति तथा पुरोरुगादित्रयं ब्रह्मम् ।

यजुःसाम्यो निन्दन्निव पुरोरुचं प्रशंसति—

१ क. ग. घ. ङ. “न पा” । २ ख. स्थाल्या । ३ क. ग. घ. ङ. “शमन्त्येन” । ४ ख. “नि तु दा” । ५ ख. “सं तु वा” ।

“यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यदहवा तद्दृढं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्त उपरिष्ठादुपयामा कचा यज्ञस्य धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

यज्ञसंबन्धि यदङ्गं यजुःसामभ्यां क्रियते तेष्वि शिथिलमिव । वेदेषु सर्वत्र विधासाय तदेतदहवाऽभ्युक्तमित्युच एवोदाहरणात् । उपयामगृहीतोऽस्यन्त-यञ्छ मघवन्तित्यादिमन्त्रैर्गृह्यमाणः पुरस्तादुपयामाः । आ वायो भूषेत्यादिभिस्तूपरिष्ठादुपयामाः । तत्र यजुषो दाढ्यार्थमुपयामपूर्वत्वम् । ऋचस्तु स्वयमेव दृढत्वाच्च तत्पूर्वत्वम् । तदुभयं यज्ञस्य धृत्यै भवति ।

सोमपात्राणि प्रशंसितुं द्वेषा विभजति—

“ भान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

क्रान्तिपात्राणि प्रकर्षेण युज्यन्तेऽनुष्ठीयन्ते पुनरावर्त्यन्त इत्यर्थः । यथा—उपांश्चतुर्वीमपात्रयोः पातःसवने प्रयुक्तयोः पुनस्तृतीयसवनेऽपि प्रयोगः । “यदुपाश्चुपात्रेण पात्नीवतयाग्रयणाद्गृह्णाति ” “ अन्तर्यामपात्रेण सावित्रपात्रयणाद्गृह्णाति ” इत्याम्नावत्वात् । अन्यानि तु नाऽऽवर्त्यन्ते किंतु सकृदेवानुष्ठीयन्ते । तद्यथा—द्विदेवत्यग्रहादीनि, तेषु सकृदनुष्ठितेषु स्वर्गजयः ।

आवृत्तेस्त्वेतल्लोकजय इति प्रशंसति—

“ यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पराङ्गिब ह्यसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव ह्ययं लोकः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

पराचीनान्यनिवृत्तानि । स्वर्गः पराङ्गिवानावृत्त इव । स्वर्गे स्थितस्यापि पुनर्जन्मान्तरेऽपि स्वर्गं प्राप्तुमुद्योगासंभवात् । मनुष्यलोके स्थितस्य पुनरेतदर्थमुद्यमोऽस्तीति तस्य पौनःपुन्यम् ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ भान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः परा भवन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः पुनरा भवन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

फलपाके विनाशः परामयः । संवत्सरान्ते तदुत्पत्तिः पुनराभववत् ।

(हारियोजनग्रहाभिधानम्)

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते
तान्यन्वारण्याः पशवोऽरण्यामप यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनु ग्राम्याः
पशवो ग्राममुपावयन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

आरण्या व्याघ्रादथोऽरण्यामेवो(वा)पयन्ति न कदाचिदपि ग्रामम् । ग्राम्यास्तु
गवादयस्तुणभत्तुमरण्यं गत्वा पुनर्ग्रामं प्रत्यागच्छन्ति ।

शस्त्रं प्रशंसति—

“ यो वै ग्रहाणां निदानं वेद निदानवान्यवत्याज्यमित्युक्तं तद्वै ग्रहाणां निदानं
यदुपांशु शः सति तदुपांश्वन्तयार्थयोर्धदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद् ग्रहाणां
निदानं य एवं वेद निदानवानभवति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११]
इति ।

आज्यमित्युक्तमाज्यपत्रगादिनामकं शस्त्रं, प्रशंसाद्वारा ग्रहानुष्ठानप्रयोजक-
त्वादग्रहाणां निदानं मूलकारणम् । तदेतद्यो वेद स निदानवांश्चिरजीविभिर्मा-
तापितृस्वामिभिः संयुक्तो भवति । शस्त्रेष्वपि यदुपांशु शस्यते तद्द्वयोर्ग्रहयो-
र्निदानं, यदुच्चैस्तदितरेषां सर्वेषामित्येवं विशेषं जानतोऽपि तदेव फलम् ।

स्थालीवायव्यरूपं द्वंद्वं प्रशंसति—

“ यो वै ग्रहाणां मिथुनं वेद य प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते स्थालीभिरन्ये
ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद य प्रजया पशुभि-
र्मिथुनैर्जायते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

आग्रयणोक्त्यादिग्रहाः स्त्रीरूपाभिर्मृन्मयस्थालीभिर्गृह्यन्ते । उपांश्वन्तयार्था-
दिग्रहास्तु पुरुषरूपैर्वायव्यैः । वेदने तु मनुष्यमिथुनैः पशुमिथुनैश्च प्रजायते युक्तो
भवति । य एवं वेदेति पुनरभिधानमुपसंहारार्थम् ।

अथ सवनीयैः पुरोडाशान्विधत्ते—

“ इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिषत्स विष्वङ्भ्याच्छतस आत्मन्नारमणं नावि-
न्दत्स एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यन्तानिरवपत्तैर्वै स आत्मन्नारमणयकुरुत त-
स्मादनुसवनं पुरोडाशा निरुप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां प्राश्नीयादात्मन्ने-
वाऽऽरमणं कुरुते नैनं सोमोऽति एवते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

(हारियोजनवाक्यमर्थः)

इन्नेण विभक्त्याभिधे त्वष्टुः पुत्रे हते सति कुपितस्त्वष्टा विचेन्द्यं सोमभागं
कृत्वा पशुचरतदानीन्दिनोऽभीपद्य बलदेवपुत्रम् । स इन्द्रः सहसा धीवत्यः सो-
मस्योदस्यस्य इत्यस्तवो विभावन्तदभ्याच्छेद्विधार्तिमांसात् । तेनार्जुनः स इन्द्रः
स्वात्मनि सुखं नाजभत । अतस्त्रिष्वपि सवनेषु सवनीचपुरोडासकैः सुस्तं मन्त्रमन्त्र-
वस्मात्पुरोडाशाच्चिरूप्य वच्छेषयक्षणेन सुखं भवति । सोमदैवं नातिपद्यते नेत-
स्त्वष्टः संचारेण बाधते ।

तेषु सवनीचपुरोडाशेषु पञ्चद्वयविधिमर्थवादेनोन्नयति—

“ अक्षमसिनां वदन्ति मर्षा न कश्चनः पट्टिकरस्यतेऽथ किं कस्यस्य पाङ्क-
त्वमिति धानाः कस्तम्भः परिव्राजः पुनोद्वाशः पक्त्वा तेन पट्टिकरस्यते तद्वत्स्य
पाङ्कत्वम् ” [सं० क्व० ६ प० ५ अ० ११] इति ।

पञ्चाक्षरा पट्टिकरित्याम्नानात्पञ्चसंख्यायोगेन पाङ्कत्वं वक्तव्यम् । कचो
यश्चो मे कचस्त्रि काचिचिपथा पञ्चसंख्या । न च मा भूत्पाङ्कत्वमिति सा-
ध्यम् । पाङ्कत्वे यज्ञ इति सर्वत्रोद्घोषणात् । अतः किं पाङ्कत्वमिति प्रश्नः ।
धन्वाविमन्त्र्येण नियतया पञ्चसंख्याया पाङ्कत्वमित्युच्यते । भ्र(भृ)ष्टा यथा धानाः ।
आज्यसंयुक्तः सक्तवः कस्तम्भः । भीहिजन्या लाजाः परिव्राजः । विष्टविकारः
पुरोडाशः । क्षीरविकारः पयस्या ।

अथ भीमांसा ।

गृहीतायावस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनमक्षणम् ।

सर्वेषां वाजिमस्येषां पूर्ववाक्येन(७) संनिधेः ॥

छिप्सन्ते सर्वे इवेति हारियोजनवाक्यतः ।

ग्रावस्तुतोऽप्यस्ति मक्षमसिस्त्वपकारणम् ” इति ।

हरिरासि हारियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ब्रह्मो हारियोजनः । होतृ-
मक्षमस्यमसिनाः । अस्तु चतुर्णां होतृणां मध्ये चतुर्थो ग्रावस्तुचतुर्कोऽस्ति
मक्षो चमसि । तत्र चमसिनामेव हारियोजनमक्षणम् । कुतः । यथाचमसमन्धा-
मक्षमसिनामेव मक्षमसि, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव छिप्सन्त इत्यत्र
पूर्ववाक्ये चमसिनां संनिहितत्वेनेतरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवामिधानव्याप्तात् ।

(अतिग्राह्योदशिमहाभिधानम्)

अतो नास्ति ग्रावस्तुतस्वध भक्ष इति भाषे ब्रूमः—अथशब्देनैवकारेण च चम-
सिमात्राच्छ्रमपौर्ण वाक्येन विहितस्य सर्वमक्षणस्य संनिर्दिमात्रेण संकोचायो-
गादस्ति ग्रावस्तुतोऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

ष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्न आ॒गू॒र॒ पि॒ प॒क्व॒ आ॒ सु॒वो॒र्ध॒मि॒र॒ च
नः । आ॒रे वा॒ध॒स्व दु॒च्छु॒नाम् । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒-
तो॒ऽस्य॒ग्नये॒ त्वा ते॒ज॒स्वते॒ ए॒ष ते॒ योनि॑र॒ग्नये॒
त्वा ते॒ज॒स्वते॒ (१) ॥

(अग्ने त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्विंशोऽनुवाकः) ।

उ॒त्ति॒ष्ठ॒न्नो॒ज॒सा॒ सह॒ पो॒त्वा शि॒मे अ॒धे॒पयः॑ ।
सो॒म॒मि॒न्द्र च॒मू॒ सु॒तम् । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒तो॒ऽसी॒-
न्द्रा॒य त्वो॒ज॒स्वते॒ ए॒ष ते॒ योनि॑र॒स्यो॒ज॒-
स्वते॒ (१) ॥

(उत्तिष्ठन्नोऽविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्विंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः) ।

त॒र॒णिर्वि॒श्वदर्श॑तो ज्योति॒ष्क॒र्दा॒सि सूर्य॑ ।
वि॒श्वमा॒ भा॒सि रो॒च॒नम् । उ॒प॒याम॑गृहीतोऽ॒सि
सूर्या॑य त्वा भ्राज॑स्वत ए॒ष ते॒ योनिः॑ सूर्या॑य
त्वा भ्राज॑स्वते (१) ॥

(तरणिर्विश्वशक्तिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वित्रिंशोऽनुवाकः) ।

आ॒ प्या॒यि॒स्व म॒दि॒न्त॒म सोम॑ वि॒श्वाभि॑रू॒-
ति॒भिः । भ॒वा नः॑ स॒प्रथ॑स्त॒मः (१) ॥
(आ नव) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वित्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

ई॒यु॒ष्टे ये॒ पूर्व॑तरा॒मप॑श्यन्व्यु॒च्छन्ती॑मु॒पसं॑
म॒र्या॒सिः । अ॒स्माभि॑रू॒ नु प्र॑तिच॒क्ष्या॑ऽभू॒दो ते
र॒न्ति ये अ॑प॒रीषु॑ प॒श्या॑न् (१) ॥
(ईयुरेकाजविशक्तिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

(अतिग्राह्योऽङ्गिग्रहामिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं
त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि
भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा साद-
यामि मत्समलाम्बन्तीं त्वा सादयामि दीप्य-
मानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादया-
म्यज्ज्ञां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा
सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं
त्वा सादयामि (१) ॥

(ज्योतिष्मतीं षट्त्रिंशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

[अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः] ।

प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा विया-
साय स्वाहा संयासाय स्वाहोयासाय स्वाहाऽ-
वयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा
तप्यस्वै स्वाहा तर्पते स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(प्रयासाय चतुर्विंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

चित्तं संतानेन भवं यक्मा रुद्रं तनिष्ठा

पद्मापति* स्थूलहृदयेनामि* हृदयेन रुद्रं लोहि-
तन शर्वं मतस्नाभ्यां महादेवमस्तःपार्श्वेनौ-
षिष्ठहन* शिङ्गानिकोर्याभ्याम् (१) ॥

(चित्तमष्टदश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः) ।

आ तिष्ठ युजहन्त्यं युक्ता ते ब्रह्मणा हरीं ।
अवाचीनं सु ते मनो ग्रावां कृणोतु वस्तुना ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा वोडाशिन एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा वोडाशिनै (१) ॥

(आ तिष्ठ वृद्धविराजतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥ (३१)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठात्रिंशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रमिन्द्ररी वहतोऽप्रतिष्ठशवसेमृषीणां
स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वा वोडाशिन एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा वोडाशिनै (१) ।

(इन्द्रं वयोविराजतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥ (३२) ।

(अतिप्रथमोऽक्षिप्राभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

असावि सोम इन्द्र ते इविष धृष्णवा
गहि । आ त्वा पृणक्त्विन्द्राय रजः सूर्य न
रश्मिभिः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने
(१) ॥

असावि सप्तविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥ (३३) ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽ-
धित । स्योनाऽस्मै सुषदा भव यच्छास्मै
शर्म सप्रथाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोड-
शिने (१) ॥

(सर्वस्य षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥ (३४) ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

महा इन्द्रो वर्जवाहुः षोडशी शर्म
यच्छतु । स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु
पाप्मानं योऽस्मान्ब्रूहि । उपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
षोडशिने [१] ॥

५३२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
(अतिग्राह्यबोडशिग्रहमिधानम्)
(महान्महविरणतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥ [३५] ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

सजोषा इन्द्र सर्गणो भरुद्भिः सोमं पिब
वृषहङ्गूर विद्वान् । जहि शत्रूँरप मृधो
नुदस्वाथार्भयं कृणुहि विश्वतो नः । उपया-
मगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा वोढशिर्न एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा वोढशिनै (१) ॥

(सजोषासिः शत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥ (३६) ।

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनत्रिंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ श्रीनिष्ठोमेऽतिग्राह्यान्ग्रहात्याग्नेयमैन्द्रं सौर्यमित्यग्न आयुःश्रुति-
हंस्तरणिरिति ग्रहणसादनाः ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अग्न इति । हेऽग्ने त्वं भक्तानामायुषि पवसे शोभयसि वर्धयसीत्यर्थः ।
अस्माकमिवमजमूर्जं बलमासुव प्रयच्छ । दुष्कुर्वा वैरिसेनापारे दूरं यथा स्या-
त्तथा बाधस्व । स्पष्टमन्यत् ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

जसिष्ठमिति । हे इन्द्र सुतं सोमं पीत्वौजसा बलेन सहोसिष्ठं अमृ भक्षणकरणभूते
शिषे हनू अवेपथ्वालय । तच्चालनलिङ्गेन तुष्टपात्मानमस्माकं दर्शयेत्यर्थः ।
स्पष्टमन्यत् ।

(अतिग्राह्योदशिग्रहाभिधानम्)

तृतीयमन्त्रपाठस्तु तरणिर्दिवादिरारण्यके समाम्नातत्वाच्चात्र व्याख्येयः ।

कल्पः—“ आग्रयणेग्रहं गृहीत्वाऽथ षोडशिनं गृह्णाति आ तिष्ठ वृजहन्नि-
त्यनुवृत्त्योपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने जुष्टं गृह्णामीति परिमृष्याऽऽसा-
दमति एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन इति ” इति ।

पाठस्तु—

आ तिष्ठेति । हे वृजहन्निन्द्र तव हरी अधौ बल्लणा मन्त्रेण युक्ता रथ-
योजितौ । अतो रथमातिष्ठाऽऽरोह । अयं ग्रावा वग्नुना वचनेनाभिषवध्वनिना
त्वन्मनोऽभिषुते सोमेऽर्वाचीनमभिमुखं करोतु । षोडशसंख्यापूरकं स्तोत्रं शस्त्रं च
यस्येन्द्रस्यास्त्यसौ षोडशी । स्पष्टमन्यत् ।

अस्मिन्नेव ग्रहे पञ्च मन्त्रा विकल्पन्ते । तत्र मथमः—

इन्द्रमिदिति । ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतीश्च मानुषाणां यज्ञं चोपेत्याप्तातिभूट-
शवसं केनाप्यतिरस्कृतबलमिन्द्रमेव हरी रथेन बहवः ।

अथ द्वितीयः—

असावीति । हे शविष्ठातिशयेन बलवन्निन्द्र ते त्वदर्थं सोमोऽसावि सुतः ।
हे धुष्णो धाष्टर्यमुक्ताऽऽग्रागच्छ । इन्द्रियशक्तिस्त्वामापृणक्तु आपूरयतु ।
किमिव । रश्मिभिः स्वीकृतं रज उदकं सूर्यमिव । एतच्चान्यत्राऽऽम्नातम्—
“ आपः सूर्ये समाहिताः । अब्राण्ययः प्रपद्यन्ते ” इति ।

अथ तृतीयः—

सर्वस्येति । सर्वस्य भूतजातस्य प्रतिशीवर्षाभिमुख्यशायिनी मूर्ध्निस्त्वा-
भिन्द्रोपस्थ उपरितनस्थान आधिताऽऽवधातु । हे भूमेऽस्मा इन्द्राय स्योना सुख-
प्रदा सुषदा शोभननिवासस्थाना च भव । अस्मै यजमानाय समया अतिवि-
स्तृता सती शर्म सुखं प्रयच्छ ।

अथ चतुर्थः—

महा० इन्द्र इति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथ पञ्चमः—

सजोषा इति । हे वृजहन्सूरेन्द्र सजोषाः प्रीतिसहितो मरुद्भिर्युक्तया
सगणस्त्वं यजमानमर्हि विद्वान्सोमं पिब । अस्माकं मारणोद्यताञ्छत्रून्मारय ।
इतरान्मृधो वैरिणोऽपनुदस्व । अनन्तरमस्माकं सर्वतो भयराहित्यं कुरु ।

अस्य विनियोगसंग्रहः—

“ ऐन्द्रवायव आ वायो इन्द्र तस्य पुनर्ग्रहः ।

मैत्रावरुणकेयं वामाश्विनं द्वौ विकल्पितौ ॥ १ ॥

शुक्रे मान्धिनौ चैकैकः प्रागिवाऽऽग्रयणे द्वयम् ।

एकैक उक्थ्यध्रुवयोश्चतुर्दश तु मन्त्रकाः ॥ २ ॥

ऋतुग्रहेषूपयामः सर्वेष्वौ प्रयुज्यते ।

ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च त्रयो मारुत्वतग्रहाः ॥ ३ ॥

वैकल्पिकौ द्वौ मोहन्दे कदाऽऽदित्यग्रहस्तथा ।

कदा वधिमग्रहस्तत्र यज्ञः सोमं पुनः क्षिपेत् ॥ ४ ॥

विव ग्राव्याऽऽल्लोडयेद्या काम्यो दध्नः प्रतिश्रयः ।

त्रयो विकल्पाः सावित्रे वैश्वदेवे परो ह्यसौ ॥ ५ ॥

पालीवतग्रहस्यास्य होमोऽग्रा इतिमन्त्रतः ।

हारियोजननाम्नस्तु हरीः स्थेति ह्रतिर्भवेत् ॥ ६ ॥

अग्नेऽतिग्राह्य आग्नेय उत्तिष्ठन्ग्राह्य ऐन्द्रकः ।

षड्विकल्पा षोडशविंश ग्रहकाण्डं समाप्यते ” ॥ ७ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छल्लग्नयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशमारम्भ

षट्त्रिंशपद्येन्ता अष्टानुवाकाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

उडु त्यं जा॒तवे॒दसं दे॒वं वह॑न्ति के॒तवः॑ ।

दृ॒शे वि॒श्वाय॑ सूर्यम् । चि॒त्रं दे॒वाना॑मु॒दगा॑द-

नी॒कं चक्ष॑र्मि॒त्रस्य॑ वरु॒णस्या॑ग्नेः । आऽग्रा

धावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्ष* सूर्यं आ॒त्मा ज॑ग॒तस्त-

स्थु॑षश्च । अग्ने॒ नय॑ सु॒प्रथा॑ रा॒ये अ॒स्मान्नि-

श्वा॑नि दे॒व व॒युना॑नि वि॒द्वान् । यु॒यो॒ध्व्यस्मज्जु॑-

(दक्षिणावर्णनम्)

दुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम । दिवं
गच्छ सुयः पत रूपेण (१) वो रूपमभ्यैमि
वयसा वयः । तुयो वो विश्ववेदा वि भजतु
वर्षिष्ठे अधि नाके । एतत्तै अग्ने राध ऐति
सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयतस्य पथा प्रेत
चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयस्तीर्त्वा-
ह्यणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यं
सुधातुदक्षिणं वि सुवः पश्य व्यन्तारिक्षं यतस्व
सदस्यैरस्मदाग्ना देवमा गच्छत मधुमतीः
प्रदातारमा बिशतानवहायास्मान्देवयानेन
पथेत सुकृतां लोके सिदत तन्नः सःस्कृ-
तम् (२) ॥

(रूपेण सदस्यैरष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४३ ॥

(अथ मथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः) ।

सप्तत्रिंशोऽनुवाके ग्रहाः समापिताः । सप्तत्रिंशे दक्षिणा वर्ण्यते—

कल्पः—“ मचरणया वाक्षिणानि जुहोति हिरण्यं प्रवध्य वृतेऽवधायोदु त्वं
चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ” इति ।

तत्र मथमा—

उदु त्यमिति । केतवो रश्मयस्त्यं जातवेदसं तपसिसदृशं सूर्यं देवमुदहन्ति
ऊर्ध्वदेश एव मापयन्ति । किमर्थम् । विधाय ऊःकस्य जगतः सूर्यं दृशे व्रष्टुम् ।

अथ द्वितीया—

चित्रमिति । चित्रं रक्तवैतादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनामनीकं सप्तसदृशं

मण्डलमुदगादुदयं गच्छति । कीदृशम् । मित्रादिवेवोपलाक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणि-
जातस्येन्द्रियाधिष्ठानत्वाच्चक्षुस्थानयिं तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य व-
स्थुषः स्थावरस्य चाऽऽत्मा सँलोकत्रयमाप्राः पूरितवान् ।

कल्पः—“ अग्ने नयेत्प्राग्नीध्रमेत्य जुहोति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्ने नयेति । हेऽग्ने रागे पारलौकिकधनमाप्त्यर्थमस्माञ्छोमनेन मार्गेण
नय । हे देव त्वं विश्वानि वसुनानि सर्वांन्मार्गान्विद्वान्ज्ञानासि । जुहुराणं कुटिल-
मेनः पापमस्मद्युधोधि वियोजय । तुभ्यं भूधिष्ठां नमस्करोमि विधेम कुर्वाम् ।

वाक्षिणहोमं विधत्ते—

“ सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वाक्षिणानि ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० १] इति ।

वक्षिणां वित्सुना होतव्यानि वाक्षिणानि ।

होमाधिकरणं विधत्ते—

“ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विषाद्यजमानः पतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्त-
रिक्ष एवाऽऽक्रमते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

द्वाभ्यां दक्ष्यमाणाभ्याम् ।

आग्नीध्रहोमादूर्ध्वं सदःपथेनं विधत्ते—

“ सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ०
१] इति ।

मन्त्रान्विनियुक्तं—

“ सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति नयवत्यर्चाऽऽ-
ग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्थाभिनीत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १]
इति ।

उदु त्वं विश्वमित्येते सौर्वो । अग्ने नय सुपथेति नयवती ।

दिवमिति । कल्पः—“ दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वोद्गृह्णाति ”
इति ।

हे हिरण्य त्वमाकाशं मति गच्छ, ततः स्वर्गं प्राप्नुहि ।

अनेन यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिरित्याह—

(दक्षिणावर्णिनम्)

“दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं ह्रत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

यद्विरण्यं मध्यं घृतेऽर्घ्यं तद्विरण्यं घृतहोमादूर्ध्वं हस्तेभ्योऽपरेत् ।

कल्पः—“रूपेण वो रूपमभ्यैमीति दक्षिणा अभ्यैति” इति ।

पाठस्तु—

रूपेणेति । हे दक्षिणा अनेनोद्धृतहिरण्यरूपेण वेदेर्दक्षिणभागेऽवस्थितानां युष्माकं रूपमाभिमुख्येन प्राप्नोमि । कीदृशेन हिरण्यरूपेण । वयसा कमनीयेन । कीदृशं मुष्मद्भूपम् । वयः कमनीयम् ।

रूपेणेत्ययं शब्दो हिरण्यपर इत्येतद्विशेषयति—

“रूपेण वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण सासा रूपमभ्यैति यद्विरण्येन” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

हिरण्येन यद्रूपमभ्यैति तद्रूपेण वो रूपमिति मन्वेणोच्यत इत्यर्थः ।

कल्पः—“तुथो वो विश्ववेदा वि भजत्विति ता यजमानस्यसुधां कृष्णाजिने व्युदधृत्य चतुर्थमध्वर्युभ्यो विभजति यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्चं प्रतिप्रस्थात्रे वृत्तीमे नेहे चतुर्थमुञ्जेने, एतेनेवेरेषां दाममुक्तम्” इति ।

पाठस्तु—

तुथ इति । हे दक्षिणा वृद्धतमे स्वर्गेऽधिकस्तुधनामको देवः सर्वज्ञो युष्मान्यथोचितं विभजतु ।

एतमेवार्थं स्पष्टयति—

“तुथो वो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह तुथो इत्येवं विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति तेनैवेना वि भजति” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“एतत्ते अग्ने राध इति दक्षिणाभिगमने” इति । मन्व इति शेषः ।

पाठस्तु—

एतदिति । हेऽग्ने दक्षिणाद्रव्याणि ते राधस्तव समृद्धिकारणं सोमच्युतं सोमयागे प्राप्तमेतद्दक्षिणाद्रव्यमैत्यागच्छति । तद्द्रव्यं मित्रस्य पथा शान्तस्य तव मार्गेण नय । हे चन्द्रदक्षिणाः सुवर्णादिद्रव्यरूपा ऋतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रकर्षेण गच्छत सत्यफलकेन देवेन यथावत् विभक्ता गच्छतेत्यर्थः । कीदृशश्चन्द्रदक्षिणाः । सुविता सोमनगमनयुक्तेन यज्ञस्य पथा यज्ञपुरुषस्य मार्गेण

सदोगार्हपत्ययोर्मध्यवर्तिना नयन्तीदक्षिणदेशादुत्तरदेशे नीयमानाः । अथ सूत्रम्—
“ हिरण्यपाणिरघेण गार्हपत्यं नयति अघनेन सदोऽन्तराऽऽग्नीध्रं य सदध्व ता
उदीचीः ” इति ।

दक्षिणाद्रव्यस्य सोमच्युतत्वं मशस्तमित्याह—

“ एतत्ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतः सस्य राध ऐति ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

मित्रशब्दप्रयोजनमाह—

“ तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।
तुथो रुद्रोऽग्निसिति श्रुतावाहुद्रस्य पथा वेदशान्तिः स्यादतो मित्रस्येत्युच्यते ।
ऋतशब्दो नात्र यज्ञवाची किंतु सत्यवाचीत्याह—

“ ऋतस्य पथा भेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋतः सत्येनैवैना ऋतेन
विभजति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

मुख्यस्याधिनस्तुतीयिनः पादिनश्चाविजां यथोचितं विभजतीत्यर्थः ।

दक्षिणानां सदोगार्हपत्ययोर्मध्यवर्तिना यज्ञमार्गेण गमनं प्राप्तिरिति मित्याह—

“ यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीरित्याह यज्ञस्य हेताः पथा यन्ति यदक्षिणाः ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“ ब्राह्मणमघ राध्यासमित्यत्रेयाय प्रथमाय हिरण्यं ददाति द्विती-
याय तृतीयाय वा तदभावे य आर्षेयः संनिहितस्तस्मै दद्यात् ” इति ।

त्रिविधा आत्रेयाः प्रवरे पठिता अतः प्रथमाद्येत्यादिविशेषणम् ।

पाठस्तु—

ब्राह्मणमिति । अद्यास्मिन्वशादने ब्राह्मणमत्रिगोत्रोत्पन्नं राध्यासं हिरण्येन
साधयानि तेष्वध्याणीत्यर्थः । कीदृशम् । ऋषिं वेदार्थज्ञम् । आर्षेयं वेदार्थविदः
पुत्रम् । पितृमन्त्रं पिशा सम्यगनुशिष्टम् । पितृमन्त्रं पितृमत्याः सम्यगनुशिष्टायाः
पतिव्रतायाः पुत्रम् । शोभनो धातुः सर्वधातुभ्य उच्चमं हिरण्यं दक्षिणा यस्पासौ
सुधातुदक्षिणस्तादृशम् ।

ब्राह्मणादिशब्दैर्वेदशास्त्रपारं गतो विवाक्षित इति दर्शयति—

“ ब्राह्मणमघ राध्यासमृषिमार्षेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रू-
वान्तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

(दक्षिणावर्णनम्)

कल्पः—“सद एत्य वि सुवः पश्येत्पनुवक्षिते ” इति ।

एतदेवाभिमेत्य सदोऽभ्येदीति पूर्वं विहितम् ।

पाठस्तु—

वि सुवरिति । हे यजमान स्वर्गे विपश्यान्तरिक्षं च विपश्य । सवस्ववस्थि-
तैविमैः सह यतस्वानुविष्ठ ।

सुवः पश्येत्पनुवक्षिते—

“वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० १] इति ।

सदस्यैरित्यत्रया सहार्थे तृतीयया मित्रताऽभिहितेत्याह—

“यतस्व-सदस्यैरित्याह मित्रत्वाद्य” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“अस्मद्वाजा देवना गच्छतेति दीता अनुमन्य ” इति ।

पाठस्तु—

अस्मद्वाजा इति । हे दक्षिणा अस्माभिर्देवाः सत्यो देवेषु ऋत्विक्षु गच्छत ।
हे गावो मधुरक्षीरोपेताः सत्यः परलोके प्रदातारं यजमानं रूपान्तरेणाऽऽविशत ।
अस्मानमवहायापरित्यज्य देवयानेन पथेव सुकृतां मार्गेण गच्छत । गत्वा च
पुण्यकृतां स्थाने सीदत । तत्स्थानं नोऽस्मदर्थं संस्कृतं सम्यगुपभोगयोग्यतया
निष्पादितम् ।

प्रदातारमाविशतेत्यस्यार्थमाह—

“अस्मद्वाजा देवना गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतेत्याह वयमिह
प्रदातारः स्मोऽस्मानमुत्र मधुमतीरा विशतेति वाचैतदाह” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० १] इति ।

मथमती दातव्यं विधत्ते—

“हिरण्यं वदाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्या-
नुरुपात्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

तस्य प्रतिग्रहीतृसंबन्धं विधत्ते—

“अग्नीधे वदात्यभिमुखानेवर्तुन्प्रणिनाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ०
१] इति ।

अभिमुखानभिसाहितानाधानकौलवसन्ताद्युत्तन् । अथ सूत्रम्-“ हिरण्यं पूर्ण-
पात्रमुपबर्हणं सार्वसूत्रमित्यग्नीध्रे वृदाति ” इति ।

क्रत्विगन्तरे दानं विधत्ते-

“ ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै होमे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्येवाऽऽत्मान-
मेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्पयति ” [सं० का० ६५०६अ० १] इति ।

प्रसूत्या अनुज्ञानाय । होतुर्नहुमन्त्रपाठेन यज्ञात्मत्वम् । एवमुत्विगन्तरे दान-
मुत्प्रेषम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः--

“ उदुभिर्दक्षिणानां होमो दिवमतो वृतात् ।

हिरण्यमुवगृह्य रूपे दक्षिणा अभिगच्छति ॥ १ ॥

तुथो वो विश्ववेदेति भिन्द्याप्चर्मणि दक्षिणाः ।

एतत्ता निनयेद्ब्राह्म हेमाऽऽज्येयाय यच्छति ॥ २ ॥

वि तुवः सद आलोक्य सस्मदात्राऽनुमन्त्रणम् ।

सप्तविंशोऽनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

“ क्रत्विग्दानपदद्वयार्थमानत्यै वाऽग्निमः भुतेः ।

वैरूप्यान्वियमान्यैव दृष्टत्वादार्मेतैः भुतिः ॥

भुतौ च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ।

वचनोत्तेन सप्तेषु स्वामित्वान्न भुतिः कचित् ” ॥ इति ।

क्रत्विग्न्यो दक्षिणां वृदातीति प्रकृतौ भूयते । तत्किमदृष्टार्थमानत्यर्थं वेति
संशयः । भूत्या परिकीय वशीकार आगतिः । अदृष्टार्थं तत्स्यात् । अञ्जिहिर-
ण्यादीनामदृष्टार्थं त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यद्येतद्दानं भुतिः स्यात्तदा-
नीमत्याधिककर्मानुरूप्येण द्रव्यं देयम् । वैरूप्यं त्वत्र दृश्यते-स्वल्पकर्मणि त्रैधा-
तवीये सहस्रं देयम् । अधिके कर्मण्युत्प्रेषे स्वल्पं सोमचमसपात्रं दीयते । तथा
द्वादशशतादिपरिमाणभियमो मन्त्रनियमश्च भुतौ नोपपद्यते । कर्मकस्मृण्यया
न्युनाधिकभावसंभवात्तत्क्षरजकादिभुतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्माददृष्टार्थमित्यग्निमः
पक्षः प्राप्नोति । भैवम् । आनेतेर्दृष्टमयोजनत्वात् । दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थभूतावप्य-

(दक्षिणावर्णनम्)

स्ति । भूतिर्देवेति प्रयोगात् । परिमाणमन्त्रनियमावदृष्टमस्तु । इष्टस्याभावात् ।
वेत्तव्यं तु वचनबलादभ्युपगम्यते । दक्षिणाया भूतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदवाक्याद्व्य-
वगम्यते—“ दक्षितमक्षिता दक्षिणापरिकृता कतिवचो माजयेमुः ” इति ।
तस्माद्वत्विग्दानमानत्यर्थम् । एवं च सति सत्र कतिवचो यजमानत्वाद्भूतिरूप-
दक्षिणा न कपि देयेत्येतद्विचारफलं द्रष्टव्यम् ।

एवैव पुषीयपादे चिन्तितम्—

“ दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्वापि ।

सर्वेषु केषुचिद्वाऽऽद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ।

संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽग्निमः ।

वाक्यभेदाच्च तर्किन्तु मिलितेषु समुच्चयात् ॥

× प्रस्थाद्यौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।

असर्वेष्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥

संख्यौचित्येन पशवो नैतत्तस्येत्यनन्वयात् ।

एकत्वेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषा वा गाव इव वा ॥

यत्किञ्चिजियमाभावात्माषाः संनिहितत्वतः ।

माषा निराकृता गावः प्राथम्याच्चोपकारतः ।

तस्येति वाक्याद्गोमूत्रं न युक्तः प्रकृतः कतुः ।

संख्यान्तरं चोद्धिक्तौ स्याद्गवां वाक्यवामिषम् ॥ इति ।

व्योतिष्टोमे देयद्रव्याण्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते—

“ गौध्याश्वाश्वतरंश्च गर्दभध्याजाश्वावयश्च वीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च

तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ” इति । द्वादशाधिकं शतं द्वादशशतम् । तत्र संशयः—

येषां संख्या सा किं गवादि सर्वद्रव्यविषया किंवा कतिपयविषया । सर्वपक्षेऽपि

प्रतिद्रव्यमिषं संख्या, उत मिलितानाम् । तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि, संख्या

सु-तद्वचो गुणः । प्रतिमिधानं गुणावृत्तिर्न्याय्या । तस्माद्गवादिद्रव्येषु सर्वेषु प्रत्येक-

मिषं संख्येति प्रथमपक्षगते प्रथमे संख्याविकल्पे प्राप्ते ह्रमः—नैतद्युक्तं वाक्य-

× जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तु संख्यानौचित्यत इति पाठः ।

१ क. ग. घ. ङ. चेत्युक्तं स्यात् । २ स. “तराश्च गर्दभाश्च” ।

मेदप्रसङ्गात् । अतो मिलितानामिदं संख्येति द्वितीयः संख्याविकल्पोऽभ्युपग-
न्त्यस्यः । तथा सति समुच्चयवाचिनश्चशब्दा अनुगृह्यन्ते । एतदप्ययुक्तमनौचित्यात् ।
न भीहियवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्तर्गता द्वित्रादिसंख्योचिता । परिकी-
तस्यत्विजो द्वित्रैर्वीहिवीजैः प्रयोजनाभावात्प्रस्थाधिकस्वार्थादिसंख्या तत्रोचिता ।
न चैयमत्र श्रुता । तस्मान्मिलितानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो न युक्तः ।
कतिपयद्रव्यविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किं गवाद्याः षड्विधाः पशवः किंवा
दशसु गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् । तत्र पशुषु श्रूयमाणामाः संख्याया उचितत्वा-
त्पशव इति माते द्रूमः—नेतद्युक्तम् । तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्येत्यनेनै-
कवचनान्तेन षण्णां गवादिपशूनामन्वेतुमयोग्यत्वात् । एकत्वपक्षेऽपि यत्किं-
चिदेकं किंवा माषद्रव्यमुक्त गोद्रव्यम् । तत्र नियामकाभावाद्यत्किंचिदिति प्राप्तम् ।
तत्र । संनिधेर्निर्धायकत्वात् । माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति माषा
संनिहिताः । तर्हस्तु माषद्रव्यमिति चेत् न । प्रस्थादिपरिमाणसंख्यौ-
चित्येन निराकृतत्वात् । तस्माद्गोद्रव्यमिति पक्षः परिशिष्यते । प्रथमश्रुतत्वो-
पकारौ तत्र नियामकौ । अस्ति हि महानुपकारः । ऋत्विजः प्रतिग्रहीतुर्गव्यै-
राज्यक्षीरादिभिरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसिद्धेः । ननु तस्य प्रकृतस्य कतोर्द्वादश-
शतं दक्षिणेत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । न । यद्गोद्रव्यं तस्य द्वाद-
शशतमिति वाक्येन तत्प्रतीतेः । वाक्यं हि प्रकरणाद्वर्ज्यः । तस्माद्गवां
द्वादशशतमिति सिद्धान्तः । विकृतिषु यत्र गोदक्षिणायाः संख्यान्तरं श्रुतं तत्रा-
स्याः संख्याया बाधो विचारफलम् ।

तत्रैवान्यन्विचिन्तितम्—

“ गोदाने विहिते स्वेच्छा नियतिर्वाऽन्तिमेऽपि किम् ।

अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽग्निमः ।

अविभागो बहुत्वोक्तैर्बहुत्वं न विवाक्षितम् ।

विभागः स्थात्परस्वत्ससिद्धेर्लिङ्गं च दृश्यते ” इति ।

बुधोक्त एव गवां दाने संशयः । ऋत्विग्न्यो देयानामुक्तसंख्यानां गवां
विभागाविभागयोर्धजमानेच्छैव प्रयोजिका, उवात्स्यन्तरनियतिः । यदाऽपि
नियतिस्तदाऽप्यविभागो विभागो वा । तत्र नियामकस्यानुक्तत्वादिच्छेति ताव-

(समिष्टयजुर्होमः)

त्पातम् । ऋत्विग्भ्यो दाक्षिणां ददातीति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य प्रतिग्रहीतृ-
त्वादविभाग इति पक्षान्तरम् । ग्रहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वाद्बहुवचनं न विवक्षितमित्ये-
कैकः प्रतिग्रहीता । तथा सति विभागोऽवश्यं भवेति । समूहाय दत्ते सत्यैकैकस्य
स्वामित्वाभावात्परस्वत्वापादनलक्षणो दानशब्दार्थो न सिध्यति । किंच—“तुथो
वो विश्वेदेवा वि भजतु ॥” इति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते । तस्माद्विभागनियमो
राजान्तः ।

तत्रैवान्पञ्चिन्तितम्—

“स विभागः समो नो वा विशेषाश्रवणात्समः ।

वैषम्यं स्याद्यथार्थोसमेवं तत्समात्समाख्यया ॥” इति ।

पूर्वोक्तः स विभागः समः स्यात् । वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रवणात् । साम्यहेतु-
स्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात्सम
इत्येकः पक्षः । कर्मकरेषु मयासानुरूपे(ष्ये)ण भूतितारतम्यं दृष्टं तद्वदनापीति
द्वितीयः पक्षः । द्वादशाहे दीक्षाधामेवं समारूपायते—“अर्धिनो दीक्षयन्ति पा-
दिनो दीक्षयन्ति” इति । अर्धं येषामृत्विजां तेऽर्धिनः । एवं पादिनो योजनीयाः ।
तद्विशेषो याज्ञिकमुखादवगन्तव्यः । ततः श्रौतसमारूपानुरूपे(ष्ये)ण केषांचिदर्थं
केषांचित्पाद इत्यादिर्विषमो विभाग इति राजान्तः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

[अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः] ।

धाता रातिः संचितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्नि-
धिपतिर्नो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजयां स-
रराणो यजमानाय ब्रविणं वधातु । समिन्द्र
णो मनसा नेषि गोभिः स-सूरिभिर्मघवन्तस-
स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवा-

ना* सुमत्या यज्ञियाताम् । सं वर्चसा पयसा
 सं तनुभिरगन्महि मनसा स* शिबेन । त्वष्टा
 नो अत्र वरिवः कृणोतु (१) अनु माह
 तनुवो यद्विलिष्टम् । यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे
 अस्मिन्ने होतारमवृणीमहीह । ऋधमयाहुध-
 गुताशमिष्टाः प्रजानन्यन्नमुप याहि विद्वाज ।
 स्वगत वो देवाः सद्यन्तमकर्म य अजन्म सध-
 नेदं जुषाणाः । जज्ञिवा*सः पपिवा*सश्च
 विध्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि । यानाऽयह
 उक्षतो देव देवान्ताम् (२) प्रेरय स्वे अग्ने
 सधस्त्ये । वहमाना भरमाणा हवी*श्चि वसू
 धर्म विषमा लिङ्गानु । यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञ-
 पतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहैप ते यज्ञो
 यज्ञपते सहस्रं कवाकः सुवीरः स्वाहा देवा
 गातुर्विदो गातुं वित्वा गातुर्मित मनसस्पत
 इमं नो देव देवेषु यज्ञ* स्वाहा वाचि स्वाहा
 वाते धाः (३) ॥

(कृणोतु तानष्टारित्वारिश्वाज) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 चतुर्थमपाठके चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थमपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः) ।

सप्तविंशोऽनुवाके दक्षिणा निरूपिता । अष्टाविंशे समिष्टयजुर्होमो निरूप्यते ।

कल्पः—“ जुहुवां नवगृहीतं गृहीत्वा धाता रातिरित्यन्तर्वेद्युर्ध्वं स्तिष्ठन्संवत्स-
 मस्यो नम समिष्टयजुषि जुहोति ” इति ।

(समिष्टयजुर्होमः)

तत्र षड्दक्षवस्त्रीणि यजूंषि जुहोति ।

पदसु ग्रथमा तावदेवं पठिषा—

धातेति । धाता सविता प्रजापतिरग्निस्त्वष्टा विष्णुश्चेते षड्देवा नोऽस्माक-
मिदं हविर्जुषन्ताम् । कीदृशो धाता । रातिर्दानशीलः । कीदृशः प्रजापतिः ।
निधियतिः, महाशङ्खस्त्वर्वादिनामकानां नवानां निधीनां पालयिता । सोऽयं देव-
गणो यजमानसंबन्धिन्या प्रजया संरराण्यः सम्यग्रममाणस्तथा यजमानार्थं द्रविणं
दद्यात् शोधयत् ।

अथ द्वितीया—

समिन्द्रेति । हे इन्द्र त्वमनुग्रहयुक्तेन मनसा मोऽस्मान्गोभिः संनेषि संयो-
जय । सूरिभिर्विद्वद्भिर्होतृप्रमुखैः संयोजय । हे मन्त्रवन्स्वस्त्या क्षेमेण संयोजय ।
ब्रह्मणा वेदेनार्थज्ञानसहितेन देवकृतं देवार्थं कर्म यदस्ति तेन संयोजय । यज्ञ-
संबन्धिनः देवानां सुमत्याऽनुग्रहबुद्ध्या संयोजय ।

अथ तृतीया—

सं वर्चसेति । वयं देवतानुग्रहबलाद्वर्चसा वडेन तं जेतुं च पयसा क्षीरा-
दिना समगन्वाहि संगताः स्मः । तनूभिः शरीरैः शोभनैः संगताः । शिवेन भक्षा-
लुना मनसा संगताः । त्वष्टा देवो नोऽस्माकमस्मिन्कर्मणि वरिवो वरणीयं
घनं कृणोतु करोतु । किंच तनुवः शरीराणि अनुमार्ष्टुं शोधयत् । यद्विलिप्तं
पापं तदप्यनुमार्ष्टुं ।

अथ चतुर्थी—

यद्यथेति । हेऽग्ने यद्यस्मात्कारणादथास्मिन्दिन इह देवयजनदेशोऽस्मिन्वक्षे
मयति प्रवर्तमाने सति त्वां होतारं होमनिष्पादकमवूर्णमिह तस्मात्कारणादथक्त्स-
मृद्धं यथा भवति तथाऽप्यादयाक्षीः । उतापि च त्वमृद्धकः सृष्टं प्रजानजशमिष्टा
अस्मद्विद्वत्तान्निष्कर्षीः । अतस्त्वं विद्वानस्मद्भाकिं ज्ञानजिह्वं यज्ञमुपयाहि
प्राप्नुहि ।

अथ पञ्चमी—

स्वमा व इति । हे देवा ये यूयं जुषाणाः पीयमाणा इवं सवना इमानि
प्रीणि सवनानि आजग्माऽऽगतास्तेषां वः सदनं स्थानं स्वगा स्वाधीनमकर्म वयमका-
र्मा किञ्चे ते सर्वे यूयं जक्षिषामः सवनीयपुण्ड्राद्यान्मक्षिष्वन्नः पविर्वासः

सोमं पीतवन्द्यम् । हे वसवो निवासहेतवो यूयमस्मे अस्मासु वसूनि धनानि
धत्त स्थापयत ।

अथ पृथी-

यानावह इति । हेऽग्ने देवोऽगतो हवींषि कामयमानान्धान्देवानावहो वर्ण-
व्यत्ययादाहव आहूतवानसि, तान्देवान्स्वे स्वकीये सवस्थे सहनिवासस्थाने
मेरय । हे देवा हवींषि वहमाना रथादिभिर्नयन्तो भरमाणाः पोषयन्तो वसुं
जगन्निवासहेतुं धर्ममादित्यमातिष्ठताऽऽगच्छत । अन्वन्न्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ।

अथ त्रयाणां यजुषां मध्ये प्रथमं यजुः-

यज्ञेति । हे यज्ञ त्वं स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फलप्रदानार्थं
यज्ञपतिं यजमानं गच्छ । त्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां धीनि स्वकारणभूतां वायोः क्रिया-
शक्तिं गच्छ । स्वाहा हुतमस्तु ।

अथ द्वितीयम्-

एष त इति । हे यज्ञपते यज्ञस्वामिन्नेषोऽनुष्ठीयमानस्ते यज्ञः सूक्तवाकैः
स्तोत्रैः सहिदः, शोभना कीराः कर्मकुशला क्रतिवो यस्यासौ सुधीरः । तव
इदमाज्यं त्वया स्वाहा हुतमस्तु ।

अथ तृतीयम्-

देवा इति । हे गातुविदो मार्गज्ञा देवा गातुं वित्वा भवदागममार्गं ज्ञात्वा
यज्ञे समाप्ते सति गातुमित पुनस्तमेव मार्गं गच्छत । हे मनसस्वते देव परमेश्वर
नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु हविर्मुक्षु स्वाहा प्रथमं स्थापय । ततो वाचि मन्त्ररूपा-
या वाग्देवतायां स्थापय । ततो वाते क्रियाप्रवर्तके देवे वाः स्थापय ।

यथोक्तमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते-

“ समिष्टयजुश्चि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै यज्ञस्य कूरं यदिच्छिष्टं यद-
त्येति यन्नात्येति यदतिकरोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

सम्यग्यजनं समिष्टं युज्यन्ते मयुज्यन्त इति धाता रातिरित्यादयो मन्त्रा
यजूंषि । समिष्टार्थानि यजूंष्युच्चार्याऽऽज्यं जुहुयात् । तच्च यज्ञस्य सम्यगनुष्ठित्यै
संपद्यते । क्रूरादिदोषाणां होमेन समाहितत्वात् । कूरं पशुर्हस्तादि । विच्छिष्टं

(समिष्टयजुर्होमः)

विहितस्य दक्षिणादिद्वयस्याल्पीभावः । अत्ययानत्ययौ कालकृतौ । तथा हि—
पाशुकानां प्रयाजानां चोदकवशेन हविरासादनादूर्ध्वमनुष्ठानं प्राप्तं तत्तु तिष्ठन्तं
पशुं प्रयजन्तीति वचनेन पशुविशसनात्प्रागपलुष्टं, तदनादृत्य चोदकवशेनैवानु-
ष्ठानमशास्त्रीयः कालात्ययः । तथा तृतीयसवनोपक्रमे सवनीयपशोरङ्गप्रचारा-
नन्तरमेवानुयाजाश्चोदकवशेन प्राप्तास्ते त्वग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति वच-
नेन तृतीयसवनस्य समाप्तिकाल उत्कृष्टाः, तदनादृत्योपक्रम एव तदनुष्ठानम-
शास्त्रीयः काला[न]त्ययः । अपवर्हिषः प्रयाजान्यजतीति वचनेनावभूथे^१ वर्हि-
र्नामकश्चतुर्थप्रयाजो निषिद्धः । तन्निषेधमतिक्रम्य तस्यानुष्ठानमतिक्रमणम् ।
विहितस्य कस्यचिदङ्गस्य विस्मृतिरकरणम् । अपिशब्दः क्रूरादीनां समुच्च-
यार्थः । तैश्च क्रूरादिकं तैरेव होमैः प्रीणाति समादधाति ।

आहुतिसंख्यां विधत्ते—

“ नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः संमितो यावानेव यज्ञस्तं
प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

प्राणास्तदाधारच्छिदाणि ।

नवसु मन्त्रेषु ऋग्यजुषोरवान्तरसंख्यां विधत्ते—

“ षड्ऋग्विद्याणि जुहोति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति त्रीणि यजूंषि
त्रय इमे लोका इमानेव लोकान्प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

यज्ञस्य यजमानप्राप्तिः स्वकारणप्राप्तिश्च मन्त्रपाठादेव संपद्यत इत्याह—

“ यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योनिं
गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

सुवीरशब्देन वीर्यप्राप्तिः सूच्यत इत्याह—

“ एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं
दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

देवा गातुविद इत्येतन्मन्त्रप्रशंसार्थमारूपायिकामाह—

“ वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पमच्छ यत्सृजयान्वहुयाजिनोऽधी-
यणो यज्ञे यज्ञं मय्यतिष्ठिषा ३ यज्ञपता ३विति स होवाच यज्ञपताविति सत्याद्वै
सृजयथाः परा बभूवुरिति होवाच यज्ञं वाच यज्ञः मतिष्ठाप्य आसीद्यजमान-

स्यापराभावायेति देवा मातुर्विदो मातुं विस्वा मातुमित्याह यज्ञ एव यज्ञं यति
 प्रापयति यजमानस्यापराभावाय ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० २] इति ।

वसिष्ठमोत्रोत्पन्नः सत्त्वहवस्य पुत्रो देवभागनामाने मुनिं प्रपच्छ, वेदां सुख-
 याख्यदेशस्थान्बहुविधसोमयागानुष्ठायिनो याजितवानसि तदा किं यज्ञं स्वाहि-
 त्येवं यज्ञलिङ्गके देवा मातुर्विद इत्येतस्मिन्मन्त्रे यज्ञं सविष्ठयजुर्होमं सयापितवान-
 सि, उत यज्ञपतिं गच्छेत्येवं यज्ञपतिलिङ्गके यज्ञं यज्ञं गच्छेत्येतस्मिन्मन्त्र-
 इति । तत्र द्वितीयपक्षे सति यस्मात्सत्याद्यज्ञात्पराभवंस्तस्मात्प्रथमपक्ष एवीपा-
 देय इत्युत्तरम् ।

अत्र विविधोपसंग्रहः-

“ मातानुवाके सर्वस्मिन्समिष्टाख्ययजूषि हि ।

कचः पठाद्याः शेषाणि यजूष्येतैर्जुहोति हि ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छठमयजुर्वे-

दीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

ष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

उरु५ हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्था-
 मन्वेत॒षा उ॑ । अपदे॒ पादा॒ प्रतिघात॑वेऽक॒हता-
 प॒व॒क्ता हृद॑याविधंश्रित् । शतं ते॒ राजन्मि॒षजः
 सह॒स्रमु॒र्वी ग॒म्भीरा॒ मुम॑तिष्ठे॒ अस्तु॑ । वाघ॑स्व
 द्वेषो॒ निर्ऋ॑तिं प॒राचैः॒ कृतं॑ चि॒देनः॒ प्र मुमु॑-
 ग॒भ्यस्मत् । अ॒भिष्ठि॑तो वरुण॒स्थ पा॒शोऽमेर॑-
 नीक॒मप॒ आ वि॑वेश । अपी॑ नपात्प्रति॒रक्ष॑च-
 सु॒र्यं दमे॑दमे (१) समि॒धं य॒क्ष्यमे॑ । प्रति॑ ते
 जि॒ह्वा घु॒तमु॒च्चर॑ण्येत्समु॒द्रे ते॒ हृद॑यम॒प्स्वन्तः॑ ।

(अथभूषाभिधानम्)

सं त्वा विज्ञत्त्वोषधीरुताऽऽपो यज्ञस्य त्वा
यज्ञपते हविभिः । सुक्तवाके नमोवाके विधि-
मावभूय निचरुक्कण निचेरुरसि निचरुक्कणाव
देवेदेवकृतमेनोऽयाव मत्यैर्मत्यकृतमुरोरा नो
देव रिचरुपाहि सुमित्रा न आप ओषधयः(२)
सप्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्थाम्बेष्टि य
च धयं द्विष्यो देवीराप एष वो गर्भस्तं वः
सुप्रोतः सुभूतमकर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतात्म-
तियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य
पाश एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि
तेजो मयि धेसुषो अन्वचारिषः एसेन सम-
सुक्रमहि । पयस्वाः अम आऽगर्मं तं मा सः
सुज वधस्ता ॥ [३]

(दमेदम ओषधय आ वद्व) ।

इति छण्णवजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थम-
पाठके पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४५ ॥ [३९]

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थमपाठके एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

अष्टाविंशोऽनुवाके समिष्टयजुर्होमोऽभिहितः । एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकेऽवभृथो
वर्ण्यते ।

कथः—“ उरुः हि राजा वरुणश्चकारेति वेद्या अभिप्रयान्तो वदन्ति आत्वा-
साक्षा = इति ।

पाठस्तु—

उरुः हीति । उरुष्वोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय सूर्यस्याभिववै,
अनुक्रमेण गन्तुमर्हन्ति निराशब्देऽन्तरिक्ष उरुं पन्थां विस्तीर्णं मार्गं पस्माच्चकार

तस्मादस्माकमपि पादा प्रतिधातवे पादं प्रक्षेप्तुं मार्गमकः करोतु । उतापि च यः
 शत्रुरपवका निन्दको यश्च हृदयाविधो हृदयोपलक्षितं शरीरं ताडयति, चिच्छन्दः
 समुच्चये, सोऽपि प्रतिबन्धमकृत्वा मार्गं करोत्यित्यर्थः ।

कल्पः—“ शतं ते राजन्मिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति ” इति ।

पाठस्तु—

शतं त इति । हे राजन्वरुण तव शतसहस्रसंख्याका मिषजोऽस्मदुपश्रव-
 निवारकाः सन्ति । तस्मादस्मासु तव सुमतिरनुग्रहबुद्धिरस्तु । कीदृशी । उर्वी
 विपुला सार्वकालिकीत्यर्थः । गम्भीराऽऽदरयुक्तेत्यर्थः । द्वेषो द्वेषिणो बाधस्व ।
 निर्कर्त्ति यज्ञविधातिनीं पराचैः कुरु तिरस्कुर्वित्यर्थः । अस्माभिः कृतमपि पापम-
 स्मत्तः प्रमोचय ।

अभिष्टित इति । कल्पः—“ अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तर्माभिति-
 ष्ठेने(ति) ” इति ।

जलमध्यवर्ती सूक्ष्मतन्वाकारो बन्धनहेतुर्जीवविशेषो वरुणस्य पाशः । सोऽ-
 यमभिष्टितः पादाक्रमणेन तिरस्कृतः ।

कल्पः—“ अग्नेरनीकमथ आ विवेशेति सुच्यमाधारयति ■ इति ।

पाठस्तु—

अग्नेरिति । अग्नेरनीकं मुखमप्सु प्रविष्टम् । हेऽपां नपादेतच्चापकाये दमे-
 दमे तत्तद्गृहेऽसूर्यमसूरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्प्रतिनिवर्त्य यज्ञं पालयन्समिधं
 समिधनसाधनं घृतं यक्षि संगतं कुरु । ते तव जिह्वा घृतं यत्सुच्यरण्येदुद्युक्ता
 भवतु ।

उक्तं हि राजेत्यादिमन्त्रान्ब्याचिख्यासुः पाचीनमनुष्ठानं विधत्ते—

“ अवभृथयजूंषि जुहोति यदेवार्धाचीन्मेकहायनादेनः करोति तदेव तैरथ
 यजते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अवभृथाख्यं कर्म कर्तुमुदकसर्गापं जिगमिषुराभुर्दा इत्यादीनि यजूंषि जुहुयात् ।
 तथा च सूत्रम्—“ आद्युर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमैवेष्यञ्जुहुयादवभृथ
 निचङ्कुणेति थ, नमो रुद्राय वास्तोष्पतये, आग्ने विद्भवणे, उद्याने यत्परायणे,

१ स. “न्ति । अस्मा” । २ स. “की । ग” । ३ स. “राचैस्तिर” । ४ स. “मधिति” ।

५ क. “इन्ति” इ” । ६ स. “वर्तिसू” । ७ स. “त्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहु” ।

(अवभृथभिधानम्)

आवर्तने विवर्तने, यो गोपायति त२ हुवे = इति । इतः पूर्वमेकस्मिन्संवत्सरे य-
त्कृतं पापं तदेव तैरवयजते विनाशयति ।

अवभृथमुद्दिश्योदकसमीपे गमनं विधत्ते—

“अपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अर्षां प्राप्त्या तदभिमानिनं वरुणं साक्षादव्यवधानेनैवावयजते पूजयति ।

प्रस्तोषुः सामान्नुयानं विधत्ते—

“वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञ२ रक्षा३सि जिघा३सन्ति साम्ना प्रस्तोताऽन्ववैति
साम वै रक्षोहा रक्षंसामपहत्यै” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

त्रित्वसंख्यां विधत्ते—

“विनिधनमुपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षा३स्यपहन्ति”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

सर्वेषां निधनोच्चारणं विधत्ते—

“पुरुषःपुरुषो निधनमुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी रक्षंसामपहत्यै” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

रक्षस्वी सर्वेषां प्रत्येकं बाधकं रक्षोऽस्तीत्यर्थः । अथ सूत्रम्—“सर्वे सपत्नी-
काणिः साम्नो निधनमुपयन्त्वर्धाध्वे द्वितीयं प्राप्य तृतीयम्” इति ।

मन्त्रोक्तो मार्गविस्ता(स्त)रः पादप्रतिष्ठार्थं इत्याह—

“उरु२ हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ३] इति ।

भिषकशब्देन यजमानस्य पापोपद्रवपरिहारः सूच्यत इत्याह—

“शतं ते राजन्भिषजः सहकामित्याह भेषजमेवास्मै करोति” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

मन्त्रेणैव वरुणपाशः परिहिष्यत इत्याह—

“अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि विष्ठति” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

(अवभृथभिधानम्)

समुद्र इति । बौधायनः—“अथाप्सु सूचं प्रतिष्ठापयति समुद्रे ते हृदय-
मप्स्वन्तरित्यधैनामद्भिः पूरयति सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽप इत्यप्स्वेवापो जु-
होति यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः सूक्तवाके नमोवाके विभेमोति” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्वतामाह—“ऋजीषस्य सूचं पूरयित्वाऽप्सूपधारयति समुद्रे
ते हृदयमप्स्वन्तरिति ततो यो बिन्दुरूपप्लवते तमुपस्पृशेत् = इति ।

हे जुहु ते हृदयं विच्छं समुद्रसमास्त्वप्स्वन्तर्मध्ये प्रतिविष्ठतु । ऋजीषरूपा
ओषधयस्त्वां सम्पक्मविशन्तु । अपि चाऽऽपो विशन्तु । अथवा वरुणं
संबोध्य व्याख्येयम् । “इदं द्यावापृथिवी” इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः ।
“नमो वाचे या चोदिता” इत्यादिको मन्त्रो नमोवाकः । हे यज्ञपते यजमान
त्वदीयैर्हविर्भिर्देवताः संतर्प्य त्वां सूक्तवाकनमोवाकद्वयोक्तफले विधेम स्थापयामः ।

अवभृथेति । बौधायनः—अथैतमवभृथं संकिरन्ति यार्किच सोमलिप्तं भव-
त्यवभृथ निचङ्कुण निचेरुरसि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽप्याहव मर्त्यैर्मर्त्यं-
कृतपुरोरा नो देव रिषस्याहीति” इति ।

आपस्तम्बस्तु—आयुर्दा अग्ने नमो रुद्राय वास्तोष्पतय इत्येताभ्यां मन्वाभ्यां
सहैतं मन्त्रं होमे विनियुक्तवान् । तच्च पूर्वमुदाहृतम् । हेऽवभृथाभिमानिन्वरुण
× निचङ्कुण राक्षसभर्त्सनार्थं नितरां ध्वनिं कारितवानसि । निचेरुरसि अस्म-
प्रक्षार्थं निगूढत्वेन चरणशीलोऽसि । हे निचङ्कुणास्माभिर्देवेषु कृतमेनोऽपराधं
पैर्देवैः सह त्वमवायाद्विनाशय । मर्त्येषु कस्मिन् कृतं तस्मैर्मर्त्यैः सहावापाह-
विनाशय । हे देवोरोरभिकाप्रियो देवमर्त्यकृतहिंसनान्नोऽस्मान्ना समन्तात्पाहि ।

पाठक्रममनादृत्यैतन्मन्त्रमादौ व्याचष्टे—

“अवभृथ निचङ्कुणेत्याह यथोदितमेव वरुणमव यजते” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

निचेरुनिचङ्कुणादिशब्दोदितं वरुणमवयजत उपचरति । धातूनामनेकार्थ-
त्वाद्यथोचितं व्याख्येयम् ।

वरुणसंबोधनपक्षमाश्रित्य व्याचष्टे—

“समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरित्याह समुद्रे सन्तर्वरुणः” [सं० का० ६ प्र०
६ अ० ३] इति ।

× विभक्तिलोपइत्यान्दसो ज्ञेयः ।

संशब्देन यजमानस्याङ्गिरोषधीर्मध्य समृद्धिः सूच्यत इत्याह—

“सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽय इत्याहाङ्गिरेवैनोषधीमिः सम्यञ्चं दधाति”
[सं० का० ६ फा० ६ अ० ३] इति ।

सुमित्रा इति । बौधायनः—“अध्याञ्जलिनाऽय उपसंगृह्य सुमित्रा न आप ओषधयः सन्निवति वां दिशं विरुक्षति यस्यां दिश्यस्य द्वेषो भवति दुर्मित्रास्त-
स्यै भूवासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं दिष्य इति ” इति ।

आपस्तम्बस्यैक एव मन्त्रः—“सुमित्रा न आप ओषधय इत्ययः भगाह” इति ।
स्पष्टो मन्त्रार्थः ।

कल्पः—“देवीराप इत्येवमुक्तं यजमानोऽभिषिन्ध्य ” इति ।

पाठस्तु—

देवीराप इति । हे आपो देव्य एष वरुणो युष्माकं गर्भयन्तस्वस्थितोजो
वो युष्माकं परितोषाय तं वरुणं हविषा सुमीतं सुभृतं सुष्टु पुष्टं चाकर्म वयं
कृतवन्तः । स वरुणो नोऽस्मान्सुकृतः सन्धगनुष्ठातृन्बवीतु ।

स्पर्धार्थत्वात्सुमित्रा न इति मन्त्रमुपेक्ष्य देवीराप इत्यस्य स्पर्धार्थतामाह—

“देवीराप एष वो गर्भं इत्याह यश्चायजुरेषैतत् ” [सं० का० ६ प० ६
अ० ३] इति ।

अजीषस्याप्तु प्रहारेण्येद्वताणां मिन्दूनां भक्षणाभक्षणयोर्वोक्तत्वात्तस्यो-
रायोपस्पष्टं विधत्ते—

“पशवो वै सोमो यद्भिन्दूनां भक्षयेत्पशुमान्स्वाङ्गरुणस्त्वेनं गृहीयादप्य
भक्षयेदपशुः स्यान्नैनं वरुणो गृहीयादुपस्पृश्यमेव पशुमान्भक्ति नैनं वरुणो गृह्णा-
ति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

सोमस्य पशुमाभिसाधनत्वात्पशुत्वम् । भिद्यन्त इति मिन्दवो जलकम्पाः ।
वरुणग्रहणं नाम महोदशरूपरोगोत्पत्तिः ।

प्रतियुत इति । कल्पः—“अध्यापामन्त्रं प्रतियौति प्रतियुतो वरुणस्य पाशः
प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति ” इति ।

बन्धनस्य हेतुर्वरुणस्य पाशः प्रतियुतः पृथक्कृतः । प्रत्यस्तो विनाशितः ।

मन्त्रस्यार्थस्तथैव फलतीत्याह—

(अथसूत्राधिष्ठानम्)

“ मतिर्युतो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशदेव निर्गुण्यते ” [सं० का० ६ म० ६ अ० ३] इति ।

जलाभिर्गत्स्य पुनस्तज्जलमदृष्ट्वैव देवयजन्देशे गन्तव्यमिति विधत्ते—

“अमतीक्ष्मा यन्ति वरुणस्थान्तर्हित्यै” [सं० का० ६ म० ६ अ० ३] इति ।

अन्तर्हितिरदर्शनम् ।

कल्पः—“एधोऽस्मेधिषीमहीत्याहवनीये समिध आचामापो अन्वचारिषमित्यु-
पविष्ठन्ते ” इति ।

पठस्तु—

एधोऽसीति । हे समिधेधोऽसि वृद्धिहेतुरसि । अतो वधमेधिषीमहि अग्नि-
वृद्धिं प्राप्ताः । अयमाद्यो मन्त्रः । समित्समिन्धनसाधनमसीति द्वितीयः । तेजः
कान्तिसाधनमसि । कान्तिं मयि धेहि स्थापयेति तृतीयः । एतैस्त्रिभिः समिध
आदध्यात् । अपोऽनु जलमनुपाप्माचारिषमयभुधकर्मानुष्ठितवानस्मि । रसेन फ-
लेन समसूक्ष्महि संगतोऽस्मि । हेऽग्ने पयस्वानक्षीरादिसमृद्धियुक्त आगममिहाऽऽग-
तोऽस्मि । तं मा वर्धस्ता वलेन संयोजय ।

सामिदाधानेन वह्निः पूज्यत इत्याह—

“ एधोऽस्मेधिषीमहीत्याह समिधैवार्मि नमस्त्यज उपावन्ति ” [सं० का० ६ म० ६ अ० ३] इति ।

नमस्त्यजः पूज्यन्तः ।

मयि धेहीत्यस्याभिप्रायमाह—

“ तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज एवाऽऽत्मन्वन्ते ” [सं० का० ६ म० ६ अ० ३] इति ।

अवशिष्टः स्पष्टत्वादुपेक्षितः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ उरुं वदन्ति गच्छन्तः सर्वेऽप्यवमुथं मति ।

शतं दृष्ट्वा जले जप्यमभ्याक्रामति तज्जलम् ॥ १ ॥

अग्नेः सुचाऽऽधारयेत्तु समृज्जीवं जलं क्षिपेत् ।

अवेति गमने होमः सुमित्रा अवगाहनम् ॥ २ ॥

देवीरित्याभिमन्याथ प्रत्युद्गच्छति तज्जलात् ।

एवः समितेज एतैर्होम आहवनीयके ॥

अपो अग्निरुपस्थानमिति मन्त्रास्तयोदश ॥ ३ ॥ इति ।

यद्यप्येतावता सौमिकमन्त्रकाण्डे तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं च समार्थं तथाऽपि सन्ति ब्राह्मणशेषा अष्टावनुवाकास्ते त्वत्रैव विमिश्रन्ते । तेष्वनुवाकेषु क्रमेणैवेऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते—यूपैकादशिनी पथेकादशिनी पात्नीवतः पशुः सौम्यचर्वा-
दिरतिग्राह्योऽश्वोऽश्वः षोडशी चेति । तत्र समनन्तरानुवाकप्रतिपाद्या यूपै-
कादशिन्येकयूपेन सह विकल्पिता । तथा चान्यत्र श्रूयते—“एकयूपो वैका-
दशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य ” इति ।

अग्निष्टोमे यः सवनीयः पशुस्तेन सहोपरितनानुवाके वक्ष्यमाणा ऐकादशिनाः
पशवो विकल्पिताः । तथा च सूत्रम्—“ऋतुपशव ऐकादशिनाथं विकल्पन्ते ”
इति ।

तत्रैकादशिनपथ्यां यूपैकादशिनी, तां विधत्ते—

“स्थेन वेविमुद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीते मूर्धं मिनोति विवृतमेव वज्रं
संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै ” [सं० का० = ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

भूमेरुपरितनमभ्यमपहन्तुं वेदिस्थानमुद्धन्यात् । तस्मिन्स्थाने वेदिरकयूप-
पक्षे पदैर्विमित्तौ । तथा च पूर्वमुदाहृतम्—“विंशत्यदानि पथात्तिरब्धी ” इत्यादि ।
एकादशिनीपक्षे त्ववकाशस्य पर्याप्तये रथाक्षेण वेदिर्मातव्या । तथा च सूत्रम्—
“यत्प्रान्नेदिसंमानात्तत्कृत्वा दशरथाक्षमेकादशोपरां रज्जुं मीत्वा ” इति ।
उपरशब्देन प्रादेशपरिमिता यूपावटदेशा विवक्षिताः । द्वयोर्द्वयोरवटदेशयोर्मध्य-
देशो रथाक्षेण परिमितस्तादृश्या वेदेर्दक्षिणांसमारभ्योत्तरांसपर्यन्तेषु पङ्क्तिरू-
पेणावस्थितेष्वेकादशस्ववटेषु यूपानुच्छेद्येत् । यूपमिति जातावेकवचनम् । स्थ-
रथाक्षयूपास्त्रयो वज्रस्य भागाः । तथा चाऽऽज्ज्ञातम्—“इन्द्रो वृषाय वज्रं
माहरत्स त्रैधा व्यभवत्स्वस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ” इति । तेषां
प्रधानामत्र मंडनाद्वज्रवृत्तसंप्रघाते । स्तृत्यै हिंसायै ।

यूपावटस्यार्धं वेद्यामर्धं वहिष्येत्येवं तद्वेशं विधत्ते—

(यूपैकादशिन्यभिधानम्)

यदन्तर्वेदि मिनुयादेवलोकमभि जपेद्यद्वाहिर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संवौ
मिनोत्पुमयोर्लोकयोरभिजित्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

अन्तः समीपदेशः । वेदिभ्यान्तश्च वेद्यन्तं तत्संघावुच्छ्रयेत् ।

उच्छ्रये काश्चित्काम्याभिव्यक्तान्विधत्ते—

“ उपरसंमितां मिनुयात्पितृलोककामस्य रश्नसंमितां मनुष्यलोककामस्य
चषालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्तसमान्प्रतिष्ठाकामस्य ये यथो मध्यमास्तान्त-
मान्यशुकामस्य ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

वक्ष्यमाणरहितानि यूपमूलानि उपराणि तैरेकादशिनी संमिता सदृशी । एक-
स्योपरस्य यावानायामस्तावानेवेतरेषां दशानामित्यर्थः । रश्नादेशस्थौल्येन
समाना रश्नसंमिता । चषालविस्तारेण समाना चषालसंमिता । अत एव सूत्र-
कारेणोक्तम्—“ आयामत उपराणि समानि स्मृतिर्यको मध्यानि रश्नाभ्य
प्रथिन्नश्चषालानि ” इति । सर्वानुपररश्नादेशचषालविस्तारान् । एकादशसु
षष्ठो मध्यमस्तत्पार्श्ववर्तिनौ द्वौ तेषां चषाणामेवोपरादिसाम्यमियमो भेदतरेषाम् ।
तथा च सति पशुप्राप्तिः ।

तामेव पशुप्राप्तिं दर्शयति—

“ एतान्वा अनु पशव उप विष्टन्ते पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ४] इति ।

एतान्तमानान् यजमानं पशवः प्राप्नुवन्ति ।

भिष्योऽतिरिक्तेष्वष्टास्वन्योन्यस्पर्शं विधत्ते—

“ व्यतिषजेदितरान्प्रजयैवैनं पशुभिर्द्व्यदिवजति ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ४] इति ।

यूपैकादशिन्याः कामनाभेदेन दक्षिणदेशप्रवणत्वं निन्दित्वोत्तरदेशप्रवणत्वं
विधत्ते—

“ यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठ-
मथ हसीयाः समेषा वै गर्तमिद्यस्यैवं मिनोति ताजकम मीयते दक्षिणार्धं
वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गकामस्याथ हसीयाः समाक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

गर्तशब्देन दक्षिणदेशनिम्नप्रमाणं विवक्षितम् । गर्तवन्धीयन्ते यूपा अस्या-

(यूपैकादसिन्याभिधानम्)

मेकादशिन्यामिति गर्वमिच्छादृष्टिमुच्छेत् । अग्निष्ठनामको यो मध्यमो दूपस्त-
स्मादुत्तमार्थे स्थितं यूपपञ्चकं वर्षिष्ठमयुजतम् । दक्षिणार्थे स्थितं पञ्चकं हस्ती-
यातं ह्रस्वम् । ईदमेकादशिनी गर्तयित्तस्यामुच्छ्रितायां तदानीमेव ध्रियते ।
स्वगार्थमुक्तवैपरीत्यं कर्थात् । आक्रम्यत आरुहते स्वर्गोऽनेन सेतुनेत्याक्रमणः ।

भौतिकशास्त्रेण रसायनद्वयं विधत्ते—

“यदेकस्मिन्पूरे द्वे रक्षणे परिव्ययति तस्मादेको द्वे आप्ते विन्दते यच्चै-
काश्च रक्षणा द्वयोरूपयोः परिव्ययति तस्माच्चैका द्वौ पथौ विन्दते ” [सं० भा०
६ अ० ३ अ० ४] इति ।

अथ सुप्रसू-“अभिष्टं द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीय ” इति ।

इष्टान्नाह्वयस्थान्तमोर्ध्वं प्रवेष्टनं च कामनभिदेन विधत्ते—

“यं काश्यपेयं स्वस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत्कुर्यात्वास्थ जायते
यं काश्यपेयं पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य न वेष्टयेत्पुमानेवास्थ जायते ” [सं०
क्रा० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

अन्तयोः समीप उपान्ते । अन्येन सहितमान्तं रशनाद्वयभाष्यम् ।

एकादशभ्योऽतिरिक्तमुपशयाख्यं यपं विधत्ते—

“ असुरा वै देवान्दक्षिणत उपानयन्तान्देवा उपशयेनैवापानुन्त सङ्पश-
वस्थोपशयत्वं यदक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुच्यै ” [सं० का० ६
प० ६ अ० ४] इति ।

पुरा कदाचिदसुरा देवान्स्ववशान्कृत्वाऽशिष्टाँदूषादक्षिणभागे समानयन् । तान-
सुरान्देवा उपशयेनैकादशिनितृतीये शयानेन युपेनापानुदन्त । सर्षपशयनादुपश-
यनाम संवन्नम् । उपशय उपशेते शयानत्वेन पातयेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—

“उपशयं ह्यभ्यां परिवीथाम्नेन दक्षिणं यूपं निदधरति” इति ।

दृष्ट्यं पशुत्वेन निर्दिशेदिति विधत्ते--

“ सर्वे वा अन्ये युषाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्तस्य यजमानः पशुर्यज्ञ
निर्दिशेद्वर्तिमान्छेद्यजमानोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेद्य द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तमस्मै
पशुं निर्दिशति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

पैषा ० ४ अनु० ४ ५-३९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

५५६

(एवेकादशिन्यामिधानम्)

अभिष्ठादथ एकादश यूषा दक्ष्यमाणैरग्नेयादिपशुभिरुच्येताः । उपसृज्ये तु य-
श्वन्तराभावाद्यजमानस्याऽऽर्तिमाग्निर्द्वैष्यं निर्दिश्य तद्धारयेत् ।

द्वेष्यामावे मूषकं निर्दिशेदिति विधत्ते—

“यदि न द्विष्यादास्तुस्ते पशुरिति वृक्षपात्र आम्न्यान्पशून्निहन्ति नाऽऽरण्या-
न्” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

विहितामेकादशिनीं यशंसति—

“प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्वाद्येन व्याध्व्यत स एतामेकादशिनीमपश्य-
त्तया वै सोऽन्वाद्यमवारुन्व यदश यूषा भवन्ति दद्याक्षरा विग्रहर्ष विराह्विरा-
जैवान्वाद्यमव रुन्धे य एकादशः स्तन एवास्यै स दुह एवैनां तेन ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

दशयुधानां विराहृत्पत्वेन धेनुत्वादेकादशो यूषः स्तनो भवति ।

पात्नीवितारुयं त्रयोदशं यूषं विधत्ते—

“वज्रो वा एषा सं गीयते यदेकादशिनीं सेधरा पुरस्तादवस्थाप्य सं-
मर्दितोर्यत्पात्नीवर्तं मिमोति यज्ञस्य प्रत्युत्तम्यै सयत्वाय ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

सैकदशिनी वज्ररूपा सती पुरस्तादवस्थाप्य प्रत्यगवस्थितं यज्ञं संमर्दितुनीं-
धरा भवति । मर्दितस्य पुनः समाधानं प्रत्युत्तम्यैः । सजो बन्धः य विज्यमान
इत्यस्मात्प्रतोरुत्पन्नत्वात् । सयत्वाय दृढत्वायेत्यर्थः ।

युषैकादशिनी निरूपिता । अथ एवेकादशिनीं विधत्ते—

“प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्वत स एतामेकादशिनीमपश्य-
त्तया वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो य-
जते स एतर्हि रिरिचान इव यदेवैकादशिनी भवत्प्रायुरेव तथैन्द्रियं वीर्यं यजमान
आत्मन्धत्ते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

प्रजासृष्ट्या वीर्यादिक्षयाद्भ्रकोऽहमिति धीः । तथा यज्ञपयासेनाग्निः । एवे-
कादशिन्या तत्समाधानम् । ते च पशुविशेषा देवतासंहिता अधमेधप्रकरणे समा-
हृताः—“आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेघी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः
शितिशृङ्गो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्पाय ऐन्द्राभिः सः
हितोऽधोराभः सावित्रो वारुणः पेन्वः ” इति । कृष्णग्रीवत्वादिभिर्विशेषिताः

सर्वेऽप्यजाः । मेधी त्वेकैवान्यजातिः । विशेषणानि च तस्मिन्नेव प्रकरणे व्याख्यास्यन्ते ।

तानेतानमप्यशुन्विशेषेण प्रशंसन्विशेषविधिमुच्यति—

“ यैवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति म जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः म जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै म जनयतीन्द्रिय-मेवैन्द्रेणाब्रह्म कन्धे विशं मारुतेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय वारुणः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

प्रवापयति बीजं स्वतः संपादयति । आग्नेयस्य पुंसः सारस्वत्या स्त्रिया सह मिथुनीकरणम् । सौम्येन योषिति रेतोधारणम् । पौष्णेन प्रजोत्पत्तिः । बार्हस्पत्येन ब्रह्मण उत्पत्तिसाधनत्वम् । वैश्वदेवेन प्रजानां तदेवतानुग्रहः । ऐन्द्रेणेन्द्रियपाठवम् । मारुतेन जनपदप्राप्तिः । ऐन्द्राग्नेन पुष्टिर्बलं च । सावित्रेणानुष्ठाने प्रेरणम् । वारुणेनोपद्रवराहित्यम् ।

अत्र षष्ठसप्तमाष्टमानां पशूनां वैश्वदेवैन्द्रमारुतानामितरपशुवत्पाठत एव क्रमो यद्यपि प्राप्तस्तथाऽपि तं क्रममनूय प्रशंसति—

“ मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्से तस्मात्पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्रमालम्ब्य मारुतमा लभते विद्वै मरुतो विशमेवास्म अनु बध्नाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

वैश्वदेवमारुतयोर्मध्यमैन्द्रस्य स्थानम् । तेन मध्यम एव ययसि बलाधिक्यं यजमाने स्थापयति । विश्वे देवाऽन्नाभिमानिनः । वैश्वदेवस्य पुरस्तादनुष्ठितत्वात्तत्संबन्धमन्नमनु पुरस्तादेव स्थापयति । तच्चान्नं पुरस्तान्मुत्सेनाद्यते । मारुतस्यैन्द्रमनु-वर्धमानत्वान्मरुद्रूपा ग्रापनिवासिप्रजा अस्थ यजमानस्यानुकूलाः करोति ।

कामनाविशेषेण क्रमव्यत्यासं विधत्ते—

“ यदि कामयेत योऽवगतः सोऽप रुच्यतां योऽरुपरुद्धः सोऽव गच्छत्वित्यैन्द्रस्य लोके वारुणमा लभेत् वारुणस्य लोक ऐन्द्रं य एवावगतः सोऽप रुच्यते योऽपरुद्धः सोऽव गच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अवगतः प्रागैश्वर्यः । अपरुद्धतामैश्वर्यात्किञ्चनताम् । अयमेकः कामः । एत-

प्रा० ० ४ अनु० ४५-३९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

५६१

(पात्नीव्रतपञ्चमिषात्)

विप्रयस्योऽन्यः कामः । तस्मिन्नुभयविधेऽपि कस्मिन् सप्तमैकादशस्थानयोरैन्द्रवारु-
णयोः स्थानव्यत्ययं कुर्यात् ।

मजानां व्याकुलीभावं चैत्कासवेव तदासीमेकादशानां पशूनां क्रमसंकर्यं
विधत्ते—

“ अदि काममेव मजा मुहोसुरिति पशून्व्यतिषजेत्यजा एव मोहयति ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

उदक्प्रवणत्वेन स्थापिताया एकादशयूपपङ्क्तेर्दक्षिणयूपे वारुणस्याऽऽलम्भं
विधत्ते—

“ अदिमिवाहवोऽर्णं वारुणमालभेत मजा वरुणो गृह्णीयादक्षिणत उदक्प्रमा-
लभतेऽपन्नाहवोऽर्णं वज्रान्मवरुणस्त्राहाय ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५]
इति ।

अपातमिवाहस्तरमवाहस्थानमूतो भिन्नो देवः । तत्रावस्थित उत्तरयूपे वा-
रुणालम्भेत मजानां वक्रगमहंरूपो रोगः स्मृतः । दक्षिणयूपे पशोरुदङ्मुखत्वे-
नाऽऽलम्भे रोगो न भवति । दक्षिणयूपस्योन्नतकेशवर्तित्वेनापातमवाहतः पवाहस्था-
नामावादित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ आग्नेयं कृष्णमीवमभिष्ट उपाकरोति उत्तरे
पशून्स्वर्णी मेर्णी दक्षिणि सौम्यं चतुर्थेन व्यत्यासं दक्षिणापत्रगान्पशूनुपाकरोति
पशून्स्वर्णी मेर्णी दक्षिणि सौम्यं चतुर्थेन व्यत्यासं दक्षिणापत्रगान्पशूनुपाकरोति
पशून्स्वर्णी मेर्णी दक्षिणि सौम्यं चतुर्थेन व्यत्यासं दक्षिणापत्रगान्पशूनुपाकरोति ” इति ।

पथेकादशिनी निरूपिता । अथ पात्नीव्रतपशुं विधत्ते—

“ इन्द्रः पतिमया मनुमयाजयतां पर्यभिकृतमुदत्तुजत्तया मनुराध्नोद्यत्यर्थ-
भिकृतं पात्नीव्रतमुत्तुजति यामिदं मनुर्भेदिमाध्नोत्तमेव मजमानं कम्भोति ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ६] इति ।

अत्र पत्नीव्रतेन पात्नीव्रतसंज्ञके रूप उपाकृतस्त्वष्टदेवताकः पशुरुपलक्ष्यते ।
स्वाश्वस्तरे तथा विधानम् । पथेकादशिनीगतपत्नीसंवाजानन्तरभावित्वादस्य यूप-
स्य पात्नीव्रतत्वम् । अत्र सूत्रम्—“ आधनीमिथ पत्नीः संयाजयन्ति अनुबन्ध्या-
वपार्या हुतयामग्रेण शालामुत्तीथं पात्नीव्रतं विनोति ” यथाऽधोन्नाभिमनवस्तीर्णे
चपाळं तस्मिन्स्वाष्टं साण्डं सोमशं पिङ्गलं पशुमुपाकृत्य पर्यभिकृतमुत्तुज्याऽऽ-
ग्नेयं देवं संस्थाभयेत्, मजमिति पशोरवदानानि स्युस्तावत्कृत्य आज्यस्यावधे-

१ स. “ हण्ड ” । २ क. “ भोतीत्यधो ” । ३ घ. क. पिशङ्ग । ४ ल. शेव* समाप ।

तपशुधर्माऽऽप्ये भवति शास्त्रामुत्तीये प्रचरन्तीति विशायते ॥ इति । तस्मादिन्द्रः
पात्नीवतयूपे नियुक्तेन पशुना अनुमथाजयादिति व्याख्येयम् ।

पश्विशिष्टे पश्यावुत्सृष्टे सति कर्मशेषस्याऽऽप्येन समाप्तिं विधत्ते—

“यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा
भवति यदाप्येन पात्नीवदसंस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठितं यज्ञं प्रतिष्ठितं
यजमानोऽनु प्रति तिष्ठति ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ६] इति ।

अप्रतिष्ठितादसंस्थापनात् ।

अस्य पशोः कालं विधत्ते—

“इष्टं वपया भवत्वानिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प चरति तीर्थं एव प चर-
त्यथो एतर्हेवास्य यमः ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ६] इति ।

वशा वन्ध्या, सा चानूबन्धयेत्यनेन नाम्नोप्यते । तदीयवपाहोमादूर्ध्वं हृद-
याद्यङ्गहोमात्प्रागेवस्य पात्नीवतपशोः कालः । स च तीर्थमुचितं स्थानम् । किं-
चित्स्मिन्कालेऽनुबन्ध्याख्यस्य पशोर्याम उपरमः समाप्तिर्भवति । तस्य चान्तिमप-
शुत्वात्समाप्तेः प्रागेव पात्नीवतपचारो युक्तः ।

देवतां विधत्ते—

“त्वाष्ट्रो भवति त्वष्टा वै रेतसः सितस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं
पत्नीष्वपि नृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति ॥ [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ६] इति ।

विकरोति विविधानि करोति ।

पात्नीवतपशुर्निरूपितः । अथ सौम्यं चरुं विधत्ते—

“मन्ति वा एतस्सोमं यदभिषुष्वन्ति यत्सौम्यो भवति यथा मृतायानुस्तरणीं
ध्वन्ति तादृगेव तत् ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सोमस्याभिषवो वधस्थानीयोऽतोऽनुस्तरणीस्थानीयः सौम्यश्चरुः कर्तव्यः ।
मृतं दीक्षितमनु स्तीर्यते हन्यत इत्यनुस्तरणी काचिद्गौः । दीक्षितशवस्यावयवेषु
हृदयहस्तादिषु गोशवस्य हृदयाद्यवयवान्संस्थाप्य तं दीक्षितं दहेत् । तदर्थं
काचिद्गौर्हन्यते ।

(सौम्यचर्वाषभिधानम्)

चरोर्होमस्थानं विधत्ते—

“यदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं दध्याद्वाक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितॄणां दिक्स्वायामेव दिशि पितॄन्निरवदयते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

बहूनेरुत्तरार्धमध्यदेशयोर्वैवाहुतिस्थानत्वाच्च पित्र्ये होमे देवताभिः सह पितॄणां समदं कलहं कुर्यात् । अथो निरवदयते देवदेशाभिः कृष्य पितॄन्मयते ।

चरुशेषस्य दानं विधत्ते—

“उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवतायो वै सौम्यो यदेव साम्नश्छम्बदूर्कुर्वन्ति तस्यैव स शान्तिः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सामैव सौम्यचरोरभिमानिदेवता । यथा सति सामवेदसंबन्धि यवङ्गमुद्रातार इत्थं छम्बदूर्कुर्वन्ति विनष्टं कुर्वन्ति तस्य दोषस्य स चरुः प्रतीकारः ।

तस्मिन्नाज्यपूर्णे चरावुद्गातृभिः स्वदेहच्छाया द्रष्टव्येति विधत्ते—

“अवेक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सौम्यचरोः शुद्धिहेतुत्वात्तत्प्रेक्षणेनोद्गातारः स्वदेहं शोधयन्ति । अत्र सूत्रम्—
“आज्येन चरुमभिपूर्योद्गातृभ्यो हरन्ति तमुद्गातारोऽवेक्षन्ते ” इति ।

आज्यस्यापयामौ पुनरप्यन्यत्पूरणं विधत्ते—

“य आत्मानं न परिपश्येदितसुः स्यादभिददिं कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्सात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

इतासुगंतमाणः । अभितो दीयते प्रक्षिप्यत आज्यमस्मिन्धरावित्यभिददिः ।

काम्येऽवेक्षणे मन्त्रविशेषं विधत्ते—

“यो गतमनाः स्थात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राक्षा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति मन एवाऽऽत्मन्वाधार न गतमना भवति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

गतमना अव्यवस्थितचित्तः । उद्गातॄणां मध्ये गतमना यन्मे मन्त्र इत्यादि-
मन्त्रेणावेक्षेत । मदीयं मनो यदि पत्तो निष्क्रान्तं यदि वा निष्क्रमणोन्मुखं तदि-
दानीं निष्क्रान्तस्य सोमस्य राक्षः प्रसादाद्वयं तन्मनोऽस्मात्स्वेव धारयामः । मन्त्र-
सामर्थ्याच्चित्तसमाधानं भवति ।

अग्नाविष्णु महि घाम मियं वामित्यनयचां घृतघामं विधत्ते—

“अप वै तृतीयसक्ने यज्ञः कामतीजानाम्नीजानवम्यामावैष्णव्यचां घृतस्य यजत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताद्यैव यज्ञं च कृत्वात्” [सं० का० ६ म० ६ अ० ७] इति ।

ईजानादिदृष्टवतो यजमानादनीजार्थं पुरुषमथिलस्य यज्ञोऽन्यत्प्रापति तत्तत्प्रधानाद्याऽऽग्नावैष्णवयन्वयागः ।

तत्र नीचध्वार्नि विधत्ते—

“उपाशु यजति मिथुनत्वाय” [सं० का० ६ म० ६ अ० ७] इति । सौम्यचरुगतेनोच्चध्वनिना सहोपांशुध्वनेर्मिथुनत्वम् ।

अनूबन्ध्यां विधत्ते—

“ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युदते वरुणो दुरिष्टं क तार्हि यज्ञः क यजमानो भवतीति यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टं शमयति वरुणेन दुरिष्टं नाऽऽर्विमाच्छति यजमानः” [सं० का० ६ म० ६ अ० ७] इति ।

यज्ञस्य यदङ्गं सम्पदिष्टं तस्याधिपतिर्मित्रः स्वयमनाराधितस्तदङ्गं दुरिष्टेन मिश्रयति । दुरिष्टस्याङ्गस्याधिपतिर्वरुणश्चानाराधितस्तददुरिष्टं संपाद्य स्विष्टेन मिश्रयति । तथा सत्युभाभ्यां स्विष्टस्य विनाशितत्वाद्यज्ञः कावेतिष्ठेत् । यज्ञामवे यजमानोऽपि कुत्र फलोपेतो भवेत् । वशालम्बेन तुष्टो मित्रः स्विष्टं पालयति । वरुणो दुरिष्टं नाशयति । ततो यज्ञस्य सुस्थितत्वाच्चिच्छेदस्वरूपाकार्तिं यजमानो न प्राप्नोति । अत्र सूत्रम्—“मैत्रावरुणीं गां वशामनूबन्ध्यामालभेत्” इति ।

तामनूबन्ध्यां प्रशंसति—

“यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येवमृक्तामे यज्ञं न भिन्दो यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते यज्ञायैव प्रभिन्नाय मयमन्वक्तस्यति शान्त्यै” [सं० का० ६ म० ६ अ० ७] इति ।

सर्वसत्योपेता भूमिरुर्वरा तस्यां लुह्यायां कर्षणमनु तत्र मत्तं क्षिपन्ति । शकृत्वाधानसाधनं गोमयादिद्रव्यं मत्तं, यत्तममिमत्तं फलमर्हतीति मत्तम् । तद्वद्वशामाभ्यां कर्षणवद्योग्यतामावादितस्य यज्ञस्य वशालम्बेन मत्तप्रक्षेपवत्फलजनकं किमवति । तेन चाशकिलक्षणस्य दोषस्य शान्तिर्भवति ।

(अतिग्राह्यविधिः)

पुनरपि वशां पञ्चसति—

“यतयामानि वा एतस्य छन्दांसि य ईजानश्छन्दसावेन रस्ते यद्वशा यन्मैवावरुणीं वशामाद्यमते छन्दांस्येव पुनरा प्रीणात्ययातथामत्वाकथ्ये छन्दः-
स्तेव रसं दधाति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

ईजानो यज्ञं कृतवान् । एतस्य छन्दांसि गतसाराणि भवन्ति । एतस्य तु
छन्दसां सारः । वषट्कारदेवताया गायत्रीदेवतायाः शिरसि स्थिते एतदेव
रसेनोत्पन्नत्वात् । एतच्च काम्यपशुकाण्डे समाम्नातम् । अतो वशाकर्मणेन छ-
न्दसां गतसारत्वाभावात्मीतिर्भवति । प्रत्युत छन्दःसु विशेषरसः स्थाप्यते ।

सौम्यचरुवृत्तयागानूबन्ध्या निरूपिताः । अथातिग्राह्यान्विधत्ते—

“देवा वा इन्द्रियं वीर्यं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत तदातिग्राह्या अभ-
वन्तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्त इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान
आत्मन्धत्ते ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ८] इति ।

इन्द्रवायुभिन्नावरुणादिदेवैरिन्द्रियगतसामर्थ्यहेतौ सोमरसे विभक्ते सत्यति-
रिक्तावसावेते गृह्यन्ते । तद्यहणेन सामर्थ्यं यजमाने स्थाप्यते ।

विहितानामतिग्राह्याणामग्न्यादिदेवतासंबन्धं विधत्ते—

“तेज आग्नेयेन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मवर्चसः सौर्येण ” [सं० का० ६ प० ६ अ०
८] इति ।

यजमान आत्मन्धत्त इत्यनुवर्तते । तेज कान्तिः । इन्द्रियं बलम् । ब्रह्मवर्चसं
श्रुताध्ययनसंपत्तिः । पातःसवन आश्रयणसादनादूर्ध्वमते नयो ग्रहीतव्याः । अत्र
सूत्रम्—“एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा प्रीनमिष्टोमेऽतिग्रा-
ह्यागृह्णान्वाग्नेयमैन्द्रः सौर्यमित्यग्न आयुश्च्युत्तिष्ठस्तरणिरिति गृह्णसादनाः ”
इति ।

व्यतिरेकमुखेन (ण) पृष्ठयषडहे तानतिग्राह्यान्विधत्ते—

“उपस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानि यत्पृष्ठये न गृही-
यात्प्रार्थं यज्ञं पृष्ठानि सः शृणीयुः” [सं० का० ६ प० ६ अ० ८] इति ।

यज्ञरूपस्य रथस्यातिग्राह्या उत्तममनकाण्डस्थानीयाः । षट्सु दिनेषु क्रमेण
रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकरैरेवतसामनामकैः साध्यानि पृष्ठय(ष्ठ)स्तोत्राणि यक-
स्थानीयानि । ततः पृष्ठयषडहेऽतिग्राह्यरूपोत्तमनाभावे तानि पृष्ठानि तं यज्ञ-
रथं पुनः पातयित्वा संशृणीमुर्विनाशयेयुः । तस्मात्तान्गृहीयादित्यर्थः ।

उक्त्यर्थे चोदकमाक्षानातिग्राह्यान्मविषेधति—

“ यदुक्त्यर्थे गृहीयात्प्रत्यञ्चं यज्ञमतिग्राह्याः सः शृणीयुः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उत्तम्भनमन्तरेणैव पुरत उन्नतसदृश उक्त्यस्तस्मिन्गृहीता अतिग्राह्याः पुर-
स्तादस्यौभ्रत्यमापाद्य यज्ञरथं प्रत्यञ्चं पातयित्वा विनाशयेयुः । तस्मात्ताव गृही-
यावित्यर्थः ।

पृष्ठव्यवहारेऽप्युक्त्यसद्भावादेतं प्रतिषेधं वारयितुं पूर्ववाक्येनै(जे)ते विहि-
तास्तद्विधिभिर्घागस्याप्युक्त्यसंस्थस्य शास्त्रान्तरे सद्भावात्तत्रापि निषेधं वार-
यितुं विधत्ते—

“ विधायिनि सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सवीर्यत्वाय ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ८] इति ।

रथंतरादीनि षडपि पृष्ठव्य(ष्ठ)स्तोत्राणि यस्मिन्सन्ति स सर्वपृष्ठः ।

अभिष्टोमे तान्विधत्ते—

“ मजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशस्त प्रियास्तनूरप न्यधत्त तदतिग्राह्या अभ-
वन्वितनुस्तस्य यज्ञ इत्याहुयस्यातिग्राह्या न गृह्यन्ते इत्यप्याभिष्टोमे ग्रहीतव्या
यज्ञस्य सतनुत्वाय ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

व्यादिशद्विधिमप्य दत्तवान् । तदा स मजापतिर्यज्ञसंबन्धिनीः प्रियास्तनूरप-
न्यधत्तापनीय कचिद्गोपितवान् । तास्तनवोऽतिग्राह्याः । तस्मादभिष्टोमस्य सतनु-
त्वाय तान्गृहीयात् । अत्रातिग्राह्याणां पृष्ठव्यवहारादिविकृतिसंबन्धप्रदीप्तेः प्रकृ-
ताभिष्टोमेऽपि विधीयन्ते ।

व्यावृत्तिकामस्य तान्विधत्ते—

“ देवता वै सर्वाः सदृशीरासन्ता न व्यावृत्तमगच्छन्ते देवा एत एतान्ग्रहान-
परयन्तानगृह्णताऽऽग्नेयमग्निरन्वमिन्द्रः सौर्यं सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्व्या-
वृत्तमगच्छन्त्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृत्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तदृशीस्तुत्यैश्वर्याः । व्यावृत्तमैश्वर्याधिक्यलक्षणम् । इतरेभ्यो व्यावृत्तं भ्रातृ-
व्यादैश्वर्याधिक्यमेतैरतिग्राह्यैः पाप्मनोति ।

तानतिग्राह्यान्मवांसति—

(अदाभ्यग्रहविधिः)

“ इमे लोका ज्योतिष्मन्तः समावद्दीर्याः कार्या इत्यादुराग्नेनास्मिँल्लोके ज्योतिर्वत् एन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि सशुजौ सौर्येणामुस्मिँल्लोके ज्योतिर्वत् ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति समावद्दीर्यानिनाङ्कुरुते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

इमे पृथिव्यन्तरिक्षद्युल्लोकास्ते आग्न्यादिवेतानुग्रहेण ज्योतिष्मन्तस्तुल्यसामर्थ्याः । अन्तरिक्षस्य वायुर्देवता न त्विन्द्र इति चेन्न, इन्द्रवायोः सहावस्थानादैन्द्रवायवग्रहे तद्दर्शनात् ।

प्रकारान्तरेण तान्यशंसति—

“ एतान्वै ब्रह्मन्वन्नाविश्वव्यस्ताववित्तां ताम्यामिमे लोकाः पराश्वधार्वाश्वश्च प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते ब्रह्मा गृह्यन्ते प्राप्ता इमे लोकाः पराश्वधार्वाश्वश्च भान्ति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

ब्रह्माश्व विश्वव्यश्च तयोरतिग्राह्यमहिमाभिज्ञत्वानन्दर्थमुत्तमा अधमाश्वेमे लोकाः प्राभुः प्रभावन्तः ।

अतिग्राह्या निरूपिताः । अथादाभ्यग्रहं विधत्ते—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा अदाभ्ये छन्दासि सवनानि समस्थापयन्ततो देवा अभवन्सुराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यन्ते भवत्यात्मना पराऽस्य आहृव्यो भवति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

असुरा मात्सर्येण देवैरनुष्ठितं यज्ञाङ्गं स्वयमप्यनुष्ठितवन्तः । ब्रह्माऽसुरवश्वनेव देवा गायत्रीत्रिष्टुब्जमतीभिर्निष्पाद्यानि त्रीणि सवनान्यदाभ्यग्रहे समापितवन्तः । तत्र हि—“ वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसा ” इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तयः सोमांशवः प्रथकर्तव्याः । अत्र सूत्रम्—“ उपनञ्स्य राज्ञस्तीनश्शून्यवृहन्ति वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रं तैरेनं चतुराधूनीति ” इति । तदिदं छन्दसां सवनानां च समापनम् । तेन देवानां विभूतिरसुराणां पराभवश्चाभूत् । तद्ददन्त्यस्याप्यदाभ्यग्रहणेन भवति ।

निर्वचनेन प्रशंसति—

“ यद्वै देवा असुरानवाभ्येनादभ्युवन्तददाभ्यस्यादाभ्यत्वम् ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

(अंशुग्रहविधिः)

आवन्मुनिर्हिसितवन्तः । असुरदम्भनहेतुरयं ग्रहः स्वयमन्येन केनचिदपि द-
न्विषुमशक्नोति ददाभ्यः ।

एतदेतदं प्रशंसति-

“ य एवं वेद दम्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दम्नोति ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ९] इति ।

अथादाम्भस्य कालं विधत्ते-

“ एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य उपनन्दस्य गृह्णात्यसिमु-
क्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अतिशयेन पापान्मोक्षोऽतिमोक्षः । सोऽस्या अस्तीत्यतिमोक्षिणी । प्रजापते-
स्तद्विष्णोऽयमदाभ्यः । तस्मादुपनन्दस्य वस्त्रेण वन्दस्य सोमस्य बन्धनादतिमुक्तस्य-
र्थं गृह्णीयात् । शकटादकरोपितो वस्त्रबन्धसोमोऽधिषवणफलकयोरुपमं वाक्छिते ।
अस्य च सोमस्य बन्धमुपांशुग्रहकाले विसृज्येन्द्राय त्वा वृषभ इत्यतिभिर्मन्त्रैः
सोमं मिमीते । तस्माद्विस्त्रसनात्प्रागेवादाभ्यो ग्रहीतव्य इत्यर्थः ।

एतदेतदं प्रशंसति-

“ अति पाप्मानं भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ९] इति ।

प्रापत्तुं वैरिणमुत्क्रम्य तत्कृतोपव्रवान्मुच्यते ।

अदाभ्यस्य सोमव्यतिरिक्तं द्रव्यं विधत्ते-

“ अग्निं वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति सोमे हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति
जीवग्रहो वा एष यददाभ्योऽभिषुण्वन्ति गृह्णाति जीवन्तमेवैनं सुवर्गं लोकं
गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अभिषवेण सोमस्य हतत्वाद्यज्ञे हते यजमानो हतप्रायो भवति । तादृशवध-
मन्तरेण स्वर्गप्राप्त्युपायान्ब्रह्मवादिनो विचार्यादाम्भं निश्चितवन्तः । स च जीव-
नोपेतो ग्रहः । तस्मादनभिषुवस्याभिषवरूपवद्वहितस्य द्रव्यस्य रसं तत्र गृह्णी-
यात् । अत्र सूत्रम्-“ अंशुग्रहदाम्भं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णा-
मीति दम्भः पयसो निग्राह्याणां वा ” इति ।

अदाभ्यग्रहस्याऽऽध्वनहेतूनां सोमांशूनां त्रयाणां सवनत्रयगतेषु त्रिषु महा-
भिषवेषु भेलनं विधत्ते-

(अंशुग्रहविधिः)

“ वि वा एतद्यज्ञं छिन्वन्ति यददाम्ये सः स्थापयन्त्यः शूनपि सृजति यज्ञस्य संवत्यै ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ९] इति ।

“ असुरवञ्चनाय वसवस्त्वेत्यादिमन्त्रैरंशुवर्म(य)पृथक्करणरूपसवनत्रय[स]-
भाषणं देवैः कृतं तद्वदन्येनापि कृते सत्युपांश्वतर्यामादीनाम[न ?] नृष्ठानाद्यज्ञो
विच्छिद्यते, तत्परिहाराय पृथक्कृतानंशूनाभिषवेषु मेलयेत् । अत्र सूत्रम्—“आध-
कमानः शून्यज्ञानाजिघायोधिकत्वं देव सोम गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रम-
नुसवनमेकैकं महाभिषवेष्वपि सृजति ” इति ।

अदाम्यो निरूपितः । अथांशुग्रहं विधत्ते—

“ देवा वै प्रवाहुर्ग्रहानगृह्णत स एतं प्रजापतिरः शुमपश्यत्तमगृहीत तेन
वै स आध्नोद्यस्वैवं विदुषोऽऽशुर्गृह्णत आध्नोत्येव ” [सं० का० ६ प० ६
अ० १०] इति ।

प्रवाहुस्तुल्यस्वभावान् । प्रजापतिस्तु समुच्चयार्थं विलक्षणमंशुग्रहं गृहीत्वा
समुद्योऽभवत् ।

इतरग्रहवैलक्षण्यं क्रमेण दर्शयन्भिषवस्याऽऽवृत्यभावं विधत्ते—

“ सकृदभिषुतस्य गृह्णाति सकृच्च स तेमाऽऽध्नोत् ” [सं० का० ६ प०
६ अ० १०] इति ।

अथैव कृत्वोऽग्नेऽभिषुणोतीत्यादिना ग्रहान्तरेऽभिषवावृत्तिः श्रुता न त्वत्र
कथा कुर्यात्किंतु सकृदेव । यस्मात्स प्रजापतिः सकृदेवाभिषुत्य तेन ग्रहेण
सम्यक्समुच्चिं गतः ।

ग्रहणमन्त्रस्योच्चारणं निवारयितुं मानसमनुसंधानं विधत्ते—

“ मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ” [सं० का०
६ प० ६ अ० १०] इति ।

संक्षेपमात्रेण अगत्सर्जनात्प्रजापतेर्मनःसादृश्यम् ।

ग्रहणपार्श्वं विधत्ते—

“ औदुम्बरेण गृह्णात्पूग्वा उदुम्बर ऊर्जयेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६
प० ६ अ० १०] इति ।

पात्रस्याऽऽकारं विधत्ते—

“चतुःस्तकि भवति दिक्ष्वेव प्रवि तिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १०] इति ।

चतुष्कोणमित्यर्थः ।

वामदेवेन दृष्टस्य कथा नक्षत्र आ भुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नस्य सान्नो ग्रह-
णमन्त्रतामाह—

“यो वा अशोरायतनं वेदाऽऽयतनवान्भवति वामदेव्यामिति साम तदा
अस्वाऽऽयतनं मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० १०] इति ।

गृहवानित्यर्थः ।

अनुच्छ्वासं ग्रहणकाले विधत्ते—

“यदध्वर्युरांशुं गृह्णन्नाध्वयेदुभाभ्यां मध्येताध्वर्यवे च यजमानाय च यद-
ध्वयेदुभाभ्यामृध्वेतामवानं गृह्णाति सैवास्पर्द्धिः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ०
१०] इति ।

अंशुं नाध्वयेत्समुद्धं न कुर्यात् । तदानीमध्वर्युयजमानयोः समृद्धिर्न स्यात् ।
अनुच्छ्वासगृहीतिरेवांशोः समृद्धिः । अथ सूत्रम्—“अंशुं गृह्णन्नेकग्रहायाऽऽ-
घं राजानमुपरे न्युष्य सकृदभिषुत्य वामदेव्यं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति ”
इति ।

कथंचिदुच्छ्वासस्येत्तदोपनिवारणाय विधत्ते—

“हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवाभूतमभि धिनोति”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १०] इति ।

हिरण्यस्याऽऽभिमुख्येन श्वासं कुर्यात् । तथा सत्यायुःस्वरूपेणैव प्राणवायुना
हिरण्यरूपममृतमभिप्रीणयति ।

हिरण्यस्येयत्तां विधत्ते—

“शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १०] इति ।

शतनिष्कपरिमितं शतमानपरिमितं वा हिरण्यं भवति । दशानां ज्ञानकर्मे
न्निग्रहणामकैकस्य दशनाडीषु संवाराच्छतेन्द्रियत्वम् । अत्र सूत्रम्—“यदि व्यधा-
ने(न्या)दा नः प्राण एतु परावत इति शतमानं हिरण्यमभि व्यनीया(न्या)ताम-

(अंशुग्रहविधिः)

अयुर्यजमानश्च ॥ इति । अंशुग्रहादाभ्यग्रहयोः पौर्वाण्यं विकल्पितम् । अत एव सुत्रकारेणोक्तम्—“ अंशुमदाम्यं वा प्रथमं गृह्णाति ” इति ।

अंशुग्रहो निरूपितः । अथ षोडशिमहं विधत्ते—

“ प्रजापतिर्देवभ्यो यज्ञान्यादिशत्स रिरिचानोऽयन्यत । स यज्ञानां षोडशधेन्द्रियं वीर्यमात्मानमभि समक्खिदत्तत्पोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति यद्वाव षोडशः स्तोत्रं षोडशः शस्त्रं तेन षोडशी तत्पोडशिनः षोडशित्वं यत्पोडशी गृह्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

“ देवेभ्यो यज्ञान्विभज्य दत्त्वा स्वार्थस्य कस्याप्यभावादिकोऽहमिति मन्यमानः स्वात्मानमभिलक्ष्य सर्वयज्ञसंबन्धिनमिन्द्रियसामर्थ्यपदमंशं षोडशमेदभिजं समक्खिदत्तमुपादाय श्रान्तोऽभवत् । तच्च सामर्थ्यं षोडशिनामकः क्रतुरभवत् । स च सोमयागव्यतिरिक्तो यज्ञः कश्चिन्नूतनो न ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ देवेभ्यो वै सुवर्गो लोको न प्राभवत्त एतः षोडशिनमपश्यन्तमगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राभवद्यत्पोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

न प्राभवन्न स्वाधीनः ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतः षोडशिनं प्रायच्छत्तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं देवतानां पर्येषस्यैवं विदुषः षोडशी गृह्यतेऽग्रेणैव समानानां पर्येति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

अनुजेभ्यो निरुष्टेभ्योऽवरोऽयन्तनिरुष्टः । आनुजेति वीर्यश्लान्दसः । अग्रं भैष्ठयम् ।

काष्ठं विधत्ते—

“ प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनः स्वादेवैनं योनेर्निगृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

वज्रवदनिष्टनिवारकत्वाद्भयोर्वज्रत्वम् । तस्मादेव साम्यात्प्रातःसवनं वज्रस्य स्वयोनिः ।

पक्षान्तरमाह—

“ सवनेसवनेऽपि गृह्णाति सवनारसवनादेवैनं प्र जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

अथ सूत्रम्—“ षोडशिनो ग्रहणं प्रातःसवन उत्तमो धाराग्रहाणां सवने सवने वा ” इति ।

नित्यत्वेन विहितस्यैव काम्यत्वमपि विधत्ते—

तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी पशवस्तृतीयसवनं वज्रैवास्मै तृतीयसवनात्पशून्व रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

यथा स्वादिरो मूपो भवति स्वादिरं वीर्यकामस्य मूपं कुर्वीतेति वचनव्यापदे-
कस्यैव नित्यत्वं काम्यत्वं च तद्वत् ।

उक्त्यक्रतावपि शास्त्रान्तरानुसारेण प्रसक्तं प्रतिषेधति—

“ नोक्त्ये गृह्णीयात्प्रजा वै पशव उक्त्यानि मदुक्त्ये गृह्णीयात्प्रजां पशू-
नस्य निर्दहेत् ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

उक्त्यक्रतुगतानां शास्त्राणां प्रजापशुरूपात्वाद्वाज्ररूपेण षोडशिना बाहः
स्थात् । शास्त्रान्तरे विधानादिह निषेधाच्च विकल्पः सूत्रे दर्शितः—नोक्त्ये
गृह्णीयात् (द) गृह्णीयाद्वा ” इति ॥

* षोडशिक्रताविधितिराजक्रतावपि काम्यग्रहं विधत्ते—

“ अतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी वज्रैवास्मै पशून्वरु-
ध्य राजियोपरिष्ठाच्छमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

वज्रषोडशिना पशूनामवरोधेऽपि नास्ति बाधः । षोडशिशकृत्स्योपरिष्ठादनु-
ष्ठेयेन रात्रिशब्दोपलक्षितेन शकृत्समूहेन तज्जाधोपशमनात् । पशुकामस्येति विधे-
षादन्यस्यातिरात्रे षोडशिमहो नास्ति ।

आधिकारिविशेषेण ग्रहं विधत्ते—

“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्वज्रावृत्कामो हि राजन्यो यजते ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

द्वादशभिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चोपेतोऽग्निष्टोमो वर्णप्रथसाधारणः । राजन्यस्तु विप-
वैश्याभ्यां व्यावृत्तिमुत्कर्षं कामयते तदर्थं गृह्णीयात् ।

(षोडशिमहन्विजिः)

अस्मिन्षोडशिमहस्तोत्रस्यैकविंशनामकं स्तोमं विधत्ते—

“ साह एवास्यै वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्वे निर्वां दहत्येक-
विंशः स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ म० ६ अ० ११] इति ।

अह्ना सह वर्तते इति एकदिवसनिष्पाद्यः सोमयागः साह्नः । तस्मिन्नेव
यजमानार्थमभ्यर्च्युः षोडशिरूपं वज्रं गृह्णाति । स च वज्रो वैरिबिनाशाय
प्रयुक्त एनं यजमानमैश्वर्यार्थं प्रकाशयति । अथवा प्रयोगकौशलाभावाद्दस्मि-
न्नेव यजमाने परीतो निःशेषेणैवमेव दहति । अतः पाक्षिकदाहनिवृत्त्या यज-
मानस्य प्रतिष्ठार्थमेकविंशस्तोत्रं संपादयेत् । प्रगीतमन्त्रसाध्यस्तुतिः स्तोत्रम् ।
तच्च गानं तृचे कर्तव्यम् । एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति विधानात् । षोड-
शस्तोत्रस्यासौ सोम इन्द्र त इत्युक्तप्रथमा । इन्द्रमिन्द्रो बहव इति द्वितीया ।
आ विष्ट वृत्रहन्ति तृतीया । सोऽयं तृचस्त्रिभिः पर्यावैरावृत्तिविज्ञोषो(वेण)
भीयमान एकविंशत्युगात्मकं(को) भवति । प्रथमे पर्याये प्रथमद्वितीययोर्ऋचोस्त्रि-
स्त्रिर्गानम् । तृतीयस्याः सङ्ख्यानम् । द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सङ्ख्यानम् । तृ-
तीयपर्याये मध्यमायाः सङ्ख्यानम् । तथा च ऋग्वेदो गन्नास्य आम्नायते—“ स-
प्तम्यो हिं करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तम्यो हिं करोति स
एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तम्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स
तिसृभिः सप्तमिमिकविंशस्य विष्टुतिः ” इति । सप्तम्यः सप्तमिर्ऋग्भिर्हिं करोति
गायेत् । यथोक्तावृत्तिविशिष्टेयमेकविंशनामकस्य स्तोमस्य संवन्धिनी विशिष्टा
स्तुतिः । तस्याश्च सप्तसप्तमिमिति नामधेयमित्यर्थः ।

षोडशिरूपं विधत्ते—

“ हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य प्रियं धामोपाऽऽप्नोति ” [सं० का० ६ म० ६
अ० ११] इति ।

हरिशब्दोऽस्मिन्चस्तीति हरिवच्छस्यम् । इन्द्रमिन्द्रो बहव इत्यादिष्वुक्तु ह-
रिशब्दो बहुलमुपलभ्यते । तेन शस्त्रेणैन्द्रस्य परितोषात्तदीयो लोकः प्राप्यते ।
तच्च शस्त्रं द्विविधं विहृतमविहृतं च । नानाविधच्छन्दसामृचां संमेलनेन निष्पा-
दितं विहृतम् । त(य)थावस्थितमविहृतम् ।

तत्र विहरणप्रकारं विधत्ते—

“कनीयाऽसि वै देवेषु छन्दाऽस्यासञ्ज्यायाऽस्यसुरेषु ते देवाः कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि व्यशऽस्ततो वै तेऽसुराणां लोकमयुञ्जत यत्कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशऽसति भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृङ्क्ते ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

सन्त्यस्मिञ्शक्ते बहूनि छन्दांसि । तान्याश्रयायनेनोदाहृतानि—“ आ त्वा वहन्तु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । उपो नु शृणुही गिरः सुसंहशं त्वा वयं मघवानित्येका द्वे च पङ्क्ती । यदिन्म पृतनाभ्येऽयं ते अस्तु हर्यत इत्यौष्णिह-
षार्हती वृषी ” इत्यादिना । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरो-
ष्णिक् । अनयोरत्पाक्षरत्वेन कनीयस्त्वादेव छन्दस्त्वम् । अष्टाक्षरपादैः पञ्च-
भिश्चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । पद्विंशदक्षरा बृहती । अनयोरधिकाक्षरत्वेन भूय-
स्त्वादसुरश्छन्दस्त्वम् । एवं छन्दोन्तरेष्वप्युच्येयम् । तत्र देवा गायत्रीछन्दसा
पङ्क्तिश्छन्दोऽमितो विहृत्य शस्त्रमपठन् । विहार आश्रयायनेन दर्शितः—“ तदेव
शंस्यं विहरेत्पादान्वयवायार्धचंशः शंसतेपूर्वासां पूर्वाणि पदानि गायत्र्यः पङ्क्ति-
भिः पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां महिषुयादुष्णिहो बृहतीभिः ”
इत्यादिना । अस्यायमर्थः—अविहृतं यच्छस्त्रं तदेव विहृतं कुर्यात् । यद्यथा—
गायत्र्याः प्रथमं पादं पङ्क्तेः प्रथमपादेन संयोज्यैकमर्धचं संपादयेत् । एवं दि-
वीयतुर्तथिपादसंयोगेन पुनरर्धचैद्वयं संपाद्यम् । पङ्क्तेरवशिष्टं पादद्वयमेकोऽर्ध-
चैत्स्वस्थान्ते प्रणवं कुर्यात् । तैरतैश्चतुर्भिरर्धचैर्द्वाव (द्वे अ) नुष्ट्रमौ संपद्येत् । एवं
गायत्र्यः पङ्क्तिभिः संयोज्याः । अगया विशंसति विहरोदिति । तेन विहृतेन
शस्त्रेण भ्रातृव्यस्थानं विनाशयति ।

संरूपान्तरमभिप्रेत्य विहरणं दर्शयति—

“ षडक्षराण्यति रेचयन्ति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव
कल्पयन्ति चतुष्पद एव पञ्चनव रुन्धे द्वे उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धे ” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

कापिद्व्यष्टाविंशद(त्य)क्षराऽन्या त्वष्टाविंशदक्षराऽन्या विंशदक्षरा । तत्र म-
ध्यमायाः षडक्षराण्यनुष्टुभोऽतिरिच्यन्ते । तस्या ऋच आदौ चत्वारि पूर्वस्यामु-
चि संयोज्यानि । अन्तिमं द्वयमुत्तरस्यामुचि संयोज्यम् ।

(षोडशिमहाविधिः)

विहरणे फलितं दर्शयति ।

“ अनुष्टुभमग्निं सं पादयन्ति वाग्वा अनुष्टुभस्मात्पाणानां वागुत्तमा ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

आश्रयायनः—“अनुष्टुप्प्रकारं शंसेदूर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाम्यामतो विहृत इति । स्तोत्रोपाकरणस्य कालं विधत्ते—

“ समयविधिते सूर्ये षोडशिमः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्ने लोक इन्द्रो वृत्र-
महन्त्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र हरति” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।
समयविधितोऽर्धास्तमितस्तस्मिन्नेवार्धास्तमयकाले पूर्वमिन्द्रो भूलोके वृत्रं नष्टवान् ।
षोडशिनो योग्यां दक्षिणां विधत्ते—

“ अरुणपिशाङ्गोऽथो दक्षिणेतद्वै वज्रस्य रूपं समुद्यथै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

अरुणमिश्रपिशाङ्गवर्णः । तदेवं ब्राह्मणशेषाणामनुवाकानामर्था निर्दिष्टाः ।
अथ परिभाषा ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे विनित्यम्—

“ पात्रस्यावभृथे सोमलिप्तस्य नयनं तु किम् ।

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यवः श्रुतेः ॥

माप्ता साधनता यैवं पुरोडाशहविष्टवतः ।

पानस्य तदसंयन्धात्मक्षेपः प्रतिपत्तये ” इति ।

ज्योतिष्ठोमे श्रूयते—“ + अरुणगृहीतं वा एतद्यज्ञस्य यदृणीषं यद्वावाणो
* यदौदुम्बर्यधिषवणफलके तस्माद्यत्किंचित्सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृथं यन्ति ”
इति । निष्पीडितस्य सोमस्य नीरसो भागः कजीवम् । यदेतदृणीषमावादिकं
सोमाभिषवाद्दौ सोमेन लिप्यते । तस्य लिप्तस्य सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधन-
त्वमभ्युपेयम् । कुतः । तेनावभृथं यन्तीति तृतीयाश्रुत्याऽवभृथसाधनत्वावग-
मात् । तस्मात्सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे हविष्ट्वेन नीयत इति चेन्मैवम् । वारुणेनैव
कपालेनावभृथमवयन्तीत्यनेनोत्पत्तिवाक्यशिशुपुरोडाशहविषाऽवरुद्धेऽवभृथे सोम-
लिप्तस्य पात्रस्य हविष्ट्वेन संबन्धासंभवात् । तथा सत्यवभृथशब्देन तदीयं देवं

+ चतुर्गृहीतमिति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पाठः ।

* ‘ दुम्बरी, यदधि ’ इति जै० न्या० विस्तरे पाठः ।

लक्षयित्वा तस्मिन्देहे सौमलिप्तस्य पात्रस्य नयनमत्र विधीयते । तच्च नयनं
प्रतिपत्तये भवति । पात्रस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात् । तस्मादेतत्प्रतिपात्तिकर्म ।

वशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ किं स्यादवभृथे बर्हिर्वर्जं सर्वशुताऽऽचरेत् ।

यावदुक्तं प्रयाजानुयाजबर्हिर्निषेधतः ॥

आद्योऽप्सुमन्तावित्याज्यभागोक्त्या परिसंख्यया ।

अन्येनात्र गुणमाप्तेरपूर्वत्वेन वाभन्तिमः ” इति ”

ज्योतिष्टोमावभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमानुयाजरूपौ बर्हिर्भागौ वर्जयित्वा शिष्टं चोद-
कमाप्तं सर्वमनुष्ठेयम् । कुतः । अपयार्ह्यः प्रयाजान्यज्यपयार्ह्यभावानुयाजौ
यजतीति बर्हिर्गदयमात्रवर्जनावगमादिति पाठे ब्रूमः—अप्सुमन्तावाज्यभागौ
यजतीति परिसंख्यानादुक्तमेवानुष्ठेयम् । अथोच्येत चोदकमाप्तावाज्यभागानु-
द्याप्सुमन्तद्वेष्टेयमन्त्रद्वयस्य गुणस्यात्र विधानाच्च परिसंख्येति । मैवम् ।
लिङ्गकपाध्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् । अतः परिसंख्यया गृहमेधीयवदुपसद्व-
श्चापूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमनुष्ठेयम् ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ किमप्स्ववभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमुताश्रितः ।

मुख्यत्वेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण तदन्वयात् ” इति ।

इदं श्रूयते—अप्स्ववभृथेन चरन्तीति । तत्र वारुण एककपालोऽवभृथशब्द-
वाच्यत्वान्मुह्यं कर्म तेन मुख्येनापामन्वयः श्रूयते । अतोऽत्र द्रव्यदेवतावर्षां
मुख्यमात्राङ्गत्वात्प्रधानस्यैवाप्स्वनुष्ठानम् । आधाराज्यभागादीभ्याहवनीयेऽनुष्ठे-
यानीति पाठे ब्रूमः—स्यादेतदेवम् । यद्यप्स्ववभृथ इत्येतावदेव श्रूयेत । इह
त्वप्सु चरन्तीति भ्रमणादवभृथप्रयोगेणापामन्वयात्साङ्गं प्रधानमप्सु कर्तव्यम् ।
एतद्विचारैत्रयमवभृथयजूंषि जुहोतीत्यस्मिन्नुवाके दृश्यम् ।

पञ्चाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ युक्ताङ्गनादिरेकैकः संबो वाऽनुसमीयते ।

एकैकः पूर्ववन्मैवं वचनात्काण्डेसंगतेः ” इति ॥

(षोडशियहविधिः)

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ यूपस्य धृतेनाञ्जनमुच्छ्रयणमवटस्य पर्युहणं यूप-
मूलस्ये हंहणं मध्ये रश्मनया परिव्ययणमित्येते पदार्था आम्नाताः । ते चैकयु-
पपक्षे तथैव कर्तव्याः । एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते—“ एकयूपो वैकादशिनी
वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य ” इति । तत्र
बहुमुपेष्वञ्जनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यपशूपाकरणादिवदनुसमेतव्य इति प्राप्ते
ब्रूमः—अञ्जनादिपरिव्ययणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेदिति वचनेन यजमानस्य
यूपत्यागनिषेधोऽञ्जनादिकाण्डस्यानुसमये सत्पुष्पद्यते । तस्मान्नात्र पदार्थानुसमयः ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संस्कारः स्यादुपशये न वा यूपोक्तितोऽग्निमः ।

न स्यान्नियोजनाभावात्तूष्णींछेदेन यूपवा ” इति ।

यूपैकादशिन्यां श्रूयते—“ उपशयो यूपो भवति ” इति । एकादशानां यू-
पानां समूह एकादशिनी । तत्र दक्षिणतोऽवस्थापितो द्वादशो यूप उपशयः ।
तथा च श्रूयते—“ यद्दक्षिणत उपशयः ” इति । तस्मिन्नुपशये परिव्ययणादिको
यूपसंस्कारोऽस्ति, संस्कारनिमित्तस्यैकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेन्नै-
वम् । संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात् । पशुं नियोक्तुं यूपः संस्क्रियते । तत्र नि-
योजनमितरेष्वेकावशसु यूपेष्वस्ति न तु द्वादश उपशये । तथा च तैत्तिरीयक-
शालणम्—“ सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुः ” इति । परि-
व्ययणादिसंस्काराभावेऽप्यमन्त्रच्छेदनादयः केचिद्धर्मास्तत्र वाचनिका विद्यन्ते ।
षाषताऽप्येन सादृश्येन गौर्णी तत्र यूपोक्तिः । तस्मान्न यूपशब्दो धर्मावविदिशवी-
ति । एतद्विचारद्वयं स्पष्टेन वेदिमुद्धन्तीत्येतस्मिन्नुवाके दृष्टव्यम् ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्यादिकादशिने दैक्षात्सौत्याद्वाऽऽद्योऽस्तु पूर्ववत् ।

रश्नाद्वयसौत्यत्वविशेषाल्लिङ्गनोऽन्तिमः ” इति ॥

एकादशिनाः पशव एवाम्नायन्ते—“ आग्नेयः छण्णग्नीवः सारस्वती मेवी बभ्रुः
सौम्यः षोष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारु-
तः कल्माष ऐन्द्राग्रः संहितोऽधोरागः सावित्रो वारुणः पेतः ” इति । यद्य-

(षोडशिमहविभिः)

पथमेधप्रकरण एते पठितास्तथाऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते—“प्रेवा-
ऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति मजनयति पौष्णेन ” इत्यादिना । तेष्वैकादशनेषु दैक्षादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तातिदेशः स्यात् ।
कुतः । अग्नीषोमीयस्य पशुप्रकृतिखेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वादिति चेन्नैवम् ।
सौत्यगताविशेषालिङ्गदर्शनात् । सुत्याकाळे भवः सौत्यः सवनीयः पशुः । तत्र
चोदकप्राप्ता रशनैका वाचनिकी द्वितीया । एतच्च तृतीये निर्णीतिम् । तदेतद्वश-
नाद्वयमग्नीषोमीयपश्यावसंभवात्सवनीयस्य विशेषालिङ्गमेकं सुत्याकालीनत्वं द्विती-
यम् । ते च द्वे लिङ्गे ऐकादशनेषु दृश्येते । तत्रेदमाम्नायते—“द्वे द्वे रशने
आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं मूपं परिव्ययति” इति । सुत्याकालीनत्वं
च तेष्वस्ति । ततः सौत्यव्रत्याहर्मातिदेशः ।

नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“कृष्णग्नीवादिके नोह ऊहो वाऽस्ति न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात् ऊहो बहुवभिधित्तया ” इति ।

यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आम्नाताः—“प्रेवाऽऽग्नेयेन वापयति
मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति मजनयति पौष्णेन ” इत्यादि-
ना । ते च स्वनामभिरन्यत्राऽऽज्ज्ञाताः—“आग्नेयः कृष्णग्नीवः सारस्वती मेधी
बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः ” इत्यादिना । तत्राप्येकवचनान्तस्य मेधपविश-
ब्दस्याऽऽदित्येष्टिव नोह इति चेन्नैवम् । वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देव-
त्वम् । इह त्वेकैकस्य पृथग्देवत्वम् । अतो बहून्देवानभिधातुं बहुवचनान्तैवेनो-
हनीयम् ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“एकादशिनके (गे) तन्नं वसाहोमेऽथ भिन्नता ।

तन्नं शक्यं (क्य)त्वतो भेदः प्रधानार्धचर्चभेदतः ” इति ।

एकादशनेष्वाग्नेयसारस्वतसौम्यादिपशुषु वसाहोमस्य सह कर्तुं शक्यत्वा-
त्तन्वमिति प्राप्ते नूनः—देवताभेदेन प्रधानभेदान्तत्वाज्यार्धचर्चान्तकालानां भिन्न-
त्वेनानुष्ठानयोग्यतासंभवाद्भेदः ।

(षोडशिश्रविविधिः)

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ यूपैकादिशिन्या यूपानुतेर्भेदोऽथ तन्त्रता ।

सामीप्यभेदादाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ” इति ॥

यूपैकादिशिन्या चोदकप्राप्ता यूपानुतिः प्रतियूपं भिद्यते । कुतः । यूपस्या-
न्तिकेऽग्निं यथित्वा यूपानुतिं जुहोतीति तद्विधानात्सामीप्यानां च भेदादिति प्राप्ते
ब्रूमः—न तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति यूपदाहप्रसङ्गात् । अतो यावता व्यव-
धानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेतव्यम् । तथा
सति देशैव यूपानुतिस्तन्त्रता ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किमैकादिशिनेऽवस्थ कुम्भ्यादेर्भिन्नता न वा ।

असंवेहाय भेदो न लिङ्गदेवास्य सिद्धितः ” इति ।

भिन्नदेवताकेष्वैकादिशिनेषु पशुष्वेककुम्भीपाके सति किमङ्गः कां देवतां
प्रत्युपाकृतस्य पशोः संबन्धीति संवेहे सति प्रदानं संकीर्येत । तस्मात्कुम्भ्यादे-
रावार्धं (भेद) इति चेन्नैवम् । चिह्नकरणमात्रेण संवेहापगमसिद्धौ लाघवात् ।
तस्मादत्र तन्त्रता ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ तत्तन्त्रं हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसास्वतः ।

हेयं नो प्रतिपत्तित्वात्सांकर्येणाप्यदोषतः ” इति ॥

एकादिशिनेषु कुम्भ्यादेर्यत्तन्त्रं निर्णीतं तत्परित्याज्यमङ्गानामिव वसानां
चिह्नकरणासंभवेन सांकर्यप्रसङ्गादिति चेन्नैवम् । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन
द्रव्यं प्रत्यपि प्रयोजकत्वाभावेन तद्द्रव्यश्रवणार्थं कुम्भीभेदमयोजकत्वं
दूरापेतत्वात् । न चात्र द्रव्यसांकर्यं दोषाय भवति, “ व्यवस्थापकप्रमाणभावात् ।
ननु तत्तद्देवताविषययाज्यार्धचान्तेषु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णीताः । बाढं, तैथैवै-
कादशकृत्यो ह्यतां किमायातं द्रव्यसांकर्यं । तस्मात्कुम्भ्यादेस्तन्त्रं न त्याज्यम् ।
इदं षट्कं प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यास्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यम् ।

(षोडशिग्रहविधिः)

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“पर्याग्निकृतः पात्नीवत उरसुज्यत इत्यसौ ।

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥

प्रत्यभिज्ञान(त)मालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।

गुणं पर्याग्निकृत्याख्यं वक्तुमुत्तरनिवृत्तये ॥

न दुष्टा परिसंख्याऽत्र चोदकात्प्राग्विधौ सति ।

पर्याग्निकरणान्ताङ्गरीतिः क्लृप्तोपकारतः ” इति ॥

“ त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेव ” इति प्रकृत्यैवमान्नातम्—“ पर्याग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति ” इति । तत्र पर्याग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुव्यस्य पात्नीवत-
शब्देन पत्नीवतामकदेवतासंबन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति
पर्याग्निकृतपात्नीवतशब्दयोरेव्यवहितान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ते तु पर्याग्निकृतमुत्सृ-
जतीत्यन्वयं वाञ्छन्ति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्भारः । तस्माद्वायव्यपशुवद्यागाविधि-
रिति प्राप्ते ब्रूमः—अनारम्भाधीतत्वाच्चास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वा-
लभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पात्नीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तमनूद्य पर्याग्निकृतशब्दा-
न्वितेनोत्सृजतीत्याख्यातेन पर्याग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते । न च प्रकृतिगतस्य
पर्याग्निकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वादन्वयोऽर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम् । उप-
रितनाङ्गनिवृत्तेर्विधिप्रयोजनत्वात् । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च दोष-
त्रयदुष्टा । स्वार्थत्यागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तवाच्येति त्रयो दोषाः । पर्याग्निक-
रणवाक्ये स्वार्थो विधिस्त्यग्येत । अन्यार्थो निषेधः स्वी क्रियेत । चोदकमा-
प्यान्पुपरितनान्यङ्गानि बाध्येरन् । मेवम् । पर्याग्निकरणोत्तरमासीन्धङ्गानि नानु-
ष्ठेयानीत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गनीकारात् । कथं तर्हि तानिबृत्तिः । आधि-
कीति ब्रूमः । चोदकमवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्तते । प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्र-
बुद्धिजनकतया कल्प्याभिदेशात्प्रवृत्तत्वात् । तथा सत्युपादेशेरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षा-
यां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्तैवोपरितनान्यङ्गानि न प्राप्न्यन्ते । न चानेन न्याये-
न पर्याग्निकरणात्प्राचीनानामप्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमानस्य पर्याग्निकरण-
स्य नूतनत्वे सत्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत्कलृप्तोपकारं पर्याग्निकरणं तदव-
स्थापन्नस्यैवाम विधेयत्वात् । प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गानन्तरमाविर्नै एकोपकारः

(षोडसिग्रहविधिः)

कृत्स्न इत्यत्रापि तादृशस्यैव विधानात्पर्यभिकरणान्ताङ्गरीतिः सिद्ध्यति । एवं च सत्युत्सृजतीत्यात्म्यातेन यथोक्तपर्यभिकरणविधायार्थसिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनाऽनुद्यते । तदेवमत्र गुणविधिः ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे विनितम्—

■ आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ।

कर्मान्यद्वाऽभिपस्त्यागशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥

अङ्गरीत्या समाप्तत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्तनात् ।

साम्प्राच्छेपः संस्थितिस्तु याग आलम्भनादिवत् ॥ इति ।

“ त्वाष्ट्रं पालीवतमाहमेत ” इति प्रकृत्य “ पर्यभिहितं पालीवतमुत्सृजति ” इति श्रुतम् । तत्र पुनः श्रूयते—“ आज्येन शेषं संस्थापयेत् ” इति । तद्विदमाज्यं पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिर्भवेत् । कुतः । उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्दैस्तदवगम्यात् । पर्यभिकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिवायाऽऽज्येनेति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपविश्य चोदकप्राप्तमुत्तरकाळीनमङ्गज्वारं तेन द्रव्येण समापनीयमिति विधीयत इति प्राप्ते ह्युक्तम्—पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पालीवतः पशुः समाप्तः । यदि पालीवतमाहमेवेति विहितस्य कर्मणः समाप्तिर्न स्यात्, केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियेत तदा विहितो द्रव्यदेवतासंबन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात् । एते देवता-मुद्दिश्य त्यागोऽवश्यं कर्तव्यः । तथा सति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुनैव साधिते कुतः प्रतिनिधिः । देवतोद्देशत्वागस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात् । पर्यभिकरणोत्सर्गवाक्येना(या)ङ्गरीविधिभागे संस्थापनीयः शेषो न कोऽप्यस्ति । तस्यादौ-ज्यवाक्येन कर्मान्तरं विधीयते । देवता तु पालीवतशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते । कर्मान्तरस्यापि शेषत्वमुपचर्यते । यथाज्यद्रव्यकयोः पूर्वोत्तरकर्मणोः स्वमिदंस्वभावादेवताया एकत्वेनाव्यवहितानुष्ठानेन शोषकमोपसंहारसदृशत्वात् । संस्थितिक्रियया चाऽऽलम्भननिर्वापादिवद्यागो लक्ष्यते । लिङ्प्रत्ययस्यापूर्वभावनामभिधत्ते । तस्मा-दाज्यद्रव्यकं पालीवदेवतार्कं शेषवत्पशुयागसमनन्तरोत्तरभाविर्कर्मान्तरमत्र विधी-यते । एतदुभयमिन्द्रः पत्निदेवतनुवाके द्रष्टव्यम् ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

“ अस्थ्याहुविध्वरी सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादस्ति मैवमनिवृत्तेः पुरोरित्येतेः ” इति ।

तृतीयसवर्णये ये सौम्यचर्वादिपक्षे हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यम् । पश्वर्थ-
माहुतायास्वस्थाः पशुपाके निष्पक्षे सति निवृत्तत्वादिति चेन्मैवम् । प्रकृतौ
पत्नीसंभाषेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थानं वाक्येन विहितम् । पशानपि
ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मात्सत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम् ।
एतच्च भ्रन्ति वा एतत्सौममित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“ उक्तथोत्कर्षे षोडशी नोत्कृष्येतोत्कृष्यतेऽथवा ।

स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत्षोडशिमहे ।

ग्रहं पराश्रमुक्त्येभ्य इत्यङ्गत्वेनत्वभासनात् ।

स स्तोत्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकालः प्रचाभ्यवाम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे षोडशिमहं प्रकृत्य भूयते-“ तं पराश्रमुक्त्येभ्यो निर्गृह्णाति ”
इति । तृतीयसवने सूर्यास्तमयात्प्रागेवोक्त्यग्रहास्तयो गृह्यन्ते । तेभ्यः परस्ता-
दयं षोडशी विहितः । यदि कदाचिद्देवादुक्त्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कृष्येरंस्तदा
तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोडशिमहस्य नास्त्युत्कर्षः । कुतः । पूर्वन्यायेन काल-
स्यानुसरणीयत्वात् । कालोऽप्येवमाग्भावः-“ समयाविधिते सूर्ये षोडशिनः
स्तोत्रमुपाकरोति ” इति । समयोऽस्तमयस्तं प्राप्ते सूर्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः ।
सोऽथमुत्कर्षे सति बाध्यते । तच्चायुक्तं, पूर्वमाग्निहोत्रस्य स्वकालमवाधितुमेवेष्टि-
मध्येऽनुष्ठानाङ्गनिकारादिति प्राप्ते ब्रूमः-पराश्रमिति शब्देनोक्त्येभ्य उत्तरकालः
षोडशिमहाङ्गत्वेन विधीयते । ततो मुख्यग्रहस्य कालमवाधितुमुपसर्जनस्य
स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रग्रह उत्कृष्टव्यः ।

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्-

“ धिक्तौ प्रकृतौ वा स्यात्षोडशमुत्कर्षतोऽग्निमः ।

अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात्प्रकृतावसौ ” इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे भूयते-“ य एवं विद्वान्योडशिनं गृह्णाति ” इति ।

१ क. घ. ड. “स्थानकालत्वेन प” । २ क. घ. ड. “स्मात्तत्” । ३ न. निर्गृह्णाति” ।
४ क. घ. ड. “गृह्णन्ति ” इ” ।

(षोडशिश्रग्रहविधिः)

सोऽयं षोडशिश्रग्रहो विकृतौ निविशते । कुतः । प्रथमेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुक्तव्यमाणात्वात् । “ उत्तरेऽहंन्द्रिरावस्य गृह्ये मध्यमेऽहंस्त्रिरावस्य ” इति हि वाक्यम् । द्विरावादीनां च विकृतित्वं प्रसिद्धम् । अतः प्रकरणं बाधित्वा विकृतौ निवेश इति याते ब्रूमः—“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् ” इत्यन्यद्वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिसूतेऽग्निष्टोमे निविशते । न चात्र प्रकरणबाधः । अग्निष्टोमस्य व्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् । न चैवं सति चोदकेनैव द्विरावादिषु प्राप्तत्वात्पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थमिति शङ्कनीयम् । अहर्विशेषसंबन्धाय राजन्यादिनिमित्तनैरपेक्षाय च तदुपपत्तेः । तस्मात्प्रकृतौ निवेशः ।

तत्रैवान्यथिचिन्तितम्—

“ उक्थ्याग्रयणतः स स्यात्केवलमग्रयणावुत् ।

आद्य उक्तिद्वयादन्य उक्थयोर्ध्वर्वाविधित्वतः ” इति ।

स पूर्वोक्तः षोडशी वचनद्वयबलेनोक्थ्यपात्रादाग्रयणावुत् ग्रहीतव्यः । “ उक्थ्याग्निगृह्णाति षोडशिनम् ” इत्येकं वाक्यम् । “ आग्रयणाद्गृह्णाति षोडशिनम् ” इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्रोच्यते—आग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्यः । कुतः । उक्थ्यवाक्यस्योत्तरकालविधिपरत्वात् । “ तं पराञ्चमुक्थ्याग्निगृह्णाति ” इत्युर्ध्वकालवाचिनः पराक्शब्दस्य प्रयोगात् । ततो नोभयस्माद्ग्रहणम् ।

तत्रैवान्यथिचिन्तितम्—

“ सवनेषु तृतीये वां स प्रयोक्त्या भवेन्नितु ।

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम् ” इति ॥

स पूर्वोक्तः षोडशिश्रग्रहसिषु सवनेषु भवेत् । कुतः । सवनत्रयस्योक्तत्वात् । षोडशिनं प्रकृत्याऽऽभ्यासते—“ प्रातःसवने ग्राह्यो माध्व्यंदिनसवन ग्राह्यस्तृतीयसवने ग्राह्यः ” इति । नैतद्युक्तम् । सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीयसवनस्योक्तत्वात् । अत एव वाक्यशेषे सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवनं विधीयते । यत्प्रातःसवन इत्यादिना सवनद्वये वर्ज्यपातदोषोऽभिहितः । तृतीयसवने ग्राह्यो न सर्वेषु सवनेषु गृह्णातीति प्रशंसापूर्वकं विहितम् । तस्मात्तृतीयसवन एव षोडशिश्रग्रहः ।

[काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याः)

पुनरप्यन्यत्तथैव चिन्तितम्—

“ अग्निष्टोमोक्थ्यसंबन्धी षोडश्यस्तुतशस्त्रकः ।

तद्युक्तो वाऽग्निमः प्राप्तस्तत्र संस्थामवाधितुम् ॥

स्तोत्रं भवत्येकविंशं हरिवच्छस्यते ततः ।

इष्यते ह्यन्यसंस्थात्वं स्तुतशस्त्रयुतस्ततः ” इति ॥

षोडशिर्न प्रकृत्याऽऽज्ञायते—“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्थ्ये
ग्रासः ” इति । सोऽयमग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थयोर्विहितः षोडशिग्रहः स्तुतशस्त्रवार्जितो
भावितुमर्हति । अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां ऋतुसमाधौ षोडशिसंस्थात्वं
प्रसज्येत, अग्निष्टोमसंस्थात्वमुक्थ्यसंस्थात्वं च बाध्येत, तत्संबन्धिसमाप्त्यभावा-
दिति प्राप्ते ब्रूमः—“ एकविंशः स्तोत्रं भवति मतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यते ”
इति षोडशिनि परमश्रवविधिना स्तुतशस्त्रे विहिते । किंच “ ग्रहं वा गृहीत्वा
चमसं वोच्यते स्तोत्रमुपाकरोति ” इति ग्रहग्रहणचमसोचयनयोः स्तोत्रनि-
मित्तत्वं श्रुतम् । न हि सति निमित्ते नैमित्तिकं त्यक्तुं शक्यम् । तस्मात्पूर्वसं-
स्थात्वहानिर्न्यसंस्थात्वं चाभ्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं ब्रह्म्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठक

एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थपपाठके षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

यस्त्वां हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं
मर्त्यो जोहवीमि । जातवेदो यज्ञो अस्मासु
धेहि प्रजाभिरग्ने असृतत्वमस्याम् । यस्मै त्वं
सुकृते जातवेद् उ लोकमग्ने छणवंः स्योनम् ।
आश्विनं स पुत्रिणं धीरवन्तं गोमन्तं रयिं
मंशते स्वस्ति । त्वे सु पुत्र स्रवसोऽवृत्रन्काम-

(काम्यवाज्यापुरोनुवाक्याः)

कातयः । न त्वामिन्द्रातिं रिच्यते । उक्थ-
उक्थे सोम इन्द्रं ममाव नीयेनीथि मघवानम्
(१) सुतासः । यदी२ सवाधः पितरं न
पुत्राः समानवक्षा अवसे हवन्ते । अग्ने रसेन
तेजसा जातवेदो वि रोच्यसे । रक्षोहाऽभीव-
चातनः । अपो अन्वचारिषः रसेन सुमसू-
क्ष्माहि । पर्यस्वा२ अग्न आऽगमं तं मा सः
सृज वर्धसा । वसुर्वसुपतिर्हिकमस्यग्ने विभा-
वसुः । स्याम ते सुमतावपि । त्वामग्ने वसु-
पतिं वसूनामभि प्र मन्दे (२) अध्वरेषु
राजव । त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि-
ष्याम वृत्सुतीर्मर्त्यानाम् । त्वामग्ने वाजसातमं
विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवी-
र्यम् । अयं नो अग्निर्वरिविः कृणोत्वयं मृधः
पुर एतु प्रभिन्दम् । अयः२ शत्रूञ्जयतु जहृषा-
णोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ । अग्निनाऽग्निः
समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाहजुह्वा-
स्यः । त्वः२ हव्ये अग्निना विप्रो विप्रेण
सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे । उदमे
शुचयस्तव वि ज्योतिषा ॥ (३)

(मघवान मन्दे हव्ये चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठके षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४६ ॥ [४०]

(काम्यचाज्यापुरोनुवाक्याः)

(आ दंदे वाचस्पतय उपयामगृहीतोऽस्या वायो अयं वा या वां प्रात-
 र्युजावयं वेनस्तं प्रत्नथा ये देवास्त्रिंशदुपयामगृहीतोऽसि मूर्धानं मधुश्वेदाग्नी
 ओर्मासो मरुत्वंन्तमिन्द्रं मरुत्वो मरुत्वान्महान्महान्नुवत्कदा वामदक्षेभिर्हिर-
 ण्यपाणिः सुशर्मा बृहस्पतिर्हरिरस्यंश्च उत्तिष्ठन्तरणिरा व्यायस्वेद्युष्टे ये ज्योति-
 र्भर्ता प्रयासायं चित्तमा तिष्ठेन्नमसावि सर्वस्य महान्तसजोषा उदु त्वं धातो-
 रुः हि यस्त्वा षट्चत्वारिंशद् ॥ ४६ ॥)

(आ दंदे ये देवा महानुत्तिष्ठन्तसर्वस्य सन्तु दुर्मित्राश्चतुःप(तुष्ट)आ-
 शद् ॥ ५४ ॥)

(हरिं ॐ) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

एकोनचत्वारिंशोऽनुवाके सोमयामः समापितः । अथास्य प्रपाठकस्यान्तिमेऽ-
 नुवाके काम्यचाज्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते ।

इदिकाण्डे द्विहविष्का काचिदिष्टरेवमात्राधते—

“ अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुषिणे पुरोडाशमे-
 कादशकपालं प्रजाकामोऽग्निवास्मै प्रजां प्रजनयति बृद्धामिन्द्रः प्र
 यच्छति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

बृद्धां पुत्रपौत्रेणाभिवृद्धाम् ।

तत्राऽऽग्नेयस्य पुरोनुवाक्यमाह—

यस्त्विति । हे जातवेदो षोऽहं मर्त्यैः सत्कीरिणा गुणकीर्तनशीलेन हृदा
 मनसा त्वाममर्त्यं प्रणरहितं मन्यमान आह्वयामि, तादृशेष्वस्मासु पुत्रपौत्रादि-
 रूपप्रजाभिर्निष्पादितं यशः कीर्तयिष्येहि । हेऽग्ने त्वत्प्रसादादमृतत्वं देवत्वमस्यां
 प्राप्नुयाम् ।

अथ साज्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

यस्मै त्वमिति । शोभनं कर्म करोषीति सुकृत् । जातं जगद्वेत्तीति जात-
वेदाः । हे जातवेदोऽग्ने त्वं सुकृते यस्मै यजमानाय स्योनं सुखकरमुत्कृष्टं स्थानं
कृणवः करोषि स यजमानो रयिं घनं स्वस्ति नश्नते सम्यक्प्रामोति । कीदृशं
घनम् । अन्धैः पुत्रैः शूरभटैर्गोभिश्च संयुतम् ।

ऐन्द्रस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वे सु पुत्रेति । त्वे त्वयि । शवसो बलस्य । स्ववृन्सुष्टु वर्तन्ते । काषा
भोगाः काम्यन्ते धामिः स्तुतिभिस्ताः कामकातयः । इन्द्रस्यातिप्रबलत्वाच्चवसः
पुत्रेत्युपचर्यते । हे शवसः पुत्रेन्द्रास्मदीयस्तुतयस्तवामि सुष्टु वर्तन्ते, काचिदपि
स्तुतिस्त्वां नातिरिच्यते । सर्वस्य स्तुतिवाक्यस्य त्वयि विद्यमानत्वात् ।

अथ याज्यामाह—

उक्थ इति । उक्थउक्थे सोमयागवर्तिनि तत्तच्छस्त्रे स सोम
इन्द्रं ममाद् हर्षयामास । नीयत आहूयत इन्द्रोऽवेति नीथो यागप्रदेशः । समा-
नदक्षास्तुल्येषु यजमानेषु कुशलाः सुतासः पुत्रस्थानीया यजमानाः पितृस्थानीयं
मघदानं नीथेनीथे तत्तद्यागप्रदेशेऽवसे रक्षार्थं हवन्त आहवयन्ति । यदीं सबा-
धो यस्मादीदृश आहूतो मघवा विरोधिष्वसुरेषु बाधकारी तस्मादाहवयन्ते ।
पुत्राः पितरं न पितरमिव । यथा बाला अन्यैस्तादृचमाना रक्षार्थं पितरमाहव-
यन्ति तद्वत् ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत रसवान्स्थायित्यग्निमेव रस-
वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं रसवन्तं करोति रसवानेव भवत्यज-
क्षीरे भवत्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव रुन्वे ” [सं० का० २
प० २ अ० ४] इति ।

रसवानक्षीरवध्यादिरसोपेतः । अजाया अग्निवत्प्रजापतिमुत्सादुत्पन्नत्वादाग्ने-
यत्वम् । साक्षादव्यवधानेन शीघ्रमित्यर्थः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने रसेनेति । हे जातवेदोऽग्ने रसेनास्पान्योजय । तेजसा विशेषेण
प्रकाशसे । कीदृशस्त्वम् । यागप्रदेशे रक्षार्ता हन्ता । शरीरेऽभविस्थाऽऽन्तररोगस्य
चातनो विनाशकः ।

याज्या लिखिता । उरु१ हि राजा वरुणश्चकारेत्यास्मिन्ननुवाके व्याख्यातो मन्त्रः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते-

“ अग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसुमन्त२ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह-

वसुरिति । हेऽग्ने हिकं यस्मात्कारणात्त्वं वसुर्लोकानां वासि(सायि)ता धन-पतिः प्रजाधुक(तिस्तेजोधन)श्वासि तस्माद्वयमपि तवानुग्रहबुद्ध्याववस्थिता भवेम ।

थाज्यामाह-

त्वामग्न इति । हे राजन्दीप्तिमन्अग्नेऽध्वरेषु यज्ञेषु त्वामभिप्रमन्दे सर्वतः प्रकर्षेण तोषयामि । कीदृशं त्वाम् । वसूनां वसुपतिं धनानां मध्ये यानि श्रेष्ठानि धनानि तेषामधिपतिमित्यर्थः । वाजयन्तोऽज्जमिच्छन्तो वयं त्वत्प्रसादेन वाजमर्ज्जयाम । विरोधिनां मनुष्याणां पुत्सुतीः सेनाः अभिष्यामामिभवितुं शक्वा भवेम ।

इष्टचन्तरं विधत्ते-

“ अग्नये वाजसूते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्संग्रामे संयत्ते वाजं वा एष सितीर्षति यः संग्रामं जिगीषत्याग्निः क्षत्रुं वै देवानां वाजसूदग्निमेव वाजसूत२ स्वेन भागधेयेनोप धावति धावति वाज२ हन्ति वृत्रं जयति त२ संग्राममथो अधिरिव न प्रतिधूये भवति ” [सं० का० २ अ० २ अ० ४] इति ।

वाजमन्त्रं सरति प्राप्नोतीति वाजसूत् । लोके युद्धं जेतुमिच्छुर्षयादूर्ध्वं वैरि-संबद्धमन्त्रं कृत्स्नं प्राप्नुमिच्छति । अतो वाजसूदिति विशेषणं युक्तम् । वाजं धावति प्राप्नोति तदर्थं वृत्रं शत्रुं हन्ति युद्धं च जयति । किंचाधिरिवायमन्येन प्रतिधूये तिरस्कृतुं शक्नो न भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह-

त्वामग्न इति । हेऽग्ने त्वां विप्रा यजमाना अभिवृद्धिं मांपयन्ति । कीदृशं त्वाम् । वाजसातममतिशयेनान्नप्रदं सुष्ठुत् स्वनैर्हि सुष्ठु स्तुतम् । स तादृशत्वं नोऽस्माकं सुष्ठु सापथ्यं रास्व देहि ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

याज्यामाह—

अयं नो इति । अयमाग्निरस्माकं वरिवः परिचारकं भृत्यवर्गं संपादयतु ।
मृधो वैरिणो विदारयन्तोऽस्माकं पुरतो गच्छतु । जह्मषाणः प्रहरञ्जन्नुज्जयतु ।
वाजसातावश्वदाननिमित्तं परकीयमघ्नं जयतु ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुर्निर्दिष्ट-
भागो वा एतयोदन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमानमग्निं सं भवतः स
ईश्वर आर्तिमार्तोर्येदग्नयेऽग्निवते निर्वपति भागधेधेनैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमा-
च्छति यजमानः ” [सं० का० २ म० २ अ० ४] इति ।

गार्हपत्यादाहवनीयेऽग्निं प्रक्षिप्य तत्राग्निहोत्रं हूयते । तथा सति यस्य यजमा-
नस्य संबन्धिनः पुरुषा विस्मृत्योद्धृत आहवनीयाग्नौ पुनरन्यमग्निमुद्धरेयुः स य-
जमानोऽभ्युक्त्याग्नये निर्वपेत् । एव विशेष्यरूपोऽग्निर्निर्दिष्टभागो विशेषणरूप-
स्त्वंनिर्दिष्टभागस्तावुभौ परस्परं संसृज्यमानौ यजमानं भक्षयितुमभिलक्ष्य संभवतः ।
ततः स यजमान आर्तिमार्तोरीश्वरो विनाशं योप्सुं संयभवति । तावन्नी अनयेष्टया
शाम्यतः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्निनेति । पश्चात्प्रक्षिप्तेनाग्निना पूर्वस्थितोऽग्निः सम्मगदीप्यते । सोऽग्निर्वि-
शेषणैः कविरित्यादिभिर्विशिष्टः ।

याज्यामाह—

त्वं ह्यग्न इति । हे पूर्वस्थिताग्ने पश्चात्प्रक्षिप्तेनाग्निना त्वं समिध्यसे । ता-
दृशस्त्वं ब्राह्मणजात्यभिमानि सम्मार्गवर्ती मियध्व । इतरोऽपि तादृश एव ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽद्धुतेऽग्निहोत्र
उद्धयेत् ” [सं० का० २ म० २ अ० ४] इति ।

यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थमुद्धृतोऽग्निर्होमात्पूर्वमेवोपशाम्यति स एतामिष्टिं
निर्वपेत् ।

अत्र शास्त्रान्तरानुसारिणां मतं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यति—

“ अपर आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहुः ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अपरोऽग्निर्गार्हपत्ये प्रदीप्य पूर्वोद्धरणमनु पुनरुद्धरणीय इति तन्मतम् ।

तदिदं दूषयति—

“ तत्तथा न कार्यं यद्भागधेयमपि पूर्वं उद्धरियते किमपरोऽभ्युद्भिद्येतेति ”

[सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्निहोत्रहविलक्षणो(र्णः) यद्भागधेयमभिलक्ष्य पूर्वो वह्निरुद्धतस्त्वमेव भाग-
मभिलक्ष्यापरो वह्निनः किमुद्धरियेव वदनुचितम् । इतिशब्दो हेतौ । तस्मान्न
कार्यम् ।

सिद्धान्तं विधत्ते—

“ तान्येवावक्षाणानि संनिधाय मन्येत् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४]
इति ।

यान्मुत्सुकानि शान्तानि तान्येवाधस्तादवस्थाप्यारणीभ्यामग्निमन्थनं कुर्यात् ।

मन्थने मन्त्रमुत्पादयति—

“ इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स भागत्रिया विहुमा
जगत्या देवेभ्यो हव्यं वहतु मजानमिति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्निः पूर्वमितो दग्धकाष्ठादुत्पन्न इदानीमपि स जातवेदा गायत्र्यादिभिस्तृ-
न्धोभिरनुगृहीतः स्वाद्योनेर्दग्धकाष्ठादधिजायताम् । जातश्च तं तं देवं मजानन्दे-
वेभ्यो हव्यं वहतु ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—

“ छन्दोभिरेवैनं स्वाद्योनेः प्र जनयति ” [सं० का० २ प्र० २ अ०
४] इति ।

नन्वस्मिन्सिद्धान्तेऽपि पूर्वपक्षादपरोऽग्निः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—

“ एष वाय सोऽग्निरित्याहुः ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

स्वकारणादुत्पन्नत्वादेव एव पूर्वोऽग्निर्न तु भेदोऽस्तीति सिद्धान्तिन आहुः ।

किमर्था तर्ह्यपिभिष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह—

“ ज्योतिस्त्वा अस्य परापतितमिति यदग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य
ज्योतिः परापतितं तदेवाव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

अस्य पूर्वाग्नेर्ज्योतिरेव विनष्टं न त्वग्निर्विनष्टः । तच्च ज्वालारूपं ज्योतिरिष्टया संपाद्यते ।

तत्र याज्यापुरोनुवाक्ययोर्ऋचोः प्रतीकं(के) दर्शयति—

उदग्गन् इति । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त इत्यर्थं मन्वस्त्वमग्ने रुद्र इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातः । वि ज्योतिषा ब्रूतेत्यर्थं मन्त्रः छण्णध्व पाज इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ यस्त्वा याज्या पुत्रवत्वामिष्टौ त्वे पुत्रयागके ।

अग्ने रसधद्यागे तु वसुर्वसुमतीष्यते ॥ १ ॥

त्वामग्ने वाजसुध्यागे सग्निनाऽग्निवतीष्यते ।

उदविज्योतिषे ज्योतिष्मत्ये तत्र चतुर्दश ॥ २ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे विहितम्—

“ ज्योतिष्मती भवेन्नो वा दर्शाद्युद्धतलोपने ।

निमित्तसत्त्वात्स्थान्नाग्निहोत्रार्थोद्धृतिवर्जनात् ” इति ॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाम्नायते—“ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोद्वाद्यमष्टाक-
पालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्गयेत् ” इति । प्रतिदिनमाग्निहोत्रं
होतुं गार्हपत्योद्धृत्याऽऽहवर्तीयेऽग्निः प्रक्षिप्यते । सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिद्-
हुतेऽग्निहोत्रे यदि शान्त्येव दानीमियमिष्टिः प्रायश्चित्तमित्यर्थः । तत्र दर्शपूर्ण-
मासार्थमुद्धृतस्याप्यग्नेः शान्तौ सेयं ज्योतिष्मतीष्ठिर्भवेत् । कुतः । अग्न्युद्धानस्य
निमित्तस्य रुद्रावादेति चेन्मैवम् । अग्निहोत्रार्थोद्धृतस्यैवाग्नेरुद्धानं निमित्तमिति
प्रकरणादवगम्यते । अनया चेष्टयाऽग्निहोत्रायैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते । तथा सत्य-
ग्निहोत्रस्थेमिष्टिः सागवायिकमङ्गं भवति । अतोऽग्निहोत्रार्थोद्धृतोद्धानस्य नि-
मित्तस्याभावान्नैमित्तिकीष्ठिर्न प्रवर्तते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ भार्योद्वात्रे साऽस्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विद्यते ।

गतश्रीत्वनिमित्तं + तत्सर्वार्थत्वं न विद्यते ” इति ॥

इदमाप्नायते—“ धार्यो गतश्रिय आहवनीयः ” इति । गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते—“ त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्धः ” इति । और्वो गौतमो भारद्वाज इति कल्पसूत्रकारः । गतश्रीभिर्धार्यमाणस्याऽऽहवनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्धाने सा ज्योतिष्मदीष्टिर्विद्यत इति चेन्नैवम् । न ह्यस्य धारणेऽग्निहोत्रं निमित्तं किंतु गतश्रीत्वम् । सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया कदाचिदप्यचोदितत्वात्सर्वार्थत्वं शङ्कितुमप्यशक्यम् । गतश्रीत्वं निमित्तीकृत्य धृतोऽग्निः प्रसङ्गतसर्वकर्मसूपकुर्वन्नग्निहोत्रेऽप्युपकरोतीति चेत् । उपकरोतु नाय, नैतावता प्रायश्चित्तस्य निमित्तत्वं लभ्यते । अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्योद्धानं तज्जि-
मित्तं, न चान्न तदस्ति । किंत्वन्यस्य यस्य कस्यचित्कर्मणोऽर्थे समुद्धृतस्य गत-
श्रीत्वनिमित्तं धारणं क्रियते । तस्मान्निमित्ताभावान्नास्ति संदिग्धिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठके

चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देवादिघातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीबीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थः पपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

देवा॒सुराः संय॑त्ता आ॒सन्ते दे॒वा वि॑जयमु॒प-

यन्तो॑ऽमौ वामं वसु सं न्य॑दधते॒दमुं नो भवि॑-

ष्याति॑ यदि नो ज॒प्यन्तीति॑ तद्भि॒र्न्य॑कामयतु

(पुनराधानम्)

तेनापाक्रामत्तदेवा विजित्यावरुहत्समाना अन्वा-
यन्तर्दस्य सहसाऽदित्सन्त सौऽरोदीद्यदरोदीत्त-
द्भद्रस्य रुद्रत्वं यदश्नशीयत तत् (१) रजत*
हिरण्यमभवत्तस्माद्रजत* हिरण्यमदक्षिण्यम-
भ्रुज* हि यो बर्हिषि ददाति पुराऽस्य संव-
त्सराद्गृहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देय* सौऽग्नि-
रब्रवीद्भाग्यसान्ध्यं व इदमिति पुनराधेयं ते
केवलमित्यब्रुवन्नुध्नवत्सलु स इत्यब्रवीद्यो
मदेवत्यमग्निमादधाता इति तं पूषाऽधत्त तेन
(२) पूषाऽऽध्नोत्तस्मात्पौष्णाः पशवं उच्यन्ते
तं त्वष्टाऽधत्त तेन त्वष्टाऽऽध्नोत्तस्मात्त्वाष्टाः
पशवं उच्यन्ते तं मनुराऽधत्त तेन मनुरा-
ध्नोत्तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते तं धाता-
ऽधत्त तेन धाताऽऽध्नोत्संवत्सरो वै धाता तस्मा-
त्संवत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्र जायन्ते य एवं
पुनराधेयस्यद्धि वेद (३) ऋघ्नोत्येव योऽस्यैवं
बन्धुतां वेद बन्धुमान्भवति भागधेयं वा आग्नि-
राहित इच्छमानः प्रजां पशून्यजमानस्योप
दोद्भावोद्भास्य पुनरा दधीत भागधेयेनैवैन*
समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्यैषा पुनर्वस्वोरा
दधीतैतद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत्पुनर्वसु स्वाया-
मेवैनं देवतायामाधाय ब्रह्मवर्चसी भवति दर्भेरा

(पुनराधानसंबन्धमज्ञातानिरूपणम्)

दधात्ययांतयामत्वाय दधैरा दधात्यद्भ्य एवैन-
मोषधीभ्योऽवरुध्याऽऽ धत्ते पञ्चकपालः पुरो-
डाशो भवति पञ्च वा ऋतव ऋतुभ्य एवैन-
मवरुध्याऽऽ धत्ते (४) ॥

(अशीयत तत्तेन वेदं दधैः पञ्चविंशतिभ्य) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाह्नके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिर्लं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विधातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अध्वर्योः प्रकृतौ मन्त्राः प्रपाठकचतुष्टये ।

वर्णिताः पुनराधेयं पञ्चमाद्ये प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

आधानावूर्ध्वमेवैषा वक्तव्या पुनराहितिः ।

तथाऽप्यध्ययनस्यार्थं क्रमो धरमुतस्वतः ॥ ३ ॥

सरस्वती स्वपुत्राय तद्बुद्धिस्थे क्लृप्ते वरम् ।

ददौ तेन क्रमेणैव पठन्त्यन्धेऽपि पाठकाः ॥ ४ ॥

एकादशानुवाकाः स्युः पञ्चमेऽस्मिन्प्रपाठके ।

तत्राऽऽदौ पुनराधेयमनुवाकचतुष्टये ॥ ५ ॥

ततः षट्केऽन्युपस्थानं काश्यपाज्यास्तथाऽन्तिमे ।

विधीयतेऽनुवाकेऽस्मिन्नादिमे पुनराहितिः ॥ ६ ॥

उद्गास्य पुनरादधीतेति विधास्यति । तत्र पुनराधेयस्याग्निदेवतां विधातुमाग्नि-
विषयमुपाख्यानमुदाहरन्मसङ्गनद्रजतस्य यज्ञे दक्षिणात्वं निषेधति—

देवासुरा इति । देवाश्चासुराश्च संघत्ता युद्धमुक्ताः । विजयं प्राप्नुवन्तो
देवास्तदा तेभ्योऽसुरेभ्योऽपहृते मणिमुक्तादिकं श्रेष्ठं वसु रक्षणायाग्नौ निक्षिपवन्तः ।
कथंचिदसुराणां विजये सत्यतश्च नमस्माकमापद्युष्युज्येतेति देवानामाशयः । तत्र-

(पुनराधानम्)

नमग्निर्न्यकामयतेच्छां कृतवान् । तेन धनेन सहापाक्रामत्पञ्चायनमकुरुत् । देवाः पुण्यवशेनासुरान्विजित्य तद्धनमवरुक्तस्तमाना अवरोद्धमिच्छावन्तोऽनु अग्नेः पश्चादायंस्तद्धनं बलात्कारेणाऽऽदातुमिच्छावन्तः । सोऽग्निररोदीदोदनं कृतवान् । प्रसङ्गाद्बुद्धशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधत्ते—यतो रोदनं कृतवांस्ततो रुद्रस्य रुद्रत्वम् । यदधु नेनात्सकाशाद्भिन्दुरशीयत् भूमावपत्तद्वज्रतं हिरण्यममद्वज्रतरूपं धनमभवत् । अत्र हिरण्यशब्दस्य धनसामान्यवाचित्वाव्रजतं हिरण्यमित्यविरुद्धम् । तस्याश्रयत्वेन दक्षिणां प्रत्यययोग्यत्वात्तद्दाने संवत्सरादवामेतद्गृहे किञ्चिदोदननिमित्तं भवति । तस्माद्वाहीषि यज्ञे तन्न दद्यात् ।

अग्निदेवतां पुनराधेये विदधाति—

सोऽग्निरिति । आदावसाधारणेन भागेन युक्तो भवानि, पश्चादिवं वस्तु युष्मभ्यं दास्यामीत्याग्निर्नोका देवास्तदैतत्पुनराधेयमिति भागं ददुः । तेन तुष्टोऽग्निरिदमब्रवीद्यो मदेवत्वं हविः कृत्वार्गग्निं पुनरादध्यात्स खलु समृद्धिमानिति । तस्मात्समृद्धयर्थं पुनराधेयं हविरग्निदेवतं कुर्यादित्यर्थः ।

तामेव समृद्धिमुदाहरणेन स्पष्टयति—

तं पूषेति । पूषत्वष्टमनुसंवत्सराभिधानिधातुभिः पश्चादिसमृद्धिर्लब्धा ।

समृद्धिवेदनं प्रशंसति—

य एवामिति । पूषादिरूपस्वाग्नियन्धुसमूहस्य वेदनं प्रशंसति—

योऽस्येति । पुनराधेयं विधत्ते—

भागधेयमिति । प्रथमाधनेनाऽऽहितोऽग्निरसाधारणभागवाञ्छयाऽधिकोपद्रवं चकार, तच्छान्तिरनेन भवति । तस्मादुद्दासनेष्टया पूर्वान्निमुद्दास्य पुनरप्यग्निमादध्यात् । इष्टिमुद्दासनं च सूत्रकारो दर्शयति—“ आग्नेयमष्टपालं निर्वपेद्वै-
थानरं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालमग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं मैवं चरुमग्निमुद्दास-
यिष्यन् ” इति । “ पौर्वाभासीमिष्ट्वा ज्वलतोऽग्निस्तुजति ” इति च ।

कालं विधत्ते—

पुनर्वस्वोरिति । पुनरावर्तते वामं वस्वनयोरिति पुनर्वसू । ततो नक्षत्रा-
त्मिका देवता स्वकीया ।

पुनराधेयस्य प्रथमाधामविकृतित्वात्काष्ठैराधानमात्रावपोद्य दर्भान्विधत्ते—

दर्भैरिति । अत्रापि काष्ठैराधाने गतसारत्वं स्यात् । अत एव सूत्रकार आह—

“ आयतनेषु पुराणान्दर्भान्स्तीर्य भूमिर्मूमेति सर्पराज्ञीभिर्गाह्यमादधाति ” इति ।

दर्भविधिमनुद्य प्रशंसति—

दर्भैरिति । इन्द्रो वृषभहृक्षित्यादौ दार्शिकब्राह्मणे च दर्भाणामुपकार्यत्वाभिधानादनुपपत्त्यवधारितत्वं च विस्पष्टम् ।

अस्मिन्पुनराहितेऽग्नौ कर्तव्याया इष्टेरग्निर्वेदवता पूर्वं विहिता । अथ ब्रह्मविधत्ते—

पञ्चकपाल इति । बह्वृचब्राह्मणे द्वादश मासाः पञ्चवर्षो हेमन्तशिरयोः समासेनेत्याम्नानादितुर्ना पञ्चसंख्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

परा वा एष यज्ञं पशून्वपति योऽग्निमुद्वासयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाक्ष्को यज्ञः पाक्ष्काः पशवो यज्ञमेव पशून्व रुन्धे वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा अंतायवः पुराऽअमक्षन्पक्ष्कस्यो गान्यानुवाक्या भवन्ति पाक्ष्को यज्ञः पाक्ष्कः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायार्भि पुनरा (१) धत्ते शताक्षरा भवन्ति शतायुः

(पुनराधानसंश्लेष्यङ्गजातनिरूपणम्)

पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति
 यद्वा अभिराहितो नर्ध्यते ज्यायो भागधेयं
 निकामयमानो यदाग्नेयः सर्वं भवति सैवा-
 स्मर्द्धिः सं वा एतस्य गृहे वाक्सृज्यते योऽग्नि-
 मुद्वासयते स वाचः सः सृष्टो यजमान ईश्व-
 रोऽनु पराभवितोर्विभक्तयो भवन्ति वाचो विधू-
 त्यै यजमानस्यापराभावाय (२) विभक्तिं
 करोति ब्रह्मैव तद्वकरुपाः शु यजति यथा वामं
 वसुं विविदानो गृह्णति तादृगेवं तदग्निं प्रति
 स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसुं विविदानः
 प्रकाशं जिगमिषति तादृगेव तद्विभक्तिमुक्त्वा
 प्रयाजेन वषट्करोत्यायतनादेव नैति यजमानो
 वै पुरोडाशः पशव एते आहुती यदभितः पुरो-
 डाशमेते आहुती (३) जुहोति यजमानमे-
 वोभयतः पशुभिः परि गृह्णाति कृतयजुः संभू-
 तसंभार इत्याहुर्न संभृत्याः संभारा न यजुः
 कर्तव्यमित्यथो सलु संभृत्या एव संभाराः
 कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्धयै पुनर्निष्कृतो रयो
 दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनइवा-
 न्पुनराधेयस्य समृद्धयै सप्त ते अग्ने सामिधः
 सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य
 न्यक्तं ततः (४) एवैनमव रुन्धे वीरहा वा

एष देवानां योऽग्निमुद्गासयते तस्य वरुण एवर्ण-
यादाग्निवारुणमेकादशकपालमनु निर्वपेद्यं चैवं
हस्ति यश्चास्पर्णयात्तौ भागधेयेन ग्रीणाति
नाऽऽर्तिमार्छति यजमानः (५) ॥

(आश्वराभावाय पुरोडाशमेते आहुती ततः षड्विंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुर्वके याज्याद्यङ्गजातं विधित्सुः पूर्वोक्तं द्रव्यविधमनूय प्रशंसति—
परा वा इति । परावपति विनाशयति । धानादिभिर्हविर्भिर्यज्ञः पाङ्कः ।
पङ्क्तिच्छन्दसः पशुहेतुत्वात्पशवोऽपि पाङ्कः ।

याज्वानुवाक्ये विधत्ते—

वीरहेति । देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यजमानस्यान्नमृतायवः
संत्यमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरा नैवाक्षन्तैव मुक्चन्तः । “ अश भोजने ” इत्यस्य
रूपम् । अग्ने तमद्यार्थं न इत्याद्यश्वतंसं कचः पङ्क्तयः । तासु प्रधानहविषो
द्वे स्विष्टकृतौ द्वे । दाध्वाग्निकाण्डे—अग्निर्मुखोऽयनुवाक इष्टकोपधानार्थत्वेनाऽऽ-
म्नाताः । इह तु वाचनिकस्तद्विधिः । शास्त्रान्तरे तु याज्याप्रस्तावे सामान्नाताः ।
पुरुषस्य हस्तद्वयपादद्वयशिरोभिः पञ्चभिः पाङ्क्तयम् । देवानेव देवानामेव मध्ये
वीरमग्निं निरवदायोत्सर्जनलक्षणवधमभ्यनिष्कृष्य ।

चतसृष्वक्षु विद्यमानाक्षरसंख्यां प्रशंसति—

शताक्षरा इति । अग्रे तमद्येत्येषा प्रथमा चतुर्विंशत्यक्षरा । अधा तमे
क्रतोः, आभिष्टे अद्येत्युभयोरेकैका पञ्चविंशत्यक्षरा । एभिर्नो अकौरेत्यन्त्या
षड्विंशत्यक्षरेति संभूय अतमक्षराणि । अण्डाभिमानिनो ब्रह्मणः स्वप्रमाणेन
शतसंवासरपुष्टवाचरसैततिपतितस्यापि सामान्येन शतायुष्टवं, धर्माधर्माभ्यां तूत्क-
र्षापकर्षौ भवतः । शतनाडीषु संचारादशेन्द्रियेषु शतसंख्या ।

(पुनराधानसंख्यज्ञातनिरूपणम्)

प्रधानकर्मणं इव प्रयाजः प्रयाज्यभाग्यज्ञानामप्याग्नेयत्वं विधत्ते—

यद्वा इति । यजमानस्य समुद्धचभावाद्भोः समुद्धचभावोऽनुमेयः ।

समिधो अग्न आज्यस्य वियन्स्वित्यादिषु चतुर्षु प्रयाजमन्त्रेषु संबुद्धचन्ताद-
मिश्रान्दात्पूर्वं संबुद्धिसप्तमीतृतीयाद्वितीयाविभक्त्यन्तानामग्निशब्दानां क्रमेण
प्रयोगं विधत्ते—

सं वा इति । अग्निमुद्वासयितुरेतस्य वाग्गृहेऽवस्थितानां स्त्रीशूत्रादीनां
वाग्भिः संसृज्यते तत्समा भवति । तां वाचयन् यजमानोऽपीतरवैलक्षण्यरूपस्यो-
त्कर्षस्थभावात्पराभूतो भवति । एताभिस्तु विभक्तिभिः पुनराधेयस्याग्न्याधेया-
वैलक्ष्ये सति यजमानस्य विलक्षणत्वेन वाग्भिर्भूतो सत्यां पराभवः शाम्यति ।
विभक्तयः सूत्रे दर्शिताः—“ अग्नेऽग्नेऽग्नावग्नेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमग्न इति चतुर्षु प्रया-
जेषु चतस्रो विभक्तीर्वधाति ” इति । तथा चैवं मन्त्रपाठः संपद्यते—“ समि-
धोऽग्नेऽग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपाद्भावमग्न आज्यस्य वेतु । इदो अग्निनाऽग्न
आज्यस्य वियन्तु । बर्हिरीमिमग्न आज्यस्य वेतु ॥ इति ।

यथोक्तविभक्तिविधिमनूय प्रशंसति—

विभक्तिमिति । तत्पुनराधेयं ब्रह्मैवाग्न्याधेयारपरिवृद्धमेव करोति ।

अग्न मन्त्राणां नीचध्वनिं विधत्ते—

उपाश्रिष्यति । यथा लोके श्रेष्ठं वसु लब्धवान्पुरुषो गोपायति तद्वत् ।

स्विष्टकृत्युच्चध्वनिं विधत्ते—

अग्निं प्रतीति । निराह निःशेषध्वनिं कुर्यात् । यथा लोके श्रेष्ठं वसु
लब्धवान्प्रव्यपतिः पसिर्ध्वं गन्तुमिच्छति तद्वत् ।

पूर्वं विहितानां विभक्तीनां प्रयाजमन्त्रसंबन्धं विधत्ते—

विभक्तिमिति । विभक्तिवचनप्रकारो दर्शितः । तदुक्तिसहितेन प्रयाज-
मन्त्रेण वषट्कारपूर्वं यजेत । तथा सति पूर्वोक्तवाक्यसर्गकृतपराभवरहित आय-
चनात्स्वगृहाभौषि न निर्गच्छति, किंतु स्वगृहे पतिविद्यति ।

पुनरुद्वा निवर्तस्व, सह रथ्या निवर्तस्वेत्याभ्यां मन्त्राभ्यामाग्नेयपुरोडाश-
स्याधस्तादुपरिष्ठाध्याऽऽहुतिद्वयं विधत्ते—

यजमानो वा इति । अत्र चोदकप्राप्तसंभारानाधानमन्त्रांश्च वाजसने-
यादिशाखान्तरमनुसृत्य पूर्वपक्षरूपेण निराचष्टे—

कृतयजुरिति । यजुःशब्देन सर्पराक्षीप्रभृतय आधामन्त्रा विवक्षिताः ।
संभारशब्देन सिकतोषादिसप्तमृद्विशेषाः सप्त विवक्षिताः । प्रथमाधाने यजुषा-
मुच्चारितत्वासंभाराणां च संपादितत्वादस्यापि कर्मविशेषस्याऽऽधानादत्यन्तभेदा-
भावेन यजुःसंभारयोः सिद्धत्वानुमयं पुनर्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । प्रथमा-
धाने वाजसनेधिमत् सूत्रकार उदाजहार—“ सप्त पार्थिवान्संभारानाहरत्येवं
वानस्पत्यान्पञ्च पञ्च वा भूयसो वा पार्थिवान्संभारान्संभरेदिति वाजसनेय-
कम् ” इति ।

सिद्धान्तमाह—

अथो खल्विति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अत्र सूत्रकारः पक्ष-
द्वयमुदाजहार—“ कृताकृताः संभारा यजुःषि च भवन्त्यपि वा पञ्च पार्थिवा-
न्संभारानाहरत्येवं वानस्पत्यान् ” इति ।

दक्षिणां विधत्ते—

पुनर्निष्कृत इति । मन्त्रः संहृदीकृतः पुनर्निष्कृतः । छिन्नं सत्सूचीत-
श्रुभ्यां स्यूतं पुनरुत्स्यूतम् । दौर्बल्येन भारं बोधुमशक्ततया परित्यक्तः सैन्धव-
चित्तोषणेनैव शक्तीकृतः पुनरुत्स्यूतः ।

तूष्णीमेव होतव्यमिति प्रथमाधानस्यामन्त्रत्वेन यदक्षिहोत्रं विहितं तदत्र
चोदकप्राप्तं तदपोद्य समन्वकं विधत्ते—

सप्त ते इति । मन्त्रस्तूपरिष्ठाव्द्याख्यास्यते । अत्र (स्य) पुनराधेयदेव-
स्याग्नेर्यद्यदङ्गं यस्मिन् यस्मिन्देशे न्यक्तं निमग्नं विस्मृतं तत्र एव प्रदेशात्साङ्ग-
मेनमग्निं संपादयति ।

अनुनिर्वाप्यं हविर्विधत्ते—

धीरहेति । ऋणिनमिव यातयति पीडयतीत्युणयात् । तौ दध्याग्निपीडयि-
तृवरुणौ तोषयति ।

१ स. 'शेषाश्च वि' । २ स. सन्पुनर्हृदी' । ३ स. 'तः । एतादृशो रथो दक्षिणेति
सर्वत्र योजनीयम् । छि' । ४ स. सन्केनचि' । ५ स. 'न पुनः श' । ६ क. च.
ह. च. याती' ।

(पुनराधानमन्त्राः)

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ एकादिना समुच्चैर्यं पुनर्निष्कृत इत्यदः ।

बाधकं वा समुच्चैर्यमुभयोरित्युदीरणान् ॥

आधानदक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते ।

वदातीत्यविधायित्वात्कार्यैकमाद्याधकं भवेत् ” इति ॥

आधाने विकल्पिता गोब्रव्यदक्षिणा ब्रव्यान्तरदक्षिणाश्च बहवः श्रूयन्ते—
“ एका देया षड्देया द्वादश देयाः ” इत्यादिना । पुनराधेये तु पुनर्निष्कृतो
रथ इत्यादि श्रुतम् । भग्नः सन्पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः । सेयं पुनर्निष्क-
तादिदक्षिणा किमितिदिष्ट्यैकादिदक्षिणया समुच्चयित उत तां नाधत इति
संशयः । उभयोरिदक्षिणा ददात्याग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्चेत्युक्तत्वात्समु-
च्चय इति पूर्वः पक्षः । वदातीति वर्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावादाधानकाले
पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले दीपमानं च मिलित्वोभयोरित्यनूद्यते । दक्षिणात्वरू-
पस्य कार्यस्थैकत्वादुपदिष्टमितिदिष्टस्य बाधकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

भूमिर्भुञ्जा द्यौर्वरिणाऽन्तरिक्षं महित्वा ।
उपस्थे ते देव्यादितेऽग्निमञ्जादमन्त्राद्यायाऽऽ-
वधे । आऽयं गौः पृश्निरक्कमीदसनन्मातरं
पुनः । पितरं च प्रयन्तुवः । त्रिशङ्गाम
वि राजति वाक्पतङ्गाथं शिश्रिथे । प्रत्यस्य
बह्वृभिः । अस्य प्राणावपानत्यन्तश्चरति
रोचमा । व्यरुयन्महिषः सुवः । यत्त्वा (१)

क्रुद्धः परोवप म॒न्युना॒ यदव॑र्त्या । सु॒कल्प॑म॒ग्ने
तच्च॒व पुन॑स्त्वोद्दि॒पयाम॑सि । यत्ते॑ म॒न्युप॑रो-
मस्य॒ पृथि॑वीमनु॒ दध्व॑से । आ॒दि॒त्या वि॒श्वे
तदे॒वा वस॑वश्च॒ समा॑भरन् । मनो॒ ज्योति॑र्जुष-
तामा॒र्ज्यं वि॒च्छिन्नं॑ य॒ज्ञः॒ समि॑मं दधातु ।
बृह॒स्पति॑स्तनुतामि॒मं नो॒ विश्वे॑ दे॒वा इह॒ माद॑-
यन्ताम् । स॒प्त ते॒ अग्ने॑ स॒मिधः॑ स॒प्त जि॒ह्वाः
स॒प्त (२) ऋष॑यः स॒प्त धाम॑, प्रि॒याणि॑ । स॒प्त
हो॒त्राः स॒प्तधा॑ त्वा॒ यज॑न्ति स॒प्त योनी॑रा पृ॒ण-
स्वा घृ॒तेन॑ । पुन॑र॒र्जा नि॒ वर्त॑स्व पुन॑र॒ग्न इ-
पाऽऽयु॑षा । पुन॑र्नः पाहि॒ विश्व॑तः । स॒ह र॒म्या
नि वर्त॑स्वाग्ने पि॒न्वस्व॒ धार॑था । वि॒श्वस्त्रि॑या
वि॒श्वत॑स्प॒रि । ले॒कः स॒लेकः॑ सु॒लेक॑स्ते न
आ॒दि॒त्या आ॒र्ज्यं जु॒षाणा॑ वि॒यन्तु॒ केतः॑ स॒केतः॑
सु॒केत॑स्ते न आ॒दि॒त्या आ॒र्ज्यं जु॒षाणा॑ वि॒यन्तु
चि॒वस्वा॑, अ॒दि॒तिर्दे॒वजू॑तिस्ते न आ॒दि॒त्या
आ॒र्ज्यं जु॒षाणा॑ वि॒यन्तु (३) ॥

(त्वा जिह्वाः सप्त सुकेतस्ते नक्षत्रोदश च) ।

इति छण्णायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमद्वितीययोः पुनराधेयस्य प्रधानविधिस्तदङ्गानि च निरूपितानि ।
तृतीये त्वाधानमन्त्रा आम्नायन्ते ।

(पुनराधानमन्त्राः)

कल्पः—“ भूमिर्भूम्नेति संपराज्ञीभिर्गार्हपत्यमादधाति यत्त्वा क्रुद्धः परोव-
पेति दक्षिणाग्निं यत्ते मन्त्रुपरोवस्येतीतरान् ” इति ।

आहवनीयसम्पावसध्यानित्यर्थः । त एते षण्मन्त्राः ।

तत्र प्रथम एवं पठ्यते—

भूमिर्भूम्नेति । हे गार्हपत्यप्रदेश त्वं लोकत्रयात्मकोऽसि । तत्र भूम्ना बाहु-
ल्येन भूमिरसि । वरिणा वरिष्णा श्रेष्ठत्वेन द्यौरसि । महित्वा महत्त्वेनान्तरिक्ष-
मसि । हेऽदिते भूमे तत्प्रदेशरूपे देवि तवोत्सङ्गेऽन्नभोक्तारं गार्हपत्याग्निं यजमा-
नस्यादनयोग्यान्नसिद्धयर्थमादधे ।

अथ द्वितीयः—

आऽयं गौरिति । अयं गार्हपत्य आदित्यरूपेण गौर्मनशीलः पश्चिः श्वे-
तवर्णो जगदाकमीत् । आक्रमणप्रकार एव स्पष्टी किंयते—पुनर्भातरं पृथिवीमस-
नदासीदत्पान्नोदित्यर्थः । सुवः स्वर्गरूपं पितरं च प्रयन्मकर्षेण गच्छन्नवस्थितः ।
द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुत्यन्तरात्तयोर्मातापितृत्वम् ।

अथ तृतीयः—

अग्निश्शब्दामेति । आदित्यरूपस्य गार्हपत्यस्य संबन्धि त्रिंशत्संख्याकं धाम
मुहूर्तरूपं तेजो विशेषेण राजते । अद्भः पञ्चदश मुहूर्ता रात्रेः पञ्चदश । किंच
वैदिकस्तुतिरूपा वाक्पतङ्गनय पक्षिवदाकाशसंचारिणमादित्यं शिश्रिय आभित-
वतीत्यर्थः । अत एवान्धजाऽऽभ्रायते—“ ऋग्भिः पूर्वाहणे दिवि देव ईषेत ” इ-
त्यादि । हे तादृगगार्हपत्य त्वां प्रति यदस्माभिरुद्भासनरूपं प्रतिकूलमाचरितं तत्सर्व-
मस्य प्रतिक्षिप मनसि मा लुथाः । द्युभिर्ज्वालारूपाभिर्विहास्पदग्निं हविर्देवेषु प्रापय ।

अथ चतुर्थः—

अस्य प्राणादिति । अस्याऽऽदित्यस्य रोजना दीप्तिः प्राणादुच्छ्वाससदृशा-
दुदयादपानती निःभासतुल्यमस्तमयं गच्छन्ती धावापृथिव्योरन्तश्चरति । महति
मण्डले सीदतीति महिष आदित्यः सुवः स्वर्गं व्यरूपद्यजमानेभ्यः प्रकाशितवान् ।
आदित्यरूपेण स्तूयमान हे गार्हपत्य त्वामादधामित्यभिप्रायः ।

अथ पञ्चमः—

यत्त्वा क्रुद्ध इति । हे दक्षिणाग्ने क्रुद्धः कोपपराधीनोऽहं तेन मन्मुना त्वां

परोक्षः । उच्येति लिङ्गुत्तमपुरुषः । परोक्षवानुदासितवानस्मीति यद्यच्चावर्त्या समृद्धच-
भावलक्षणेन दारिद्रेणोदासितवानस्मीति हेऽग्रे तव प्रसादात्स्तुकल्पं सुष्ठु कृत-
मस्तु । पुनरपि त्वां वयमुदीषयामः ।

अथ वृष्टः—

यत्त इति । हे आहवनीय मदीयकोपेनोदासितस्य तव यत्तेजः पृथिवीमनु-
प्रविश्य ध्वस्तं तत्तेज आदित्यादयः समाहरन्तु ।

कल्पः—“ मनो ज्योतिर्जुषतामिति बृहस्पतिवत्यर्चोपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

मनो ज्योतिरिति । उदासनापराधपरिहाराय मनो माननीयमग्नेर्ज्योतिर्हव्य-
माज्यं सेवताम् । विच्छिन्नमिमं यज्ञं संदधातु । बृहस्पतिरस्माकमिमं यज्ञं विस्ती-
र्णं करोतु । सर्वेऽपि देवा इह कर्माणि मादयन्तां तृप्तियुक्ता भवन्तु ।

कल्पः—“ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याग्निहोत्रं जुहोति ” इति ।

पाठस्तु—

सप्त ते अग्न इति । हेऽग्रे तव समिधः सप्तसंख्याका अथथोदुम्बरपला-
शाशमीविकङ्कनाशनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूत्रकारो यथोक्तान्संभा-
रान्समन्वकाननुक्रम्य, इति वानस्पत्या इत्युपसंज्ञहार । ज्वालारूपा जिह्वाश्च सप्त ।
तथा चाऽऽध्वर्षिका आमनन्ति—

“ काली कराळी च मनोजवा च सुलोहिवा या च सुध्रुववर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरूषी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ” ॥

[मुण्ड० १-२-४] इति ।

ऋषयो मन्त्राः । ते च यथोक्तसमित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याका अथो रूपं
कृत्वा यदथत्येतिष्ठ इत्यादयः समाज्ञाताः । प्रियाणि धाम स्थानान्याहवनी-
यगार्हपत्यदक्षिणाग्निसम्यवसथ्यप्राजहिताग्निधियाख्यानि(णि) सोमयामे
वह्निधारकाणि सप्तसंख्याकानि । होवा होतुममुखा वषट्कर्तारो होता प्रशास्ता
ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्तसंख्याकाः । त्वां यजमानाः
सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोऽग्न्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिराजोऽष्टोर्धामो वाजपे-
यश्चेति सप्त प्रकाराः । षाडशस्त्वं सप्त योनीराहवनीयादिस्थानानि धृतेन
सर्वतः पूरय ।

(पुनराधानमन्त्राः)

कल्पः—“ पुनरुर्जेति सह रय्येत्यभिषतः पुरोडाशमाहुती जुहोति पुनरुर्जेति वा पुरस्तात्प्रयाजानां सह रय्येत्युपरिष्ठादनुयाजानाम् = इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

पुनरुर्जेति । हेऽग्ने त्वं मयोद्वासितोऽप्यूर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनर्निवर्त-
स्वावाऽऽगच्छ । इषाऽग्नेनाऽऽमुषा च सह पुनरागच्छ । अस्मान्पुनः पुनः
कृताद्विधतः सर्वस्माद्वरत्वात्पाहि ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

सह रय्येति । हेऽग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व । प्सा भक्षण इति वातुः ।
विधेन प्सायते भक्ष्यते पीयत इति विश्वप्स्यी । तादृश्या वृष्टिधारया विश्वतस्परि
सर्वेषां तुणधान्यलेताषादपानामुपरि पिबस्व सिञ्च ।

कल्पः—“ यस्तृतीयमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयाल्लेकः सल्लेक इति ” इति ।

मन्त्रत्रयपाठस्तु—

लेकः सल्लेक इति । नवसंख्याका लेकादिनामका य आदित्यास्ते सर्वे
जुषाणाः प्रीयमाणा अस्माकमाज्यं विधन्तु पिबन्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ चतुर्भिर्भूमिरित्याद्यैरादध्यात्पश्चिमानलम् ।

दक्षिणार्धं तु यत्वेति यदित्याहवनीयकम् ॥ १ ॥

मनस्तुपस्त्वितिः सप्त जुहुयादधिहोचकम् ।

पुनर्दोम्भां पुरोडाशमभितो जुहुयादथ ॥ २ ॥

तृतीयमादधानस्य लेकाद्या होममन्त्रकाः ॥ ३ ॥ = इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

भूर्भुवः स्वो द्यौर्वरिणेरयाहाऽऽशिषैर्बनमा

धत्ते स्वर्गा वै अरिर्व्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कस्त-

णरिः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णा-
 स्तनूरपाक्षत सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमा
 दधाति पुनर्नवमेवैर्ममजरं कृत्वाऽऽ धत्तेऽथो
 पुतमेव पुथिवीमन्नाद्यं नोपानमत्सैतम् (१)
 मन्त्रमपश्यत्ततो वै तामन्नाद्यमुपानमद्यत्सर्परा-
 ज्ञिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधात्यन्नाद्यस्यावह-
 दध्या अथो अस्यामेवैनं प्रतिष्ठितमा धत्ते य-
 त्त्वा क्रुद्धः परोक्षपेत्याहापहनुत एवास्मै तत्पुन-
 स्त्वोक्षिपियामसीत्याह समिन्ध एवैनं यत्ते मन्त्रु-
 परोक्षस्थेत्याह देवताभिरेव (२) एनं सं
 भरति वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्निमु-
 द्वासयते बृहस्पतिर्वर्यचोपं तिष्ठते ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं सं दधाति
 विच्छिन्नं यज्ञं समिधं दधात्वित्याह संतत्यै
 विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव यज्ञं
 देवेभ्योऽनु दिशति सप्त तै अग्ने समिधः सप्त
 जिह्वाः (३) इत्याह सप्तसप्त वै सप्तधाऽग्नेः
 प्रियास्तनुवस्ता एवाव कन्धे पुनरूर्जा सह
 रय्येत्यमितः पुरोडाशमाहुती जुहोति यजमा-
 नमेवोर्जा च रय्या चोभयतः परि गृह्णात्या-
 दित्या वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन्तेऽमु-
 धिल्लोके व्यतृष्यन्त इमं लोकं पुनरभ्यवेत्या-
 ग्निमाधायैतान्होमानजुहवुस्त आर्धुवन्ते सुवर्गं

(पूर्वानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

लो॒कमा॒यन्यः प॒रा॒चीनं पुन॒रा॒धेया॒दग्नि॒मादु॒-
धी॒त स ए॒तान्॒होमा॒ञ्जुह॒याद्यामे॒वाऽऽदि॒त्या
ऋ॒द्धिमा॒ध्वन्तामे॒वध॒नोति॒ (४) ॥

(सैतं दे॒वता॒भिरे॒व जि॒ज्ञा ए॒तान्प॒ञ्चवि॒ंशति॒श्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्र-
पाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चतुर्थानुवाके पूर्वोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राश्वाद्येत्येतस्य मन्त्रपद-
स्थाभिधायमाह—

भूमिर्भूम्नोति । आशिषाऽन्नं प्राप्नुमिच्छया ।

चतसृभिर्कर्मिराधानं विधत्ते—

सर्पा वा इति । जीर्यन्तो जरां प्राप्नुवन्तोऽपन्यन्त कोऽस्या जरायाः मती-
कार इति विचारितवन्तः । तदा कसर्पारिनामकः कद्रुपुत्रो भूमिरित्यादिकं मन्त्र-
संघमपश्यत् । तन्मन्त्रसामर्थ्यात्ते सर्पा जीर्णाः शरीरवचोऽपहत्य कोमलास्त्वचः
प्राप्नुवन् । सर्पाणां राज्ञी भूमिः । इयं वै सर्पतो राज्ञीत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । तस्या
ऋचो भूमिर्भूम्नेत्यादयस्वाभिराहितो बहिर्जरां परित्यज्य नूतनः पूतश्च भवति ।

तमेव विधिर्मनूय प्रशंसति—

पृथिवीमिति । अन्नाद्याद्युक्तत्वात्तत्प्राप्तिः । उपस्थे ते देवीत्युक्तत्वा-
द्भूमौ पतिष्ठितत्वम् ।

यदाह (वह्) परोक्ष तत्सुकल्पमित्युक्तिर्बालस्येवामैः सान्त्वनायापलाप
इत्याह—यस्वा कुन्द्र इति ।

उद्दीपयामसीत्यस्याभिधायमाह—पुनस्त्वेति ।

आदित्या विश्वे तदित्यादेरभिधायमाह—यस इति ।

उपस्थानं विधत्ते—

धि वा इति । बृहस्पतिशब्दोऽस्यामस्तीति बृहस्पतिवृत्तिः ।

तं शब्दं पशस्य संधात्विति शब्दस्याभिप्रायमाह—विच्छिन्नमिति ।

देवसंबोधनस्योपयोगमाह—

विश्वे देवा इति । यज्ञं संततं कृत्वा देवेभ्यस्तत्कथनाय संबोधनम् ।

समिदादिषु सप्तसंख्याया उपयोगमाह—

सप्त ते इति । समिदादयः सर्वे पदार्थाः मत्वेकं सप्त सप्त विनिर्दिश्यन्ते ।

यस्मात्सप्तधाऽवस्थिताः पदार्था अग्नेः प्रियास्तनुवस्तस्मात्तद्वरोधाय सप्तसंख्या ।

द्वितीयानुवाके विहितघोराहुत्योमन्त्रौ विनिर्गुह्ये—पुनरुज्जेति ।

तृतीयाधाने होमान्विवचे—

आदित्या वा इति । आदित्या आधानपुनराधाने अनुष्ठाय सुवर्गं गत्वा तत्र व्यतृष्यन्विशेषेण तृषां माप्ताः । समृद्धिर्न पराप्नोति मत्वा भूमावागत्य लेकादिमन्त्रैर्हुत्वाऽविशयेन समृद्धिं गताः । ततः पुनराधेयावृद्धमग्निमावाय लेकादिभिर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णधनुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमात्रये । आरे

अस्मे च शृण्वते । अस्य प्रत्नामनु कृतं

शुकं दुदुहे अह्वयः । पर्यः सहस्रसाष्टभिः ।

अग्निमूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपां रेतांसि जिन्वति । अयमिह प्रथमो

धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीद्वयः ।

यमप्रवानो भुमवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभुवं

विशेविशे । उभा वामिन्त्राग्नी अतुवर्ष्ये (१)

(अग्न्युपस्थानम्)

उ॒भा रा॒धसः॑ स॒ह मा॒द्य॒ध्यै । उ॒भा दा॒तारा॑-
 वि॒षा* रं॒यीणा॑मु॒भा वा॒जस्य॑ सा॒तये॑ ह॒वे वा॒म् ।
 अ॒यं ते॒ योनि॑र्ऋ॒त्वियो॒ यतो॑ जा॒तो अ॒रोच॑थाः ।
 तं जा॒नज॑म॒ आ रो॒हाथा॑ नो॒ वर्ध॑या र॒यिम् ।
 अ॒ग्न आ॒यू॒र॒षि प॒वस॑ आ सु॒वोर्ज॑मि॒षं च॒ नः ।
 आ॒रे वा॒धस्व॑ दु॒च्छुना॑म् । अ॒ग्ने प॒वस्व॑ स्व॒पा
 अ॒स्मे व॒र्चः सु॒वीर्य॑म् । द॒धत्पो॑ष* र॒यिम् (२)
 म॒यि । अ॒ग्ने पा॒वक॑ रो॒चिषा॑ म॒न्द्रया॑ दे॒व
 जि॒ह्वाया॑ । आ दे॒वान्वा॒क्षि य॒क्षि च॑ । स॒ नः
 पा॒वक॑ दी॒दिवो॑ऽग्ने॒ देवा* इ॒हाऽऽ व॑ह । उ॒प
 य॒ज्ञ* ह॒विश्च॑ नः । अ॒ग्निः शु॒चि॒व्रत॑तमः शु॒चि-
 वि॒प्रः शु॒चिः क॒विः । शु॒चीं रो॒चत॑ आहु॒तः ।
 उ॒द॒ग्ने शु॒चय॑स्तव॒ शु॒क्रा ध्रा॑जन्त॒ ईर॑ते । तव
 व्यो॒ती*प्य॒र्चयः॑ । आ॒यु॒र्वा अ॒ग्नेऽस्या॒युर्मे॑ (३)
 दे॒हि व॒र्चो॒वा अ॒ग्नेऽसि॑ व॒र्चो॒ मे दे॒हि त॒नु॒पा
 अ॒ग्नेऽसि॑ त॒नु॒र्व मे पा॒ह्यग्ने॒ यन्मे॑ त॒नु॒वा ऊ॒नं
 त॒न्म आ पृ॒ण चि॒त्रा॒वसो॑ स्व॒स्ति ते॒ पा॒रम॑-
 शी॒येन्धा॑नास्वा॒ शत* हि॒मा शु॒मन्तः॑ स॒र्गि-
 धी॒महि॒ वय॑स्व॒न्तो व॒यस्कृ॑तं॒ यश॑स्व॒न्तो य॒श-
 स्कृ॑त* सु॒वीरा॑सो अ॒दा॒भ्यम् । अ॒ग्ने स॒प॒त्नद॑-
 म्भ॒नं व॒र्षि॑ष्ठे॒ अधि॑ ना॒के । सं त्व॒म॒ग्ने सूर्य॑स्य
 व॒र्षसा॑ऽग॒थाः स॒मृषी॑णा* स्तु॒तेन॒ सं प्रि॒येण॒

धाम्ना । त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि सं माम्नायुषा

वर्चसा प्रजयां सृज (४) ॥

(आहुवध्वै पोषरं रार्धं मे वर्चसा सप्तदंष्ट्र च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्भिर्नुवाकैः पुनराधानं समापितम् । अथ पञ्चमप्रपाठस्य दशमस्य पूर्वार्धप-
थेनैतर्नुवाकैरग्न्युपस्थानमुच्यते ।

कल्पः—“ अग्न्युपस्थानं व्याख्यास्याम उपतिष्ठत इति श्रोत्र्यमान आहवनी-
यमेवोपतिष्ठेत वचनादेन्धमुत्तराभाहुविमुपोऽथाय कवातिर्यङ्ङिबोपतिष्ठेतोपमन्तो
अध्वरामिति षड्भिः ” इति ।

एव प्रथमा—

उपप्रयन्त इति । अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः प्राप्नुवन्तो वयमग्नयेऽग्निसंतोषा-
यमुपस्थानमन्नं वोचेम वकारो भूयास्त । कीदृशाग्नाग्ने । दूरादग्धनुग्रहेणास्मदी-
ये वचः शृण्वते ।

अथ द्वितीया—

अस्य प्रत्नामिति । अस्याग्नेः प्रत्नां पुरातनीमनुद्युतमनुकूलदीप्तिं गोस्थानी-
यामहयो लज्जामकुर्वन्त ऋत्विजः पयः क्षीरस्थानीयं शुक्रं व्योषिर्दुदुहे दुहन्ति ।
कीदृशं शुक्रम् । सहस्रसां बहुधनमदमृर्द्धिं कर्मप्रवर्तकम् ।

अथ तृतीया—

आग्निर्मूर्धोति । अयमग्निरादित्यरूपेण दिवो द्युलोकस्य ककुदुच्छ्रितो मूर्धा
शिरस्थानीयः । पृथिव्याः पतिर्दाहपाकादिकारित्वेन पालकोऽध्ययम् । किंच—
अपां रेतांसि उदककार्याणि स्थावरजङ्गमशरीराणि जठराग्निरूपेण जिन्वति
प्रीणयति ।

अथ चतुर्थी—

(अग्न्युपस्थानम्)

अयमिहेति । अयमग्निरिह कर्मणि प्रथमः प्रधानभूतो धातृभिर्धारणाय प्र-
यतमानैरस्माभिर्धामि धार्यते । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता यजिष्ठो म-
नुष्येभ्योऽतिशयेन यष्टाऽध्वरेषु कागेषु ईदृशः स्तुत्यः । किंच—अग्नवानसंज्ञको
भृगुसंज्ञकाश्च मुनयो वनेषु स्वाश्रमेषु विशेषेण तत्तत्प्रजाभ्युदयार्थं भूमिं भिन्नं
बहुधाभाधारत्वेन विचित्रं विभुवं व्याप्तं विरुरुचुर्धिशेषेण दीपितवन्तः ।

अथ पञ्चमी—

उभा वामिति । इयं च मथमपपाठके व्याख्याता । हे इन्द्राग्नी युवामुभा-
वप्याभिमुख्येन होतुमिच्छामि । पुनरपि युवामुभौ सह रावसोऽग्नेन मादधितुमि-
च्छामि । यस्माद्युवामुभावजानां धनानां च दातारौ तस्मादग्नस्य लाभाय युवा-
मुभावाहवयामि ।

अथ षष्ठी—

अयं० त इति । हेऽग्नेऽयमाहवनीयप्रदेशस्ते योनिस्तव स्थानम् । स च यो-
निर्कृत्विय ऋतुसंबन्धात्सर्वस्मिन्नप्युतावनेन होमनिष्पत्तेः । यत आहवनीयप्रदेशा-
ज्जात उद्भूतस्त्वमरोचथा दीप्यसे तं प्रदेशं जानन्मम स्थानमित्यवगच्छन्नारोह ।
अनन्तरमस्माकं धनं वर्धय ।

कल्पः—“अग्न आयूँषि पवस इति” षड्भिः संवात्सरे संवात्सरे सदा वा ”
इति ।

उपतिष्ठत इति शेषः । एतास्त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र व्याख्याताः ।

तत्र प्रथमा—

अग्न आयूँषीति । हेऽग्ने त्वमस्पदामुंषि पवसे शोधयामी निर्दोषाणि
करोषि । अस्माकं रसमन्नं चाऽऽनय, वैरिसेनां दुरे बाधस्व ।

अथ द्वितीया—

अग्ने पवस्वेति । हेऽग्ने स्वपाः शोभनकर्मा त्वमस्पासु बलवर्धनं सपीवी-
नसामर्थ्यं च पवस्व शोधय । किं कुर्वन् । पाष्टं धनं य मयि धारयन् ।

अथ तृतीया—

हे पावकाग्ने देव रोचमानया मादधिन्या जिह्वया देवानां वाक्षि यक्षि च ।

अथ चतुर्थी—

(अग्न्युपस्थानम्)

स न इति । हे' पावकाग्ने दीदिवो दीप्यमानः ॥ त्वं देवानिहाऽऽनय ।
अस्मदीयं यज्ञं हविशोपगच्छ ।

अथ पञ्चमी—

आग्निः शुचीति । अयमग्निरतिशुद्धवतयुक्तः, विमामिमानित्वादपि शुचिः,
विद्वदभिमानित्वादपि शुचिः, अस्माभिः सर्वत्राऽऽहुतः शुद्धो दीप्यते ।

अथ षष्ठी—

उदम इति । हेऽग्ने तव शुचयः शुद्धाः शुका रश्मयो भ्राजन्तो दीप्यमाना
उद्गच्छन्ति । अर्चयितारस्तव ज्योतीषि प्राप्नुवन्तीति शेषः ।

कल्पः—“आयुर्दा अग्न इति सिद्धमा चित्रावसो' स्वस्तीति चित्रावसुना साय-
मुपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

आयुर्दा इति । आपूरयेत्यर्थः । चतुर्वेतेषु यजुःषु सष्टमन्यत् ।

अथ यजुरन्तरम्—

चित्रावसो इति । हे चित्रावसो रात्रे तव पारं समार्तिं स्वस्ति क्षेमेण
प्राप्नुवानि ।

कल्पः—“त्रिरर्वाग्वसुना प्रातरर्वाग्वसो स्वस्ति ते पारमशीयेन्धानास्त्वा श-
वः हिमा इत्युपस्थाय ” इति ।

अर्वागित्यादिः शास्त्रान्तरमन्त्रः ।

अत्रत्यमन्त्रपाठस्तु—

इन्धानास्त्वेति । हेऽग्ने त्वां समिधिरिन्धाना वयं शतसंख्याकान्हेमन्तोपल-
क्षितसेवसरान्धुमन्तो दीप्तिमन्तः समिधीमहि लोके सम्यक्प्रख्याता भूमास्म ।
कीदृशं त्वां, वयस्कृतमन्नस्य कर्तारम् । यशस्कृतं कीर्तिपदम् । अदाम्यं केना-
प्यतिरस्कार्यम् । वर्षिष्ठेऽधिनाकेऽतिप्रौढस्वर्गविषये सप्ततन्मन्त्रं विरोधिविनाश-
नम् । कीदृशा वयं, वयस्वन्तोऽन्नवन्तः । यशस्वन्तः कीर्तिमन्तः । सुवीरासः
शोभनपुत्रादियुक्ताः ।

कल्पः—“चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्षसाऽगथा
इत्यनुवाकशेषेणोपस्थाय ” इति ।

पाठस्तु—

(अग्न्युपस्थानम्)

सं त्वमथ इति । हेऽग्ने त्वं सूर्यस्य वर्षसा तेजसा समगथाः संगतोऽसि ।
कषाणां स्तोत्रेण संगतोऽसि । प्रियेण स्थानेनाऽऽहवनीयदेशलक्षणोऽसि संगतोऽसि ।
हेऽग्ने त्वं सूर्यसमानतेजा असि । मामासुरादिभिः संयोजय ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पूर्वस्याग्नेरुपस्थानमुपयेत्यनुवाकः ॥ १ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ मध्यमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

सं पश्यामि प्रजा अहमिहैप्रजसो मानवीः ।
सर्वा भवन्तु नो गृहे । अन्धः स्थान्धो वो
भक्षीय महः स्थ महो वो भक्षीय सहः स्थ
संहो वो भक्षीयोरजः स्थोर्जो वो भक्षीय रेवती
रमश्चमस्मिहोर्केऽस्मिन्गोष्ठेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्धो-
नाविहैव स्तेतो माऽपं गात बह्वीर्मे भूयास्त (१)
स संहिताऽसि विश्वरूपीरा मोर्जा विशाऽऽ गोप-
त्येनाऽऽ रायस्योषेण सहस्रपोषं वः पुण्यासं
मयि वो रायः श्रयन्ताम् । उपं त्वाऽग्ने विवे
दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त
एयसि । राजन्तमध्वराणी गोपामृतस्य क्षीदि-
विम् । वर्धमानं स्वे दमे । स नः पितेव
सुनवेऽग्ने स्रपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ।
अग्ने (२) त्वं नो अन्तमः । उत ज्ञाता

शिवो भव वरुध्यः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।
 सुन्नार्य नूनमिमिहे सस्त्रिभ्यः । वसुरभिर्वसु-
 श्रवाः । अच्छा नक्षि युमतमो रयि दाः ।
 ऊर्जा वः पर्याम्यूर्जा मा पश्यत रायस्पोषेण
 वः पश्यामि रायस्पोषेण मा पश्यतेडाः स्थ
 मधुकृतः स्योना माऽऽ विंशतेरा मवः । सिंह-
 स्रपोष धः पुण्यासम् (३) मयि वो रायः
 श्रयन्ताम् । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
 धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । सोमा-
 नः स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
 औशिजम् । कक्षा च न स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि
 दाशुषि । उपोषिन्नु मघवन्मूय इन्नु ते दानं
 देवस्य पृच्यते । परि त्वाऽमे पुर वयं विप्रः
 सहस्य धीमहि । धुषद्वणी दिवदिवे भेत्तार
 भद्रगुरावतः । अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं
 त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्भया त्वं
 गृहपतिना भूयाः शतः हिमास्तामाशिषमा
 शासे तत्सर्वं ज्योतिष्मती तामाशिषमा शासेऽ-
 मुष्मै ज्योतिष्मतीम् (४) ॥

(भूयास्त स्वस्तयेऽमे पुण्यासं धपद्वर्णमेकान्निः शर्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(गार्हपत्याहवनीययोक्तस्थानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके गार्हपत्यस्य पुनरप्याहवनीयस्य चोपस्थानं सपरिकरमभिधीयते ।

कल्पः—“ स पश्यामि प्रजा अहमिति गृहान्नेक्षते ” इति ।

पाठस्तु—

सं पश्यामीति । अहं मनुष्यप्रजा इहप्रजसश्च सम्यक्पश्यामि । इहा धे-
नुस्तस्याः प्रजा अपत्यानीहप्रजसो मनुष्यरूपाश्च सर्वाः प्रजा अस्माकं गृहे
तिष्ठन्तु ।

कल्पः—“ अम्भः स्थान्भो वो भक्षीयेति गोष्ठमुपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

अम्भः स्थेति । अम्भः पीतोदकसारं महः पूज्यं सर्वैरादरणीयं सद्यो बल-
करमूर्जं स्वादुतमरसरूपं यत्क्षीरादि तत्कारणत्वेन हे पशवस्तद्रूपाः स्य ततो यु-
ष्मदीयं तत्क्षीरादिकमस्माकं भक्ष्यमस्तु ।

कल्पः—“ रेवती रमध्वमित्यन्तराऽशी तिष्ठञ्जपति ” इति ।

पाठस्तु—

रेवतीरिति । हे रेवतीः पशवोऽस्मिन्भूलोके गोष्ठे प्रजाविशेषे क्षये गृहवि-
शेषे योनौ स्थानविशेषे रमध्वं क्रीडध्वम् । इहैव योनौ स्त सर्वदा तिष्ठत । इतः
स्थानान्माऽपगत माऽपगच्छत । मे मर्दध्वमपत्यपरम्परया बहवो भूयास्त ।

कल्पः—“ स हिताऽसि विश्वरूपीरिति वरसमभिभृशवि ” इति ।

पाठस्तु—

संहिताऽसीति । हे वरस त्वं संहिताऽसि मात्रा संयुक्तोऽसि । विश्वरूपीरा-
दरेण स्तनं पातुं वामतो दक्षिणतश्च पुनः पुनर्वावन्बहुरूपवदवभाससे । तादृक्त्व-
मूर्जा क्षीरादिरसनिमित्तेन मामाविश मत्समीपमागच्छ गौपत्येन मदीयं बहुपशु-
स्वामित्वं निमित्तीकृत्य मामाविश रायसोषेण धनपुष्टिनिमित्तेनापि मामाविश ।
सहस्रसंरूपया पुष्टिर्यथा भवति तथा युष्मान्पुण्यासम् । मयि युष्मदीयानि क्षी-
रादिधनान्याश्रयन्ताम् ।

कल्पः—“ उप त्वाग्ने दिवेदिव इति तिसृभिर्गायत्रीभिर्गार्हपत्यमुपातिष्ठतऽग्ने त्वं
नो अन्वम इति चतसृभिश्च द्विपदाभिः स नो बोधि शुधी हवमुरुष्याणो अवा-
यतः समस्मादित्येषा चतुर्थी भवति ” इति ।

तत्र पथमा यादधी—

(गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम्)

उप त्वेति । हेऽग्ने प्रतिदिनं वयं त्वामुपेमसि उपगच्छामः । किं कुर्वन्तः ।
दोषावस्तः सायं प्रातश्च धिया नमो भरन्तो नमस्कारं संपादयन्तः ।

अथ द्वितीया—

राजन्तमिति । कीदृशं त्वाम् । अप्वराणां राजन्तं यज्ञराजं, गोपां गवां
पालकम्, ऋतस्य दीदीर्घं सत्येन द्योदमानं, स्वे दमे स्वकीयेऽभिहोत्रगृहे हविर्भि-
र्वैर्धमानम् ।

अथ तृतीया—

स न इति । हेऽग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्मदर्थं सुपामनः प्राप्नुं शक्यो भव ।
यथा पुत्रार्थं पिता सुपादनस्तद्वदस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्व समवेतो भव ।

अथ प्रथमा द्विपदा—

अग्ने त्वमिति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकमन्तमोऽन्तिकतमो भव । उतापि च
प्राता शिवश्च सन्वत्स्थो वरुथे गृहे नित्यं संनिहितो भव ।

अथ द्वितीया—

तं त्वेति । हे वहे घोचिष्ठदीदिवः शुद्धतम दीप्यमान सस्विभ्यः सस्तीनामस्माकं
सुम्नाय सुस्त्राय नूनं तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वामीमहे प्राप्नुमः ।

अथ तृतीया—

वसुराग्निरिति । वसुर्वसुमानयमीधर्वसुरुद्रादिदेवैरादरेणैव धूयत इति वसु-
भवाः । हे तादृगग्नेऽच्छास्मदभिमुखो नक्षि प्राप्नुहि । शुभक्तमोऽतिशयेन दीप्य-
मानो रयिं दा धनं देहि । चतुर्थी तु शास्त्रान्तरगता ।

कल्पः—“ ऊर्जा वः पश्यान्मूर्जा मा पश्यतेति गृहान्प्रेक्षते पशून्वा ” इति ।

पाठस्तु—

ऊर्जा व इति । हे गृहगताः पशवः क्षीरादिरसनिमित्तेन धनपुष्टि-
निमित्तेन [च] सुष्मानहं पश्यामि । यूयमापि तथा मां पश्यत । हे इडा गावो मूयं
मधुरुक्तो मधुरधृतकारिण्यः स्थ । स्योनाः सुखकरा इरा अन्नवत्थो मदो माद-
यिच्यो मामाविशत । सहस्रसंख्यया पुष्टिर्धया भवति तथा युष्मानुष्मासम् ।
युष्माकं धनानि क्षीरादीनि मयि भवन्ताम् ।

कल्पः—“ तत्तवितुर्बरेण्यं सोमानं स्वरणं मित्रस्य चर्षणीधृतः प्र स मित्र
कदा चन स्तरीरासि कदा चन प्रयुच्छसि परि त्वाग्ने पुरं वयमित्युपस्थाय ”
इति । आहवनीयमिति लभ्यते ।

(गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम्)

तत्र प्रथमैवमाज्ञाता—

तत्सवितुरिति । यः सविताऽऽत्माकं बुद्धीः प्रेरयति तस्य सवितुर्वेदस्य वरणीयं तद्भर्गस्तेजो ध्यायेम ।

अथ द्वितीया—

सोमानमिति । ब्रह्मणः परिवृढस्य कर्मणः पते स्वामिन्नाग्रे यस्त्वामौशिज-मुशिजः पुत्रं कक्षीवन्तमृषिं कर्ममधर्तकं कृतवानसीत्यध्याहारः । तादृशस्त्वं मामपि सोमानं सोमयामानां स्वरणमुपदेष्टारं कुरु । मित्रस्य प्र स मित्रेति द्वयं नात्राऽऽज्ञातम् ।

अथ पञ्चमी—

कदा चनेति । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्ताग्रे कदाचिदपि स्तरीर्हिसको नास्ति । किंतु दाशुषे हविर्देतवते यजमानार्थमुपावेन्नु अत्यन्तसमीप एव सश्वसि समवेतोऽसि । हे मघवाभिन्द्रसदृशाग्रे भूय इन्नु पुनरपि देवस्य ते तव दानं पृच्यते फलदानार्थमस्माभिः संयुज्यते । कदा चन प्रयुच्छसीत्येषाऽन्यत्राऽऽज्ञाता ।

अथ सप्तमी—

परि त्वेति । सहसि बले भवः सहस्यः । हे सहस्य बलवन्नाग्रे वयं त्वां प्रतिदिनं परिधीमहि परितो धारयाम । कीदृशं त्वाम् । पुरमभिमत्तानां पूरकं, विप्रं ब्राह्मणाभिमानिनं, धृषद्वर्णीं वैरिणम् । धृषन्नभिभवन्वर्णं आकारो यस्य तादृशम् । भङ्गगुरावतो भङ्गजशीलव्यापारोपेतस्य रक्षसो भेत्तारम् ।

कल्पः—“अग्न आयूंषि पवस इत्याभिषावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्रे गृहपत इति^१ च पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामाशिषमाशासे तन्तव इत्यजातस्यामुष्मा इति जातस्य ” इति ।

आभिषावमान्यौ त्वन्यत्राऽऽज्ञाते ।

मन्वान्तरपाठस्तु—

अग्न इति । हे गृहपालकाग्रे गृहपतिना त्वयाऽनुगृहीतोऽहं शोभनो गृहपतिर्भूयासम् । तथा गृहपतिना मया पूजितस्त्वं गृहस्वामी भूयाः । कियन्तं कालम् । अतं हिमाः । हिमशब्दोपलक्षितहेमन्तर्तुसंहिताऽशतसंवरसरान् । अहं तन्तव उत्पत्स्यमानपुत्रसंतानाय ज्योतिष्मतीं ब्रह्मवर्चसयुक्तां तामाशिषमायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिरूपमाशासे । एवममुष्मै जाताय देवदत्तादिनाग्रे ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“सं प मेक्ष्य गृहानम्भः स्थ गोष्ठमुपतिष्ठते ।

रेवान्तराऽग्नी जपति संहिता वत्सकं स्पृशेत् ॥ १ ॥

उप तदा पश्चिमं वह्निं पणमन्यैरुपतिष्ठते ।

ऊर्जा मेक्ष्य गृहांस्तत्सचतुर्भिः पूर्वपावकम् ।

उपस्थायाम्न इत्यस्मात्पश्चिमं चोपतिष्ठते ॥ २ ॥” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यचिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अथज्ञो वा एष योऽसामोपप्रयन्तो अश्वर-
मित्याह स्तोममेवास्मै युनक्त्युपेत्याह प्रजा
वै पशव उपेमं लोकं प्रजामेव पशूनिमं लोक-
मुपैत्यस्य प्रत्नामनु द्युतमित्याह सुवर्गो वै
लोकः प्रतनः सुवर्गमेव लोकं समारोहत्यभि-
र्भूधा दिवः ककुदित्याह सूर्धानम् (१) एव-
नं समानानां करोत्यथो देवल्लोकादेव मनु-
ष्यलोके प्रति तिष्ठत्ययमिह प्रथमो धांयि
धातृभिरित्याह मुख्यमैवेनं करोत्युभा वामि-
न्द्राग्नी आहुवध्या इत्याहौजो बलमेवाव
रुन्धेऽयं ते योनिर्ऋत्विय इत्याह पशवो वै
रयिः पशूनेवाव रुन्धे पश्वभिरुप तिष्ठते पश्व वै
(२) ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति पश्वभि-

(पञ्चमानुवाकीकमन्त्रव्याख्यानम्)

रुच॑राभि॒रुप॑ तिष्ठते द्वाद॑श॒ सं प॑द्यन्ते द्वाद॑श
मा॒साः सं॒वत्सरः॑ सं॒वत्सर॑ ए॒व प्र॑ति॒ तिष्ठ॑ति
यथा॒ वै पु॒रुषोऽश्वो॑ गौर्जीर्य॑त्ये॒वम॒ग्निरा॑हितो
जीर्य॑ति सं॒वत्सर॑स्य॒ पर॑स्तादा॒ग्निपा॑वमा॒नीभि॒-
रुप॑ तिष्ठते पुन॑र्न॒वमे॒वैन॑म॒जरं॑ करोत्यथो पुना॑-
त्ये॒वोप॑ तिष्ठते योम॑ ए॒वास्यैष॑ उप॑ तिष्ठते (३)
द॒म ए॒वास्यैष॑ उप॑ तिष्ठते या॒ज्जै॒वा॒स्यैषो॑प॑
तिष्ठते यथा॒ पापी॑याञ्छे॒र्यस॑ आ॒हृत्य॑ नम॒स्यति॑
ता॒दृगे॒व तदा॑यु॒र्दा अ॒ग्नेऽस्या॑र्यु॒मे दे॒हीत्या॑हाऽऽ-
यु॒र्दा ह्येष॑ व॒र्चो॒दा अ॒ग्नेऽसि॑ व॒र्चो मे॑ दे॒हीत्या॑ह
व॒र्चो॒दा ह्येष॑ त॒नूपा अ॒ग्नेऽसि॑ त॒नुवं मे॑ पा॒ही-
त्या॑ह (४) त॒नूपा ह्येषो॑ऽग्ने॒ यन्मे॑ त॒नुवा॑
ऊ॒नं तन्म॑ आ पु॒णे॒र्या॑ह॒ यन्मे॑ प्र॒जायै॑ प॒ञ्चूना॑-
मू॒नं तन्म॑ आ पू॒रये॑ति वा॒वैतदा॑ह चि॒त्राव॑सो
स्व॒स्ति ते॑ पा॒रमे॑शी॒येत्या॑ह रा॒त्रिर्वै चि॒त्राव॑सु-
र॒व्युष्ट्रै॑ वा ए॒तस्यै॑ पु॒रा ब्रा॑ह्म॒णा अ॒भैपु॑र्युष्टि-
मे॒वाव॑ ह॒न्ध इ॒न्धा॒नास्वा॑ श॒तम् (५) हि॒मा
इ॒त्या॑ह श॒तायुः॑ पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑य आ॒युष्ये॑वे-
न्द्रि॒ये प्र॑ति॒ तिष्ठ॑त्येषा॒ वै स॒र्मी क॑र्ण॒काव॑त्ये-
तया॑ ह॒ स्म वै दे॒वा अ॒सुरा॑णाः श॒तत॑र्हाः स्तु॒-
हन्ति॑ यदे॒तया॑ स॒मिध॑मा॒दधा॑ति व॒ज्रमे॑वैतच्छ-
त॒र्त्री य॒ज॑मानो आ॒तृ॒न्याय॑ प्र ह॒रति॑ स्तु॒त्या
अच्छ॑*स्व॒द्र॒कार॑ सं त्व॒भग्ने॑ सूर्य॒स्य व॑र्चसाऽ-

गथा इत्याहैतत्त्वमसीदमहं भूयासमिति वाचै-

तदाह त्वमग्ने सूर्यवर्चा असीत्याहोऽऽशिषमे-

वैतामाशास्ते (६) ॥

(मुधानं२ षड्वा एष उप तिष्ठते पाहीत्याह शतमहं२ षोडश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके पञ्चमानुवाकोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । उपप्रेत्यादिमन्त्रसं-
घोपस्थानेन ज्योतिष्ठोमे त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमवद्भिहोत्रेऽपि स्तोमयोग उपचर्यत
इत्याह—

अयज्ञो वा इति । यः सामरहितः ॥ यज्ञ एव न भवति । ऋग्भेदादायुत्ति-
भेदाच्च निष्पन्नः सामसंघः स्तोमः । तं चास्मिन्नभिहोत्रे मन्त्रसंघेन संपादयति ।

उपशब्दसूचितं दर्शयति—

उपेत्याहेति । प्रजाः पशवश्च भूलोकमुपगच्छन्ति । तस्माद्यजमानोऽप्युपश-
ब्दसामर्थ्यात्मजां पशूंश्चोपेत्य तद्युक्तं भूलोकमुपैति ।

प्रत्नशब्दसूचितमाह—

अस्य प्रत्नामिति । स्वर्गलोकस्य चिरंतनत्वेन प्रत्नशब्दसूचितत्वात्तेन
शब्देन स्वर्गारोहो भवति ।

मूर्धशब्दपृथिवीशब्दाभ्यां सूचितं दर्शयति—

अग्निमूर्धेति । मूर्धानं श्रेष्ठमेतं यजमानं समानानां समानजातीयानां मध्ये
करोति । अपि च देवल्लोकादागत्य मनुष्यलोक एव प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ।

प्रथमशब्दसूचितं दर्शयति—अयमिहेति ।

इन्द्रस्य बलमभिमानित्वादधेऽथ तेजोऽभिमानित्वाच्छब्दद्वयेनोभयप्राप्तिः सूच्यत
इत्याह—उभा वामिति ।

मन्त्रगतं रयिशब्दं व्याचष्टे—अयं ते योनिरिति ।

(पञ्चमानुषाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

पूर्वोत्तरषट्काम्यां प्रतिदिनमुपस्थानं विधत्ते—

षड्भिभरुपतिष्ठत इति । उपपयन्त्य इत्यादिकं पूर्वषट्कम् । अथ आयुषी-
त्यादिकमुत्तरषट्कम् ।

पूर्वषट्केन यथा प्रतिदिनमुपस्थानं तद्वदुत्तरेणापि प्राप्ते कालविशेषं विधत्ते—

यथा वै पुरुष इति । पुरुषादीनां धिरकालेनेवाग्नेः संवत्सरे प्राप्तां जरां
निवार्य नूतनशरीरं शोधयितुं संवत्सरादूर्ध्वमुपस्थानम् । अभिदेवतायाः पवमा-
नदेवतायाश्च संबन्धिन्य ऋच आग्निपावमान्यः । यद्यप्यग्निरेव शोधकत्वात्पवमान-
स्तथाऽपि शोधकत्वोपाधेरन्यत्वमभिप्रेत्य निर्देशभेदः ।

विहितमुपस्थानं चतुर्वारमनूद्य प्रशंसति—

उपतिष्ठत इति । उपतिष्ठत इति यदेष एवास्याग्नेर्योगो यजमानेन सहा-
नुग्राहानुग्राहकरूपः संबन्धः । तथा दमो दाहादिलक्षणोपब्रवनिवारणम् । तर्था
धनादिषाञ्जा । किञ्च—यथा लोके कश्चिद्दरिद्रो धनिकाय किञ्चिदुपायन-
मानीय नमस्कारं करोति तादृगिदमुपस्थानम् । अयमिह प्रथमो धायि घातुभि-
रिति योग उक्तः । आरे बाधस्व दुष्कुणामिति अनिष्टनिवारणम् । अथानो
वर्धया रयिमिति धाञ्जा । मन्त्रं वोचेमाग्नय इत्युपायनम् ।

नयाणां यजुषामर्थमैसिद्धिं दर्शयति—आयुर्दा इति ।

तनुशब्देन प्रजा एववक्ष्योपलक्षिता इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अग्ने यन्म इति ।

चित्रावसुपदस्यार्थं वाक्यतात्पर्यं च दर्शयति—

चित्रावसो इति । नक्षत्रादिरूपं चित्रमभिव्यक्ततया वसत्यस्यामिति रात्रि-
श्चित्रावसुः । अव्युष्टिः प्रभातान्तः । हेमन्तर्तौ रात्रेर्दीर्घत्वेन प्रभातं न भविष्यत्ये-
वेति कदाचिद्ब्रह्मक्षणा भीता अतः पारमशीमेति प्रार्थनया प्रभातं लभते ।

शतसंख्यां प्रशंसति—

इन्धाना इति । अस्य मन्त्रस्थोपस्थाने समिदाधाने च विनियोगद्वयं सूत्र-
कार उदाजहार—“ इन्धानास्त्वा शत२ हिमा इत्युपस्थायेन्धानास्त्वा शत२
हिमा अग्नेः समिदस्यभिशस्त्या मा पाहि सोमस्य समिदसि परैस्याम एधि यमस्य
समिदसि मृत्योर्मा प्राहीवि चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय ” इति । तथोप-
स्थानार्हमस्तावेन मन्त्रो व्याख्यातः ।

१ स्व. “ते देहो यथा जीर्यति तथाऽग्नेः । २ क. घ. ङ. “थाऽर्थवादि” । ३ स्व. “निधाय ।

४ क. घ. ङ. च. “र्थसि” । ५ स्व. “रस्या मा पाहि य” । ६ स्व. “कृत्वम्” ।

अथ तस्यैव समिदाधानाङ्गत्वं विधत्ते—

एषा वा इति । ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा सूर्या । सा च कर्णकावती छि-
द्रवती । अन्तरपि ज्वलन्तीत्यर्थः । तत्समानेयमृक् । एकेन महारेण शतसंख्या-
कान्मारयन्तः शूराः शततर्हाः । असुराणां मध्ये तादृशानेतयर्चा देवा हिंसन्ति ।
अनया समिदाधानेन शतघीमेनामृचं वज्रं कृत्वा वैरिणं हन्तुं प्रहरति । अंछ-
म्बद्कारं स्वस्य विनाशो यथा न भवति तथेत्यर्थः । स्तृत्यै नाशाभावेन वि-
स्तीर्णताया इत्यर्थः ।

सं त्वमग्न इत्यर्थेनाग्नेयैर्गुणकथनं स्वस्यापि तत्प्रार्थनायेत्याह—सं त्वमग्न इति ।

द्वितीयार्थे सं नामापुषेति प्रार्थनमिति दर्शयति—त्वमग्न इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वे-

दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सं पश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव
ग्राभ्याः पशवस्तानानेवावे रुन्धेऽम्भः स्थाभ्यो
वो भक्षीयेत्याहाम्भो ह्येता महः स्थ महो वो
भक्षीयेत्याह महो ह्येता सहः स्थ सहो वो
भक्षीयेत्याह सहो ह्येता ऊर्जः स्थोर्जो वो भक्षी-
येति (१) आहोर्जो ह्येता रेवती रमध्वामि-
त्याह पशवो वै रेवतीः पशूनेवाऽऽमन्त्रमयत
इहैव स्तेतो माऽप मातेत्याह ध्रुवा एवैता अम-
पगाः कुरुत इष्टकचिद्वा अन्योऽग्निः पशुचि-
दन्यः संहिताऽसि विश्वरूपीरिति वत्समभि
सृशत्युपैवैनं धत्ते पशुचित्तमेनं कुरुते प्र (२)

(षष्ठानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

वा एषोस्माद्धोकारुचंवते य आहवनीयमुप-
 तिष्ठते गार्हपत्यमुप तिष्ठतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति
 तिष्ठत्यथो गार्हपत्यायैव नि हनुते गायत्रीभिरुप
 तिष्ठते तेजो वै गायत्री तेज एवाऽऽत्मन्ध-
 चोऽथो यदेतं तुभ्यमन्याह संतत्यै गार्हपत्यं वा
 अत्रु द्विपादो वीराः प्र जायन्ते य एवं विद्वा-
 न्द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठते (३) आऽस्य
 वीरो जायत ऊर्जा वः पश्यान्मूर्जा मा पश्यते-
 त्याहऽऽशीषमेवैतामा शास्ते तत्संवितुर्वरेण्य-
 मित्याह प्रसृत्यै सोमानः स्वरणमित्याह
 सोमपीथमेवाव रुन्धे कृणुहि ब्रह्मणस्पत
 इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवाव रुन्धे कदा चन स्तरी-
 रसीत्याह न स्तरीः रात्रिं वसति (४) य
 एवं विद्वानभिमुपतिष्ठते परि त्वाऽग्ने पुरं वय-
 मित्याह परिधिमेवैतं परि दधात्यस्कन्दायाग्ने
 गृहपत इत्याह यथायजुरेवैतच्छतः हिमा
 इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिपीयेति वावै-
 तदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्यग्रादमेवैनं करोति
 तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति
 ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्व्येवास्य ब्रह्म-
 वर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा शासेऽमुष्मै
 ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात्ते-
 ज एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति (५) ॥

(षष्ठानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

(ऊर्जं वो भक्षीयेति प्र गार्हपत्यमुपतिष्ठते वसति ष्योतिष्मतीमेकान्वि२२३३) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्र-
पाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाके षष्ठानुवाकोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्रेहमजस इत्यनेन
पदेन गवाभादयो विवक्षिता इत्याभिप्रेत्याऽऽह—सं पश्यामीति ।

अम्भोमहःसहऊर्जंशब्दैर्गवामुपलक्षणं युक्तमित्याह—अन्ध इति ।

रेवतीशब्देन विवक्षितं क्षीरादिधनमात्मावस्तीति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे—
रेवतीरिति । आत्मन्त्वकीयगृह इत्यर्थः ।

स्तेत्यनेन ध्रुवजीवनं माऽप गातेत्यनेन विमोगाभावश्च प्रार्थयत इत्याह—इहै-
वेति ।

वेत्सस्पर्शं विधत्ते—

इष्टकचिदिति । इष्टकामुपधाय यथा कश्चिदग्निश्चीयते तथा पशुमुपधाया-
न्योऽग्निश्चीयत इत्युत्प्रेक्षते । तथा सति वेत्सस्पर्शेन पशुमुपधायाग्निश्चितो भवति ।

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते—

प्र वा एष इति । “ सुवर्गो लोक आहवनीयः ” इति श्रुत्यन्तरात्तदुपस्था-
नादेतल्लोकप्रच्युतिः । सा च गार्हपत्योपस्थानेन समाधीयते । किंचाऽऽहवनीय
एव तात्पर्योपेतं गार्हपत्यमुपतिष्ठमानः स्वप्रतिष्ठासिद्धयर्थं केवलं तमपलपति ।

उप त्वाऽग्न इत्याद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—

गायत्रीभिरिति । प्रजापतिमुखादाग्निना सहोत्पन्नत्वाद्गामच्यास्तेजस्तत्त्वम् ।
तृचानुवचनमविच्छेदार्थम् ।

अग्ने त्वं न इत्याद्यास्तिस्रो द्विपदा विधत्ते—गार्हपत्यमिति ।

पश्यतेति लोहाशीरर्थत्वं दर्शयति—ऊर्जा व इति ।

सवितृसोममस्रशब्दानामभिधायमाह—तत्सवितुरिति ।

स्तरीरसि नेति निबेधस्याभिप्रायमाह—

कदा चनेति । अन्धकारयुक्ता रात्रिधोरवुधिकादिबाधमुक्तया स्तरीरि-
त्युच्यते । विद्वानुपस्थाता तादृशीं रात्रिं नाधिवसति, किंतु सुखकरीमित्यर्थः ।

(षष्ठानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

परि धीमहीति लिङ्गन्मन्त्र एवाग्नेरस्कन्दवार्थः परिविश्रित्याह—परि त्वाऽग्न
इति ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—अग्ने गृहपत इति ।

हिमशब्दो हेमन्तवाचीत्याह—ज्ञात* हिमा इति ।

तन्तवेऽमुष्मा इत्यत्र नामग्रहणं विधत्ते—

पुत्रस्य नामेति । एनं पुत्रम् ।

अनुत्पन्नपुत्रविषयस्तन्तुशब्द उत्पन्नपुत्रविषयोऽदःशब्द इति व्यवस्थां दर्श-
यति—तामाशिषमाशास इति ।

अथ भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ ऐन्द्रोपस्थीयतां वह्निरितीन्द्राग्न्योर्विकल्पनम् ।

समुच्चयो वोत शक्र एकोऽग्निः केवलोऽथवा ॥

विकल्पः श्रुतिलिङ्गभ्यां गुणवृत्त्या समुच्चयः ।

श्रुतिः शक्यनुसारेति शक्र एकोऽग्न लिङ्गन्तः ॥

शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकम् ।

नैराकाङ्क्ष्यात्मके बाधे श्रुत्याऽग्नौ केवले स्थितिः ” इति ॥

“ ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” इति श्रूयते । “ कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र
सश्वसि दाशुषे ” इत्यसादृशैर्नृत्नी । तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात् । हे इन्द्र त्वं कदा-
चिदपि घातको न भवसि किंत्वादुतिं इत्तवते यजमानाय प्रथिस इत्यर्थः ।
तत्रेन्द्रप्रकाशनसापथ्यरूपा लिङ्गन्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ
मन्त्र इन्द्रप्रधानकक्रियायाः साधनं न भवेत्तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं
स्यात् । तस्मादेतन्मन्त्रकरणकक्रियां प्रतीन्द्रः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्ग-
विनियोगः । काऽसौ क्रियेति विशेषजिज्ञासायामैन्द्रोपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपद-
द्वयरूपेण वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथा सत्यैन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमु-
पतिष्ठत इत्ययमर्थः पर्यवस्यति । तथा गार्हपत्यमित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया
श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां यत्किंचित्करणकक्रियामन्त-
रेण न संभवति । ततस्तादृशीं कांचित्क्रियां यति गार्हपत्यप्राधान्यमित्येतादृश-

(पूर्वोक्तोपस्थानस्याभिहोत्राद्वृत्ताप्रदर्शनम्)

बुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनियोगः । ऐन्द्रोपतिष्ठत इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियावि-
शेषयोः पर्यवसानं भवति । तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो
भवति । तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाणत्वाविशेषाद्ग्रीहियववद्विकल्प
इत्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य गुणत्वात्म-
तिप्रधानं गुणावुत्तिरिति न्यायेनोपस्थानावुत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति
द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्रुतिविनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुङ्क्ते । अन्यथा
वह्निना सिञ्चेत्, वारिणा दहेदित्यपि विनियुज्येत । तत उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य
प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोपस्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः । ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये
मुख्यवृत्त्या शक्यभावेऽपि गौणवृत्त्या शक्तिरस्तीति निवेशन इत्यस्मिन्नुदाह-
रणे पूर्वमेव दर्शितम् । तथा सति सामर्थ्याभावकृतप्रतिबन्धाभावात्तिर्विघ्ना श्रुतिः
शीघ्रं विनियुङ्क्ते । लिङ्गं तु विलम्बते । मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेयमर्थं प्रति-
पादयन्ति । तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पश्चात्सामर्थ्यवशात्साधन-
त्ववाचिनी प्राधान्यवाचिनी च श्रुतिः कल्पते । सा च श्रुतिर्मन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठेतेति
विनियुङ्क्ते । तथा च प्रत्यक्षश्रुतौ स्वाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनौ
सामर्थ्यनिरूपणश्रुतिकल्पनव्यापारौ न स्त इति प्राप्त्यात्तया लिङ्गं बाध्यते ।
न च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलब्धात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं कथं बाध्येतेति
शङ्कनीयम् । भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वात् । श्रुत्या विनियुक्तस्य
मन्त्रस्य पुनर्विनिर्गोकाकाङ्क्षाया अनुदवाह्विनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्स्यति ।
तस्माद्गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अ॒भि॒हो॒त्रं जु॒होति॒ यदे॒व किं॒ च य॒ज॒मान॒स्य
स्वं तस्यै॒व तद्रेतः॑ सि॒ञ्चति॒ प्र॒जन॑ने प्र॒जन॑नम्
हि वा अ॒भिर॒थौष॒धीर॑न्तंगता द॒हति॒ तास्ततो॑

(पूर्वोक्तोपस्थानस्थामिहोवाङ्मताप्रदर्शनम्)

भूयसीः प्र जायन्ते यत्सायं जुहोति रेत एष
 तत्सिञ्चति प्रैव प्रातस्तनेन जनयति तद्धेतः
 सिक्तं न त्वष्ट्राऽविष्कृतं प्र जायते यावच्छो वै
 रेतसः सिक्तस्य (१) त्वष्टा रूपाणि विकरोति
 तावच्छो वै तत्प्र जायत एष वै दैव्यस्त्वष्टा यो
 यजते बह्वीभिरुप तिष्ठते रेतस एव सिक्तस्य
 बहुशो रूपाणि वि करोति स प्रैव जायते
 श्वःश्वो भूयान्भवति य एवं विद्वानभिमुपति-
 ष्ठतेऽहर्देवानामासद्रिात्रिरसुराणां तेऽसुरा यद्दे-
 वानां वित्तं देयमासीत्तेन सह (२) रात्रिं
 प्राविशन्ते देवा हीना अमभ्यन्त तेऽपश्यन्ना-
 ग्रेयी रात्रिराग्नेयाः पशवं इममेवाग्निं स्तवाम
 स नः स्तुतः पशून्पुनर्दास्यतीति तेऽग्निमस्तु-
 वन्त्स एभ्यः स्तुतो रात्रिया अध्यहरभि पशू-
 भिरार्जते देवाः पशून्वित्त्वा कामा अकुर्वत य
 एवं विद्वानभिमुपतिष्ठते पशुमान्भवति [३)
 आदित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमैत्सोऽमुं
 लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत्स इमं
 लोकमागत्य सृत्योरविभेन्मृत्युसंयुत इव ह्ययं
 लोकः सोऽमन्यतेममेवाग्निं स्तवानि स मा
 स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सोऽग्निम-
 स्तौत्स एनं स्तुतः सुवर्गं लोकमगमयथः [४]
 एवं विद्वानभिमुपतिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति

सर्वमायुरेत्यामि वा एषोऽग्नी आ रोहति य
 एनावुपतिष्ठते यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः
 कामयते तथा करोति नक्तमुप तिष्ठते न प्रातः
 सः हि नक्तं मतानि सृज्यन्ते सह श्रेयाश्च
 पापीयाश्चाऽऽसाते ज्योतिर्वा अग्निस्तमो
 रात्रिर्यद् (५) नक्तमुपतिष्ठते ज्योतिषैव तम-
 स्तरत्युपस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेया इत्याहुर्मनु-
 ष्यायेन्वै योऽहरहराद्व्याथैनं याचति स इन्ध्वै
 तमुपाच्छत्यथ को देवानहरहर्याचिष्यतीति
 तस्माजोपस्थेयोऽथो सत्त्वाहुराशिषे वै कं
 यजमानो यजत इत्येषा खलु वै (६) आहि-
 तामेराशीर्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः प्रजा-
 पतिः पशून्सृजत ते सृष्ट्वा अहोरात्रे प्राचि-
 शन्ताञ्छन्दोभिरण्वविन्व्यच्छन्दोभिरुपतिष्ठते
 स्वमेव तदन्विच्छति न तत्र जाम्यस्तीत्याहु-
 योऽहरहरुपतिष्ठत इति यो वा अग्निं प्रत्यङ्-
 कुपतिष्ठते प्रत्यैनमोषति यः पराङ्विष्वङ्प्र-
 जयां पशुभिरेति कवातिर्यङ्गङ्गिवोपतिष्ठते
 नैनं प्रत्योषति न विष्वङ्प्रजयां पशुभिरेति

॥ ७ ॥

(सिकस्य सह भवति यो यत्खलु वै पशुमिस्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(पूर्वोक्तोपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गप्रदर्शनम्)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमपथाङ्के नवमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके पूर्वोक्तोपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गता प्रदर्शयते । तत्र तावदग्निहोत्रं विधत्ते—

अग्निहोत्रमिति । वाक्यान्तरविहितेन पयोदधियवाग्वादिद्रव्येणाग्निहोत्र-
नामकं होमं कुर्यात् । यजमानस्य क्षीरप्रभृतिकं यद्वमग्नौ हुतं न तद्विनाशयति
किंतु तस्यैव यजमानस्य तत्त्वं भूत्वाऽवतिष्ठते ।

तदवस्थानं दृष्टान्तेनोपपादयति—

रेतः सिञ्चतीति । यथा प्रजोत्पादके योनौ सिक्तं रेतोऽवबिष्ठके वधाऽग्नेः
प्रजननरूपत्वात्तस्मिन्नुपपद्यतिष्ठते ।

ननु बहिसमीपे प्राप्तानां द्रव्याणां दाहः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—

अथौषधीरिति । यद्यपि घर्षकाले दावाग्निः स्वसमीपं प्राप्ता ओषधीर्दहति
तथाऽपि दग्धास्ता ओषधयो वृष्टिकाले भूयस्यः प्रजायन्ते । तस्मात्प्रजननोऽग्निः ।
कालद्वयं विधत्ते—

यत्सायामिति । सायंकालीनहोमेन सेचनम् । प्रातःकालीनहोमेनोत्पादनम् ।

विहिस्याग्निहोत्रस्याङ्गमुपस्थानं विधत्ते—

रेतः सिक्तमिति । लोके योनौ सिक्तं रेतो विश्वकर्मणा यदि न विक्रियेत
तदा नैव प्रजोत्पत्तिरस्ति । स च त्वष्टा यावन्ति रूपाण्युद्दिश्य रेतो विविधं क-
रोति तावन्त्युत्पद्यन्ते । अत्रापि यजमानो देवैरनुगृहीतस्त्वष्टा ततो विविधरूपक-
रणाय बह्वीभिरुपतिष्ठते । अयमुपस्थानकर्मविधिः । एतदनुवादेन पश्वमिरुपतिष्ठत
इत्यादिमन्त्रविधिः ।

उपस्थानं प्रशंसति—

स प्रैवेति । उपस्थाता प्रजामुत्पाद्य प्रतिदिनमुत्तरोत्तरं धनादिभिर्बध्ति ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अहर्देवानामिति । विष्णुं पूर्वोक्तं पशुरूपं धनं, वेद्यमतः परं लक्ष्णं योग्यं,
तनुमयं देवद्रव्यमपहत्य तेन सहसुरा राक्षि प्राविशन्नन्धकारे कापि गताः । ततः
पशुहीना वयमिति स्विद्यन्तो देवा उपायमपश्यन् । रात्रावग्नेः प्रकाशाधिक्याद्वा-
त्रिराग्नेयी । अग्नेः पशुस्वामित्वात्पशवोऽप्याग्नेयाः । स्तुतः सोऽग्निरेभ्यो देवायै
रावेरध्याहत्याहरमिदक्ष्य तान्पशून्धिरार्जन्धिरगमयत् । कामाभ्योगान् ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—आदित्यो वा-इति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अग्निं वा इति । एनावाहवनीयगार्हपत्यौ य उपतिष्ठत एवोऽग्नी उभावभ्या-
रोहति स्ववशौ करोति । यथा लोके कश्चित्पूर्वमधमः सन्नेवं कामयतेऽहं विद्या-
दिना श्रेष्ठ उत्तमं पदमभ्याख्यो भविष्यामीति तथाऽयं यजमान उपस्थानेन स्व-
स्योत्तमं पदं करोति । तस्मादुपस्थानं प्रशस्तमित्यर्थः ।

अत्र केचित्प्रातरग्निर्नोपस्थेय इत्याहुः । अन्ये तु न कदाचिदप्युपस्थेय इति ।
सिद्धान्तिनस्तु सर्वदाऽप्युपस्थेय इति । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षं दर्शयति—

नक्तमुपतिष्ठत इति । रात्रौ नृताम्यनुष्ठेयानि कर्माणि संसृज्यन्ते संकी-
र्णानि भवन्ति । अन्धकारे केन कथमनुष्ठितमिति न ज्ञायते । यथाशास्त्रमनुष्ठितो
प्रतिविशेषः श्रेयास्तद्विपरीतश्चेत्तापयिषान् । तावुभौ सहैव तिष्ठतः । तथाग्रावुपस्थि-
ते सत्यभिज्ञा ष्योतिषा रात्रिप्रमुक्तं तमोदोषं तरति । तस्मान्नक्तमुपस्थेयः । अ-
ह्नि तु तमोदोषाभावाच्चोपस्थेय इत्येकः पूर्वपक्षः ।

द्वितीयपूर्वपक्षं विचारपुरःसरं दर्शयति—

उपस्थेय इति । प्लुतिर्विचारार्था । लोके मनुष्यायैव तावद्वाज्ञे यः कोऽपि
दरिद्रो यत्किञ्चिज्जम्बीरफलदिकमुपायनमाहृत्य ततः प्रतिदिनमेनं राजानं प्रति
क्षेत्रधनादिकं यदि याचति तदा स याचकस्तं राजानं षड्विधयेव । तथा सति
को नाम महामभावान्देवान्प्रतिदिनं याचितुमर्हति । याज्ञात्स्वत्वं चेदमुपस्थानम् ।
आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादिमन्त्रेषु तत्प्रतीतिः । तस्मादग्निः कदाचिदपि
नोपस्थेय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तं दर्शयति—

अथो सत्त्वाहुरिति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । आशिषे वै स्वा-
पेक्षितं सर्वमाशासिषुमेव कं प्रजाप्रतिसदृशं सर्वदेवात्मकमग्निं प्रति यजमानो
यजत इत्यभिज्ञा आहुः । लोकेऽपि राजश्चित्रवृत्तिमविज्ञायाकाण्डे देहि देही-
त्युक्ते सत्युपरोधो भवति । यदा तु प्रशंसया विनोदेन वा परितोषमुत्पाद्य याचते
तदानीमुत्साहयुक्तो याचितादभ्यत्यन्तमधिकमेव ददाति, तद्गदाहिताग्नेर्मनैरुपस्था-
नमेव याञ्चा । सा च बहुविधप्रशंसापूर्वकत्वाच्चोपरोधाय भवति किंत्वत्यन्त-
परितोषायैव । तस्मात्सायं प्रातश्च वह्निरुपस्थेय एव ।

अग्निरुपस्थानं प्रशंसति—

(प्रवत्स्यतो यजमानस्थोऽपस्थानमन्त्रा दूर्वापूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

प्रजापतिरिति । अहोरात्रदेवताभ्यामन्तर्धापिताः पञ्चदशछन्दोयुक्तमन्त्रैर-
ग्विष्टाः सन्तो लब्धाः । तस्माच्छन्दोभिरुपस्थानं विनष्टवस्त्वन्वेषणाय भवति ।

तदुपस्थानस्य प्रतिदिनकर्षणव्यामृशयति—

न तत्रेति । उपस्थानुरभीष्टप्रार्थनासद्भावातुपस्थेयस्य स्तुतिसद्भावाच्च तत्रो-
पस्थाने कस्यापि जाम्यालस्य नास्ति ।

उपस्थानवेलापामीषत्तिरस्थीनमुखत्वं विधत्ते—

यो वा अभिमिति । [मृत्यङ्] मृत्यङ्मुखः । तथा सत्यग्निरनं यज-
मानं मृत्योषति मातिकूल्येन दहति । (पराङ्) पराङ्मुखः । तथा सति यज-
मानः मजया पशुभिश्च विष्वङ्ङेति विमुक्तो भवति । कवातिर्यङ्ङिवेषत्तिर-
स्थीन इव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च
दधतुर्यदग्ने । तत्त्वं विभ्रुहि पुनरा मदौतोस्त-
वाहं नाम विभराण्यग्ने । मम नाम तव च
जातवेदो वाससी इव विवसानौ ये चरावः ।
आयुषे त्वं जीवसे वयं यथायथं वि परि दधा-
वहे पुनस्ते । नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोऽ-
नाधृष्टाय नमः सञ्जाजे । अषाढः (१)
अभिर्बृहद्वा विश्वजित्सहस्रयः श्रेष्ठो गन्धर्वः ।
त्वत्पितारो अग्ने देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्भिवा-
चनाः । सं मामायुषा सं गौयत्येन सुहिते मा

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दक्षीपूर्णमासाद्धमन्त्राश्च)

धाः । अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं भर्गवचमोऽयः
 सहस्रसार्तः । अस्मा अस्तु सुवीर्यम् । मनो
 ण्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञः । समिमं
 दधातु । या इष्टा उपसो निम्नचश्च ताः सं
 दधामि हविषा घृतेन । पर्यस्वतीरोषधयः (२)
 पर्यस्वद्वीरुधां पर्यः । अपां पर्यसो यत्पय-
 स्तेन मामिन्द्र सः सृज । अग्ने व्रतपते व्रतं
 परिध्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
 अग्निः होतारमिह तः हुवे देवान्यज्ञियानिह
 यान्हवामहे । आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना
 वियन्तु देवा हविषो मे अस्थ । कस्थां युनक्ति
 स त्वां युनक्तु यानि घर्मे कपालान्युपाचि-
 न्वन्ति (३) वेधसः । पूष्णस्तान्यपि व्रत
 इन्द्रवायु वि मुञ्चताम् । अभिज्ञो घर्मो जीर-
 दानुर्यत आत्तस्तदगन्पुनः । इध्मो वेदिः परि-
 धयश्च सर्वे यज्ञस्याऽऽयुरनु सं चरन्ति । त्र्य-
 क्षिः शतन्तवो ये वितन्तिरे य इमं यज्ञः स्व-
 धया ददन्ते तेषां छिन्नं प्रत्येतदधामि स्वाहा
 घर्मो देवाः अप्येतु (४) ॥

(अथाह ओषधय उपचिन्वन्ति पञ्चवत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(प्रवत्स्यतो यजमानस्थोपस्थानमन्त्रा दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

दशमानुवाकस्य पूर्वभागे प्रवत्स्यतो यजमानस्थान्युपस्थानमन्त्रा उत्तरभागे केचिद्दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्चाभिधीयन्ते । कल्पे—“प्रवत्स्यमेध्यन्वाहाग्नीन्समाधेहीति ज्वलत उपतिष्ठते ” इत्युपक्रम्योक्तं “ पशून्मे शस्त्व प्राहि तान्मे गोपायास्माकं पुनरागमादित्याहवनीयं मम नाम प्रथमं जातवेद इति च ” इति ।

तत्र पशून्मित्यादिमन्त्रः शास्त्रान्तरगतः । मन्त्रान्तरपाठस्तु—

मम नाम प्रथममिति । ब्राह्मणस्य नामद्वयं विद्यते देवदत्तयज्ञदत्तादिकमेकमुपाध्यायदीक्षितादिकमपरम् । अत एव श्रूयते—“ तस्माद्दिनामा ब्राह्मणोऽर्ध्वकः ” इति । तत्राध्यापनदेवदत्तं प्रवृत्तत्वादुपाध्यायादिकं चरमम् । अग्रे जन्मकाले मातापितृभ्यां कृतत्वादेवदत्तादिकं प्रथमम् । हे जातवेदो मम यत्प्रथमं नाम तत्त्वं धारय । कियन्तं कालम् । पुनरा मदैतोः । आ मदीयपुरागमनात् । अहमपि तव नाम धारयाणि । त्वमत्र वैकल्प्यं निर्हरन्मदीयं कार्यं कुरु । त्वन्नामधारिणो मम गन्तव्यदेशे वैकल्पमेव न संभवतीत्यर्थः ।

कल्पे—“ अभ्येत्याहाग्नीन्समाधेहीति ज्वलत उपतिष्ठते ” इत्युपक्रम्योक्तं “ मम नाम तव च जातवेद इति चतसृभिराहवनीयम् ” इति ।

तत्र प्रथमा—

मम नाम तवेति । हे जातवेदो मम देवदत्तादि नाम तव च ब्रह्मवादि नामेत्येवं ये नामनी विपरिवृत्त्यान्योन्यवाससी विपर्ययेण वसानाविवेदानीमावां चरावः । अत ऊर्ध्वं ते नामनी त्वं चाहं च पुनरपि यथाप्रथमं त्वदीयं ब्रह्मन्वादिनाम तवैव मदीयं च देवदत्तादिनाम मदीयमेव यथा भवति तथा विपरिवृत्त्यपरिद्वयवहै । एवं सत्यायुर्वृद्धिर्धनादिसंपत्त्या प्रशस्तजीवनं च भवति ।

अथ द्वितीया—

नमोऽऽनय इति । अप्रतिविद्धाय केनचिद्विद्वताडिताय । अनाधुष्टाय केनाप्यतिरस्कृताय । सञ्चाजे संहतदीप्तये । अषाढः शत्रूणां सोढुमशक्यः । बृहद्व्या अपरिमितायः । विश्वजित्सर्वस्य जेता । सहन्त्यः स्वयं सहिष्णुः । भेषो मन्धर्वः संगीतादिकलाविद्यास्वतिकुशलः ।

अथ तृतीया—

त्वत्पितार इति । त्वमेव पिता पाटको येषां देवानां ते त्वत्पितारः । त्वां

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

प्राप्ता आहुतयो येषां देवानां ते त्वामाहुतयः । त्वयि हुताः सत्यो देवांस्तर्पय-
न्तीत्यर्थः । त्वमेव विशेषेण वाचनप्रख्यापयिता येषां ते त्वद्दिवाचनाः । हेऽग्ने
मां दीर्घामुषा संधाः संयोजय । गौपत्येन गवां स्वामित्वेन संयोजय । सुहिते
सुष्टु हिते पुरुषार्थे मा धाः, मां स्थापय ।

अथ चतुर्थी—

अयमग्निरिति । प्रशस्त्वानां मध्येऽतिशयेन श्रेष्ठः । पुनरपि दादृशानां
मध्येऽतिशयेन श्रेष्ठः श्रेष्ठतमः । मग्नश्चलब्धः पौराणिकैर्व्याख्यातः—

“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धैर्यस्य वशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वृण्णां भग इतीरणा ” इति ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामभितिं गतिम् ।

योषि विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ” इति ।

अतिशयेन मगवान्भगवत्तमः । सहस्रसंख्याकस्य धनस्य समितारो दातारस्ते-
ष्वतिशयेन दाता सहस्रात्तमः । तादृशस्याग्नेः प्रसादादस्मै यजमानाय मह्यं
शोभनं सामर्थ्यमस्तु ।

कल्पः—“ तवर्मी चेदति प्रवसेन्मित्रो जनान्धातमति मजाननिति मैत्र्योप-
स्थाय मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं जुहुयात् ” इति ।

निर्गमनतिथिमारम्य नवमीं तिथिमतिक्रम्य प्रवासे सत्येवदधगन्तव्यम् । तत्र
मित्रो जनानिति मन्त्रोऽन्यत्राऽऽज्ञातः ।

मनो ज्योतिरिति । पूर्वार्धे भूमिभूमेत्यनुवाके व्याख्यातम् । या उषसः प्रातः-
कालोपलक्षिता आहुतयः, याश्च निम्नचोऽस्तमयकालोपलक्षिता आहुतय इष्टा
इतरेष्वजमानैरनुष्ठिता मया त्वन्तरितास्ताः सर्वा आहुतीरनेन धृतेन हविषा संद-
धामि अविच्छिन्नाः करोमि ।

अग्न्युपस्थानमन्त्रविषयः पूर्वभागो गतः । अथ दार्शिकयजमानमन्त्रादिविषय
उत्तरभाग उच्यते ।

कल्पः—“ पयस्वतीरोषधय इत्यप आचामत्युपस्पृशति धा ” इति ।

पाठस्तु—

पयस्वतीरिति । सारवाची पयःशब्दः । ओषधयः पयस्वत्यः सारवत्यः ।

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा वर्क्ष्यपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

वीरुधां लतानां संबन्धि वत्पयो निर्गतं क्षीरं तदपि पयस्वत्सारवत् । अपां मध्ये वत्पयः सारं यच्च पयसो गवादिक्षीरस्य पयः सारं तेन सारेण सर्वेण हे इन्द्र मां संसृज संयोजय ।

अग्ने व्रतपत इति । कल्पः—“ दक्षिणेनाऽऽहवनीयमवस्थाय व्रतमुपै-
ष्यन्समुद्रं मनसा ध्यायत्यथ जपति अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणः ”
इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ” इति ।

तद्व्रतमनुशतुं शक्नो भूयासं, मदीयं तद्व्रतं समुद्धं भवतु ।

अग्निः होतारमिति । कल्पः—“ अग्निः होतारमिह तः हुव इति हवि-
र्भिरूप्यमाणमभिमन्त्रयते हविर्विर्वषणं वा पात्रमभिमृशत्यपि वा मन्त्रयते ” इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ देवान्यज्ञियानिह यान्त्वामहे । आ यन्तु देवाः सुमनस्य-
माना वियन्तु देवा हविषो मे अस्थ ” इति ।

इह कर्मणि देवानामाह्वतारं तमग्निमहमाह्वयामि । इह कर्मणि यान्देवानु-
दिश्य जुहमस्तानपि यज्ञियान्देवानाह्वयामि । आह्वताश्च ते देवाः सौमनस्यं प्राप्ता
आगच्छन्तु । आगत्य च मेऽस्य हविषो मदीयमिदं हविर्वियन्तु भक्षयन्तु ।

कस्त्विति । कल्पः—अथ यज्ञं युनक्ति कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति
सर्वं विहारमनुवीक्षते ” इति ।

हे यज्ञ कः प्रजापतिः सर्वत्र त्वां युनक्ति योग्यं करोति । तस्मादत्रापि स
एव त्वां युनक्तु ।

कल्पः—“ उभौ कपालविमोचनं जपतः ” इति । उभवत्पञ्चध्वर्युर्यजमानौ ।

मन्त्रपाठस्तु—

यानि धर्म इति । अयं मन्त्रोऽप्यध्वर्युकाण्ड आम्नातत्वात्प्रथमप्रपाठके
व्याख्यातः । वेवसो ब्रह्मसमाः पूषणः पोषका ऋतिवज्रो यानि कपालानि ब्रह्मा-
वुपस्थापयन्ति तानि सर्वाण्यपि व्रते समाप्ते सतीन्द्रवायू विमुञ्चताम् ।

अभिन्न इति । अथ पायधित्तम् । तत्र कल्पः—“ यदि कपालं भिक्षेत
गार्गशिया त्वा शताक्षरया संदधामीति तत्संवायोपरि गार्हपत्ये धर्ममाणमभिजु-
ह्वयान्मनो ज्योतिर्जुषतामित्यथैनदपोऽभ्यवहरेदभिन्नो धर्मो जीरदानुरिति ” इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ धत आत्तस्तदगन्पुनः । इध्मो वेदिः परिष्वयश्च सर्वं यज्ञ-
स्याऽऽयुरनुसंचरन्ति ” इति ।

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दक्षिणपूर्वभासाङ्गमन्त्राश्च)

धर्मो दीप्तः संतप्तोऽयं कपालविशेषः स्वयं भिन्नत्वेन प्रतीयमानोऽपि मन्त्र-
सामर्थ्यावभिन्न एव भिन्नत्वदोषं नाऽऽवहति । यस्मादयं जीरदानुः । जीरं
जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः । यो सन्मं जीवयति स कथं
स्वयं भिन्नो भवेत् । अभिन्नत्वे तदाकारः कुतो न भातीत्याशङ्क्योत्तरमुच्यते-
यतो यस्मान्मृदूपारकारणादात् उत्पन्नः पुनस्तत्कारणमगन्नाप्नोदतः कारणरूप-
मृदाकार एव प्रतीयते न तु कार्याकारः । तदप्रतीतावधीभ्यादयः स्वस्वाका-
रेण प्रतीयमाना यज्ञपुरुषस्थाऽऽयुरेनुकृत्य संचरन्ति ।

त्रयस्त्रिंशदिति । कल्पः-“अथान्यत्संस्कृत्य कपालेष्वावतिष्ठतेयस्त्रिंशत्त-
न्व इति ” इति ।

मन्त्रदोषस्तु-“ये विततिरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते तेषां छिन्नं प्रत्ये-
तदधामि स्वाहा धर्मो देवाः अप्येतु ” इति ।

चतुर्थकाण्डे प्रजापतिर्मनसाऽन्धोऽच्छेत् इत्यास्मिन्ननुवाक इष्टकोषधानार्था
यज्ञतनुनामकास्तयस्त्रिंशन्मन्त्रा आप्नाताः । तन्मन्त्रप्रतिपाद्या यज्ञतनव इह तन्तु-
स्थानीयाः । यथा तन्तुमिः पटो निष्पाद्यते तथा तास्तनवो यज्ञं विस्तारयन्ति ।
ते तन्तवो यज्ञनिष्पादकाः । येऽप्युत्तिगादयः स्वधया हविषेमं यज्ञं ददन्तेऽनुति-
ष्ठन्ति तेषां प्रजापत्यादीनां यज्ञाभिमानीदेवानामृत्विगादियज्ञाङ्गनानां च मध्ये यत्स्व
रूपं विच्छिन्नं तदेव तत्प्रतिदधामि । अतः स्वाहा सुष्ठु प्रतिसंहितो धर्मो दीप्तो
यज्ञाङ्गविशेषो देवानप्येतु प्राप्नोतु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“मम प्रवत्स्यन्पूर्वाग्निं मन्त्रयेत्पुनरागतः ।

ममेत्याधैश्चतुर्भ्यैर्मनस्तत्र जुहोति हि ॥ १ ॥

गतममेरुपस्थानं मन्त्राः प्रासङ्गिका अथ ।

पयेत्याचामति स्वामी दक्षिणपूर्वमयोरपः ॥ २ ॥

अग्ने प्रागग्निपार्श्वस्थो जपेदग्निं हविस्तथा ।

निरुप्यमाणं संमन्य कस्त्वा यज्ञं युनक्ति हि ॥ ३ ॥

यानीति मुच्यमानानि कपालान्मनुमन्त्रयेत् ।

अभिन्नोऽस्तु क्षिपेद्भिन्नं कपालं त्रय इत्यतः ।

कपालान्तरमादध्यादिति प्रासङ्गिका गताः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे पञ्चमपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वैश्वानरो न ऊत्याऽऽप्र यातु परावतः ।
 अग्निरुक्थेन बाहसा । ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं धर्ममिहे ।
 वैश्वानरस्य दशसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः । उभा पितरा महयज्ञजायताग्निर्वावापृथिवी भूरिरेतसा । पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वा ओषधीरा विवेश ।
 वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः स नो दिवा सः
 (१) रिषः पातु नक्तम् । जातो यदग्ने भुवना व्यस्यः पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा । वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द मातुं यूयं पात स्थस्तिभिः सदा नः । त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आ रोदसी अपृणा जार्धमानः । त्वं देवाः अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ।
 अस्माकमग्ने सधवत्स धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् । धयं जयेम शतिनः सहस्रिणं वैश्वानर (२) वाजमग्ने तवोतिभिः । वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिप्रीः ।
 इतो जातो विश्वमिदं वि षष्टे वैश्वानरो यतते

सूर्येण । अब ते हेडो वरुण नमोभिरव यज्ञे-
 भिरीमहे हविर्भिः । क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो
 राजन्नेनासि शिश्रथः कृतानि । उवुत्तमं
 वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय ।
 अथा वयमादित्य (३) व्रते तवानागसो
 अदितये स्याम । दधिकाणो अकारिषं जि-
 ण्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखां करत्प्र
 ण आयूषि तारिषत् । आ दधिकाः छवसा
 पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषाऽपस्ततान ।
 सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समि-
 मा वचासि । अग्निर्मूर्धा भुवः । मरुतो यद्ध-
 वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू नः
 (४) उप गन्तन । या वः शर्म शशमा-
 नाय सन्ति विधातूनि दातुषे यच्छताधि ।
 अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो वत्त
 वृषणः सुवीरम् । अदितिर्न उरुष्यत्वदितिः
 शर्म यच्छतु । अदितिः पात्वहंसः । महीमू-
 षु मातरं सुवतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम ।
 तुषिक्षत्रामजरन्तीमुरूचीं सुशर्माणमदितिं
 सुप्रणीतिम् । सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं
 सुशर्माणमदितिं सुप्रणीतिम् । दैवीं नावं
 स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ।

हमा२ सु नावमाऽरुह२ शतारित्रा२ शत-
स्फ्याम् । अच्छिद्रो पारयिष्णुम् (५) ॥

(विवा स सहसिणं वैश्वानराऽऽदित्य तू नोऽनेहसं सुशर्मणिमेकान्विरा शतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

देवासुराः परा भूमिर्मूर्धिरुपप्रयन्तः सं पश्याम्यथज्ञः सं पश्यामीत्याहामिहोत्रं
मम नाम वैश्वानर एकादश ॥ ११ ॥

देवासुराः क्रुद्धः सं पश्यामि सं पश्यामि नक्तमुप
गन्तनैर्कपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

हरिः ॐ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथ-
माष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अथान्तिम एकादशानुवाके काम्या याज्या[पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते । इष्टि-
काण्डे निहविष्का काचिदिष्टिराम्नायदे—

“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्वारुणं चरुं दधिक्राव्यो वरुमभिशस्यमानो
यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेणैवैनं
स्वदयत्यप पापं वर्णं हते वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्या पुनाति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अभिशस्यमानः पातकारोपेण दूष्यमाणः । वैश्वानरशब्देन संवत्सराभिमानो
कश्चिदभिरुच्यते । तेनैव संवत्सराभिमानिनैनमभिशस्तं स्वात्मानं स्वदयति बन्धु-
भ्यो रोचयति । वर्णं वर्ण्यमानमारोप्यमाणं पापमपहते विनाशयति । पापिनं न-
दध्वा नेतुं प्रसारितो यो वरुणपाशस्तस्मादिदं स्वात्मानं वारुणयागेन मोचयति ।
दधिक्रावदेवकेन यागेन स्वात्मानं पूर्तं करोति ।

चोदकघातां दक्षिणां बाधितुं दक्षिणान्तरं विधत्ते—

“हिरण्यं दक्षिणां पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्मार्णं भवति” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

आद्यमनुं योग्यं मृदुलम् ।

अस्याभिष्टौ प्रथमहविषो याज्यापुरोनुवाक्याद्युभानि चत्वारि विकल्पितानि ।
तत्र प्रथमयुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

वैश्वानर इति । विशेषां नराणामुपकारी वैश्वानरोऽभिरूढः । रक्षणनिमित्तं
परावतो दूरादपि देशाद्वाहस्राग्प्रापणसमर्थो नोक्थे नोत्थानपूर्वकेणाऽऽगमनेन नोऽ-
स्मान्मायातु प्रागच्छतु ।

याज्यामाह—

ऋतावानमिति । वैश्वानरमीमहे वयं प्राप्नुमः । कीदृशम् । ऋतावानं
साधवन्तम् । ऋतस्य यज्ञस्य ज्योतिषोऽभीष्टफलप्रकाशकस्य पतिं पालकम् ।
अजस्रं धर्मं निरन्तरं दीप्यमानम् ।

द्वितीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

वैश्वानरस्येति । कविर्बुद्धिमानेको यजमानो वैश्वानरसंबन्धिनीभ्यो दंस-
नाभ्यः क्रियाभ्यो बृहन्महाफलमरिणात्प्राप्नोत् । अपःशब्दः कर्मवाची । शोभ-
नमपः स्वपः । स्वपसो भावः स्वपस्यम् । तेन स्वपस्येन वैश्वानरयागस्य शोभनकर्म-
त्वेनेत्यर्थः । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । अयमग्निर्धूममिरूपौ मभूतरेतस्को स्वकीय-
मातापितराबुभौ महथल्लोकपूज्यौ कुर्वन्स्वयमजायत । तस्मादेतदीयकर्मणो महा-
फलं युक्तमित्यर्थः ।

याज्यामाह—

पृष्टो द्विवीति । पृष्ट इत्यत्र सकारलोपश्छान्दसः । अयमग्निर्द्विवि सृष्ट
आदित्यरूपेणावस्थितः पृथिव्यां दाहपाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितस्तथा फलपा-
ककारी सन्सृष्टः संबन्धः सर्वा अप्यौषधीराविवेश । वैश्वानरोऽग्निः सहसा बले-
न सृष्टः संबन्धः । स तादृशो नोऽस्मान्दिवा रिषो हिंसकात्पापाभक्तं रात्रावपि
सोऽस्मान्मातु ।

तृतीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

जातो यदम् इति । हेऽग्ने त्वं जातमात्र एव भुवनानि व्यरूपः स्वतेजसा
विशेषेण स्थापितवानसि । गोपाः पशू न पशुमिव । यथा गोपालकोऽनायासे-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नैव पशुरेतदीध इति ख्यापयति तद्वत् । कीदृशस्त्वम् । इयं इरामन्मर्हसि । परिष्मा परितो गन्ता । यद्यस्मादेवंविधस्त्वं ततो हे वैश्वानर ब्रह्मणे परिवृठाया-
स्मै कर्मणे गातुं मार्गं विन्द लभस्व । यूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिः सदा नोऽस्मा-
न्पात रक्षत । यूयमिति बहुवचने पूजार्थम् ।

याज्यामाह—

त्वमग्नि इति । हेऽग्ने त्वं शोकुचानो भृशं दीप्यमानो जायमान एव रो-
दसी द्यावापृथिव्यौ शोचिषा दीप्याऽऽपृणाः सर्वतः पुरितवानसि । हे जातवेद
उत्पन्नजगद्वेदिनैश्वानर त्वं महित्वा स्वमहिम्ना देवानृत्विजोऽभिषेक्षेः पापादमुञ्चो
मोचितवानसि ।

चतुर्थयुगे पुरोनुवाक्यामाह—

अस्माकमिति । हेऽग्ने अस्माकं शत्रं पालकं पुरुषं मघवरसु धारयेन्नेषु
स्थापयेन्त्रसमानं कुरु । कीदृशं क्षत्वम् । अनाम्यनमनशीलं कस्यचिदपि नम-
स्कारं न करोतीत्यर्थः । अजरं जरारहितम् । सुधीर्यमममसामर्थ्यम् । हे वैश्वा-
नर तत्रोतिभिस्त्वदीयैः पालनैर्वयमपि शतसहस्रसंख्योपेतं बाजमर्चं जयेम ।

याज्यामाह—

वैश्वानरस्येति । वयं वैश्वानरस्य सुमतावनुग्रहबुद्धौ स्याम तिष्ठेम । अभि-
प्राप्तश्रीरयं वैश्वानरः सर्वेषां भुवनानां राजा हिकं प्रकाशकः खलु । इत एव
कारणाज्जातपात्र एवेदं विश्वं विचष्टे विशेषेण प्रख्यापयति । अयं वैश्वानरः
सूर्यरूपेण यतदे दिवा प्रवर्तते । अत एवाग्न्याऽऽप्नोति—“ उद्यन्तं वावाऽऽदि-
त्यमभिरनु समारोहति ” इति । दान्धेतानि चत्वारि युग्मानि श्रूयमाणेषु सर्वे-
ष्वपि वैश्वानरयागेषु इच्छया विकल्प्यन्ते । वैश्वानरलिङ्गस्य साधारणत्वाद्विशो-
षलिङ्गानां च स्पष्टानामदर्शनात् । यदि कश्चित्स्वबुद्ध्या विशेषलिङ्गं सूक्ष्ममु-
त्पेक्षेत तदा तदनुसारेण व्यवस्थाऽस्तु ।

द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अव ते हेड इति । हे वरुण ते हेडस्तैव क्रोधं नमस्कारैरेवमेह शमयामः ।
यज्ञेभिर्यज्ञविशेषैर्हविर्भिश्च पुरोडाशादिभिरेवमेह शमयामः । हेऽसुर शत्रुनिरसनक्षम

हे पचेतः प्रकृष्टचित्त हे राजन्दीप्यमानास्मभ्यर्भस्मदनुग्रहार्थं क्षयन्निह निवसन्त-
स्माभिः कृतान्वेनांसि शिश्रथः श्रथय ।

याज्यामाह—

उदुत्तममिति । हे वरुणोत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमुत्कृष्य
श्रथय विनाशय । अधममवमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं पाशमवकृष्य विनाशय ।
मध्यमं मध्यप्रदेशे स्थापितं पाशं विच्छेदय । अयं पाशत्रयविनाशानन्तरं हे
आदित्य सूर्यसदृश वरुण वयमनामसः पापराहिताः सन्त्यस्त्व वैते स्वकीयकर्मणि
अद्विगेयैः स्वपिहितत्वाय स्वाम योग्या प्रवेम ।

तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

दधि क्रावण इति । दधि क्रावति प्राप्नोतीति दधिक्रवा, एतन्नामको दधि-
प्रियः कश्चिद्देवविशेषः । अग्निरित्यन्वे । तस्य देवस्याकारिणमहं कर्म कृतवान-
स्मि । कीदृशस्य । जिष्णोर्जयशीलस्याश्वस्य व्यापिनो द्वाजिनोऽभवतः । स
देवो नोऽस्माकं मुखं सुरभि करत्कर्पूरादिद्रव्यसमृद्धिप्रदानेन सुगन्धोपेतं करोतु ।
अस्माकमार्युषि च प्रतारिषत्प्रवर्धयतु ।

वाज्यामाह—

आ दधिका इति । अयं दधिकाः पञ्च कृष्टीर्निषादपञ्चमैश्चतुर्भिर्वर्षैः
पञ्चविधाम्नुष्यानामस्तान् सर्वतो विस्तारयति । किं कृत्वा । शवसाऽभेन सं-
योज्य । यथा सूर्यो ज्योतिषा-रश्मिना भूरसमादाय वर्षावर्षपो विस्तारयति तद्व-
त् । कीदृशो दधिकाः । सहस्रसंख्याकं धनं सनोति ददातीति सहस्रसाः ।
तथा शवसाः । वाज्यन्नवान् । अर्वा कर्मभूमौ गमनवान् । तादृशो देवो मध्या
मधुराणि मदीशानीमानि स्तुतिरूपाणि वचांसि संपुण्यत्वङ्गी करोतु ।

पूर्वोक्तामेव त्रिहविष्काभिर्घि फलान्तराय विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेत्पञ्चाकामः संवत्सरो वा एतस्याशान्तो योर्नि मज्जायै
पशूनां निर्वहति योऽलं मज्जायै सन्मजां न बिन्दते यद्वैधानरो द्वादशकपल्लो
भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैधानरः संवत्सरेव भागधेयेन शमयति सोऽस्मै
शान्तः स्वाद्योनेः मजां य जनयन्ति वारुणेजैर्वैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्रावणा

(काम्ययाज्यापुरीनुवाक्याभिधानम्)

पुनोति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनं विन्दते प्रजाम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

यौवनादित्सेपस्या प्रजामुत्पादयितुं योग्यो यः प्रजां न लभत एतस्य प्रजार्थं मेवृत्तां योनिं गर्भधारणस्थानमशान्तः संवत्सरो देवो वैश्वानरो निःशेषेण दहति । एवं पशुष्वपि योज्यम् । द्वादशकपालेन तु शान्तो योनिं समाधाय प्रजामुत्पादयति ।

तस्य पुतृत्वादिकलार्थमेकहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यै-
वेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृत्तैवास्मिन्तेजो दधाति यद्विंशकपालो
विश्वैवास्मिन्नेवाधं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति
यद्द्वादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन्पशून् दधाति यस्मिञ्जातः एतामिष्टिं निर्वपति पूत
एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ०
५] इति ।

द्वादशत्वं संख्यान्तर्गताभिरष्टत्वादिसंख्याभिर्गायत्र्यादिसाम्यैवापाद्य भ्रंशं सति ।

एतामेवेष्टिं दशोद्यत्ययमायश्चित्तार्थं विधत्ते—

“ अव वा एष सुवर्गलोकाच्छिद्यते वा दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां
वा पौर्णमासी वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते वैश्वानरं
द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्य संवत्सरो वा अग्निर्वै-
श्वानरः संवत्सरेमेव धीणात्यथो संवत्सरेमेवास्मा जपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य
संप्रदद्या अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० २ प्र०
२ अ० ५] इति ।

यदा संवत्सरेमेवोपदधाति विच्छेदरहितं करोति तदा संवत्सरस्यावयवयोर्द-
र्शपूर्णमादिनयोरनुष्ठानस्य कुतोऽत्ययः । किंच संवत्सरे पीते सर्वदेवतानां
प्रतित्वात्ता देवता आश्रित्य तदनुग्रेहेण स्वर्गं प्राप्नोति ।

आवानेन समुद्धिरहितो योऽग्निमुद्वासाभिष्यति तस्य द्विहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासायते न वा एतस्य ब्राह्मणा क्रतायवः
पुराञ्जमक्षजाग्नेमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमुद्वासाभिष्यन्पदष्टा-
कपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्वावानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं करोत्यथो
मथा जनं मतेऽवसं करोति वाद्ग्रेवं तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः स्वामेवैनं योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अष्टत्वंसंख्यया गायत्रीद्वारां तत्सहोदरस्याग्नेः सर्वस्याप्यातिथ्यं कृतं भवति । किंच यथा लोके दूरदेशवर्तिनं पितृभ्रात्रादिरूपं जनं प्रति यत्ते गच्छते पुरुषा-यावसं रक्षकं पाथेयं करोति तादृशमिदमुद्गासाविष्यमाणायाम्नये पुरोडाशप्रदानम् । द्वादशत्वंसंख्यया मासद्वारा संवत्सररूपां स्वयानिमेवाग्निं गमयति । अग्नेरनुग्रहे-णास्य समीचीनमन्नं भवति ।

अत्राऽऽग्नेये हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकद्वयमाह—

अग्निमूर्धा भुव इति । अनघोरग्निमूर्वेत्यसौ पुरोनुवाक्या । सा षोडशयन्त इत्यनुवाके व्याख्याता । भुवो धनस्येत्यसौ याज्या । सा तु चतुर्थकाण्ड आम्नात-त्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते ।

मजाभिः समुद्धं ग्रामं कामयमानस्य द्विहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकामः ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

प्रकृतावष्टाकपालैकादशकपालयोर्हविषोरेकस्मिन्नेवाभावधिभित्तादत्रापि त-त्याभावपवदति—

“ आहवनीये वैश्वानरमाधि अयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधुत्यै ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

वसीयोऽत्यधिकं यत्पापं तत्पापवस्यसं तस्य ग्रामप्राप्तिप्रतिबन्धकपापस्य विधुत्यै वियोजनायेत्यर्थः ।

द्वादशत्वंसंख्यां प्रशंसति—

“ द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्यै सजाताश्चयावयति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अस्यै यजमानार्थं सजातान्तधानकुले समुत्पन्नान्मनुष्यांश्चयावयति मर्त्याभू-तान्करोति ।

मरुद्देवतां प्रशंसति—

“ मारुतो भवति मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्यै मनुष्याविशमव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम् ।

विशः करमदाः प्रजाः । वैदिकप्रजानुग्रहेण मानुषप्रजासमृद्धिं संपादयति ।
सप्तसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुन्धे ”

[सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

ईदृच्चात्यादृच्चेत्यादिनामधारिणां सप्तानां समूहः प्रथमो गणः । शुक-
ज्योतिश्चेत्यादिको द्वितीयः । ऋताजिच्चेत्यादिकस्तृतीयः । ऋतश्चेत्यादिकश्चतुर्थः ।
ईदृक्षास इत्यादिकः पञ्चमः । मितासश्चेत्यादिकः षष्ठः । गणान्तरं शास्त्रान्तरे
ब्रह्म्यम् । वैदिकगणानुग्रहेणैव ज्ञातिगणान्वहून्संपादयति ।

प्रकृतौ हविःष्वासादिषु पश्चात्सामिधेनीषेणेषु कृते ताः सामिधेन्योऽनु-
च्यन्ते तद्वदपि सामिधेनीभ्यः प्रागेवाऽऽसादनं वैश्वानरस्य क्रियते । मारुता-
सादनस्य तु सामिधेन्यनुवचनकालीनत्वं विधत्ते—

“ अनुच्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

प्रजां यजमानानुगामिनीं करोतीत्यर्थः ।

अथ मारुतयागे पुरोनुवाक्यामाह—

मरुत इति । हे मरुतो यद्यस्मात्कारणादयं सुप्तायन्तः सुखमिच्छन्तो
दिवो द्युलोकाद्वो युष्मान्हवामह आह्वयामस्तस्मादाहूता यूयं नोऽस्मानुपगन्तम-
माप्नुत ।

याज्यामाह—

या वः शर्मति । हे मरुतो वो युष्माञ्जशमानाय भजमानाय दातुं या शर्म-
यानि सुखानि सन्ति संपादितानि विद्यन्ते, विघातूनि निस्थानानि लोकत्रयवर्तीनि
यानि सुखानि दाशुषे हविर्दत्तवतेऽधियच्छताधिकं यथा भवति तथा भवन्तः
प्रयच्छन्ति तानि सर्वाण्यस्मभ्यं विषन्त मयच्छत । किंच वृषणोऽभिमतफलस्य
वर्षितारो रार्षिं घनं नोऽस्मभ्यं धत्त संपादयत । सुवीरं शोभनपुत्रं च संपादयत ।
इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ आदित्यं चरुं निर्वपेत्संश्राममुपमयास्यअियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वं
प्रवितिष्ठन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

उपमयास्यस्त्रिगमिषुः । अनयेष्टया जितसंश्रामाः पूर्वं पुरुषा भूतावेव प्रति-
तिष्ठन्ति तद्वदयमपीत्यर्थः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अर्जं सुप्रदक्षिणाम्नातम् । तत्र प्रथमयुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

आदितिर्नेति । उरुष्यतु शत्रुभ्यो रक्षतु । स्पष्टमन्यत् ।

याज्यामाह—

महीम् प्विति । आदिदिमु आदितिदेवतामेवावसेऽस्मिन्क्षार्थं सुहृदेभ्यं सुष्टु
 आह्वयः । कीदृशीम् । महीं महीनीयां सुप्रतानां मातरं शोभनकर्मणां पुरुषाणां
 मातृषद्वितकारिणीम्, कृतस्य पत्नीं सत्यस्य पालयित्रीं, सुविक्षत्रां बहुराज-
 पालिताम्, अजरस्तीं सदा अरारहिताम्, उरुचीं विस्तीर्णार्तिं, सुशर्मणं
 समीचीनसुखोपेतां, सुप्रणीतिं सुत्वेन कर्मणां प्रणेत्रीम् ।

द्वितीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

सुत्राभाणमिति । स्वस्तये केमायादितिमारुहेम प्राप्नुयाम । कीदृशीम् ।
 सुशामाणं सुष्टुवात्रीम् । पृथिवीं विस्तीर्णाम् । द्यां द्योतमानाम् । अनेहसं काला-
 त्तिकं चिरकालस्थायिनीमित्यर्थः । देवीं नावम् । यथा मनुष्यनिर्मिता नौः समु-
 दस्योपरि तिष्ठति तथा देवनिर्मिता भूमिर्मेहाजलस्योपरि वर्तत इत्यर्थः । स्वरिषां
 सुषु शत्रुभ्यः पालयित्रीम् । अनागसे पापराहिताम् । असवन्तीं छिद्ररहिताम् ।

याज्यामाह—

इमां स्विती । इमां भूमिं नावं नौसदृशीं सुष्टुवारुहं प्राप्तवानस्मि । की-
 दृशीम् । शतसंख्याकान्यरित्राणि चौरिभ्यो रक्षकाण्यायुधानि तस्यां सा शता-
 रित्रा तां दिक्पालकैः पालितामित्यर्थः । शतसंख्याकाः स्फुटसदृशास्तरणदण्डा-
 मस्यां सा शतस्स्याताम् । मण्डूककूर्मादिभिर्जलस्योपरि धारितामित्यर्थः । अ-
 ष्छिद्रामधोभागे जलस्य प्रवेशच्छिद्ररहिताम् । पारयिष्णुमर्माष्टफलस्य पारं नेतुं
 समर्थाम् ।

युद्धभूमिं प्राप्तस्य जयार्थिन इष्टिं विधत्ते—

“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा संवत्सरो वा अभिवैश्वानरः
 संवत्सरः सलु वै देवानामायतनमेतस्याद्वा आयतनाद्देवा असुरानजयन्वद्वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपति देवानामेवाऽऽयतने यतते जयति तत्संश्रामम् ” [सं०
 का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

यस्मिन्नायतने युद्धं भविष्यति तत्राप्य तस्मिन्प्रदेशे निर्वपेत् । संवत्सरदेवता-

१ स. “पालयित्रीम् । २ च. “र्थः । सुशर्मणं शोभननाम्नी, सुप्रणीतिं सुष्टु प्रायणकर्त्री, दे” ।

३ स. चारिभ्यो । ४ स. तादृक्पालकैः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाचयाभिधानम्)

या भुवत्स्य स्वाभित्वात्तया पालिते देशे देवानां जयस्तद्वयमपि प्रयदते तस्मा-
ज्जयति ।

मारणोदिषापार्थं प्रवृत्तयोः परस्परवैरिणोरञ्चं यो भुङ्क्ते तस्य माम्भित्तरूपा-
यिष्टिं विधत्ते—

“ एतस्मिन्वा एतौ मृज्जाते यो विद्विषाणमोरन्ममति वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेद्विद्विषाणमोरञ्चं जग्वा संवत्सरो वा अभिर्वैश्वानरः संवत्सरस्वादितमेवाति
जास्मिन्मृज्जाते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

अविचारादिना परस्परमारणोद्युक्तौ विद्विषाणौ तावेतौ स्वकीयाभ्युज्जि-
कीयं पापं मृज्जाते लेपयतः । संवत्सरदेवेन स्वदितं निर्दोषीकृतमेवाज्जमसाद्विज्जि ।
अजस्तौ जास्मिन्लेपयतः ।

याभुभौ परस्परमद्गोहाय आपथं कुरुतस्तयोर्षध्ये यथमं दुरुतः माम्भित्तरूपा-
यिष्टिं विधत्ते—

“ संवत्सराय वा एतौ समयाते यौ समयाते तयोर्षः पूर्वोऽभिदुस्सवि तं
वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्समयातयोः पूर्वोऽभिदुस्स संवत्सरो
वा अभिर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा निर्वरुणं परस्तादभिदुस्सवि नैनं वरुणो गृ-
ह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

संवत्सराय संवत्सरदेवं साक्षिणं कुर्यात्पर्यः । समयाते सम्पन्नशपथं कुरुतः ।
वरुणग्रहणं वामं रोमोत्पत्तिः । निर्वरुणं रोमनिवारकं संवत्सरदेकमेव यथमम्यः
प्राप्य पश्चात्तद्वलेन युक्तो द्रोहं कृतवान्भवाति । ततो जास्त्य वरुणग्रहणं भवति ।

अधिं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारायेष्टिं विधत्ते—

“ आव्यं वा एष प्रतिगृह्णाति योऽधिं प्रतिगृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं वि-
ध्वेद्विं प्रतिगृह्णाति संवत्सरो वा अभिर्वैश्वानरः संवत्सरस्वादितमेव प्रतिगृह्णाति
जाऽऽप्यं प्रतिगृह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

अवत्यस्मादित्याव्यं पापम् । श्रेष्ठपराग इति केचिद् । संवत्सरेण स्वदितं नि-
र्दोषीकृतम् ।

अवस्तादुपरिष्ठाञ्चोभयतो दन्तैर्मुक्तं प्राणिस्वरूपं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारा-
येष्टिं विधत्ते—

आत्मनो वा एष प्राणामाप्नोति य उभयादुत्पतिगृह्णात्यर्थं वा पुरुषं वा वै-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

धानरं द्वादशकपालं निर्वपेदुभयादत्पतिगृहं संवत्सरो वा अग्निर्वैधानरः संवत्सर-
स्वदितमेव पतिगृह्णाति नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति ” [सं० का० २ प्र० २ अ०
६] इति ।

मात्रां हिंसाम् । उभयतो दन्ता यस्य तत्स्वरूपमुभयादत् ।

धनलाभमुद्दिश्य दातृसमीपं गमिष्यत इष्टं विधत्ते—

“वैधानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तानिमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैधानरो यदा
खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स धनार्थो भवति यदैवैधानरं द्वादशकपालं
निर्वपति संवत्सरसातामेव सनिपभि प्रच्यवते दानकामा असौ प्रजा भवन्ति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

सर्णिं धनलाभम् । लोके यो याचको दातृजनसमूहे संवत्सरं चरति तदानी-
पसौ धनसमृद्धो भवति । संवत्सरदेवेन सातां दत्तामेव सर्णिं धनलब्धिभिमिषाप्नो-
ति । अस्य प्रजाश्च दानशीला भवन्ति ।

तयेष्ट्या दातृसमीपे धनं लब्ध्वा गृहे समागतस्य नैमित्तिकीभिर्द्वि विधत्ते—

“यो वै संवत्सरं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यपतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैधानरं
पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन विमुञ्चति पतिष्ठिर्यै ” [सं० का०
२ प्र० २ अ० ६] इति ।

संवत्सरस्तपं वैधानरं प्रयुज्य धनलाभार्थमिष्ट्या निर्वध्य यो न मुञ्चेत्सोऽपति-
ष्ठितो भवति । पुनरिष्ट्या तदीयभागं दत्त्वा तं विमुञ्चति विसर्जितवान्भवति ।

तत्रैतिकर्तव्यतां काचिद्विधत्ते—

“यथा रज्ज्वोत्तमां गामाजेतां भ्रातृव्याय महिष्याभिर्कृतिमेवास्यै महिषोति”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

दातृभ्यो लब्धासु गोपूतमां गां यथा रज्ज्वा बद्ध्वा समानयति तां रज्जुं
भ्रातृव्यविनाशार्थं तदीयगोष्ठे प्रक्षिपेत् । तथा सति निर्कृतिं दारिद्र्यचरूपां राक्ष-
सीमेव भ्रातृव्यार्थं प्रेषयति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“अन्त्यानुवाकंगा याज्या यागे वैधानराभिर्वै ।

वैधेत्वष्टौ विकल्पाः स्युरध्वे वारुणे चरौ ॥ १ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दधीति दध्यादिचरावग्न्युद्गासनयागके ।

अग्निर्मुव इति द्वे स्तः प्रवीके ते उभे मवे ॥ २ ॥

मरुत्सप्तकपालेष्टावदीत्यादित्यके चरौ ।

चतस्रः स्युर्विकल्पार्था इति प्रश्नोऽत्र पञ्चमः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“यद्द्वादशकपालेष्टेर्वैश्वानर्या अनन्तरम् ।

श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥

अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत् ।

प्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद्गुणस्तर्हि फलत्यसौ ॥

वाक्यैक्यमुपसंहाराद्विस्पष्टं तच्च बाध्यते ।

नानागुणविधौ तस्मादंशद्वारांशसंस्तुतिः ॥ इति ।

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टा-
कपालो भवति गायत्रिधैवैवं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यजवकपालास्त्रिभूतैवास्मिन्तेजो
दधाति यदशकपालो विराजैवास्मिन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवा-
स्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन्पशून् दधाति यस्मिञ्जात
एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्यन्नाद इन्धियावी पशुमान्भवति ” इति ।

अत्राष्टत्वादिसंख्यासामान्यात्पुरोडाशानां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता ।
इष्टिविधायके वाक्ये धेयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः
संख्या निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः
पक्षः । नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः किंतु पुरोडाशद्रव्यपरः । द्वादशसु
कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः । एवमष्टाकपालादिशब्दा अपि । तथा सति
द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावात्नामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेदेवं तर्हि पुरोडाश-
द्रव्यरूपो गुणो विधीयताम् । न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वाद-
ष्टाकपालादेरनवकाश इति बाध्यम् । ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः
पक्षः । अयमप्यनुपपन्नः । बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्ना-
भ्यवैतानि वाक्यानीति बाध्यम् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यस्मिञ्जात एतामित्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मादंशैरष्टाकपालादिभि-
रंशी द्वादशकपालः श्रूयते ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वैश्वानरेष्ट्या पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वाग्निमः ।

कर्तुरेव फलं मुक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥

जाते यस्मिन्निष्ठितेतां निर्वपेत्तस्य पूतता ।

तच्चोप्सितं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्तते ॥ इति ॥

काम्योष्टिकाण्डे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति प्रकृत्य श्रूयते—
“यस्मिञ्जात एतामित्ति निर्वपति पूत एव तेजस्यन्नाद् इन्द्रियावी पशुमा-
भवति” इति । तत्र पितुः प्रबुद्धस्य कर्तृत्वं न तु मुग्धस्य पुत्रस्य ।
ततोऽनुष्ठानफलयोग्यैर्वैयर्थ्यकरण्यापरिहाराय पितुरेव पूतत्वादिकलामिति चेत्, भैवम् ।
यस्मिञ्जाते निर्वपति स पूत इति वाक्येन फलस्य पुत्रसंबन्धावगमात् । न चात्र
मिष्टफलस्य पितुः (वुर) प्रवृत्तिरिति बाध्यम् । पुननिष्ठपूतत्वादेरीप्सितत्वेन स्वफ-
लबुद्ध्या प्रवृत्तिसंभवात् । तस्मात्पुत्रस्य पूतत्वादिकम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा लभे ।

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽग्निमः ॥

जातकर्मणि निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् ।

प्राग्मेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरुर्ध्वमस्तु सा ॥ इति ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वाच्चैमित्तिकस्य कालविलम्बायोगाज्जन्मान-
न्तरमेवेष्टिरिति चेन्नैवम् । स्तनप्राशनं तावज्जातकर्मानन्तरं विहितम् । यदि
जातकर्मणः प्राग्मेव वैश्वानरेष्टिर्निरूप्येत तदा स्तनप्राशनस्थाप्यन्तविलम्बना-
त्युक्तो विपद्येत । तथा सति पूतत्वादिकमिष्टिकलं कस्य स्यात् । तस्मान्न जन्मा-
नन्तरं किंतु जातकर्मण ऊर्ध्वं सेष्टिः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचेऽप्यगतेऽथवा ।

निमित्तसंनिधेराद्यः कर्तृशुद्ध्यर्थ उत्तरः ॥ इति ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यद्यपि जातकर्मनन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं जन्म संनिहितं भवति तथाऽप्यशुचिना पित्राऽनुष्ठीयमानमङ्गविकलं भवेत् । जातकर्मणि तु विपत्तिपरिहाराय तात्कालिकी शुद्धिः शालेण दर्शिता । ततो मुख्यसंनिधेरवश्यं वाचित्वाच्छुद्धिलक्षणाङ्गवैकल्यं वारयितुमाशौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्यात् ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वैश्वानरे पथिकृते साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये ” इति ॥

विहितयोर्द्वयोर्पूर्णमासयोः कदाचिदननुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रूयते—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्य ” इति, “अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासमाणी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् ” इति च । अथ पूर्वदृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति चेन्न । यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्वोन्यनिरपेक्षयोर्द्वयोर्धीहिमववद्विकल्पः । एवमृष्यजुःसापवेदेषु विहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धस्याऽऽचरणाद्वा यज्ञवैगुण्यं तस्य वैगुण्यमात्रस्य सर्वस्य समाधानाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि—“भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्, भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्, भूर्भुवः सुवः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् ” इति । तान्येवानि विकल्प्यन्ते । प्रत्येकं वैगुण्यसमाधानक्षमत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निर्वात्यन् ।

पुमर्थोऽतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

सँ त्वाँ सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनं च ।
 बृहस्पतिप्रसूतो यजमान इह मा रिषत् ।
 आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्वक्षमसि हवि-
 रसि वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुष्मं सत्यौजाः
 सहोऽसि सहमानमसि सहस्वारातीः सहस्वा-
 रातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व धृतन्यतः ।
 सहस्रवीर्यमसि तन्मा जिन्वाऽऽज्यस्याऽऽज्य-
 मसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायुः (१) अस्ति
 सत्यशुष्ममसि सत्येन त्वाऽभि धारयामि तस्य
 ते भक्षीय पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि पञ्चानां त्वर्तुनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि चरोस्त्वा पञ्चविलस्य यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय (२) धर्त्राय
 गृह्णामि विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 सुधीर्याय त्वा गृह्णामि सुप्रजास्त्वाय त्वा
 गृह्णामि रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि ब्रह्मवर्ष-
 साय त्वा गृह्णामि भूरस्माकं हविर्देवानामि-

(प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः)

शिषो यजमानस्य देवानीं त्वा देवताभ्यो

गृह्णामि कार्माय त्वा गृह्णामि (३) ॥

(सत्यायुरोजसे यन्त्राय नयस्त्रिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥ १ ॥

षष्ठे प्रपाठके ऐष्टिकयाजमानमन्त्रास्तेष्वद्वास्त्राणानि चाऽऽन्नायन्ते । तद्विशेष-
स्तु विनियोगसंग्रहे दर्शितः—

“ षष्ठे प्रश्ने याजमानकाण्डे द्वादश वर्णिताः ।

अनुवाकाः षट्सु मन्त्रा ब्राह्मणं पञ्चसूचितम् ॥

अन्ते याज्याः क्रमेणाऽऽज्यग्रहणायनुमन्त्रणम् ।

आज्यग्रहो मुख्यहोमो भक्ष्यः शेषाहुतिस्तथा ॥

एतेऽनुमन्त्रणीयार्था मन्त्रा आप्ययनादिगाः ।

सूर्योपस्थित्यादिमन्त्रा ब्राह्मणे तु विभज्यते ॥

परिग्रहो देवतानामायुधानां च संभूतिः ।

द्वादशहंसं संपत्तिर्हविषां सादने विधिः ॥

विधिराश्रावणादीनां याज्या इत्यनुवाकगाः ” इति ॥

तत्र प्रथमानुवाक आज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः प्राधान्येनाभिधीयन्ते ।

कल्पः—“स त्वा सिञ्चामीति तत्स* सिञ्चेऽग्निं वा मन्त्रयेत् ” इति । तदिति
स्कन्धमाज्यमुच्यते । यस्याऽऽज्यमनुत्पूत* स्कन्देदित्यादिना स्कन्दनस्य प्रकृतत्वा-
त् । यदि शुद्धपदेशे स्कन्देनदानमिनेन मन्त्रेण पुनः पात्रे प्रक्षिपेत् । अंशुचि-
प्रदेशे स्कन्दने त्वमिमन्त्रणम् ।

पाठस्तु—

सं त्वा सिञ्चामीति । हे स्कन्धाभ्य बृहस्पतिपेरितोऽहं प्रजादीन्संपादये-
यम् । त्वामनेन यजुषा मन्त्रेण पावे सम्पविसञ्चामि । इह कर्मणि यजमानः
स्कन्धनापराधेन मा रिषन्मा हिंस्यताम् । अयं मन्त्र आध्वर्यवः । अतो यजमा-
नस्यान्वत्वेनोक्तिरविरुद्धा ।

कल्पः—“ आज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्वयजमानश्चाऽऽनिमील्यावेक्ष्यानुच्छ्वस-
न्तावाज्यमवेक्षेते ” इति ।

पाठस्तु—

आज्यमसीति । अत्र वैभानरमित्यादिमिश्रतुभिः पदैः प्रत्येकमन्वेतुमसीति
पदमनुवर्तनीयम् । तथा सति तान्येतानि द्वाविंशतिर्वाक्यानि संपद्यन्ते । तैरेतै-
र्वाक्यैराज्यं प्रशस्यते । अजिघातोर्गत्यर्थानुत्पन्न आज्यशब्दः । आज्यमसि
प्रापकमसि । घृतेन हि होमाधारो ज्वलन्मभिः प्राप्यते । सविद्यमानं कर्मफलं
पदहंतीति सत्यम् । प्रसिद्धं साज्यस्य कर्मफलसाधनत्वम् । सत्यस्याध्यक्षमसि
सतां कर्म सत्यम् । ज्योतिष्टोमे प्रवर्तमाना यजमानसप्तदशा ऋत्विजः सन्तः ।
वे हि परस्परं ब्रौह्मशङ्कामपनेतुं तानूनप्त्रसंज्ञकमाज्यं स्पृशन्ति । सोऽयं स्पृश
सतां कर्म, तस्य कर्मणोऽध्यक्षं स्वामि । हविरसि प्राधान्येन हूयमानमसि । पुसे-
हाशादीनां हविषा नाशेऽप्याज्येनैव तत्कर्मशेषसमापनात्प्राधान्यं द्रष्टव्यम् ।
विशेषां नराणां संवन्धि वैभानरम् । विशेषां देवानां संवन्धि वैश्वदेवम् । प्रसि-
द्धो भोज्यत्वेन हविष्वेन चोभयसंबन्धः । उत्पूतशुष्ममुत्पवनेनोद्दीपितबलम् ।
सत्यौजाः सत्यबलम् । आज्यस्य हि बलमवितथम् । अग्न्युद्दीपनस्य प्रत्यक्षत
एव दृश्यमानत्वात् । सहः शत्रूणांमभिभवसमर्थम् । सहमानं निरन्तरं तदमिभ-
वेनैव वर्तमानम् । तादृक्त्वं सहस्वारातीरस्मदमिमानमिभव । सहस्वारातीयतः,
ये तु प्रैत्वर्क्षं शात्रवं कर्तुमशक्ता मनसा शात्रवं कर्तुमिच्छन्ति तानप्यभिभव ।
सहस्व पृथनाः शत्रुसेना अभिभव । सहस्व पृथन्यतः सेनाः संपादयितुमिच्छतः
शत्रूनप्यभिभव । सहसर्वीर्यमसि यथोक्तमिभवीविशेषान्कर्तुं बहुमकारसामर्थ्यो-
पेतं त्वमसि । तन्मा जिन्य तत्तादृक्स्वभाव त्वं मां यागद्वारेण प्रीणय । आज्य-
स्याऽऽज्यमसि लौकिकं यदाज्यं तदुत्पूतशुष्मं न भवति त्वं तूत्पूतशुष्मत्वान्मुख्य-
माज्यमसि । सत्यस्य सत्यमसि लौकिकफलसाधनं कृष्यादिकं सत्यं तत्कदा-

(प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः)

चिद्वृष्ट्याधभावेन व्यभिचाराच्च मुख्यं सत्यं त्वं तु कदाचिदप्यव्यभिचारांमुख्यं
सत्यमसि । सत्यायुरसि सत्यभूतमायुरस्मिन्निति सत्यायुः । आज्यनिष्पन्नेन
कर्मणा भाविदेहे यदायुः प्राप्यते तन्न व्यभिचरतीत्यायुषः सत्यत्वम् । सत्यशु-
ष्ममसि सत्यचलमसि । अग्न्युद्दीपनबलं सत्यजैःशब्देन पूर्वमुक्तम् । इह तु
फलप्रदानबलमुच्यते । सत्येन त्वाऽभिचारमपि तादृशं त्वां चक्षुषा पश्यामीत्यर्थः ।
तथा च पौरोडाशिककण्डे समाम्नायते—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येना-
न्यानि हवींष्यभिधारयति । अथ केनाऽऽज्यमिति । सत्येनेति ब्रूयात् । सत्ये-
नैवैनदमिधारयति ” इति । चक्षुषः सत्यत्वमाधानब्रह्मणे प्रतिपादितम् ।
“ अनृतं वै वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति । चक्षुर्वै सत्यम् । अद्राक्ष-
गित्वाह । अदर्शमिति । तत्सत्यम् ” इति । तस्य ते भक्षीय तादृशं त्वां भजानि ।

पञ्चानां त्वेति । कल्पः “ आज्यग्रहणं गृहीतं गृहीतमनुमन्त्रयते पञ्चानां
त्वा वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वर्तूनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय
धर्त्राय गृह्णामीति चतुर्भिर्जुह्वामष्टभिरुपभृति चरोस्त्वां पञ्चविडस्थ यन्त्राय
धर्त्राय गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्रा-
य धर्त्राय गृह्णामि विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि सुवीर्याय त्वा गृह्णामि
सुपजास्त्वाय त्वा गृह्णामि रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामीति
चतुर्भिर्धर्त्रायां भूरस्माकं हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवानां त्वा देवताभ्यो
गृह्णामीत्यभिपूर्यमाणानुमन्त्रयते कामाय त्वा गृह्णामीति ” इति ।

प्राच्यादिपूर्वध्वान्तासु पञ्चसु दिक्षु वर्तमाना वायवः पञ्चसंख्याकाः । ते चा-
ग्निचयनाङ्गेषु मन्त्रेष्वेवमाम्नायन्ते—“ यत्ते रुद्र पुरो धनुस्तद्वातो अनु वातु ते
यत्ते रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते यत्ते रुद्र पश्चाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु
ते यत्ते रुद्रोत्तराद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते यत्ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो अनु वातु
ते ” इति । यद्वा शरीरमध्ये वर्तमानाः प्राणपानव्यानोदानसमानरूपाः पञ्च
वातास्तेषां वातानां यन्त्राय स्वस्वध्यापारेषु नियमनाय धर्त्राय जमाद्विधारणकु-
शलाय हे आज्य त्वां गृह्णामि । ऋतूनां पञ्चत्वमैतरेयब्रह्मणे प्रतिपादितम्—
“ द्वादश मासाः पञ्चर्तवो ह्येयन्तशिशिरयोः समासेन ” इति । प्राच्यादीनाम्-
ध्वान्तानां दिशां पञ्चत्वं पसिद्धम् । पञ्चजनशब्दः समस्तो देवमनुष्यासुररक्षो-

(प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः)

गन्धर्वेषु रुद्रः । ते च देवादयः पञ्चसत्त्वाकाः । चरुशब्दः पाकाधारभूता स्था-
लीमाचष्टे । सा च क्वचित्पञ्चविलैर्युज्यते । तच्च पुरुषमेधावसाने कल्पसूत्रकार
उवाजहार—“ पञ्चविलस्य चरोर्विज्ञायत आज्य आग्नेयः पूर्वस्मिन्बिले, दधन्यै-
न्द्रो दक्षिणे, यूते मदिदुहिनीतमिश्रे वा वैश्वदेवः पश्चिमे, अप्सु मैत्रावरुण उत्तरे,
पयसि बार्हस्पत्यो मध्यमे” इति । तस्य पञ्चविलस्य चरोर्विज्ञयनायेति योज्यम् ।
ब्रह्मणो ब्रह्मणजातेः । तेजो ब्रह्मवर्चसं तस्य मन्त्राय । क्षत्रियजातेरोजो
मुद्गसामर्थ्यम् । वैश्यजातेः कृषिवाणिज्यादिषु नियमनम् । सुवीर्यं सर्वेषां स्वस्व-
व्यापारेषु सामर्थ्यातिशयः । सुप्रजास्त्वं शोभनपत्यत्वम् । रायस्पोषो धनपुष्टिः ।
ब्रह्मवर्चसं भुताध्ययनसंपत्तिः । ब्रह्मणस्त्वा तेजस इत्यत्र शिष्टाङ्गीकृतसाधुवेष-
रूपं [तेजो] दृष्टव्यम् । भूरस्माकमित्याधो मन्त्रः । हविर्देवानामिति द्वितीयः ।
आशिषो यजमानस्येति तृतीयः । अवशिष्टश्चतुर्थः । हे आज्य त्वमस्माकं
श्रेयसे भव । देवानां हविर्भव । यजमानस्य धां आशिषस्तद्रूपं भव । देवानां
वर्षकं त्वां देवार्थं गृह्णामि । आपस्तम्बस्य तु भूरस्माकमित्यादिरिक एव मन्त्रः ।
हे आज्य हविर्भागिन्यो देवतास्त्वां यथा यथा कामयन्ते तथाविधकामाय त्वां
गृह्णामि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ स्याद्दर्शपूर्णमासस्थं काण्डं तु यजमानगम् ।

षष्ठः मन्त्रस्तत्र सं त्वा स्कन्नाज्यं प्रक्षिपेत्सुवि ॥ १ ॥

आज्यमाज्यमवेक्षेत पञ्चानां त्वा चतुर्दश ।

सुक्वाज्यमन्त्रणे मन्त्रा इति मन्त्रास्तु षोडश ॥ २ ॥ ” [इति] ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

मथेमाऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह* संजातेषु भूयासं धीर-

श्रेता वसुविदुग्रोऽस्युग्रोह* संजातेषु भूयास-

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

मुग्रश्चेत्ता वसुविदभिर्भूरस्यभिभूरहः संजातेषु
भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुविद्युनर्ज्मि त्वा ब्रह्मणा
दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेदः । इन्धा-
नास्त्वा मुग्रजसः सुवीरा जोग्जीवेम बलि-
हतो वयं ते । यस्मै अग्ने अस्य यज्ञस्य
रिष्यात् (१) यद्वा स्कदादाज्यस्योत
षिणो । तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमैनं दधामि
निर्कत्या उपस्थे । भूर्भुवः सुवरूच्छुष्मो अग्ने
यजमानायौधि निशुष्मो अभिदासते । अग्ने
देवेद्ध मन्विद्ध मन्द्रजिह्वामर्त्यस्य ते होतमूर्धजा
जिघर्मि रायस्पोषाय मुग्रजास्त्वाय सुवीर्याय
मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाऽऽ विश
वागस्यैन्द्री संपत्नक्षयणी (२) वाचा मेन्द्रि-
येणाऽऽ विश वसन्तमृतूनां प्रीणामि स मां
प्रीतः प्रीणातु ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि स मां
प्रीतः प्रीणातु वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मां
प्रीताः प्रीणन्तु शरदमृतूनां प्रीणामि सा मां
प्रीता प्रीणातु हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि
तौ मां प्रीतौ प्रीणितामग्नीषोमयोरहं देवयज्यया
चक्षुष्मान्भूयासमग्नेरहं देवयज्ययाऽज्ञादो भूया-
सम् (३) दधिर्हरस्यदन्धौ भूयासममुं दधे-
यमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमि-
न्द्रामियोरहं देवयज्ययेन्द्रियान्यज्ञादो भूयास-

मिन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियाधी भूयासं महे-
न्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेय-
ममेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन
मतिष्ठो गमेयम् ॥ (४)

(रिष्मात्सप्तक्षय्यन्नादो भूयासः षड्विंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके हविर्ग्रहणानुमन्त्रणमुक्तं, द्वितीयानुवाके हविर्होमानुमन्त्रणं
वक्तव्यम् । तत्र हूयमानस्य हविषो बहिःस्कन्दमभिवारणाय परिधीयमानानां
परिधीनामनुमन्त्रणमनुवाकादावुपपद्यते ।

ऋवोऽस्मिति । कल्पः—“ परिधीन्परिधीयमानानुमन्त्रयते ऋवोऽसि ऋ-
वोऽहः सजातेषु भूयासं धीरश्वेत्ता वसुविदिति मध्यममुग्रोऽस्तुग्रोऽहः सजातेषु
भूयासमुग्रश्वेत्ता वसुविदिषि दक्षिणमभिभूरस्वभिभूरहः सजातेषु भूयासमभिभू-
श्वेत्ता वसुविदित्युत्तरम् ” इति ।

हे मध्यपरिधे त्वं ऋवः स्थिरोऽसि । रक्षोभिरविद्यास्यमानत्वात् । अत एवाऽऽ-
म्नायते—“ परिधीन्परिदधाति रक्षसामग्रहस्यै ” इति । तस्य ऋवस्य तवानुम-
न्त्रणेनाहमपि सजातेषु ज्ञातिषु भुवः स्थिरो भूयासम् । किंच धीरो धैर्यवान्,
श्वेत्ता रक्षोपहननस्य ज्ञाता, वसुविद्वसुनो लब्धा भूयासम् । हे दक्षिणपरिधे त्वं
रक्षास्यपहननुग्रोऽसि । तवानुमन्त्रणेनाहमप्युग्रो भूयासम् । ज्ञातयो यथा पक्षमय-
तिवादिनो भवन्ति तथा संपादनमुग्रत्वम् । किंच वैरिणोऽपहननुग्रो भूयासम् ।
हे उत्तरपरिधे त्वं रक्षसामभिमविताऽसि । तवानुमन्त्रणेनाहमपि ज्ञातीनां वैरिणां
वामभिमविता भूयसम् । एतद्विषयस्य ब्राह्मणस्य सवीपवर्तित्वेनात्यन्तबुद्धिविच्छे-
दाभावान्नाथ ब्राह्मणकुलस्यैव व्याक्रियते किंतु पाठक्रमेणैवोदाहृत्य व्याकरिष्यते ।

(हविर्होमाजुमन्त्रणम्)

युनज्मिति । कल्पः—“ अथार्धं योगेन युनक्ति युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मि वोढवे जातवेद इति ” इति ।

हे जातवेदो दैव्येन देवयोग्येन ब्रह्मणा मन्त्रेण त्वां युनज्मि अस्मिन्कर्माणि युक्तं करोमि । किमर्थम् । इदं हविर्वोढुम् ।

इन्धाना इति । कल्पः—“ समिधोरभ्याधीयमानवोर्जपति—“ इन्धानास्तथा सुमजसः सुवीरा ज्योत्स्नाविवेन बलिहतो वयं त इति ” इति ।

हे जातवेदस्त्वामिन्धाना ज्वलयन्तो वयं सुमजसः शोभनापत्योपेताः सुवीराः शोभनभृत्योपेता ज्योत्स्नवरं जीवेम । किं कुर्वन्तः । त्वं बलिं पूजामुपहरन्तः ।

यन्मे अग्ने इति । कल्पः—“ अथान्तर्वेदि हवींष्यासन्नान्यभिर्मन्त्रयते यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्याद्यद्वा स्कन्दादाज्यस्योत् विष्णो । तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुर्मेनं दधामि निर्मत्वा उपस्थ इति ” इति ।

हेऽग्नेऽस्थ मम यज्ञस्य संबन्धि यद्वाहिरादिकं रिष्याअश्वेप्रक्षःप्रभुविभिर्भि-
नाशितं स्यात्, आज्यस्योताऽऽज्यस्यापि संबन्धि यद्वा यदल्पं धिन्दुजातं औह-
वादिकं स्कन्दादधः पतेत्, हे विष्णो व्यापक तेन नष्टेन स्कन्नेन च वैरिणं
हन्मि । यः सपत्नो मारयितुमशक्य एनं दुर्मरायुं सपत्नं निर्मत्वाः पापदेवताया
उपस्थ उत्सङ्ग आदधामि स्थापयामि ।

भूर्भुव इति । कल्पः—“अथ भूर्भुवः सुवरित्याग्निहोत्रमेताभिर्व्याहती(ति)भिरुप-
सादयेत् । अथ वै भवति दर्शपूर्णमासावालभमान एताभिर्व्याहतीभिर्हवींष्यासा-
दयेत् । अथ वै भवति चातुर्मास्यान्मालभमान एताभिर्व्याहतीभिर्हवींष्यासा-
दयेत् ” इति ।

भूरादयस्त्रयः शब्दा लोकत्रयवाचिनः । एतानि हवींषि लोकत्रयस्त्वाप्नोति
स्तूयन्ते । इदं व्याहतित्रयं यद्यपि याजमानकाण्डे पाठितं तथाऽपि प्रत्यक्षेण
ब्राह्मणवाक्येनाऽऽध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वादुत्कृष्टव्यम् ।

उच्छ्रुष्य इति । कल्पः—“ इधमभ्याधीयमानमनुमन्त्रयत उच्छ्रुष्यो अग्ने
यजमानायैधि निशुष्यो अभिदासते । अग्ने देवेद्द मन्त्रिद् मन्त्रजिह्वेति ” इति ।

हेऽग्ने यजमानायोच्छ्रुष्य एधि उद्भूतबलो भव, यजमानकार्येष्वविच्छ्रुतबलो
भव । अभिदासत उपस्थयते शशवे निशुष्य एधि न्यग्भूतबलो भव । उक्कमेण
यजमानमनुग्रहीतुं शत्रुं च निग्रहीतुं चतुर्भिः संबोधनैराग्निं मोस्ताहवति । हेऽग्नेऽ-

ङ्गनादिगुणभुक्त देवेद् देवैर्दीप्त मन्विद्ध मनुना वीति । एतच्च पदद्वयं निविद्वा-
लणेन व्याख्यातम्—“ देवेद् इत्याह देवा सेतमैन्धत मन्विद्ध इत्याह मनुर्से-
तमुत्तरो देवेभ्य ऐन्ध ” इति । मन्द्रजिह्व मन्मा हर्षहेतुर्जिह्वा यस्थेति विग्रहः ।

अमर्त्यस्येति । कल्पः—“ मवरं पत्रियमाणमनुमन्त्रयते—अमर्त्यस्य ते होत-
मूर्धना जिघर्षि रायस्योपाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यधेति ” इति ।

हे होतर्देवानामाह्वातर्भरणरहितस्य तव मूर्धनि घृतादिकं क्षारयामि । किम-
र्थम् । यजमानस्य धनपुष्टिशोभनापत्यशोभनवीर्यार्थम् ।

मनोऽसीति । कल्पः—“ सौवधाधारमाचार्यमाणमनुमन्त्रयते मनोऽसि प्राजा-
पत्यं मनसा मां भूतेनाऽऽविशेति ” इति ।

हे सौवधाधार त्वं मनोऽसि प्रजापतिसंबन्धि वासि । मनसा प्रजापतिं व्याक-
ताऽध्वर्युणा निष्पाद्यमानत्वात् । अत्र भूतशब्दः प्रजापतिसृष्टे यज्ञमाचष्टे । प्राजा-
पत्यो यज्ञ इति ब्राह्मणेन व्याख्यास्यमानत्वात् । तेन भूतेन प्रजापतिसृष्टेन
यज्ञेन दात्साधनेन मनसा च सह हे सौवधाधार मामाविश ।

वागस्येति । कल्पः—सुच्याधारमाचार्यमाणमनुमन्त्रयते वागस्यैन्द्री सपत्न-
भयणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽविशेति = इति ।

हे सुच्याधार त्वं वागासी । वाचा मन्त्रमुच्चारयताऽध्वर्युणा निष्पाद्यमान-
त्वात् । कीदृशी वाक् । ऐन्द्रीन्द्रेण व्याकृतत्वात् । तच्चैन्दवायवग्रहब्राह्मणे
सामान्नातम्—“ तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ” इति । सा च वाक्स-
पत्नक्षयणी वैरिवातिनी । सुच्याधारमन्त्ररूपाया वाचः सपत्नवातित्वं तदब्राह्म-
णेन सूचितम्—“ अद्भुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहानात्स्यै ” इति । तादृश्या वाचे-
न्द्रसृष्टेन चक्षुरादीन्द्रियेण च सह हे सुच्याधार मामाविश ।

वसन्तमिति । कल्पः—“प्रयजानामिष्टमिष्टमनुमन्त्रयते वसन्तमृतूनां प्रीणामि
स मा प्रीतः प्रीणातु मीष्ममृतूनां प्रीणामि वा मा प्रीतः प्रीणातु वर्षां क्रतूनां
प्रीणामि वा मा प्रीताः प्रीणन्तु शरदमृतूनां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातु हेम-
न्तशिशिरामृतूनां प्रीणामि तौ मा प्रीतौ प्रीणीतामिति ” इति ।

ऋतुवाचकैर्वसन्तादिशब्दैः समिद्यागादिष्वप्रयजामिमानिदेवता विवक्ष्यन्ते ।
सांश्च वसन्तादीनहं तोषयामि । ते च तुष्टा मां तोषयन्तु ।

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

अग्नीषोमयोरिति । कल्पः—“ आज्यमागाविष्टावनुमन्त्रयते—अग्नीषो-
मयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमिति ॥ इति ।

उत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमायेति श्रवणादग्नीषोमावाज्यभागयोर्देवौ
तयोः संबन्धिनी देवयज्या समन्त्रकाज्यभागाद्दुतिस्त्वयाऽध्वर्युनिष्पादितया यज-
मानोऽहं चक्षुष्मांश्चक्षुर्युक्तो भूयासम् । युक्ते चैतत् । “ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य
यदाज्यभागौ ॥ इति ब्राह्मणे चक्षुष्वेन निरूपितत्वात् ।

अग्नेरहमिति । कल्पः—“ अग्निमिष्टमनुमन्त्रयते—अग्नेरहं देवयज्ययाऽग्ना-
दो भूयासमिति ” इति ।

वर्षपूर्णमासयोराराद्यस्य प्रधानमागस्याग्निर्देवता । स चानभक्षकः । “ अग्निव-
देवानामन्नादः ” इति श्रुतेः । अतस्तद्यागेन यजमानस्यान्नादत्वमुचितम् ।

दधिरसीति । कल्पः—“ उपांशुयाजमिष्टमनुमन्त्रयते दधिरस्यदध्वो भूया-
सममुं दमेयमिति ” इति ।

अमुमित्यत्र यं यजमानो द्वेष्टि ते मनसा ध्यायतीति । उपांशुयाजस्य प्रजा-
पतिर्दिष्णुरग्नीषोमौ वा विकल्पेन देवताः । हे उपांशुयाजेदेव त्वं दधिरसि
अस्माभिर्द्विष्यस्य त्वं हिंसकोऽसि । त्वत्प्रसादादहं वैरिभिरहिंसितो भूयासम् ।
अमुं वैरिणं दमेयं मारयेयम् ।

अग्नीषोमयोरिति । कल्पः—“ अग्नीषोमाविष्टावनुमन्त्रयते—अग्नीषोमयो-
रहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिति ” इति ।

पौर्णमास्यां तृतीययागस्याग्नीषोमौ देवता(ते) । तयोश्च वृत्रहृत्यानिमित्तं त्वष्टा
हतपुत्र इत्यनुवाके प्रपञ्चितम् । अतस्तद्यागेन यजमानस्य वैरिहन्तृत्वं युक्तम् ।

इन्द्राग्नीयोरिति । कल्पः—“ इन्द्राग्नी इष्टावनुमन्त्रयते—इन्द्राग्नीयोरहं देव-
यज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमिति ” इति ।

अमावास्यायामसोमयाजिनः सांनाय्याभावे द्वितीयपुरोडाशस्येन्द्राग्नी देव-
ता(ते) । तत्रेन्द्रानुग्रहाद्यजमानस्येन्द्रियोपेतत्वमग्न्यनुग्रहाच्चात्मादत्वम् ।

इन्द्रस्याहमिति । कल्पः—“ इन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते—इन्द्रस्याहं देवयज्यये-
न्द्रियावी भूयासमिति ” इति ।

सांनाय्यस्येन्द्रो देवता तत्प्रसादादिन्द्रियावित्वम् ।

महेन्द्रस्येति । कल्पः—“ महेन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते महेन्द्रस्याहं देवयज्यया
जमानं महिमानं गमेयमिति ॥ इति ।

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

कैर्वाचितानाभ्यस्य महेन्द्रो देवता । तथा वाऽऽम्नायते—“ यो वै मत-
श्रियः शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यस्तेवा महेन्द्रो देवता ” इति । तत्रेन्द्रशब्दार्थप्रयु-
क्त्या यजमानस्य जेतृत्वप्राप्तिः । महच्छब्दार्थप्रयुक्त्या यजमानस्य विद्यैश्वर्या-
दिगुणैर्महत्त्वप्राप्तिः ।

अग्नेः स्विष्टकृतं इति । कल्पः—“ स्विष्टकृतमिष्टमनुमन्त्रयते—अग्नेः स्वि-
ष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमिति ” इति ।

कश्चिदासः केनचिन्निमित्तेन रुद्रनामधेयमलभत । स च कदाचिदेवैराहुत्या
तोषितः पूर्वमिष्टानां यामानां वैगुण्यं परिहृत्य स्विष्टत्वं कृतवान् । तथा च ब्रा-
ह्मणमाम्नायते—“ देवा वै यज्ञाद्भुजमन्तरायन्त यज्ञमबिध्यन्त देवा अभि समग-
च्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽब्रुवन्स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं राधाधि-
ष्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वम् ” इति । “ यदग्रे स्विष्टकृतेऽवधति
भागधेयेनैव तद्गुह्यं समर्थयति ” इति च । स्विष्टकृच्छब्दस्य निर्वाचनं सौश्रामण्यां
भैत्रावरुणभैषमन्त्रे विस्पष्टमाम्नायते—“ देवो अग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रमवर्धयत् ।
स्विष्टं कुरुस्विष्टकृत् । स्विष्टमद्य करोतु नः ” इति । तत्राग्निशब्दार्थप्रयुक्तं
यजमानस्याऽऽयुष्मत्त्वम् । अत एव मन्त्रान्तरमेवमाम्नायते—“ अग्निरायुष्मान्त्स
वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्यन्तं करोमि ” इति । स्विष्टकृच्छब्दा-
र्थप्रयुक्त्या यज्ञप्रतिष्ठाप्राप्तिः । यदाऽयमाग्निः स्विष्टं करोति तदा यजमानः संगु-
णेन संपूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठां फलप्राप्तिलक्षणां लभते ।

अन विमियोगसंग्रहः—

“ ऋवोऽसीतिविभिर्मन्त्रैः परिधिवयमन्त्रणम् ।

धुमाग्नियोग इन्धानाः सपिधोरनुमन्त्रणम् ॥ १ ॥

यन्मे हविर्मन्त्रयेत भूस्त्रिभिः सादयेद्धविः ।

उच्छुद्धो मन्त्रयेतेधमवर्त्य प्रेक्षति तथा ॥ २ ॥

सौवाचारं मनोऽसीति जुष्याचारं तु वागिति ।

वसन्तपञ्चभिर्मन्त्रैः प्रयाजान्पञ्च मन्त्रयेत् ॥ ३ ॥

अग्नीधमेत्याज्यभागवन्नोरित्यग्नियामकम् ।

दधिधरुणांशुमाजस्य स्पष्टमग्नीति पञ्चकम् ॥

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्मन्त्राः षड्विंशतिर्विंशताः ॥ ४ ॥ इति ।

अथ भीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्याद्वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वाऽप्यवज्ञेत् ।

शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽप्य हि ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोर्वाजमानकार्ष्णे भयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आम्नाताः—“ वसन्त-
मृतूनां प्रीणामि ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि ” इत्यादयः । तेषां नियतः क्रमोऽभ्युप-
गन्तव्यः । कुतः । अन्येष्वाभेयोर्पांशुयाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु नियतक्रमदर्शनेनात्रापि
क्रमनियमस्य बुद्धिस्थत्वादिति चेन्नैवम् । अत्र नियामकाभावात् । न तावदत्र
पाठो नियामकः । वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण तैत्तिरीय-
शास्त्रापठितानां शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात् । नात्र सवागूपाकवदर्थो निया-
मकः । वसन्तमन्त्रेण यस्य कस्यचित्प्रयाजस्थानुमन्त्रेणऽप्यनुपपत्त्यभावात् । ना-
प्यत्र छिन्नं नियामकम् । वसन्तमन्त्रे सामिद्यागैकविषयस्य विशेषसामर्थ्यस्याद-
र्शनात् । तस्मादत्र नास्ति नियतः क्रमः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

+ “ उपांशुयजतेर्नाङ्गं दक्षिमन्त्रोऽङ्गन्ताऽथवा ।

साधरणत्वाच्छिन्नदेर्मानाभावादनङ्गत्वा ॥

मन्त्राणां क्रमेणां चात्र क्रमेणाऽऽम्नाजमीक्षते ।

प्रक्रियावत्क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गन्ता ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थान्न पाठतः ।

यथासंख्यं संनिषिध्य यथासंख्यमुदाहृतम् ॥

शुन्धध्वमिति स्रानाम्पपात्राङ्गं संनिधेर्भूतम् ।

पशुधर्मोऽर्थसादेशश्चादधीषोमीयगो भवेत् ॥ इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाजमाने मन्त्रकार्ष्णे कक्षिमन्त्र आम्नायते—दक्षिरस्यदन्धो
भूयासममुं दमेयम् ” इति । अत्र मन्त्रस्मोर्पांशुयाजाङ्गतायां भुति-

+ जैमिनीयव्यासमाहावित्तरे तु—“ दक्षिममिति मन्त्रोऽङ्गपुंशुयजतेर्न ना ” इति पाठः ।

वाक्यं न विद्येते । ब्राह्मणे ×विनियोग आम्नायार्थविवरणस्यैवाऽऽम्नातत्वात् ।
 “ एतया वै दन्वा देवा असुरानदभ्नुवन्तथैव धातृभ्यं दभ्नोति ” इति
 ब्राह्मणम् । दन्विर्धातुकमायुधम् । आग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्ठानिवारकत्वाल्लिङ्ग-
 साधारणम् । प्रकरणं च प्रमाणमेकमेव । ततो मानाभावादयं मन्त्रो नोपांशुया-
 जाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः—आध्वर्यवकाण्ड आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्माणि क-
 मेणाऽऽम्नातानि । याजमाने च काण्डे तद्विषया मन्वाः क्रमेणाऽऽम्नाताः—“अ-
 ग्रेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासं दन्धिरस्यदन्धो भूयासममुं दमेयमग्नीषोमयोरहं दे-
 वयज्यया वृषहा भूयासम् ” इति । तत्र यथा वाक्यद्वयानुसंधानसंपन्नं प्रकरणं
 पृथक्प्रमाणं तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नः क्रमः कुतो न मानं स्यात् । न
 चास्य प्रकरणेऽन्तर्भावः । द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरैकवाक्यत्वाभावात् । त-
 स्मात्क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गम् । समानदेशत्वं
 क्रम इति क्रमस्य स्वरूपम् । तच्च द्विविधं पाठकृतमर्थकृतं च । पाठकृतमपि
 द्विविधं यथासंख्यं संनिधिव्येति । तयोराद्यस्य दन्धिमन्त्र उदाहरणम् । शुन्धध्वं
 दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुषु साधारणो भासते । तत्र सांना-
 द्यपात्राणि कुम्भीशाखापवित्रादीन्धनन्तरेषु मातरिधन इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्त
 इति संनिधिना तत्पात्रमोक्षणे शुन्धध्वमिति मन्त्रो विनियुज्यते । अनुष्ठानसादे-
 स्यात्पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम् । तदेवं क्रमस्य त्रैविध्यं ब्रह्मव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्निर्मा इरिष्टारपातु सविताऽघशसाद्यो
 मेऽन्ति कुरेऽरायतीयति तमेतेन जेच० सुरूपव-

× न्यायमाहाविस्तरे तु—“विनियोगमनाम्नायार्थ ” इति पाठः ।

(भक्ष्यस्येहादिभागस्यानुमन्त्रणम्)

र्षवर्ण एहिमान्भन्द्वान्दुर्याः अग्येहि मामनुवता
 न्युं शीर्षाणि मृद्द्वमिड एह्यदित एहि सरस्व-
 त्येहि रन्तिरसि रमतिरसि सुनर्यासि जुष्टे जुष्टि
 तेऽश्रियोपहृत उपहवम् (१) तेऽश्रिय सा
 मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा
 तच्छक्रेयं यज्ञो दिवः रोहतु यज्ञो दिवं
 गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो देवाः
 अप्येत्वस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्नायं
 उत यज्ञाः संचस्तामस्मासुं सस्त्वाशिषः सा
 नः प्रिया सुप्रतृतिर्मघोनी जुष्टिरसि जुषस्व नो
 जुष्टा नः (२) असि जुष्टि ते गमेयं मनो
 ज्योतिर्जुषतामज्यं विच्छिन्नं यज्ञः सामिमं
 दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा
 इह मादयन्ताम् । बध्न पिन्वस्व ददतो मे मा
 क्षायि कुर्वतो मे मोष दसत्प्रजापतेर्भागोऽस्यु-
 र्जस्थान्पयस्वान्प्राणापानौ मे पाहि समान-
 व्यानौ मे पात्युदानव्यानौ मे पाह्यक्षितोऽ-
 स्पक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुत्रापुष्पि-
 ष्ठीके (३) ॥

(उपहवं जुष्टां नस्त्वा षट् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुवाके हविरनुमन्त्रणमुक्तम् । तृतीयानुवाके भक्ष्यस्येडादिभागस्यानुमन्त्रणमुच्यते ।

अग्निर्मेति । कल्पः “ प्राक्षिन्वेऽवदीयमाने जपति अग्निर्मां दुरिष्ठात्पातु सविताऽववास्तादिति ” इति ।

मन्त्रवैकल्येन क्रियावैकल्येन वा यदिष्टं दुरिष्टं तत्तस्माद्दुरिष्ठादग्निर्मां पातु । अघशंसात्पापरुचेरसुरादेः सविता मां पातु ।

यो मेऽन्तीति । कल्पः—यजमानभागे यो मेऽन्ति दूरेऽरांतीयति तमेतेन जेषमिति ” इति ।

यजमानभाग इत्यस्यावदीयमाने जपतीति शेषोऽनुवर्तते । यो राक्षसादिर्ममान्तिके दूरे वाऽरांतीयति सानुत्वमिच्छति तं राक्षसादिमेतेन यजमानभागेन जेषं जयेयम् ।

कल्पः—“ इडां माह्विषमाभामनुमन्त्रयते सुरूपवर्षवर्ण एहीति मघोऽनीत्यन्तः ” इति ।

सुरूमेति मन्त्रादेः । मघोऽनीति मन्त्रान्तः ।

पाठस्तु—

सुरूपवर्षेति । गोशरीरं (रस्य) धारयिष्या इडाख्याया देवतायाः संबोधनं सुरूपवर्षवर्ण इति । शङ्खपुच्छादिकं रूपम् । वर्षं वृष्टिः । वर्षाः शुक्लकृष्णकपिलत्वादिः । शोभना रूपवर्षवर्णा यस्याः सा तथोक्ता । शङ्खगदीनामविदीर्घत्ववक्रत्वादिपरिहारेण दर्शनयित्वं रूपस्य शोभनत्वम् । वर्षं द्विविधमुद्रकरूपं घृतरूपं च । तत्रेडा स्वकीयात्पदाद्घृतं वर्षति । तथा च मन्त्र आम्नाचते—“ इडायाः पदे घृतवति स्वाहा ” इति । “मानवी घृतपदी भैजावरुणी ” इति च । “इडायाः पदे घृतवच्चराचरम् ” इति च । तथा ब्राह्मणमप्याम्नायते—“सा यत्र यत्र ग्यक्रामत्ततो घृतमपीडयत तस्माद्घृतपशुच्यते ” इति । वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं गणाः संजीवन्तीः पिबन्ति ” इति च । तदिदं घृतरूपत्वं वर्षस्य शोभनत्वम् । कर्बुरादिसंकीर्णत्वपरिहारेण विस्पष्टं शुक्लकृष्णकपिलत्वादिकं वर्णस्य शोभनत्वम् । तथाविधे हे इडे, इमानस्मदीयान्मदाञ्छास्त्रोक्तमज्ञसाधनसंपूर्णान्दुर्धा-

(भक्ष्यस्येष्टादिभागस्यानुमन्त्रणम्)

यज्ञगृहान्मत्यागच्छ । “ गृहा वै दुर्याः ” इति हि श्रूयते । किञ्च मासमित-
स्थानुवताऽस्मिन्यज्ञवत्तेऽनुकूला सती, एहि आगच्छ । उशन्वः समुच्चये । अपि
च हे इडाविशेषा यूयमस्मदीयानि शिरांसि निमृद्भवं नितरां स्नेहपूर्वकाधाना-
दिना शोधयध्वम् । न एवेडाविशेषा इडादिभिः सूनर्यन्तैः बह्वभिर्नामविशेषैः
स्पष्टी क्रियन्ते । इडादीनां भोनामविशेषत्वं सप्तमकाण्डे समान्नातम्—“इहे रन्तेऽ-
दिते सरस्वति मिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये नामानि = [सं०
का० ७ प्र० १ अ० ६] इति ।

एतेषां प्रदर्शनार्थत्वाद्भ्रमत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । हे जुष्टे मिये सेत्ये वा ते जुष्टिं
त्वदीयां प्रीतिमशीय प्राप्नुयाम् । हे उपहूत इह एहीत्येवमागमनायास्माभिर-
मुज्जातेऽहमपि त उपहूतं त्वदीयामनुज्ञामशीय प्राप्नुयाम् । अस्य यज्ञस्य येय-
माशीः फलपार्थना सा मे सत्या भूयात् । अरेहताऽनादरमकुर्वता मनसा तत्फलं
साधयितुं शक्यं त्वत्प्रसादाच्छक्नो भूयासम् । मयाऽनुष्ठितोऽयं यज्ञो निःश्रेणी-
मिव क्रमेण दिवमारोहतु । केनापि वैकल्पप्रतिबन्धेन भ्रंशो यज्ञस्थानारोहणं,
भ्रंशाभावे तु यज्ञ आरोहत्येव । आरुह्य च यस्यां त्रिवि यज्ञहविर्भोजो भिवस-
न्ति तां दिवं स्वर्गप्रदेशविशेषं गच्छतु । तस्मिन्प्रदेशे गत्वा सभायामुपविष्टा देवा
येन मार्गेण हविर्भोजनशालां गच्छन्ति तेनैव मार्गेणार्थं यज्ञो यज्ञसंबन्धहविर्दे-
वानप्येषु प्राप्नोतु । तेन यज्ञेन तुष्ट इन्द्रोऽस्मास्विन्द्रियं यज्ञान्तरानुष्ठानाय
चक्षुरादिपाटवं दधातु स्थापयतु । तादृशानस्मान्प्रायो यज्ञसाधनानि धनानि यज्ञा
उत करिष्यमाणा यज्ञा अपि सचन्तामाश्रयन्ताम् । आशिषस्त्वयज्ञफलान्यस्मासु
सन्तु । सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति सुपतूर्तिः सुष्ठु प्रकर्षेण शत्रूणां हिंसिका
मघोनी धनवती च भव ।

जुष्टिरसीति । कल्पः—“ अवान्तरेडां प्राश्यमानामनुमन्त्रयते जुष्टिरसि
जुषस्व नो जुष्टा नोऽसि जुष्टिं ते गमेयमिति ” इति ।

हेऽवान्तरेडे त्वं जुष्टिरसि प्रीतिरूपाऽसि । नोऽस्माज्जुषस्व प्रीणय । नोऽ-
स्माभिर्युष्टाऽसि सेविताऽसि । ते जुष्टिं त्वदीयां प्रीतिं गमेयं प्राप्नुयाम् ।

मनो ज्योतिरिति । कल्पः—“ अथान्तर्वेद्याद्भिर्भोजयते मनो ज्योतिर्जुष-
तामाज्यं विच्छिन्ने यज्ञः समिधं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा
इह मादयन्तामिति ” इति ।

(भक्ष्यस्येदादिभागस्यानुमन्त्रणम्)

यतो ज्योतिर्मननीयोऽयमाग्निस्तत्तदाहुतिष्वाज्यं सेवताम् । केनापि वैकल्येन विच्छिन्नमिमं यज्ञं वैकल्यपरिहारेण संदधातु । बृहस्पतिः स्वयमेव नोऽस्मदीय-
मिमं यज्ञं वनुताम् । विधे देवा इह यज्ञे मादधन्तां तृप्यन्तु ।

ब्रध्न पिन्वस्वेति । कल्पः—“ बर्हिषदं पुरोडाशमनुमन्त्रयेत् ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोष दसदिति ” इति ।

यज्ञपुरुषवाची ब्रध्नशब्दः । “ यज्ञो वै ब्रध्नः ” इति श्रुतेः । हे ब्रध्न पिन्वस्वास्मानृत्विजश्च ग्रीणय । ददतो धनं ययच्छतो मम देयं धनं मा क्षीयता-
मपि तूपधीयताम् । यागं कुर्वतो मम सामर्थ्यं मोषदसन्मोषक्षीयतामपि तु पुनः पुनर्वर्धताम् ।

प्रजापतेरिति । कल्पः—“ अथान्वाहार्यं याचति तमन्तर्देवाः सन्नमामिमन्त्र-
यते प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्ययस्वान्प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पास्तु-
दानव्यानौ मे पास्तुक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अनुभ्रामुष्मिँल्लोक इति ”
इति ।

यद्यप्यन्वाहार्यं कृत्विजां भागस्त्वथाऽपि तेन प्रजापतेः परितोषात्तद्भागत्वम-
प्यविरुद्धम् । स च भाग ऊर्जस्वान्वलवान् । तद्भोजिनां बलप्रदत्वात् । यस्य स्वा-
न्क्षीरवत्स्वादुसमः । यद्वा क्षीरं पृथग्मानत्वात्पयस्वान् । अत एव सूत्रकार
आह—“ क्षीरे भवतीत्येके ” इति । हेऽन्वाहार्यं त्वं शरीरगतान्प्राणादिवायुभेदा-
न्पाहि । एक एव वायुः शरीरगतः स्थानभेदात्कार्यभेदाच्च प्राणादिनामभि-
भिद्यते ।

स्थानभेदः कैश्चिदुक्तः—

“ हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥ इति ॥

उच्छ्वासनिःश्वासौ प्राणव्यापारः । मलमूत्रयोरधःपातनमपानव्यापारः । भुक्त-
स्थावरसस्य शरीरे साम्येन नयनं समानव्यापारः । उद्गारादिरुदानव्यापारः ।
कृत्स्नासु शरीरनाडीषु व्याप्य प्राणापानवृत्त्योः संधिकाले शरीरस्य बलप्रदानं
व्यानव्यापारः । अत एव च्छन्दोगा आयनन्ति—“ यद्वै प्राणिति स प्राणो
यद्वयानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः

(शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणम्)

सा वाक्स्मादप्राणञ्जनपानन्वाधमभिव्याहरति । अतो धान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणञ्जनपानस्तानि करोति” इति । एवं बहुविधव्यापारहेतुत्वात्माधान्यं द्योतयितुं धानस्य द्विरुक्तिः । यद्वा नागकूर्मादिवायुविशेषाणामत्रान्तर्भावमभिप्रेत्य पुनरप्युक्तिः । हेऽन्वाहार्यं त्वमक्षितोऽक्षणीऽसि । अपरिमितो निरुप्य इति ब्राह्मणोक्तेर्दक्षिणाभावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितमोदनं पचतीति सूत्रकारोक्तेश्च । तस्मात्परलोकेऽप्यक्षित्यै त्वां ददामीति शेषः । तेनाभिप्रायेण दयिमानत्वादमुष परलोके नम भोगाय मा क्षेष्टाः क्षयं मा प्राप्नुहि । तस्माद्ब्रह्मण्यमुष्मिँल्लोके त्वां यथेच्छमनुभवामीति शेषः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आग्निः प्राशित्रावदानं यो मेऽन्ति स्वामिभागकम् ।

इडाद्वयं सुरूपेति जुष्टिरित्यनुमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

मनोऽग्निर्माज्जनं ब्रध्न पुरोडाशं प्रजापतेः ।

अन्वाहार्यं मन्त्रयेत् मन्त्राः सप्तैह वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

[अथ प्रथमाष्टके षष्ठ्यपाठके चतुर्थोऽनुवाकः] ।

वर्हिपोऽहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासं नरा-
शंसस्याहं देवयज्यया पशुमान्भूयासमग्नेः
स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां
ममेयमग्नेरहमुज्जितिमनूजेषः सोमस्याहमुज्जि-
तिमनूजेषमग्नेरहमुज्जितिमनूजेषमग्नीषोमयोर-
हमुज्जितिमनूजेषमिन्द्राग्नियोरहमुज्जितिमनू-
जेषमिन्द्रस्याहम् [१] उज्जितिमनूजेषं महे-
न्द्रस्याहमुज्जितिमनूजेषमग्नेः स्विष्टकृतोऽहमु-

जितिमनूजैषं वाजस्य मा प्रसवेनोदग्राभेणोद-
 गयीत् । अथा सपत्ना* इन्द्रो मे निग्राभेणा-
 परा* अकः । उदग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा
 अकीदृषन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विबु-
 चीनान्वयस्कताम् । एषा अग्न्याशिषो बोह-
 कता इन्द्रवन्तः (२) वनामहे पुक्षीमहि
 प्रजाभिषष्टु । रोहितेन त्वाग्निदेवता गमयतु
 हरिभ्या त्वेन्द्रो देवता गमयत्वेतद्देन त्वा सूर्यो
 देवता गमयतु वि ते मुञ्चामि रक्षन्ता वि
 रश्मीन्वि योक्त्रा यानि परिचर्तनानि धत्ताद-
 स्मासु ब्रविर्णे यच्च भद्रे प्र णो ह्यताज्जगधान्दे-
 वतासु । विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन
 प्रतिष्ठा गमेय* सोमस्याहं देवयज्यया (३)
 सुरेता रेतो धिषीय त्वह्मरहं देवयज्यया पशु-
 ना* रूपं पुषेयं देवानां पत्निरिग्निर्गृहपतिर्य-
 ज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्र
 भूयासं वेदोऽसि वित्तिरसि विदेय कर्मोसि
 करुणमसि क्रियास* सनिरसि सनिताऽसि
 सनेयं घृतवन्तं कुलायिन* रायस्पोष* सह-
 स्त्रिणे वेदो वृदातु काजिनेम् (४) ॥

(इन्द्रस्याहमिन्द्रवन्तः सोमस्याहं देवयज्यया चतुर्भुवारीशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 ऋक्संहिके चतुर्थोऽनुषाङ्कः ॥ ४ ॥

(शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणम्)

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये भक्ष्यस्येडादिभागस्यानुमन्त्रणमुक्तम् । चतुर्थे शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणमुच्यते ।

बर्हिषोऽहामिति । कल्पः—“ अनुयाजानामिष्टमिष्टमनुमन्त्रयते बर्हिषोऽहं देवयज्यया मजावान्भूयासं नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमग्नेः शिवष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽमुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमिति ” इति ।

बर्हिर्नराशंसस्त्वष्टकृच्छब्दा अनुयाजदेवानामभिषेक्षाणां वाचकाः । बर्हिर्नराशंसयागाभ्यां प्रजापतिः क्रमेण प्रजाः पशूश्च ससर्जति यजमानस्य तत्तत्पार्यना युक्ता । त्वष्टकृन्मन्त्रस्तु व्याख्यातः ।

कल्पः—“ अथ यत्र होतुरभिजानात्यग्निरिदं हविरजुषतेति तद्यजमानमुज्जित्वाचयति अग्नेरहमुज्जितिमनुष्जेयमिति यथेष्टम् ” इति ।

यस्मिन्काळे होता सूक्तवाकं पठन्भिरिदं हविरजुषतेत्यादीनि तत्तदेवतास्मारकाणि वाक्यानि पठति तस्मिन्काळेऽध्वर्युर्यजमानं तत्तदेवताविषयाण्युज्जित्वाक्यानि वाचयेत् । अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यां यां देवतां यजति तादिष्टमन्त्रिकमप्य तदनुसारेण सूक्तवाकभागा उज्जितिभाषाश्च प्रयोक्तव्याः ।

पाठस्तु—

अग्नेरहमिति । आर्यभामदेवोऽग्निर्हविः सेवित्वा वेन हविषा पुष्टो ब्रह्मविरोधि नोऽसुरादीनभिभवन्नुत्कृष्टं जघं प्राप्तवान् । तदीयां क्षामुज्जितियन्तु यजन्महोऽहं पापत्वे वैरिणमभिभवन्नुत्कृष्टं जघं प्राप्तोऽस्मि । एवं सर्वत्र योज्यम् ।

कल्पः—“ उक्तं वाजवत्योर्व्यूहन्म् ” इति ।

वाजशब्दोऽस्ति ययोर्ध्वरोस्ते ऋचौ वाजवत्यौ, यस्मैर्ध्वरोर्ध्वजयनेन ऋध्वमानयोरध्वर्युर्जुहोषभूतौ द्वे जुचौ न्होहत्परस्परविपक्षितेन प्रक्षरयेत् । तत्प्रकारेण ह्यभिषाध्वर्मवकाण्डे दर्शितं इत्यर्थः ।

पाठस्तु—

वाजस्य मेति । इन्द्रो वाजस्यास्य प्रक्षरयिषितेन जुच ऊर्ध्वजहमेन यामुदग्रमिदुत्कर्षं प्रापितवान् । अथ जुचो न्यक्कोरेण मम सप्तत्वानध्वान्यक्कस्तनकरोत् । देवा ब्रह्म परिवृढं सुधोदद्माहनिग्राहत्वं कर्मद्वयमध्वर्यवन् । अथेन्द्रादी

मम सपत्न्यान्विषुचीनान्सर्वतः पलायमानान्व्यस्पतां विनाशयेताम् ।

एमा अग्मज्जिति । कल्पः—“अथ यत्र होतुरभिजानात्याशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति तद्यजमानं यज्ञस्य दोहं वाचयत्येमा अग्मन्वाशिषो दोहकामा इन्द्र-
वन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषमिति ” इति ।

यस्मिन्काले होता सूक्तवाकं पठन्वाशास्तेऽयमित्यादिवाक्यमुच्चारयति तस्मिन्कालेऽध्वर्युर्यजमानमेमा अग्मन्वित्यादियज्ञदोहमन्त्रं वाचयति । सूक्तवाक आयु-
राशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्यादय आयुराद्याशिषः समान्नाताः । इमा आ-
शिषोऽग्न्यां प्रत्यागच्छन्तु । वयमप्यायुरादिदोहं कामयमानास्तत्फलप्रदेनेन्द्रेण
युक्तत्वादिन्द्रवन्तस्त्वमिन्द्रं वनामहे भजामहे । तेन भजनेन पुत्रपौत्रादिप्रजा-
मिषमिष्यमाणमनायुरादिकं धुक्षीमहि कामधेनुसदृशीमिन्द्रदेवतां दुह्याम ।

रोहितेनेति । कल्पः—“प्रस्तरं ग्रहियमाणमनुमन्त्रयते रोहितेन त्वाऽग्निर्दे-
वतां गमयतु हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्वेतथेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति ”
इति ।

रोहितहर्षेतशन्ना अग्नीन्द्रसूर्याणामधानमिदधते । हे प्रस्तर तैरश्वैरग्न्याद-
मस्तां सूक्तवाकोक्तो देवतां गमयन्तु ।

वि ते मुञ्चामीति । कल्पः—“परिधीन्विमुच्यमाणाननुमन्त्रयते वि ते
मुञ्चामि रशना वि रसमीन्वि योक्त्वा यानि परिचर्तनानि । घृतादस्मासु द्रविणं
पृष्व भद्रं प्र णो ब्रूताद्भागधान्देवतास्त्विति ” इति ।

लोके सारकक्षुरारोहणीयमर्थं रशनादिभिः सर्वतो बध्नाति । तत्र रशना-
शब्देन पत्न्ययनदाढर्थाद्येदरे बध्यमाना तन्तुमयी चर्ममयी वा कक्ष्याऽभिधीयते ।
रशिपशब्देनाधमुखे संलभ्यो हस्तेनाश्वनियमनार्थो रज्जुविशेष उच्यते । योक्त्व-
शब्देनाथं स्तम्भे बद्धुं [न्वु]मुपयुक्तो रज्जुविशेषः । पत्न्ययनस्य पुरतः
पृष्ठतश्चापसरणं वारयितुमुरःपुच्छादौ बन्धनोपयुक्ता रज्जुविशेषाः परिचर्तन-
शब्देनोच्यन्ते । अधवदश्वेभ्य रशनादिस्थानीयाः परिधयः । हेऽग्ने तव बन्धन-
हेतुन्परिधिरूपान् रशनादीन्विमुञ्चामि । तद्विमोकेन संतुष्टस्त्वमस्मासु द्रविणं घेहि ।
यच्चान्व्यद्भद्रमजपानादिकं तदप्यस्मासु घेहि । अस्मदीयहविर्भुक्षु देवतासु
भागधानहविष्पदान्स्मान्प्रकर्षेण ब्रूहि ।

विष्णोः शंयोरिति । कल्पः—“शंयुवाकमुक्तमनुमन्त्रयते विष्णोः शंयो-
रहं देवयज्यया यज्ञेन पतिष्ठां गमेषमिति ” इति ।

(शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणम्)

वायुश्चन्द्रः सुस्वमिश्रं बृहस्पतिपुत्रं ब्रूते । ते शंयुं बार्हस्पत्यमिति ब्राह्मणोक्तेः ।
स च बहुषु कार्येषु ध्याप्नुवन्विष्णुरित्युच्यते । तस्य परितोषहेतुत्वात्परिभिपह-
रणं तदीया देवयज्या तया यजमानोऽहं कृत्स्नयज्ञेन निष्पन्नां प्रतिष्ठां फलं
मयेयं प्राप्नुयाम् ।

सोमस्याहमिति । कल्पः—“ पत्नीसंयाजानामिष्टमनुमन्त्रयते सोमस्याहं
देवयज्या सुरेता रेतो धिषीय त्वष्टुरहं देवयज्या पशूनास्त्वं पुषेयमिति ”
इति । “ अथेतरावुपसमस्यति देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं
सयोरहं देवयज्या मिथुनेन य भूयासमिति ” इति च ।

चतुर्णां पत्नीसंयाजानां क्रमेण सोमस्त्वष्टा देवपत्न्यो गृहपत्यग्निरिति चतस्रो
देवताः । तत्र सोमस्य रेतोधारणाभिमानित्वात्तदीययागेनाहं रेतो धिषीय धार-
येयम् । द्विविधं रेतो बन्ध्यमुत्पादकं च । तत्र बन्ध्यव्यावृत्तये सुरेता इति
विशेष्यते । त्वष्टा तु निषिकं रेतः पश्चादिरूपेण विकारयति । अतस्तद्यागेन
पशुरूपां पुषेयं पुष्यासम् । मिथुनत्वसिद्धयर्थमेकस्मिन्नेव मन्त्रे तृतीयचतुर्थदेवते
समस्येते । या देवपत्न्यो यश्च गृहपतिरग्निस्तदुभयं मिलित्वा यज्ञसंबन्धि मिथु-
नम् । तदीययागेनाहमपि मिथुनेन पुत्रपुत्रीरूपेण प्रकृष्टो भूयासम् ।

कल्पः—“ वेदे यजमानं वाचयति वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्याऽन्तावनु-
वाकस्य ” इति ।

वेदे निहिते सतीति शेषः । अन्तर्वेदि वेदं निधायेति सूत्रान्तरे दर्शनात् ।

पाठस्तु—

वेदोऽसीति । वेदोऽसीत्यस्य वाक्यस्यार्थो वित्तिरसीत्यनेन स्पष्टी क्रियते ।
हे दर्शयस्व त्वं वेदनामाऽसि । तस्य नाम्नोऽयमर्थः—वित्तिर्द्रव्यलाभसाधनमित्य-
तस्तत्पसादेनाहं धनं विदेय लभेय । तथैवोपरि व्याख्येयम् । कर्मासि कर्मनामकम्-
(कोऽ)सि । तस्य व्याख्यानं करुणमसीति । क्रियतेऽनेनेति करुणं वेदिसं-
मार्जनमस्माभ्युहमादिसाधनमित्यर्थः । अतस्त्वयाऽहं संमार्जनादिकं क्रियासम् ।
तथा त्वं सनिरसि सनिनामाऽसि । तद्व्याख्यानं सनिताऽसीति । धनस्य दाता-
ऽसीत्यर्थः । अतस्त्वत्पसादेन सनेयं धनमृत्विगादिभ्यो देयासम् । किंच
वेदो भवान्महं रायस्पोषं धनं पुष्टिं ददातु । कीदृशं रायस्पोषं, घृतवन्तं घृता-
दिभोजनसाधनसमृद्धम् । कुलायिनं निवासहेतुबहुगृहोपेतम् । सहस्रिणं सहस्र-
लक्षादिसंख्योपेतम् । वाजिनं भोज्यान्नसमृद्धम् ।

अत्र विनिर्देशसंग्रहः-

“ बर्हिस्त्रिभिरनूयाजान्मन्त्रयेत्सूक्तवाककम् ।

अग्नेरित्यष्टभिर्वाजद्वाभ्यां व्युहेत्तुचौ तथा ॥ १ ॥

एषाः स्वनामग्रहणे रोहीति प्रस्तरं विभिः ।

वि ते परिधिमेकं तु विष्णोः त्र्यं त्र्युवाककम् ॥ २ ॥

त्रिभिः सोमादिसंयाजान्वेदो वेदाभिमर्शनम् ।

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्स्त्रयोविंशतिरीरिताः ” ॥ ३ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमधुर्वे-

दीयतैश्चिरयिसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

आ प्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सू-
र्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तास्मिन्स्त्वा दधामि सह यजमा-
नेन सवसि सन्मं भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पू-
र्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्टाः प्राच्यां दिशि देवा
ऋत्विजो मार्जयन्तां दक्षिणायाम् (१) दिशि मासाः पित-
रो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि गुहाः पशवो मार्जयन्तामुदी-
च्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वायां दि-
शि यज्ञः सैवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तां विष्णोः क्रमोऽस्यभिमा-
तिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं
द्विष्णो विष्णोः क्रमोऽस्यभिशास्तिहा त्रैन्दुमेन छन्दसाऽन्तरिक्ष-
मनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्णो विष्णोः क्रमोऽस्यरातिय-
तो हन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं

(आप्यायनादिमन्त्राभिधानम्)

द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभेन छन्दसा

दिशोऽनु वि क्रमे निर्मेक्तः स यं द्विष्मः (२) ॥

(दक्षिणायामन्तरिक्षमनु वि क्रमे निर्मेक्तः स यं द्विष्मो विष्णोरेकाग्रदिग्दर्शकः) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुयाजाविशेषहोमानुमन्त्रणमुक्तम् । पञ्चमे त्वाप्यायनादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

आ प्यायतामिति । कल्पः—“ ध्रुवामाप्यायमानामनुमन्त्रयते—आ प्याय-
यतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उ-
रुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्निति ” इति ।यज्ञं यज्ञं प्रति तां तामाहुतिं प्रति देवयद्भ्यो देवान्होतुमिच्छद्भ्य आत्विग्यः ।
पर्याप्तेन घृतेनेयं ध्रुवाऽऽप्यायतां पुनः पुनः पूर्यताम् । ऊधःशब्देन पयःपूर्णस्तनसं-
घोऽभिधीयते । सूर्याशब्देनोषा आदित्यपत्नी विवक्षयते । तत्पत्नीत्वं च नक्षत्रे-
ष्टावाप्तायते—“उषा वा अकामयत । मिषाऽऽदित्यस्य सुभगा स्माभिति” [जा०
का० ३ प्र० १ अ० ६] इति । इवशब्दोऽवाध्याहर्तव्यः । यथा सूर्याया
मोक्षधरिण्या ऊधः पयःपूर्णं तथा ध्रुवा घृतेनाऽऽप्यायताम् । किं च, अ-
दित्या वेदिरूपायाः पृथिव्या उपस्थ उत्सङ्गे वर्तमाना सेयं ध्रुवोरुधारा महा-
धारा पुनः पुनः सिच्यमानाभिराज्यधाराभिरुपेतास्त एव पृथिवी विस्तीर्णास्त्य-
स्मिन्सर्वस्मिन्यज्ञे सम्यगाप्यायताम् ।प्रजापतेरिति । कल्पः—“ अथ यजमानभागं प्राप्नाति प्रजापतेर्विभाज्याम
लोकस्तास्मिंश्चत्वा दधामि सह यजमानेनेति ” इति ।यद्यपि स्वर्गादिलोकाः सर्वे प्रजापतिना सृष्टत्वात्तत्संबन्धिनस्तथाऽप्यकर्मभूमि-
त्वेन यजमानान्प्रति विशेषेण न मान्तीति नास्ति एतेषां विभाज्यशब्दाप्यत्वम् ।
भूलोकस्तु कर्मभूमित्वेन यजमानानां विशेषेण भासमानत्वाद्विभाज्यशब्दाप्यः ।
विभाज्यामके प्रजापतिसंबन्धिनि तस्मिन्भूलोके हविर्भागभक्षकेण यजमानेन मया
सह त्वां स्थापयामि ।

(आध्यायनाविमन्त्राभिधानम्)

सदसिति । कल्पः—“पूर्णपात्रे यजमानं वाचयति सदसि सन्धे भूयाः सर्व-
मसि सर्वे मे भूमाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूमा अक्षितमसि मा मे क्षेष्टा इति” इति ।

पूर्णपात्र आनीयमानेऽध्वर्युणेति शेषः । हे पूर्णपात्र त्वं सदसि संयवनादि-
कार्यकारितया शोभनमसि । अतो मम फलप्रदानेन सदभूयाः शोभनं भूयाः ।
सर्वमसि व्युत्सेकेन वक्ष्यमाणेन प्राच्यादिसर्वदिग्व्याप्तमसि । अतो ममापेक्षितं स-
र्वं कार्यं कर्तुं क्षमं भूयाः । अद्भिः पूर्णमसि । अतो मम प्रयोजनं संपूर्णं कर्तुमु-
द्युक्तं भूयाः । अक्षितमसि पूर्णत्वादेव क्षयरहितमसि । अतो मम कार्यकरणे मा
क्षेष्टाः क्षयं मा प्राप्नुहि ।

प्राच्यां दिशिति । कल्पः—“दिशो व्यूहति प्राच्यां दिशि देवा कृत्विजो
मार्जयन्तां दक्षिणायां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि गृहाः
पशवो मार्जयन्तामुदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वायां दिशि
यज्ञः संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तामिति ” इति ।

कात्विग्देवाद्यभिमानिनः सर्वे प्राणिनो यागं ब्रह्म प्राच्यादिदिशु निवसन्ति ।
अत एव मासपण्यमाप्नोत्यते—“सर्वाणि वै भूतानि अतमुपयन्तमनुपयन्ति ” इति ।
मासगृहादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनः पुरुषा इह विवक्षिताः । अन्तर्धानादि-
द्याकियोगादेवेषामदर्शनमविरुद्धम् । त एते देवादयस्तस्यां तस्यां दिशि मार्जयन्तां
शोधयन्ताम् ।

विष्णोः क्रम इति । कल्पः—“अथोपोत्थाय दक्षिणेन पदा विष्णुक्रमान्क-
मते विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा प्रथिषीमनु वि क्रमे निर्भक्तः
स यं द्विष्म इति चतुर्मिरनुच्छन्दसं तृतीये चतुर्थमनुवर्तयति न चतुर्थाय प्रका-
मति नाऽऽहवनीयमुपात्येति ” इति ।

तृतीये पदेऽवस्थाय चतुर्थं मन्त्रं पठेत् । चतुर्थमन्त्राय प्रक्रमं न कुर्यात्कि-
न्तु मन्त्रमन्तरेण तूष्णीमेव चतुर्थं प्रक्रमं कुर्यात् । तं प्रक्रमं कुर्वन्नाहवनीयं नाति-
क्रामेत्किन्त्वाहवनीयात्पश्चादेव वेदिमध्ये चतुरः प्रक्रमान्तमापयेत् ।

द्वितीयाविमन्त्रपाठस्तु—

विष्णोः क्रम इति । अत्र यजमानः स्वात्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् । चतुर्णां
प्रक्रमानां पदेशान्प्रथिव्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत् । गायत्र्यादिच्छन्दोभिमानिदे-

(सर्थोपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

वतास्तेषां प्रक्रमाणाममुग्राहिकाः । अभिमातिशब्दो भरकप्रदं पापमाचष्टे । पाप्मा
या अभिमातिरिति श्रुतेः । हे प्रथमप्रक्रम त्वं पापवाती विष्णोः क्रमोऽस्ति ।
गायत्रीछन्दोदेवतमाऽनुगृहीतोऽहमेतत्प्रदेशरूपां पृथिवीमनुसृत्य विक्रमे पादं यक्षि-
षामि । यमभिमार्षिं ययं द्विष्मः सोऽभिमातिर्निर्भक्तोऽस्मात्प्रदेशाग्निःसारितः ।
एवमुत्तरत्र योज्यम् । अभिमातिरन्वैरापादितोऽपवादः । रातिर्दामि द्रव्यलामः ।
पञ्चवारणमरातिस्तदिच्छन्तो विरोधिभ्योऽरातीयतः (न्तः) । तृतीयप्रक्रमस्तान्हुन्ति ।
शत्रुत्वं हिंसकत्वं, तदिच्छन्तो वैरिणः शत्रूयतः (न्तः) । चतुर्थप्रक्रमस्तान्हुन्ति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“आध्या ऋवाप्यायनं स्यात्प्रजा स्वाम्यंशभक्षणम् ।

सवसीति प्रणीतानां धाराया अभिमन्त्रणम् ॥ १ ॥

प्राचीं तु पञ्चभिः सिञ्चेत्क्रमेद्विष्णोश्चतुष्टयात् ।

अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

अग्नेन्म सुवः सुवर्गन्म संवृतास्ते मा छित्ति यत्ते तप-
स्तस्मै ते माऽऽ वृक्षि सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामांशुर्धा अस्या-
युमे धेहि वचोधा असि वचो मयि धेहीदमहममुं भ्रातृव्य-
माभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मा-
दन्नाद्यान्निर्भजामि निर्भक्तः स यं द्विष्मः (१) सं ज्योति-
षाऽभूवमैन्द्रीमावुतमन्वावर्ते समहं प्रजया सं मया प्रजा सम-
हं रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषः समिद्धो अग्ने मे दीदिहि
समेद्धा ते अग्ने दीद्यासं वसुमान्यज्ञो वसीयान्भूयासमम आर्य-

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

अपि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छु-
नाम् । अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् (२) ।
दधत्पोषः रयिं मयि । अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृह-
पतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतः
हिमास्तामाशिषमा शासे तन्तवे ज्योतिष्मती तामाशिषमा
शासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीं कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि भृश्रत्वग्ने
व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि यज्ञो बभूव स आ
(३) बभूव स म जज्ञे स वावृधे । स देवानामधिपतिर्बभूव
सो अस्माः अधिपतीन्करोतु वयः स्याम पतयो रयीणाम् ।
भोमाः अग्नेऽर्विमाः अश्वी यज्ञो नृवत्सस्ता सदमिदं प्रमुष्यः ।
इडावाः एषो अंसुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभा-
वान् ॥ (४) ॥

(द्विष्मः सुवीर्यं स आ पञ्चविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चम आप्पायनादिमन्त्रा वर्णिताः । षष्ठे सूर्योपस्थानादिमन्त्रा उच्यन्ते ।
अगन्मेति । कल्पः—“अथात्रैव तिष्ठन्नाहवनीयमुपतिष्ठते—अगन् सुवः सु-
वरगन्म संदशस्ते मा छित्ति यत्ते तपस्तस्यै ते माऽऽ वृक्षीति ” इति ।

आद्येन सुवःशब्देन कर्मफलभोगभूमिरभिधीयते । द्वितीयेन सुवःशब्देन
मोक्षद्वारभूत आदित्यलोकः । हे आहवनीय त्वत्पसादात्मन्मं फलभोगस्थानं
सपुत्रपौत्रा वयं गम्यास्म । ततो मोक्षद्वारमादित्यलोकं गम्यास्म । तदर्थमहं तव
संदशः कटाक्षान्मा च्छित्ति विच्छिद्यो मा भूवम् । ते त्वदर्थं यत्तपोऽस्माभि-

(सूर्योपस्थानदिमन्त्राभिषानम्)

रनुष्ठास्यते तस्मै तपसे ते तवानुग्रहान्माऽऽवृक्षि आ समन्ताद्बृको विच्छिन्नो मा भूवम् ।

सुभूरसीति । कल्पः—“ अथाऽऽदित्यमुपतिष्ठते—सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामा-
युर्वी अस्यायुर्मे धेहि वर्चोधा असि वर्चो मयि धेहीति ” इति ।

हे आदित्य त्वं सुभूरसि सुष्ठु भवत्युदेतीति सुभूः । रश्मीनां रश्मिमुक्तानां
चन्द्रादीनां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । आयुषः स्थापयिताऽसि । अतो मयायुः स्थापये ।
एवं ब्रह्मवर्चसेऽपि योज्यम् ।

इदमहमिति । कल्पः—“ अथैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यं निर्भजति—इदमह-
ममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मादन्नाद्या-
न्निर्भजामि निर्भक्तः स यं द्विष्म इति ” इति ।

यो भ्रातृव्यो मदीयो वैरी पृथिव्यादिलोकत्रये माच्यादिदिक्षु मम विरोधमा-
चरति मदीयमन्नाद्यं चापजिहीर्षति अमुं भ्रातृव्यं ततः पृथिव्यादेरिदं निर्भजामि
शीघ्रमेव निःसारयामि । इदानीं विरोधमनाचरन्तमपि कालान्तरे तदाचरणशङ्क-
या यं भ्रातृव्यं वयं द्विष्मः सोऽपि निःसारितः ।

सं ज्योतिषेति । कल्पः—“ सं ज्योतिषाऽभूवमित्यात्मानं प्रत्याभिमुखते ”
इति ।

अहमादित्यज्योतिषा समभूवं संगतो भूयासम् ।

ऐन्द्रीमिति । कल्पः—“ इक्षिणमस्समाभि पर्यावर्तत ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्त-
इति ” इति ।

परमैश्वर्ययोगादादित्य इन्द्रः । तदीयमावर्तनमन्वहमपि प्रादक्षिण्येनाऽऽवर्त ।

समहमिति । कल्पः—“ अथोद्दृष्टपर्यावर्तते समहं प्रजया सं मया प्रजा
समहस् रायस्पोषेण सं मया रायस्पोष इति ” इति ।

अहं प्रजया संगतो भूयासम् । प्रजाऽपि मया संगता भूयात् । रायस्पोषेऽ-
प्येवं योज्यम् ।

समिद्ध इति । कल्पः—“ अथाऽऽहवनीये समिधमादधाति समिद्धो अग्ने मे
दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीक्षासस् स्वाहेति ” इति ।

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

अत्र समित्प्रक्षेपाय स्वाहेति शब्दोऽप्याहृतः । हेऽग्नेऽनया समिधा प्रदी-
शस्त्वं मे मदर्थं दीदिहि दीप्यस्व । तव दीपायिताऽहमपि त्वत्प्रसादादीप्तो भूयासम् ।

वसुमानिति । कल्पः—“अथाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते वसुमान्यज्ञो वसीयान्भू-
यासमिति ” इति ।

अयं यज्ञस्त्वत्प्रसादाद्वसुमान्धनवान् । अहमपि त्वत्प्रसादाद्वसीयान्वसुमत्तरो
भूयासम् ।

कल्पः—“अथाऽऽभिषावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽम आयूःपि पवसेऽग्ने
पवस्वेति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्न आयूःपितीति । हेऽग्ने पुत्रपौत्रादियुक्तानामस्माकमायूषि पवसे शोध-
यसि । अपमृत्युं परिहरसीत्यर्थः । नोऽस्माकमूर्जं बलमिवमन्त्रं चाऽऽसमन्तात्सुव-
प्रेरय देहीत्यर्थः । दुच्छुनां वैरिसेनामरे दूरे बाधस्व निराकुरु । सकारा-
न्तोपःशब्दः कर्मवाची । शोभनमपः कर्म यस्यासौ स्वपाः । हेऽग्ने त्वं स्वपाः
सन्नरूपे अस्मान्पवस्व शोधय । मयि ब्रह्मवर्चसं व्यवहारसामर्थ्यं पुष्टिं धनं च
स्थापय ।

अग्ने गृहपते इति । कल्पः—“अथ गार्हपत्यमेत्योपतिष्ठते—अग्ने गृहपते
सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्भूया त्वं गृहपतिना भूयाः शतः
हिमा मह्यममुष्मै ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मा अमुष्मा इति यावन्तोऽस्य
पुत्रा जाता भवन्ति तन्तव इत्यन्ततः ” इति ।

यद्यप्यत्र “तामाशिषमाशासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मै
ज्योतिष्मतीम् ” इत्याभ्यासपाठस्तथाऽप्यदःशब्दःस्थोत्पन्नपुत्रविषयत्वात्तन्तुशब्द-
स्यानुत्पन्नपुत्रविषयत्वान्नायं क्रमो न्याय्य इत्यभिप्रेत्य शाखान्तरानुसारेण सूत्र-
कारो मन्त्रं पपाठ । अयं गार्हपत्योऽग्निरस्मिन्गृहे सर्वदा धार्यमाणत्वाद्गृहपतिः ।
हे गृहपतेऽग्ने गृहपतिना त्वयाऽनुगृहीतोऽहं सुष्ठु गृहपतिर्भूयासम् । त्वमपि गृहप-
तिना मया पूजितः सुष्ठु गृहपतिर्भूयाः । हिमशब्दो हेमन्तवाची सन्संवत्सरमु-
पलक्षयति । शतसंवत्सरानभिभिन्धानोऽहं तन्तवेऽनुत्पन्नबहुपुत्रोत्पत्तये ज्योतिष्मतीं
तदुत्पत्तिप्रकाशनसमर्थी तामाशिषमाशासे । अमुष्मा उत्पन्नपुत्राय देवदत्तादि-
नामकाय ज्योतिष्मतीमतिबुद्धिप्रकाशनसमर्थी तामाशिषमाशासे ।

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

कस्वेति । कल्पः—“कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चति” इति ।

कस्त्वद्दः प्रजापतिगाचष्टे । हे यज्ञं पूर्वं यः प्रजापतिस्त्वां युनक्ति मुक्तवान्स एवेदानीं त्वां विमुञ्चतु ।

अग्ने व्रतपत इति । कल्पः—“अथाऽऽहवनीये समिधमादधाति अग्ने व्रतपते व्रतपचारिणं तदशकं तन्मेऽराधीति ” इति ।

यज्ञरूपस्य व्रतस्य पते हेऽग्ने त्वत्पसादादिदं व्रतं चरितवानस्मि । तद्वत्वं समापायितुमशकं शक्तोऽभूवम् । मदीयं तद्व्रतमराधि समृद्धमभूत् ।

यज्ञो बभूवेति । कल्पः—“अथ यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे स वावुधे । स देवानामधिपतिर्बभूव सो अस्माः अधिपतीन्करोतु वयः स्वाम पतयो रयीणामिति ” इति ।

इदानीमनुष्ठितोऽयं यज्ञो बभूव संपूर्णोऽभूत् । स यज्ञ आवभूव पुनरप्यावृत्तो भवतु । स यज्ञः प्रजज्ञेऽस्माननालस्येनानुक्षातुन्मज्ञातवान् । अत एवास्मद्गृहे स यज्ञो वावुधे पुनः पुनरनुष्ठानेन वर्धताम् । स यज्ञोऽस्मामिरिष्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मानप्यधिपतीनाधिकमनुष्ठानस्य पालका-न्करोतु । वयमपि तस्य यज्ञपुरुषस्य पसादादयीणां यज्ञसाधनानां धनानां पतयो भूयास्म ।

गोमाः अग्न इति । कल्पः—“अथ प्राङुत्क्रम्य जपति गोमाः अग्नेऽवि-माः अग्नी यज्ञो नृवृत्सत्वा सदमिदममुष्यः । इडावाः एषो असुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभावानिति ” इति ।

हेऽग्ने पुनरावर्तनाय प्रार्थ्यमानो यज्ञ एतैर्विशेषणैर्विशिष्टो भूयात् । बहवो गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । एवमविमानग्नीति योज्यम् । नृवृत्सत्वा, ऋत्विग्युषै-र्मनुष्यैर्युक्ता देवाः सत्त्वामो यस्य यज्ञस्य स तादृशः । सदमित्सदैवाप्रमृष्योऽ-नभिभवनीयः । इडावानध्वान् । प्रजावान्महत्त्वपदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठाना-दविच्छिन्नः । रयिर्बहुधनोपेतः । पृथुबुध्नो विस्तीर्णमूलो मन्त्रेष्वनुष्ठानेषु च मूलभूतेषु वैकल्प्यरहितः । समावानविकलं यज्ञं द्रष्टुमिच्छन्त्या महत्या विद्वत्स-भया युक्तः । असुः प्राणः सोऽस्थास्तीत्यसुरः, हेऽसुर प्राणवन्न एष पुनः प्रार्थ्यमानो यज्ञ उक्तविशेषणविशिष्टो भूयात् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“अगन्पूर्वाग्न्युपस्थानं सुभूर्भानोरुपस्थितिः ।

इदं निःसारयेच्छत्रु-संज्योति स्वाभिमर्शनम् ॥ १ ॥

ऐन्द्रीं प्रदक्षिणावृत्तिः समहं तद्विपर्ययः ।

समिद्धः समिदाधानं वसु पूर्वाग्न्युपस्थितिः ॥ २ ॥

अह्न आयूषिभिर्मन्त्रैरपराग्नोरुपस्थितिः ।

कस्तथा यज्ञविमोक्तः स्यादग्ने तद्भस्वतमुत्सृजेत् ॥ ३ ॥

यज्ञेति पुनरालम्भं जपेद्वोमांस्तु गोमतीम् ।

षष्ठेऽनुवाक एतस्मिन्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ ४ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

नवभाष्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

अगन्मादेः स्वर्गदेवौ हेतु यद्वा प्र(अत्र)चोदितम् ।

आद्यो लिङ्गान्मैषमङ्गस्थापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ—अगन् सुवरित्येकः । अग्नेरहमुज्जितिमनूजेषमि-
त्यपरः । तयोरुभयोः क्रमेण स्वर्गदेवौ प्रयोजकौ । कुतः । तस्मिन्मन्त्रे चोदनात् ।
तथा सति सौम्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र स्वर्गाग्न्योरमावाचास्त्युह इति
प्राप्ते ब्रूमः—चोदितं यदपूर्वं तस्यैव फलत्वेनानुष्ठेयतयेतिकर्तव्यत्वाकाङ्क्षा युक्ता ।
ततो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विष्णुतावगन्म ब्रह्मवर्चसं सूर्यस्याहमु-
ज्जितिमनूजेषमित्येवं मन्त्रयोरस्त्युहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

यथा वै संमृतसोमा एवं वा एते संमृतयज्ञा यदर्शपूर्ण-
मासौ कस्य वाऽहं देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न बहूनां

(देवतापरिग्रहादिविधिः)

यजमानानां यो वै देवताः पूर्वं परिगृह्णाति स एनाः श्वो
भूते यजत एतद्वै देवानां मायतनं यदाहवनीयोऽन्तराऽग्नी
पशूनां गार्हपत्यो मनुष्याणामन्वाहार्यपचनः पितॄणामग्निं
गृह्णाति स्व एवाऽऽयतने देवताः परि (१) गृह्णाति ताः
श्वो भूते यजते व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतभृद्-
व्रतमुपैष्यन्ब्रूयादभै व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यग्निर्वै देवानां
व्रतपतिस्तस्मा एव प्रतिप्रोच्य व्रतमा लभते बर्हिषा पूर्ण-
मासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामेतद्धचेतयोरायतनमुपस्तथिः
पूर्वश्चाभिरपरश्चेत्याहुर्मनुष्याः (२) इन्वा उपस्तीर्णमि-
च्छन्ति किमु देवा येषां नवावसानमुपास्मिच्छुवो यक्ष्यमाणे
देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति यजमानेन
ग्राम्याश्च पशवोऽवरुध्या आरण्यश्चेत्याहुयद्ग्राम्यानुपवसति
तेन ग्राम्यानवं रुधे यदाऽरण्यस्याश्राति तेनाऽऽरण्यान्यदना-
श्वानुपवसेत्पितृदेवत्यः स्यादारण्यस्याश्रातीन्द्रियम् (३)
वा आरण्यमिन्द्रियमेवाऽऽत्मन्धत्ते यदनाश्वानुपवसेत्क्षोभुकः
स्यायदश्रीयाद्द्रोऽस्य पशूनामि मन्येतापोऽश्राति तन्नेवाशितं
नेवानशितं न क्षोभुको भवति नास्य रुद्रः पशूनामि मन्यते
वज्रो वै यज्ञः क्षुत्तलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यदनाश्वानुप-
वसति वज्रैणैव साक्षात्क्षुधं भ्रातृव्यं हन्ति (४) ॥

(परि मनुष्या इन्द्रियं साक्षात्रीणि च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

एतैः षडभिरनुवाकैर्पाजमानमन्त्रा उद्गीरिताः । अथानुवाकपञ्चकेन याजमान-
ब्राह्मणमुच्यते । तत्रास्मिन्सप्तमानुवाके देवतापरिग्रहादिर्विधीयते । आहवनीया-
दिष्वग्निष्वध्वर्युणाऽन्वाधीयमानेषु तस्मिन्वाधानकाले यजमानोऽच्छिद्रकाण्डा-
म्लातानग्निं गृह्णामीत्यादिमन्त्राञ्जपेत् । सोऽयं देवतापरिग्रहः । असौ चाऽऽपस्त-
म्बसूत्रे विस्पष्टः ।

आपस्तम्बो ह्यग्निं गृह्णामीत्यादिमन्त्रानुच्चार्येदमाह—“ आहवनीयेऽन्वाधीय-
माने जपति ” इति । अन्तराऽग्नी पश्य इति मन्त्रमुच्चार्येदमाह—“ अन्तराऽग्नी
तिष्ठञ्जपति ” इति । इह प्रजा इत्यादिमन्त्रद्वयमुच्चार्येदमाह—“ गार्हपत्यम् ” इति ।

अन्वाधीयमानमनुमन्त्रयत इति शेषः ।

अयं पितृणामिति मन्त्रमुच्चार्येदमाह—“ दक्षिणाग्निम् ” इति ।

अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेषः ।

तमिमं देवतापरिग्रहं विधातुमादौ प्रस्तौति—

यथा वा इति । एकस्मिन्नेव काले संहृत्य प्राप्तः समवसोमाः सोमयागा
एकस्मिन्नेव वसन्तर्तौ बहूनां यजमानानां सोमयागाः संहृत्य प्राप्यन्त एवमेव ब-
हूनां यजमानानामेते दर्शपूर्णमासा यज्ञा एकस्मिन्नेव पर्वणि संहृत्य प्राप्यन्ते ।
देवताध्वान्यादयो या ऐकस्य यजमानस्य तांश्चान्यस्यापि । तथा सति देवानां
मनसि संकटमुत्पद्यते । तत्संकटमहशब्देन द्योत्यते । देवानां पक्षपातस्यानुचितत्वा-
त् । कस्य यजमानस्य यज्ञं देवा आगच्छन्ति कस्य वा यज्ञं नाऽऽच्छन्तीति मह-
देतत्संकटम् । तस्य संकटस्यायं परिहारः—बहूनां यजमानानां मध्ये यो
यजमान इतरेभ्यः पूर्वः प्रवृत्तो देवताः परिगृह्णाति स यजमान एताः परिगृहीता
देवताः परेद्युयंष्टुमर्हति । न च सर्वेऽपि यजमानाः परस्परमात्सर्येण प्रथमं प्रवर्त-
न्त इति स दोषस्तदवस्थ इति शङ्कनीयम् । परिग्रहमन्त्रपाठेनैव देवसंकटस्य
परिहृतत्वात् । यागस्थोद्देशत्वागमात्रत्वाद्देवानामागमनमन्तरेणापि सोऽनुष्ठानं श-
क्यते । योगसामर्थ्येन वा बहूनि शरीराणि स्वीकृत्य तत्र सर्वत्राऽऽगमिष्यन्ति ।
इत्थं च परिहारं भगवान्वाद्रायणो देवताधिकरणे विरोधः कर्मणीति चेन्नाने-
कपतिर्पक्षैर्दर्शनादिति सूचयामास । किं बहुनाऽस्य वाक्यस्य देवतापरिग्रहवि-
ध्यर्थवादत्वाच्च किञ्चिद्देवानां संकटमस्ति ।

(देवतापरिग्रहादिविधिः)

देवतापरिग्रहार्थानां देशविशेषाणां विधिमर्थवादेनोच्यति—

एतद्वा इति । वसुन्मृद्वानादित्यानिन्द्रेण सह देवता इत्याहवनीयार्थमन्त्र-
लिङ्गदाहवनीयो देवानां स्थानम् । अन्तराऽग्नी पशव इति मन्त्रलिङ्गदाहवनी-
यगार्हपत्ययोर्मध्यं पशूनां स्थानम् । इह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामिति मन्त्रलि-
ङ्गदाहपत्यो मनुष्याणां स्थानम् । अन्वाहार्यः पच्यतेऽस्मिन्नित्यन्वाहार्यपचनो
वक्षिणाग्निः । अयं पितॄणामग्निरिति मन्त्रलिङ्गदसौ पितॄणां स्थानम् ।

देशविधिमन्वानुनीय तेषु देशेष्ववस्थितस्य देवतापरिग्रहं विदधाति—

अग्निं गृह्णातीति । स्पष्टोऽर्थः ।

मन्त्रेण यज्ञरूपव्रतस्वीकारं विधातुं प्रस्तौति—

व्रतेनेति । वक्ष्यमाणमन्त्रपाठरूपेण व्रतस्वीकारेणैव व्रतपतिरयमग्निर्मध्यो
यागयोग्यो भवति । ब्राह्मणश्च यजमानो व्रतधारी भवति ।

समन्त्रकव्रतस्वीकारं विधत्ते—

व्रतमुपैष्यन्निति । मन्त्रोऽयमतीतपश्चे मम नामेत्यनुवाके समाम्नातः ।

मन्त्रगतं व्रतपतिशब्दं मन्त्रतात्पर्यं च व्याचष्टे—अग्निर्वा इति ।

तिथिविशेषेण व्रतोपायनस्य कालविशेषं विधत्ते—

बर्हिषेति । बर्हिषा बर्हिरोहरणेनोपलक्षिते काले वत्सैर्वत्सपाकरणेनोपल-
क्षिते काल इत्यर्थः । एतदुक्तं कालद्वयमेतयोस्तिथिविशेषगतयोर्व्रतस्वीकारयो-
रुचितं स्थानमिति शास्त्रान्तरमसिद्धिः ।

अधोपस्तरणं विधत्ते । अध्वर्युर्गदा दर्भैराहवनीयगार्हपत्यौ परिस्तृणानि
तदानीमच्छिद्रकाण्डवृद्धितस्योभावशी उपस्तृणुत इत्यादिमन्त्रस्य यजमानेन
जप उपस्तरणम् । अथवाऽध्वर्युकर्तृकं परिस्तरणम् । तदिदमस्मिन्काण्डे विद-
धाति—

उपस्तीर्य इति । परोक्षकथनेन विधिः प्रशस्यते ।

विहितमुपस्तरणमुपपादयति—

मनुष्य इदिति । इन्वा इति निपातवचसमुदायोऽपिशब्दार्थं ब्रूते । अत्य-
न्तदरिद्रा मनुष्या अपि शीतवातादिपरिहास्य तृणादिभिराच्छन्नं गृहमिच्छन्ति
महाप्रभावा देवा उपस्तरणमिच्छन्तीति किमु वक्तव्यम् । येषां देवानामिच्छानु-

(देवतापरिमहाविधिः)

सारेण तदा तदा तत्र तत्र नवावसानं नूतनगृहं निष्पाद्यते । यो यजमान एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति अस्मिन् यजमाने परेद्युर्ध्वक्षमाणे साति पूर्वद्युस्तत्समीपे हविर्भुजो देवता निवसन्ति ।

आरण्यं साधमाशेऽश्रातीति सूत्रकारेण यदारण्यधान्यभोजनमुक्तं तदिदं विधातुं प्रस्तौति—

यजमानेनेति । अत्रायं विचारः । किं ग्राम्यधान्यस्यान्नं भोक्तव्यमारण्य-
धान्यस्य वा भोजनमेव वा वर्जनीयमिति । तत्राऽऽरण्यधान्यभोजनपक्षमभ्युपेत्येत-
रपक्षद्वयमपोद्यते । पक्षयो हि द्विविधाः । ग्राम्या आरण्याश्च । गवाश्वाजाविपुरु-
षगर्दभोष्ट्राः सप्त ग्राम्याः । द्विखरधापदपाक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनदेषाः सप्ताऽऽ-
रण्याः । त एव उभयेऽपि यजमानेनावरुध्याः संपादनीया इति बुद्धिमन्त आहुः ।
यदि ग्राम्यान्नीहादीन्प्रत्युपवसेद्भोजनं वर्जयत्तेन वर्जनेन ग्राम्यान्प्रशून्संपादय-
ति । यदारण्यस्य नीवारदेरन्नं भुञ्जीत तेन भोजनेनाऽऽरण्यान्प्रशून्संपादयति ।
यद्यनाभानुभयविधभोजनवर्जमुपवासं कुर्यात्तदानीमयं व्रतविशेषः पितृदेवत्यो
भवेत् । पितरो ह्यनश्नन्तं श्राद्धकर्तारमभिनन्दन्ति ।

इदानीं विदधाति—

आरण्यस्येति । इन्द्रियाभिवृद्धिहेतुरारण्यधान्यम् ।

अथ पक्षान्तरं विधातुं भोजनाभोजनयोर्दोषमाह—

यदनाश्वानिति । क्षोभुकः क्षुधाशूलः । अभिमन्येत हन्यात् ।

विधित्सितं पक्षान्तरं विदधाति—अप इति ।

उक्तं दोषद्वयमत्र परिहरति—

तज्जेचेति । अश्वितास्वप्स्यदनाभावादशितमिव न भवति, क्षुच्छान्तेरनशित-
मिव न भवति । अतो न दोषद्वयम् ।

अथोपवासपक्षं विधत्ते—

वज्रो वा इति । यज्ञस्य नरकपाताद्यनिवृत्तिवारकत्वाद्ब्रह्मत्वम् । क्षुधो वैरि-
त्वं प्रसिद्धम् । यज्ञाङ्गभूतोपवाससत्पक्षेनानेन वज्रेणैव भाविजन्मनि प्राप्त्यमानं
साक्षाद्भ्रातृव्यं मुख्यवैरिणं क्षुद्रपं हन्ति । अनेन यज्ञेन जन्मान्तरेऽन्वबाहुत्यस्य
लप्स्यमानत्वात् ।

(यज्ञायुधसंभृत्यभिधानम्)

अथ मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे विनित्तम्—

वत्सैर्दर्शो सवत्सस्य वत्समात्रस्य वा विधिः ।

व्रतकालं लक्षयेद्वा वत्सयुक्ते व्रते विधिः ॥

भाति रागाद्व्रतप्राप्तेर्वत्समात्रं विधीयते ।

व्रतस्याकरणं वत्सः कालर्गीस्तदर्पाकृतेः ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायाम् ” इति । व्रतं भोजनम् । अत एवाऽऽम्नायते—“ अमाषममासं बहुसर्पिष्कं व्रतय-
यति ” इति । तदेतद्व्रतं वत्ससंयुक्तमत्र विधीयते । कुतः । वत्सैरिति तृती-
यया साहित्यस्य प्रतिभानादित्येकः पक्षः । रागत इत्येव प्राप्तत्वाद्व्रतं न विधी-
यते किंतु वत्समात्रं विधेयमिति द्वितीयः पक्षः । न हि वत्सः पाण्यादिवद्व्र-
तस्य करणम् । ततो न तस्य विधिः । किंतु वत्सानामपाकरणेन काल उपल-
क्ष्यते । तस्मिन्काले व्रतमुपेयात् । एवं पूर्णमासे बर्हिःसंपादनकाले व्रतमुपेयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

[अथ प्रथमाष्टके षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः] ।

यो वै अ॒द्धाम॒नार॒भ्य य॒ज्ञेन॒ यज॑ते॒ नास्ये॒ष्टाय॒ अर्द्ध॑ध॒तेऽपः॒
प्र ण॑यति॒ अ॒द्धा वा आपः॑ अ॒द्धामे॒वाऽऽर॒भ्य य॒ज्ञेन॒ यज॑त
उ॒भये॑ऽस्य दे॒वमनु॑ष्या इ॒ष्टाय॒ अर्द्ध॑ध॒ते तदा॑हुरति॒ वा ए॒ता
व॒र्जं नेद॑न्त्यति॒ वाचं॑ मनो॒ वाचै॑ता नाति॒ नेद॑न्तीति॒ मन॑सा
प्र ण॑यती॒यं वै मनः॑ (१) अ॒नये॑वैनाः प्र ण॑यत्यस्कं॒ ब्रह्म॑वि-
र्भ॒वाति॒ य एवं॑ वेद॒ यज्ञा॑यु॒धानि॒ सं भ॑रति॒ यज्ञो॒ वै य॒ज्ञायु॑-
धा॒नि य॒ज्ञमे॒व तत्सं॑ भ॒रति॒ यदे॒कमे॒कं सं॑भरे॒त्पितु॑दे॒वत्या॑नि

(यज्ञायुधसंभृत्यभिधानम्)

स्युर्यत्सह सर्वाणि मानुषाणि द्वेद्रे सं भरति याज्यानुवाक्य-
 योरेव रूपं करोत्यथो मिथुनमेव यो वै दश यज्ञायुधानि
 वेदं मुस्ततोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फ्यः [२] च कपालानि
 चामिहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्बा चोलूखलं
 च मुसलं च हृष्योपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि य
 एवं वेदं मुस्ततोऽस्य यज्ञः कल्पते यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य
 यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यः हविर्निरूप्यमाणमभि
 मन्त्रयेतामिह होतारमिह तः हुं इति (३) देवेभ्य एव
 प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यमेव वै यज्ञस्य
 ग्रहो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते तदुदित्वा धार्चं यच्छति यज्ञस्य
 धृत्या अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमतनुत मनसैव तद्यज्ञं
 तनुते रक्षसामनन्ववचाराय यो वै यज्ञं योग आगते युनक्ति
 युद्धक्ते युञ्जानेषु कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवत्याह प्रजा-
 पतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवैनं युनक्ति युद्धक्ते युञ्जानेषु (४) ॥

(वै मनः स्फ्य इति युनक्त्वेकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे देवतापरिग्रहादिरुक्तः । अष्टमे यज्ञायुधसंभृतिरुच्यते ।

तत्र प्रथमं तावदपां प्रणयनं विधातुं प्रस्तौति-

यो वै श्रद्धामिति । यो यजमानो यनसि देवतादिविषयां श्रद्धामसंनिधाप्य
 यष्टुं प्रपुङ्क्तं तदीयामिष्टं देवा कृत्विजश्च न विश्वसन्ति ।

विधत्ते-

(यज्ञायुधसंभृत्यभिधानम्)

अपः प्रेति । अपां अद्वाहेतुत्वैतरेविणः समामनन्ति—“ आपो ह्यस्यै अद्वां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे ” इति । प्रत्यक्षं चैतत्स्नानाचमनादियुक्तस्य देवपूजा-
दायैकाग्र्यातिशयदर्शनात् । अतोऽपां प्रणयनेन अद्वाया उपस्थापितत्वाद्देवाना-
मृत्विजां चैतदीये यज्ञे विश्वासो युक्तः । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डेऽध्वर्युकर्तृक-
मिदं प्रणयनं विहितं तथाऽपि शास्त्राभेदादपुनरुक्तिः । शास्त्राभेदश्चाऽऽपस्त-
म्बेन तत्रत्यमन्त्राणां साकल्येनानुवादाद्विभिपुनरुक्तिबाहुल्याच्चावगन्तव्यः ।

पृथिवीं च मनसा ध्यायतीति सूत्रकारेण प्रणयनकाले ध्यानमुक्तं, तदिदं
विधातुं विधत्ते—

तदाहुरिति । तत्तत्रापां प्रणयने केचिदभिज्ञा इत्याहुः । किमिति । एता आपो
यत्र शरीरस्य वृत्तिमतिनेदन्ति अतिक्रामन्ति, वाचमप्यतिक्रामन्ति, न खलु प्रवह-
न्तीनां नद्यादिगतानामपां निवारणं शरीरेण वाचा वा कर्तुं शक्यते । मन एवै-
कमेता आपो नातिक्रामन्तीति । तदुत्तरत्र स्पष्टी करिष्यते ।

विधत्ते—

मनसेति । पृथिवीं ध्यायन्निति शेषः । ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य सूत्रकारेणो-
क्तत्वात् ।

अनादिक्रमणमुपपादयति—

इयं वा इति । मनसः पृथिवीवद्व्याप्तुं शक्यत्वात्पृथिवीत्वम् । न हि
नद्यादिगता अपः पृथिव्या अतिक्रमणं शक्ताः ।

मनसा प्रणयनस्य वेदनं प्रणेत्यति—अस्कञ्जहविरिति ।

विधत्ते—

यज्ञायुधानीति । यक्षवमाणां स्पर्शकालादीनि यज्ञस्य साधनत्वादायुधा-
नीत्युच्यन्ते । तान्वध्वर्युः संपादयेत् । साधनसाधनयोरभेदोपचाराद्यज्ञस्यैव तदा-
युधत्वम् । तत्तेनाऽऽयुधसंपादनेन यज्ञमेव संपादयति ।

अत्राऽऽयुधानां प्रयोगस्त्रिविधः । एकैकस्य प्रयोगः सर्वेषां सह प्रयोगो द्वयो-
र्द्वयोः प्रयोगश्चेति । तत्र तृतीयं विधातुमितरपक्षौ निन्दति—

यदेकमेकमिति । ईदृशौ पितृकनानुपपात्रप्रयोगौ गृहकारेण दर्शितौ—द्वेष्टं
व्याञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि सक्तदेव मनुष्यसंयुक्तान्येकैकशः पितृसं-
युक्तानीति ।

विधत्ते—

द्वेद्वे इति । द्वित्वसाम्येन याज्यानुवाक्यारूपत्वं स्त्रीपुरुषात्मकमिथुनत्वं च ।
संपादनीयानां यज्ञायुधानां स्वरूपविशेषं विधातुं तद्वेदनं प्रशंसति—

यो वै ददोति । यो यजमानो मुखतो यज्ञारम्भे ददौतानि संपादनीयानी-
त्यनुसंधत्तेऽस्य यज्ञो निर्विघ्नेनानुष्ठानक्षमो भवति ।

आयुधविशेषस्यरूपाणि विधत्ते—

स्फ्यश्चेति । स्फ्यो नाम बाहुमात्रः क्षुद्राकारः काष्ठविशेषः । कपालानि
माण्डलेशसदृशानि । अग्निहोत्रहवणीलक्षणं सूत्रकार आह—वैकङ्कत्यग्निहोत्र-
हवणी बाहुमात्रपरतिनमात्री वा प्रसृताकृतिरिति । शम्या बाहुमात्रो गदाकृतिः
काष्ठविशेषः । शिष्टानि शूर्पादीनि लोकप्रसिद्धानि । पुनरपि दशायुधवेदनप्रशंस-
नमुपसंहारार्थम् । चकाराः परस्परसमुच्चयार्था अनुक्तदशायुधसमुच्चयार्था वा ।
तानि सर्वाण्यपस्तम्बो दर्शयति—

“उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्सस्तीर्य द्वंद्वं न्यश्चि पात्राणि प्रयुज्य
दशपरराणि दश पूर्वाणि स्फ्यश्च कपालानि चेति यथासमाम्नातप्रराणि प्रयुज्य
सुवं जुहुमुपभृतं ध्रुवां वेदं पात्रीमाज्यस्थालीं माशित्रहरणमिडापात्रं प्रणीताप्र-
णयनमिति पूर्वाणि तान्युत्तरेणावशिष्टान्यन्वाहार्यस्थालीमश्मानमुपवेष्टं प्रातर्दोह-
पात्राणि ” इति ।

यजमानस्याभिमन्त्रणं विधातुं प्रस्तौति—

यो वै देवेभ्य इति । प्रतिप्रोक्ष्य होष्यामीति प्रतिश्रुत्य ।

विधत्ते—

हविर्निरूप्यमाणमिति । अग्निं होतारमित्यादिमन्त्रः पूर्वपपाठके मम ना-
मेत्यनुवाके समाम्नातो व्याख्यातश्च । देवानामाह्वातारं तमग्निमिह यज्ञेऽहमाहव्या-
मि । आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्येत्यस्मिन्नुत्त-
रार्धे देवेभ्यः प्रतिश्रवणं विस्पष्टम् । अस्य हविषो वियन्तु इदं हविरभन्वित्वर्थः ।
इदमभिमन्त्रणं पुनः प्रशंसति—

एष वा इति । एष मन्त्रप्रयोगो यज्ञस्वीकाररूपः । हविषो वियन्त्वित्यनेन
देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागस्य सूचितत्वात् ।

यजमानस्य मौनं विधत्ते—

(यज्ञायुधसंभृत्यमिधानम्)

तदुदित्वेति । तदभिमन्त्रणमन्त्रवाक्यम् । मौनेन यज्ञो बहिरप्रकाशितत्वाद्भूमी भवति ।

पुनरपि मौनं प्रशंसति—

अथो मनसेति । सति वाग्व्यापारे विवक्षितशब्दाविशेषतदर्थचिन्तया तत्प्र-
सक्तानुपसक्तचिन्तया च विक्षिप्तं मनः प्रकृताद्यज्ञास्त्वेत्येति । अतः प्रजापतिरावि-
क्षेपाय मनसैव यज्ञमकरोत् । तद्वद्यजमानोऽपि तत्तेन मौनेन मनसैव यज्ञं तनुते ।
तथा सति स्तलनाभावाद्भक्षसामत्र प्रचारो न भवति ।

यज्ञयोगविधिमन्त्रेणुं प्रस्तौति—

यो वै यज्ञमिति । यो यजमानो यज्ञयोगकाले समागते सत्यप्रमत्तो यज्ञं
युनक्ति स एव युञ्जानेषु यजमानेषु युञ्ज् इति व्यपदेशमर्हति । अकाले तु योगः
कृतोऽप्यकृत एव स्यात् ।

योगविध्युन्मयनमभिप्रेत्य तत्र करणभूतं मन्त्रमुदाहृत्य व्याचष्टे—

कस्त्वा युनक्तीति । अयमपि मन्त्रः पूर्वप्रपाठके समाम्नातः । यः प्रजाप-
तिः सर्वदा सर्वेषां यजमानानां यज्ञं युनक्ति स एवाद्य मदीये यज्ञं युनक्तु रथेऽ-
थमिव मयि यज्ञं संबध्नातु । अनेन मन्त्रेण यज्ञं युञ्ज्यादित्युच्यते विधिः ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः सांकर्यं वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधत्वं सर्वाङ्गसमं तेनाथ संकरः ।

वाक्यस्मोद्धननादेः स्याद्वैयर्थ्यं संकरे सति ।

अनुवादो ह्यायुधोक्तिर्व्यवस्था तेन पूर्ववत् ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च
कृष्णाजिनं च शम्पा चोलूखलं च मुसलं च दृषञ्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायु-
धानि ” इति । स्फ्यशब्देन खड्गाकारं काष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी हविर्नि-
र्वापसाधनं काष्ठपात्रम् । शम्पा गदाकारं काष्ठम् । तत्र व्रीक्षादिद्रव्येष्ववघाता-
दिसंस्काराणां सांकर्यं निराकृतेऽपि स्फ्यकपालादिद्रव्याणामुद्धननपुरोडाशश्रप-
णाद्यङ्गक्रियासु सांकर्यं निराकर्तुमशक्यम् । येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्यां-

(यज्ञायुधसमृत्यभिवानम्)

चित्तिकयायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात् । न च (ह्य)व्यव-
स्थाभावेण यज्ञसाधनत्वमपैतीति प्राप्ते ब्रूमः—स्फयेनोद्धन्ति । कपालेषु अपयति ।
अभिहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति । शूर्पेण विविनक्ति । कृष्णाजिनमधस्ता-
दुलूखस्यावस्तुणाति । शम्पायां दृषदमुपधाति । उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति ।
दृषदुपलान्धां पिनष्टीत्येतेषां विशेषसंयोगबोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं सांकर्यपक्षे
प्रसज्येत । व्यवस्थापक्षेऽपि संबन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति
चेन्न । उद्धननादिवाक्यसिद्धार्थानुवादित्वात् । न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्या-
नामेवानुवादित्वमिति वाच्यम् । बहुवैयर्थ्यस्य जवन्यत्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायु-
धानुवादस्य वैयर्थ्यम् । यज्ञायुधानि संभरतीत्यासादनविधानाद्योपयुक्तत्वात् ।
तस्मादवधातादिसंस्कारा इव स्फयकपालादिद्व्ययाणि व्यवस्थितानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

यश्च यज्ञायुधानीति हविष्ट्वेन विधिर्न वा ।

आद्योऽप्राप्तेः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पे ॥

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ।

स्फयेनोद्धन्तीति यत्पापं तद्वानुद्य संस्तवः ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्फयश्च कपालानि धेत्याद्यनुक्रम्यैतानि वै दश यज्ञायुधानी-
त्याह्रातम् । तानि चात्र हविष्ट्वेन विधीयन्ते । कुतः । मानान्तरैरप्राप्तत्वेनापूर्वा-
र्थत्वात् । यदि तत्र पुरोडाशे हविर्भवेत्तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो विकल्पो
वाऽस्तिवाति प्राप्ते ब्रूमः—आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पश्चा-
च्छिष्टानामायुधानां विकल्पो समुच्चयो वा न संभवति । आयुधत्वं यज्ञसाधन-
त्वम् । तच्च स्फयेनोद्धन्ति कपालेषु अपयतीत्यादिशास्त्रसिद्धमेवानुद्य यज्ञायु-
धानि संभरतीत्येष संभरणविधिः स्मृत्यते । तस्मान्नास्ति हविष्ट्वम् ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

देशपाषाणत्विजोऽन्यस्मिन्मयोगेऽन्य उतैच्छिकाः ।

भुक्त्यर्थपणवत्तेऽन्ये वासोवत्ते स्युरैच्छिकाः ॥

समे यजेतेत्युक्तो देशः । जुह्वादीनि पात्राणि । अन्तर्युग्ममुखा ऋत्विजः । ते
चैकस्मिन्मयोग उपमुक्ता निरिष्टकृत्वात्र मयोभान्तरपहन्ति । इष्टाच्चिर्गवा निरिष्टाः ।

(यज्ञायुधसंभृत्यभिधानम्)

कुत्सिता निरिष्टा निरिष्टका दुष्टाः । पुनःप्रयोगानर्हा इत्यर्थः । यथा भोजन उपयुक्तं कदलीपलाशादिपर्णं प्रक्षाल्यापि न पुनः शिष्टास्तस्वी कुर्वन्ति तथाऽ-
त्राप्यन्ये देशादयः प्रयोगान्तरे संपाद्या इति प्राप्ते ब्रूमः—यथा वस्त्रं पूर्वादिने प्रावर-
णायोग्ययुक्तमिति दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति, शिष्टास्तद्वाऽन्यद्वा स्वेच्छया दिना-
न्तरे स्वी कुर्वन्ति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । इदं निरिष्टकमिदं नेत्यत्र शिष्टाचार एव
प्रमाणम् । शिष्टाश्च देशादीन्विजयेन न त्यजन्ति । तस्मादैच्छिकाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

भा भूदन्यत्वानियमः पात्रे तन्त्रं किमैच्छिकम् ।

नियतं वाऽग्निमो देशवन्मैवं प्रतिपत्तितः ।

देशपात्रस्त्रिजां साधारण्येनान्यत्वानियमे निवारिते सति पुनः पात्रेषु नियमा-
न्तरसदसद्भावंश्चिन्त्यते । प्रथमप्रयोगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्त-
रेष्विति नियमो नास्त्युतास्तीति संशयः । यथा देशकर्तृषु स एवेति नियमो ना-
स्त्यैच्छिकस्योक्तत्वात्तथा पात्रेष्वपीति चेन्मैवम् । आमरणं पात्राणां धारणीयत्वा-
त् । आहिताग्निमग्निमिदं हन्ति यज्ञपात्रैश्चेति प्रतिपत्तिविधानेनाऽऽमरणं धारणमेव
गम्यते । ननु पात्रैरिति तृतीयाया गुणभावावगमादर्थकमेदं न तु प्रतिपत्तिः । त-
था सति पात्रान्तरैरापि दाहासिद्धेर्न धारणनियम इति चेन्मैवम् । दक्षिणे पाणौ
जुहुमासादयतीति द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावगमात्पूर्वेषामेव धारणम् । तस्मात्सर्वेषु
प्रयोगेषु पात्राणां तन्त्रम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

किं पौर्णमासीमारभ्य यद्वाऽऽधानमियं धृतिः ।

प्रकृत्यर्थतयाऽऽद्यः स्यान्मरणानियमात्परः ॥

अन्तारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमासीमारभ्य धारणमिति
प्राप्ते ब्रूमः—आधानकाले पक्वानोष्ठिषु चोदकं प्राप्तत्वात्पात्राण्याधानमारभ्य
धारयितव्यानि । अन्यथाऽऽधानपौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे पा-
त्राभावेन दाहाभावप्रसङ्गान् । तस्मादाधानमारभ्य धारणमित्ययं परः पक्षोऽभ्यु-
पगन्तव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्यज्ञानसृजतामिहोन्नं चामिष्टोमं च पौर्णमासीं
 चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदमिमीत यावदमि-
 होन्नमासित्तावानमिष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो
 यावत्यमावास्यां तावानतिरात्रो य एवं विद्वानमिहोन्नं जुहोति
 यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाऽऽप्नोति य एवं विद्वान्पौ-
 र्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति (१) तावदुपाऽऽ-
 प्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति
 तावदुपाऽऽप्नोति परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्तेन स
 परमां काष्ठांमगच्छतेन प्रजापतिं निरवासाययत्तेन प्रजापतिः
 परमां काष्ठांमगच्छतेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां काष्ठा-
 मगच्छतेनाग्नीषोमौ निरवासाययत्तेनाग्नीषोमौ परमां काष्ठा-
 मगच्छतां यः [२] एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते परमा-
 मेव काष्ठां गच्छति यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजयां
 पशुभिर्मिथुनैर्जयिते द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश द्वंद्वानि
 दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजत्युखां
 चाधि श्रयत्यव च हन्ति दृषदौ च समाहन्त्यधि च वपते
 कपालानि चोप दधाति पुरोडाशं च (३) अधिश्रय-
 त्याज्यं च स्तम्बयजुश्च हरत्यभि च गृह्णाति वेदिं च
 परिगृह्णाति पत्नीं च सं नहति प्रोक्षणीश्वाऽऽसादयत्याज्यं
 चैतानि वै द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि ये एव *
 संपाद्य यजते प्रजातेनैव यज्ञेन यजते प्र प्रजयां पशुभिर्मिथु-
 नैर्जयिते (४) ॥

(द्वादशद्वंद्वसंपत्त्यभिधानम्)

(उक्थ्येनोपासोत्थगच्छतां यः पुरोडाशं च चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे यज्ञायुधसंभूतिरुक्ता । नवमे द्वादशद्वंद्वसंपत्तिरुच्यते । प्रथमं तावदानुष्ठातृणां फलाधिक्याय वेदनविशेषविधिमुच्यते प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । अवाग्निहोत्रपौर्णमास्यमावास्यायागा अल्पैर्द्रव्यमन्त्रक्रिया-विशेषैः साध्या अत एवाल्पफलाः । अग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रयागा बहुभिर्द्रव्यमन्त्रक्रियाविशेषैः साध्या अत एवाधिकफलाः । तानुभयविधान्यज्ञान्यजापतिः सृष्ट्वा कनिष्ठपुत्रे पितेव कनीयः स्वाग्निहोत्रादिष्वनुग्रहेण तुलया त्रीणि द्वेद्वान्युन्मितवान् । तदनुग्रहादग्निहोत्रादीन्याग्निष्टोमादिसमानि संपन्नानि ।

वेदनविशेषविधिमुच्यति—

य एवं विद्वानिति । प्रजापत्यनुग्रहादग्निहोत्रादीनामग्निष्टोमादिसाम्यं जानतः समानफलत्वकथनात्फलाधिक्यायानुष्ठातृभिरग्निष्टोमादिसाम्यं भावयेदिति विधिरुचीयते । विद्यया युक्तस्य कर्मणः फलाधिक्यं छन्दोगा आमनन्ति—“यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति ॥ इति । लोकेऽपि राजा ग्रामेषु प्रेरिते राजमुद्राधारिणि नीचे कस्मिंश्चिद्भृत्ये राजत्वमुपचरन्तीनां प्रजानां भृत्यचित्तप्रसादेन फलाधिक्यमुपलभामहे । काण्वैश्च बृहदारण्यकस्य एष्वमाध्याये कानिचिदुपासनाम्यथ संपद इति वाक्येनाऽऽज्ञायन्ते । स्वल्पे कर्मण्यधिककर्मत्वस्य मनसा संपादनं संपत् । एतदेवाभिप्रेत्य सर्वेषु स्मृतिपुराणागमेषु शालग्रामप्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिर्विहिता । तस्मादेतद्वाक्यमग्निहोत्रादावाग्निष्टोमादिसंपादनविधिपरम् । यद्यपि पूर्वमीमांसायां द्वितीयाध्याये य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इत्यस्य विद्वद्वाक्यस्य विधायकत्वं निराकृत्यानुवादकत्वमुक्तं तथाऽपि कर्मविधेरेव तत्र निराकरणात्संपद्बुद्ध्युच्यते न कोऽपि विरोधः । भावनाविधिपरत्वे वाक्यमेतत्कर्म-

प्रकरणादुत्कृष्येतेति चेत् । उत्कृष्यतां नाम । अग्निचयनप्रकरणपठितानां मन-
श्रिदासुभास्तीनां प्रकरणोत्कर्षस्य व्याप्तेनैव निर्णयित्वात् । अन्यपरस्यान्यार्थ-
त्वादृशपूर्णमासौ प्रशंसितुमत्र पाठोऽस्तु ।

पुनरपि दृशपूर्णमासौ प्रशंसति—

परमेष्ठिनो वा इति । परमे पदे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी चतुर्मुखः ।
तस्य चाग्ने पूर्वस्मिन्कल्पे यजमानत्वेनावस्थितस्यैव यज्ञो दृशपूर्णमासयज्ञः
प्रवृत्तः । तेन चेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितेन स यजमानः परमां काष्ठामिदं परमेष्ठित्व-
पदं प्राप्तवान् । प्रजापतिर्देक्षादिः । तं पूर्वस्मिञ्जन्मनि तेनोद्यमफलहेतुदृशपूर्णमासो-
पदेशेन निरवासाययत्तोषितवाननुष्ठानाय प्रेरितवान्वा । स च तस्मिञ्जन्मनि यजमा-
नस्तेनानुष्ठानेन परमां काष्ठां दक्षत्वपदं प्राप्तवान् । एवमितरत्र योज्यम् । अत
एव दृशपूर्णमासयोः स्वर्गकामार्थत्वमाप्नातं मीमांसकैर्विचारितं च ।

द्वंद्वसंपादनं विधातुं प्रस्तौति—

यो वै प्रजातेनेति । प्रजातेनात्यन्तविस्तृतेन प्रजादिभिः प्रसृतो विस्तृतो
जायते । द्वादशमासोपेतसंवत्सरसाम्येन द्वादशद्वंद्वोपेतस्य यज्ञस्य प्रसृतत्वम् ।

द्वंद्वानि विधत्ते—

वत्सं चोपावसृजतीति । गां दोग्धुमध्वयुरयक्ष्मा वः प्रजयेति मन्त्रेण वत्सं
बन्धनान्मुञ्चेत् । क्षीरं श्रवयितुं मातरिधनो वर्ध इति मन्त्रेणोक्तां गार्हपत्ये स्थाप-
येत् । अव रक्षो दिव इति शास्त्रान्तरमन्त्रेण धीहीनवहन्मात् । इषमा वदेति
मन्त्रेण पाषाणेन शम्भया वा पेषणार्थं दृष्टदुपले समाह्न्यात् । देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रेण
पेषणाय दृष्टादि दण्डुलानभिषेत् । ध्रुवमसीत्यादिभिर्मन्त्रैः पुरोडाशप्रपणायाग्नौ
कपालान्मुपदध्यात् । चर्मोऽस्तीति मन्त्रेण तेषु कपालेषु पुरोडाशमभिश्रयेत् ।
आश्रिते तेज इति मन्त्रेणाऽऽज्यमाहवनीयेऽभिश्रयेत् । त्रिकीर्षितवेदिस्थाने घृ-
थिवि देवयजनीत्यादिभिर्मन्त्रैः स्तम्भयजुर्हरेत् । अररुस्ते त्रिविमिति मन्त्रेणाऽऽ-
ग्नीध्रोऽञ्जलिना सवृणपांसूनुत्करे प्रक्षिप्तानभिगृह्णीयात् । वसवस्त्वा परिगृह्णन्वि-
त्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदिं परिगृह्णीयात् । आशासानेति मन्त्रेण मोन्त्रेण पत्नीं संनसेत् ।
ऋतसद्यस्थेति शास्त्रान्तरमन्त्रेण स्फ्यनिष्पादितायां लेखायां प्रोक्षणीरासादयेत् ।
अग्नेर्जिह्वाऽस्तीति मन्त्रेण स्फ्यलेखायामाज्यं सादयेत् ।

विहिंसानि द्वंद्वानि प्रशस्योपसंहरति—

एतानि वा इति । यद्यप्युक्तानां वत्सविमोकादीनां चतुर्दशत्वात्सदैवैतानि

(द्वादशतन्त्रसंपत्त्यभिधानम्)

द्वंद्वानि तथाऽपि चकारैः पूर्वानुवाकोक्तेषु दशसु यज्ञायुधेषु समुन्विषेतेषु द्वादश संपद्यन्ते ।

अथ मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

एवं विद्वान्पौर्णमासीममावास्यामितीरितम् ।
कर्मान्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥
कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्ध्रौवं ब्रह्मं हि देवता ।
वार्त्तश्रित्यादितो लभ्याऽनुवादस्तु न मुच्यते ॥
वार्त्तघ्नीत्याज्यभागाङ्गव्यवस्थोक्तेर्न देवता ।
पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीमुक्तं त्रिकं तथा ॥
अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ।
सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके ॥
विद्वद्वाक्ये विधौ विध्यावृत्तिराग्नेयआदिना ।
विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यभितरे गुणाः ।

इदमाम्नायते—य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति । अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते न तु प्रकृता आग्नेयादयः पश्चात्ता अनूद्यन्ते । आग्नेयादयः कालसंयुक्तास्तत्प्रकरण एकाऽऽम्नाताः—“यदाग्नेयोऽष्टा-
कपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ” इति । “ तावब्रूतायग्नी-
षोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजति ” इति । “ ताम्भामेदमग्नीषोमीय-
मेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् ” इति । “ ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम् ” इति ।
“ ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम् ” इति च । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः पदभ्य आग्नेयादिभ्यो
विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वे सति पूर्वाधिकरणन्यायेन दिव्यभ्यास उपप-
द्यते । न च कर्मान्तरत्वे द्रव्यदेवतयोरभायो ध्रौवादिसद्भावात् । अत एवोक्तम्—

“ ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी ।

रूपवन्तौ ततो धागौ विधीयेते पृथक्तया ” इति ॥

“ सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्ध्रुवामामाज्यम् ” इति ध्रौवस्य साधा-
रणत्वं श्रुतम् । देवताया मान्त्रवर्णिकत्वमित्यमुचेतव्यम्—“ तस्माद्धार्वशी पूर्णमा-

(द्वादशद्विसप्तत्यभिधानम्)

सोऽनुच्येते वृधन्वस्य अमावास्यायाम्” इति । वार्त्र्ण्यौ वृधन्वस्यौ चर्चौ क्रमेण कालद्वयोपेते विधीयेते । तत्राग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्येको वार्त्र्ण्यो मन्त्रः । त्वं सो-
मासि सत्यसि त्वं राजोत वृत्रहेत्यपरः । तयोरुक्तावमीषोभौ पौर्णमासदेवता ।
एवमनन्तराज्ञातयोर्विधातुमुक्तयोर्मन्वयोरुक्तावमीषोषावमावास्यादेवता । ताम्भ्यां
ब्रह्मदेवताभ्यां रूपवत्त्वाद्यागान्तरमश विधीयते । षड्यागानुवादे तदनुवादेन वि-
धेयान्तरस्य कस्यचिददशनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न केवलं तद्वानर्थक्यं किंतु
पौर्णमास्या पौर्णमास्यां यजेत, अमावास्यायाममावास्या यजेतेत्येतदपि व्यर्थं
स्यात् । न चैतत्कालविधायकं यदाग्रेष इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधानात् ।
कर्मान्तरत्वे तु कालं विधास्यति । तस्मात्कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः—आस्तां
तावद्ब्रह्मं, देवता तु विधित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्त्र्ण्यो-
वृधन्वस्योश्चाऽऽज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात् । हौत्रे मन्त्रकाण्डे सामिधेनीरावाहन-
निगदप्रयाजमन्त्राश्चाऽऽम्नाय प्रयाजानन्तरभाविनोराज्यभागयोः क्रमेण वार्त्र्ण्यौ
वृधन्वस्यौ चाऽऽम्नाते । लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते । ततो
लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु वार्त्र्ण्यौ पूर्णमास इत्यादिवाक्यं
तलिङ्गक्रमवस्तुमयोराज्यभागाल्लभ्योर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे, न तु
नूतनकर्माङ्गतां तयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद्विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न
भवति, किं तर्हि पूर्वप्रकृतेष्वामेयादिषु षट्सु त्रिकल्पौ द्वौ समुदायावनुवदति ।
न च कालधाविभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः । तत्काल-
विहितयोर्यागत्रिकयोरुपलक्षितत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । समुदायद्वित्वसिद्धे-
स्तत्प्रयोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यास्मिन्फलवा-
क्ये षड्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्या-
भित्याद्विवाक्यवैधर्माभिति, तदयुक्तम् । कालविधानासंभवेऽप्येकैकस्य त्रिकस्य सह-
प्रयोगविधानात् । आग्नेयोपांशुधाजाग्नीषोमीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहिता-
नां सह प्रयोगः पौर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते । एवमितरत्रापि ।
ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वं, तस्य यागविधाय-
कत्वाभ्युपगमात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि तु विहितयागानुवादेन
ब्रह्मदेवतालक्षणगुणविधायकानीति चेन्न । तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुण-

(द्राक्शद्विद्वत्संपन्थमिधानम्)

विध्यसंभवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्वावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वाभास्ति विध्वावृत्तिदोषः । तस्माद्वाग्नेयादिवाक्य-
विहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकम् । किंचानुवादमनभ्युपगम्य कर्मान्तरविधिं वदतः
प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत् । तथा हि—समिधो
यजत्याधारमाधारयवीत्यादयः कालयोगरहिताः केचिविधय आम्नाताः ।
यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां च पौर्णमास्यां चेत्यादयः कालयुक्ता अपरे ।
तेषामुभयेषां मल्लतत्वादृशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फल-
संबन्धो बोधनीयः । दृशपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् ।
विद्वद्वाक्याविहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासंभवात् ।
सर्वेषां च फलसंबन्धे राजसूयगतोष्टिपशुसोमवत्संयमाधान्यात्मयाजादीनां गुणभावो
न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात्सौर्यादिविकृतित्वेवाग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् ।
अनुवादपक्षे तु त्रिकयोः कालयोगेन दृशपूर्णमासशब्दार्हत्वात्समुदायादित्वेन द्विव-
चमार्हत्वाच्चाऽऽग्नेयादीनामेव फलसंबन्धेन माधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुण-
भाव इति न कोऽपि दोषः । तस्माद्विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

दर्शादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः ।

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनुयते ॥

उत्पत्तिव्रीह्यासिद्धे आश्रित्य विधिभावेन ।

फलसंयोगबोधेन भवेदेष फले विधिः ॥

इदमाम्नायते—“ एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाऽऽहियन्ते सर्वेभ्यो दर्श-
पूर्णमासौ ” इति । “ एकस्मै वा अन्ये यज्ञकृतवः । कामायाऽऽहियन्ते सर्वे-
भ्यो ज्योतिष्टोमः ” इति । तत्र सर्वेभ्य इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोरन फले
विधिः । विधायकस्य लिङोद्देशावनावाचिन आख्यातस्य चाभावात् । अनुवादस्तु
भविष्यति, सर्वकामानां प्राप्तत्वात् । न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजे-
तेति विधानात्स्वर्ग एव प्राप्तो न तु कामान्तरमिति वाच्यम् । अङ्गोपाङ्गकामा-
नामपि प्राप्तत्वात् । सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । तत्र कामाः श्रूयन्ते—
“एकविंशतिमनुब्रूयात्पतिष्ठाकामस्य” “चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्भस्ववर्चसकामस्य”

इति । तथा सांनाय्यागस्य दोहनमङ्गं, तत्साधनं वत्सापाकरणमुपाङ्गं, तत्र पला-
शशाखाहरणे काम आम्नातः—“ यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति । बहुपर्णा तस्मै
बहुशाखाभाहेरत् । पशुमन्तमेवैनं करोति ” इति । त एते सर्वे कामा अनुचन्त
इति प्राप्ते ब्रूमः—या भूतामस्मिन्वाक्ये विधिभावेन । तथाऽप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धे ते
आश्रित्य तादर्थ्यवाचिन्या चतुर्थ्या कलसंयोगो बोध्यते । तस्मादेष कले विधिः ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

वत्सं चोपसृजेत्तद्वदुखां चाधिश्चयेदिति ।

द्वादशद्वंद्वकर्म्मैतत्स्वामिनो वेतरस्य वा ।

आद्यः पाठात्स्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रयात् ।

महाकाण्डोक्तितोऽन्योऽस्तु द्वंद्वतैवान् कीर्त्यते ॥

दर्शपूर्णमासघोषाजमानकाण्डे श्रूयते—द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजात्पुखां चाधिश्चयेत्यथ च हन्ति दृषदौ च समाह-
न्तीत्यादि । तत्र गां दोगुं वत्सोपसर्जनमेकं कर्म, दोहनेन संपादितं क्षीरं धारयितुं
विठरस्थापनमपरं कर्म । तदेतदुभयमेकं द्वंद्वम् । तथा ग्रीहीणामवघातः, दृषदुपल-
योः पाषाणान्तरेण समाघात इत्येतदुभयं द्वितीयं द्वंद्वम् । एवं द्वादश कर्मद्वंदा-
न्यनुष्ठेयान्यथाऽऽम्नादानि । तेषां याजमानकाण्डे पठितत्वात्समाख्यया यजमानेन
तान्यनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः—यजमानस्य यानि कार्याणि तान्यनुष्ठानमेव परिकी-
ता ऋत्विजः । किंच यजुर्वेदे याजमानमिदमवान्तरकाण्डं, महाकाण्डं त्वाध्वर्य-
वमेव । तत्रैते वत्सापाकरणादयो धर्मा आम्नाताः । तस्मादध्वर्युरेव ताननुतिष्ठेत् ।
याजमाने तु काण्डे न तेषामनुष्ठानप्रकारश्चोदितः, किंतु परिमणनया द्वंद्वसंपाद-
नमात्रमेवाऽऽम्नातम् । तेन यजमानस्तामानुपूर्वीं मनसि निधायाध्वर्योरनुष्ठाने
प्रमादराहित्यमनुसंधातुं प्रभवति । तस्मादध्वर्योरननुष्ठानम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(हविःसादनविधिः)

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठ्यप्रपादके दशमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह* संजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेवै-
नान्कुरुत उग्रोऽस्युग्रोऽह* संजातेषु भूयासमित्याहाप्रतिवा-
दिन एवैनान्कुरुतेऽभिभूरस्यभिभूरह* संजातेषु भूयासमि-
त्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीति तमुपास्यते युनक्ति त्वा ब्रह्मणा
दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेन (१) एवैनं युनक्ति यज्ञस्य
वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन्यज्ञस्य व्युद्धेनासुरान्प-
राऽभावयन्त्यग्ने अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञ-
स्यैव तत्समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्युद्धेन
भ्रातृव्याप्परा भावयत्यग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतीभिरुप सादये-
द्यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म
(२) कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेद्ब्रह्मणैवो-
भयतः संवत्सरं परि गृह्णाति दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्या-
लभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवीष्या सादयेद्यज्ञमुखं वै दर्श-
पूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव
ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवाऽऽ सादयेद्ब्रह्मणैवो-
भयतः संवत्सरं परि गृह्णाति यद्वै यज्ञस्य साम्नां क्रियते
राष्ट्रम् (३) यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति यद्वै विशं यज्ञ-
स्याऽऽशीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामि-
धेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्तादध्याद्ब्रह्मैव प्रतिपदं
कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते यं कामयेत
यजमानं भ्रातृव्यमस्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता

(हविःसादनविधिः)

व्याहृतीः पुरोनुवाक्यायां दध्याद्भ्रातृव्यदेवस्या वै पुरोनुवा-
क्या भ्रातृव्यमेवास्य यज्ञस्य (४) आशीर्गच्छति यान्का-
मयेत यजमानान्तस्मावर्त्येनान्यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तेषा-
मेता व्याहृतीः पुरोनुवाक्याया अर्धर्च एकां दध्याद्याज्यायै
पुरस्तादेकां साज्याया अर्धर्च एकां तथैनान्तस्मावर्ती यज्ञ-
स्याऽऽशीर्गच्छति यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यज-
मानाय वर्षति स्थलं योदकं परिगृह्णन्त्याशिषा यज्ञं यजमानः
परि गृह्णाति मनोऽसि प्राजापत्यम् (५) मनसा मा भुते-
नाऽऽ विशेष्याह मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन
एव यज्ञमात्मन्धत्ते वागस्थैन्द्री संपत्नक्षरणी वाचा मेन्द्रि-
येणाऽऽ विशेष्याहैन्द्री वै वास्वाचमेधैन्द्रीमात्मन्धत्ते (६) ॥

(तेनैव अस्तं राष्ट्रमेवास्य वज्रस्य प्राजापत्यं वदति शब्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठमपाठके दशमोऽनुवाकः १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे द्वंद्वसंपादनमुक्तं, दशमे हविःसादनं विधीयते । प्रथमं तावद्विद्वत्पितृनु-
वाकस्य पूर्वभागोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानम् । तत्र परिध्यनुमन्त्रणमन्त्रानुवाहस्य
व्याचष्टे—

ध्रुवोऽसिति । सजातेषु ध्रुवो भूयासमित्यनेन न केवलं स्वस्थैव ध्रुवस्य पार्थि-
तं, किंविनाज्ज्ञावीनपि ध्रुवानेव कर्तुं पार्थितम् । स्वस्यानुग्रहत्वेनाशिक्षिता ज्ञातयः
प्रतिवादिनो भवन्ति । अत उग्रत्वमार्थनेन ताभिर्वार्यते । ज्ञातिमध्ये यः कोऽप्येनं
यजमानं पत्युत्पिपति प्रतिकूलो भूत्वात्सादयितुमिच्छति तं प्रतिकूलमभिभविता
भूयासमित्यनेनोपास्यत उपेक्षितम् ।

(हविःसादनविधिः)

अग्निधोमन्त्रपादौ व्याचष्टे—

युनज्मीति । एष मन्त्रपाठ एवाग्नेर्योगो भवति । त्वामग्निं युनज्मीतिमन्त्रे
श्रवणात् ।

आसन्नस्य हविषोऽग्निमन्त्रं व्याचष्टे—

यज्ञस्य वा इति । यज्ञस्य हि द्वावँशौ समृद्धौ व्यूद्धश्च । यथाशास्त्रमनु-
ष्ठितः समृद्धः । अतथाभूतो व्यूद्धः । तत्र समृद्धो देवानां स्वर्गप्राप्तिहेतुः । व्यू-
द्धोऽसुराणां तिरस्कारहेतुः । अतोऽस्मिन्मन्त्रे रिष्यत्स्क्रन्दादिति व्यूद्धमनूद्य तेन
हस्मि सपत्नमिति वैरिपराम्भदः कथ्यते । समृद्धो न स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थो लभ्यते ।

भूमेवः सुवरिति व्याहृतिभिरग्निहोत्रहविष उपसादनं विधत्ते—अग्निहोत्रमिति ।

तदेतदुपपादयति—

यज्ञमुत्सामिति । आधानानन्तरमेवानुष्ठेयत्वात्तर्पोधान्येन सर्वपक्षेष्वाग्निहोत्रस्य
मुखत्वम् । व्याहृतयश्च त्रैलोक्यात्मनो विराहृत्पस्य परब्रह्मण्यारोपितशरीरस्य
वाचकत्वेन ब्रह्मरूपाः । अतः प्रशस्ये यज्ञमुखे मशस्तं ब्रह्मरूपं व्याहृतिवचं ल-
वक्षन्मवति ।

अग्निहोत्रारम्भदिनगते हविःसादने व्याहृतीर्विधाय कालान्तरगतेऽपि सादने
विदधाति—

संवत्सर इति । आद्यन्तयोर्दिनयोर्व्याहृतिभिरुपसादनं प्रशंसति—

ब्रह्मणैवेति । अग्निहोत्रवत्कर्मान्तरेऽपि व्याहृतिभिरासादनं विधत्ते—

वर्षापूर्णमासाविति । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । ततः पूर्वभावितादृशदिर्मुख-
त्वम् ।

अन्यथापि व्याहृतीर्विधत्ते—

यद्वै यज्ञस्येति । यज्ञसंनन्धि किञ्चिदङ्गं साम्ना क्रियते, यथा बहिष्पवमा-
नादि । अन्यत्किञ्चिदङ्गमृचा क्रियते, यथा याज्यापुरोनुवाक्यादि । तत्र सामसा-
ध्येनाङ्गेन यज्ञफलं तद्ग्राहं प्राप्नोति, राष्ट्रे सत्स्याद्यभिवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । ऋक्सा-
ध्येनाङ्गेन यत्फलं तद्विशेषं प्रजां प्राप्नोति, प्रजाया आयुरारोग्यादि वर्धत इत्य-
र्थः । अथैवं सति ब्राह्मणो यजमानः फलप्रदैर्गजुभिर्विरहितत्वाद्नाशार्किण निष्क-
लेन यज्ञेनेष्टवान्भवति । अतो यज्ञरूपा व्याहृतीः प्रमुञ्ज्यात् । होत्राऽनुवचनीयाः
प्र वो वाजा इत्याक्षय ऋचः सामिधेन्यः । तदनुवचनात्प्रागेव होता व्याहृतिः

(हविःसादनविधिः)

पठेत् । तदेवताब्रह्मरूपं व्याहृतिबन्धमेव सामिधेनीनां प्रतिपदं प्रारम्भं कृतावान्भवति । तथा सति यजमानः सुफलेन यज्ञेनेष्टवान्भवति ।

प्रकारान्तरेण विनियोगं हेयतयोपन्यस्यति—

यं कामयेतेति । यं यजमानं प्रति होता द्वेषादेवं कामयेतास्य यज्ञस्य फलं यजमानवैरिणं गच्छेदिति तस्य यजमानस्य मागे पुरोनुवाक्यायाः प्राग्व्याहृतीः प्रयुज्यात् । तदा पुरोनुवाक्याया वैरी देवतेति तत्फलं वैरिगाम्येव भवति ।

प्रकारान्तरेण विनियोगमुपादेयतया विधत्ते—

यान्कामयेतेति । बहुयजमानकानामहीनसत्राणामङ्गभूतेष्विषु होता यद्येवं कामयेतैनान्सर्वान्यजमानान्यज्ञस्य फलं सममेव प्राप्नुयादिति तेषां यजमानानां मागे व्याहृतीरेवं दध्यात्—पुरोनुवाक्याया अर्धर्चेऽभिहिते सति प्रथमा व्याहृतिः । याज्यायाः पुरस्ताद्विद्वतीया व्याहृतिः । याज्यायाः अर्धर्चेऽभिहिते सति तृतीया व्याहृतिः । तथा सत्येनान्सर्वान्यजमानान्यज्ञस्य फलं साम्येन प्राप्नोति ।

तामेतां भार्ग्विं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

यथा वै पर्जन्य इति । यथा सर्वतः प्रसृतो मेघः पक्षपातमन्तरेण सर्वेषु देशेष्वेकरूपं सुवृष्टं सस्यनिष्पत्तिक्षमं वर्षं मुञ्चत्येवमयं यथोक्तव्याहृत्युपेतो यज्ञः सर्वयजमानसंघाय सुफलेन साधारण्येन प्रयच्छति । तेन च सुवृष्टेन नद्यां पूर्णामां सर्वे जनाः स्थलमा कुलेनोदकं परिगृह्णाति, तद्वद्यजमानसंघ आशिषा साधारणफलेन मुक्तमिमं यज्ञं परिगृह्णाति ।

सौवाधारसूच्याधारानुमन्त्रणमन्त्रौ व्याचष्टे—

मनोऽसीति । सर्वव्यवहारसाधनस्य मनसः प्रजापतिना प्रथमसृष्टत्वात्मनसः प्राजापत्यत्वम् । प्रथमसृष्टिश्च होतृब्राह्मणकाण्डे समाम्नायते—“ इदं वा अग्ने नैव किंचनाऽऽसीत् । न द्यौरासीत् । न पृथिवी । नान्तरिक्षम् । तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्यामिति ” इति । बृहदारण्यकेऽप्यास्मात्—“ तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति ” इति । प्राजापतिर्यज्ञानसृजनेत्युक्तत्वात्प्राजापत्यो यज्ञः । अनेन मन्त्रपाठेन तौ मनोयज्ञौ स्वस्मिन्स्थापयति । इन्नेन व्याकृतत्वाद्वागैन्द्री । तां च मन्त्रपाठेन स्वात्मानि स्थापयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

(प्रथमान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठमपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

यो वै संसदृशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदं प्रति यज्ञेन
तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशते आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु औष-
डिति चतुरक्षरं यजेति व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं
व्यक्षरो वषट्कार एष वै संसदृशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तो
य एवं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशते यो वै
यज्ञस्य प्रार्यणं प्रतिष्ठाम् (१) उदयनं वेदं प्रतिष्ठितेनारि-
ष्ठेन यज्ञेन सस्स्थां गच्छत्याश्रावयास्तु औषड्यज
ये यजामहे वषट्कार एतद्वै यज्ञस्य प्रार्यणमेषा प्रतिष्ठैत-
दुदयनं य एवं वेदं प्रतिष्ठितेनारिष्ठेन यज्ञेन सस्स्थां गच्छति
यो वै सूनृतायै दोहं वेदं दूह एवैनो यज्ञो वै सूनृताऽऽश्राव-
येत्येवैनोमदस्तु (२) औषडित्युपावांस्त्रायजेत्युदैनैषाये
यजामहे इत्युपांसवषट्कारेण दोह्येष वै सूनृतायै दोहो
य एवं वेदं दूह एवैनो देवा वै सन्नमांसत तेषां दिशोऽवस्यन्त
एतामाग्नी पशुक्तिमपश्यन् आश्रावयेति पुरोवातमज्जनयन्नस्तु
औषडित्यभ्रं समंष्ट्रावयन्न्यजेति विद्युत्तम् (३) अजनयन्धे
यजामहे इति प्रार्षयन्नभ्यस्तनयन्वषट्कारेण ततो वै
तेभ्यो दिशः प्राप्यायन्त य एवं वेदं प्रास्मै दिशः प्यायन्ते
प्रजापतिं त्वोषेदं प्रजापतिस्त्वं वेदं यं प्रजापतिर्वेदं स पुण्यो
भवत्येष वै छन्दस्यः प्रजापतिराश्रावयास्तु औषड्यज ये
यजामहे वषट्कारो य एवं वेदं पुण्यो भवति वसन्तम्
(४) ऋतुनां प्रीणामीत्याहर्तवो वै प्रयाजा ऋतूनेष प्रीणा-
ति तैऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा ऋतवो य

(प्राधान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

एवं वेदाग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्माभूयासमित्याहा-
ग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान्ताभ्यामेव चक्षुरात्मन्धत्तेऽग्नेरहं
देवयज्ययाऽज्ञादो भूयासमित्याहाग्निर्वै देवानामज्ञादस्तेनैव
(५) अत्रार्थमात्मन्धत्ते दन्धिर्स्वदब्धो भूयासमुं दमे-
यमित्याहेतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभ्युवन्तयैव आतृष्यं
दभ्नोत्यग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याहा-
ग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्ताभ्यामेव आतृष्यः स्तृणुत
इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यज्ञादो भूयासमित्याहेन्द्रि-
याव्येवाज्ञादो भवतीन्द्रस्य (६) अहं देवयज्ययेन्द्रियावी
भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येव भवति महेन्द्रस्याहं देवयज्यया
जेमानं महिमानं गमेयमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छ-
त्वग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां
गमेयमित्याहाऽऽयुरेवोऽऽत्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति (७)

(प्रतिष्ठापकस्तु विदुर्न वसन्तं तेनैवेन्द्रस्याष्टाविंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे हविःसादने विहितम् । एकादशे त्वाश्रावणादिमन्त्राः प्राधान्येन विधी-
यन्ते । तेषां पञ्चमन्त्राणामुत्पत्तिं विधातुं प्रस्तौति—

यो वै सतेति । अयं मन्त्रसंघः सप्तदशाक्षरोपेतत्वात्पजापतिसुष्टत्वाच्च सप्त-
दशः पजापतिरित्यभिधीयते । स च यज्ञमन्वायत्तः सर्वयज्ञेष्वनुगतस्तद्विद्यज-
मानः संपूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठितो भवति । वैकल्याणाभावाच्चायं यज्ञाच्च भ्रष्टो भवति ।

मन्त्रानुत्पादयति—

(प्राधान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

आ श्रावयेति । एतेषु पञ्चसु मन्त्रेष्वेवाद्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगमापस्तम्बोऽध्वर्युकाण्डे दर्शयति—“ब्रह्मन्मवरायाऽऽश्रावयिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्याऽऽश्रावयोभावय आवयोमाश्रावयेति वा श्रावयत्यस्तु औषडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुत्तरितष्ठन्स्पर्श संमार्गोऽथ धारयन्प्रत्याश्रावयति ” इति । “अवद्यन्मुष्मा अनुज्जहीति पुरोऽनुवाक्यां संप्रेष्यत्यवदामावदाय सुवेण प्रस्तरवर्हिः समज्य जुह्वभृतावादाय दक्षिणाऽतिक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽमुं यजेति याज्यामिति सार्वेन्निकम् ” इति [च] । आश्रावयेत्यममेव पाठोऽवत्यः । ओश्रावयेति श्रावयेति ओमाश्रावयेति च त्रयं शास्त्रान्तरयम् । हे आग्नीध्र यक्ष्यमाणदेवतां प्रति तुभ्यमिदं दीधत इत्याभिमुख्येन श्रावयेत्यध्वर्युणोक्ते साति स आग्नीध्रोऽस्त्वित्यङ्गनैकृत्य औषडिति शब्देन श्रावयति । हे देवास्त्व(युष्म)द्विष्यमिदं हविर्दानं शृणुतेत्यर्थः । हे होतर्यज याज्यां पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनियोगमाश्रयायनो होतृकाण्डे दर्शयति—“आगूर्याज्यादिरनुयाजवर्जं ये यजामहे इत्यागूर्वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र ” इति । ये वयं होतारोऽध्वर्युणा यजेति पेषितास्ते वयं यजामहे याज्यां पठामः । षट्कारशब्देन वौषडित्येवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः । तं चाऽऽश्रयायन उदाहृत्य दर्शयति—“ये यजामहे सामिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तू वौषेळिति षट्कार इति ” इति । हविर्दीधत इति तस्य शब्दस्यार्थः ।

एतेषां पञ्चमन्त्राणां महिमानं वक्तुं प्रस्तौति—

यो वै यज्ञस्येति । प्रायणं प्रारम्भः । प्रतिष्ठा मध्यकालवर्त्यनुष्ठानम् । उदयनं समाप्तिः । यो यजमानो यज्ञस्य मुख्यं प्रारम्भादित्रयं वेद तदीयो यज्ञः प्रविष्ठितः साङ्गनेऽरिष्ठो वैकल्यरहितस्तादृशेन यज्ञेन संस्थां फलपर्यन्ततां प्राप्नोति । मन्त्रमहिमानं वक्ति—

आ श्रावयेति । आद्यो मन्त्रो मुख्यः प्रारम्भः । मन्त्रत्रयं प्रतिष्ठा । अन्य उदयनम् । देवतोद्देशेन ब्रह्मत्यागरूपस्य यागशरीरस्यैतैरेव मन्त्रैर्निष्पन्नत्वादवशिष्टानि माच्यात्युदीच्यानि चाङ्गानि शरीरगतवस्त्रालंकारस्थानोपानि ।

प्रकारान्तरेण महिमानं वक्तुं प्रस्तौति—

यो वा इति । सूनृता सपीचीना वाक् । सम्प्रकृतं च तस्याः सत्यप्रियरूपत्वम् ।

अत एव स्पष्टते—

“ सत्यं ब्रूयात्पिमे ब्रूयान् ब्रूयात्सत्यमपियम् ।

भियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ” इति ॥

सा च कामधेनुवत्परितोषहेतुत्वाद्गोत्वेनात्र विवक्षिता । तस्याश्च दोहनप्रकारं यो यजमानो वेद सोऽवश्यमेनां दुग्धे ।

काऽसावत्र सूनृता को वा तद्दोहनप्रकार इत्याशङ्क्य तदुभयं दर्शयन्मन्त्र-
महिमानं वक्ति—

यज्ञो वा इति । लोके हि घोष्यमाणाया गोराभिमुख्याय किमपि भक्ष्यं दातुं सांकेतिकेन नाम्ना तामाह्वयन्ति । अत एव प्रवर्ग्यब्राह्मणे वर्मदुह आह्वान-
मेवमान्नायते—“इह एसादित एहि सरस्वत्येहृत्याह । एतानि वा अस्थै देवनामा-
नि । देवनामैरेवैनामाह्वयति । असावेहसावेहसाचेहीत्याह । एतानि वा अस्थै
मनुष्यनामानि । मनुष्यनामैरेवैनामाह्वयति ” इति । तद्ददनाप्याभावयेति मन्त्र-
पाठेनैवैनां सूनृतामह्वदाह्वयति । अस्तु औषडिति पाठेनोपावासाग्वत्समुपावसू-
जति । यजेति पाठेनोदनेषीदोहनपानमुच्यति । ये यजामह इति पाठेनोपासददो-
ग्धा प्रत्यासदिति । औषडिति पाठेन दोग्धि । अत्र रूपकत्वेन परिकल्पनामन्त्राणां
तत्तदर्थवाचकत्वं नापेक्षितम् ।

सामर्थ्यान्तरकल्पनया पुनर्महिमानं वक्ति—

देवा वा इति । सवमासीनानां देवानां केनापि वैकल्प्येन वृष्ट्यभावादिशोऽ-
वस्थन्नानादिगुणानि सस्यानि शोषणेनोपक्षीणानि । तत्परिहाराय देवा आर्वा
वृष्टिहेतुभूतामेतां पङ्क्तिं मन्त्रपञ्चकमपश्यन् । स्पष्टमन्यत् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रमहिमानं दर्शयितुं प्रस्तौति—

प्रजापतिमिति । त्वशब्दः सर्वनामगणे पाठित एकशब्दपर्यायः । अत एव
संप्रदायादिद उत त्वः पश्यच्च ददर्श वाचमित्यूचमेवं व्याचक्षते—अप्येकः पश्यच्च
पश्यतीति । सप्तदशाक्षररूपमेतं प्रजापतिमेको यजमानो वक्ष्यमाणमहिमोपेतं वेद ।
स च प्रजापतिज्ञातारं तमेकं यजमानं वेद ज्ञानात्पनुगृह्णाति । यमनुगृह्णाति
सोऽप्येभ्यो यजमानेभ्यः पुण्यादुत्कृष्टो भवति ।

तन्महिमानं दर्शयति—

एष वा इति । एषोऽक्षररूपः प्रजापतिश्छन्दस्त्र्यम्, छन्दःसु वेदेषु सारत्वेन

(प्राधान्येनाऽऽश्रावणाविमन्त्राः)

निष्पन्नः । अत एव तृतीयकाण्डे समाम्नायते—“ एतवै छन्दसां धीर्यमा भाव-
यास्तु औषड्यज ये यजामहे वषट्कारः ” इति । य एवं यजापार्ति छन्दःसारं
वेद स उत्कृष्टो भवति । त्वेवेद त्वेदेत्यथोभयत्रैकपक्षं सांप्रदायिकम् ।

द्वितीयानुवाकोक्तानां प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणां रूपककल्पनया तात्पर्यं व्याचष्टे—
वसन्तामिति । ऋतुदेवतास्तत्कल्पनया प्रीयन्ते । प्रीताश्चास्मै यजमानाय
यथापूर्वं कल्पन्तेऽविपर्यासेन प्रवर्तन्ते स्वस्वकालोचितपुष्पोद्भवसंतापवृष्ट्यादिलक्ष-
णमुक्ता भवन्ति । वेदितुरपि तदेव फलम् ।

आज्यभागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नीषोमयोरिति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागवित्यस्मिन्ननुवा-
के यज्ञचक्षुष्ट्वमाज्यभागयोः सम्यक्प्रतिपादितम् । अतस्तदीयदेवताभ्यां यज्ञस्य
चक्षुष्मत्त्वं यजमानस्य तत्फलं चोच्यते ।

आग्नेययागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नेरहमिति । अन्नादेः बह्वाशी न त्वम्यदेववदल्पाशी ।

उपांशुयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

दध्निरसिति । एतयोपांशुयाजरूपया दध्म्या वैरिष्वातिन्या हेत्याऽदभ्युवर्हि-
सितवर्तः ।

पौर्णमासीगतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नीषोमयोरिति । वृषनामकोऽसुरोऽग्नीषोमौ देवौ दन्तैः संदष्टवान् ।
तौ निःसारयितुमिन्द्रः शीतज्वरसंज्ञापी वृषे प्रयुज्य जञ्जभ्यमानाद्वृत्राचौ निः-
सार्य वृषं हतवानिति द्वितीयकाण्डे स्पष्टी भविष्यति । स्तूणुते हिनास्ति ।

अपावास्यागतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—इन्द्राग्नियोरिति ।

सांनायानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—इन्द्रस्येति ।

गतश्रिया राजन्यादीनां सांनायानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—महेन्द्रस्येति ।

स्विष्टकृदनुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—अग्नेः स्विष्टकृत इति ।

अथ मीमांसा ।

दशभाष्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

नाऽऽर्षेयं न च होतारं नानूयाजेष्वितीदृशः ।

विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥

अन्याध्यत्वाद्विकल्पस्य विध्यंशः सा निषेधगीः ।

नेत्यनूयाजधातुस्थस्तदर्थं पर्युदस्यति ॥

महापितृयज्ञे चोदकप्राप्तं वरणं प्रत्येवं श्रूयते—“ नाऽऽर्षेयं वृणीति । न होता-
रम् ” इति । तथाऽनारम्भवादे श्रूयते—“ आ ध्रावधेति चतुरक्षरमस्तु औषाडिति
चतुरक्षरं यजेति द्वचक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै
सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायतः ” इति । तथोक्तम्—“ नानूयाजेषु येयजामहं करो-
ति ” इति । तत्र वरणस्य विधिप्रतिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयते । ये यजामह
इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधिप्रतिषेधप्रतीतिः । तत्र विधायकप-
तिषेधकयोर्द्वयोः यनाण्योरैवैरर्थोऽयं विकल्प इति प्राप्ते श्रूयः—अष्टदोषग्रस्तात्वादि-
कल्पो न न्याय्यः । ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिनिषेधयोः समुच्चयस्याप्यसंभवात्का
गतिरज्ञेति चेदुच्यते—निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधि-
वाक्यस्य शेषो भविष्यति । तथा हि—यदि नेत्यर्थं शब्दः करोतिना संबध्येत तदा
येयजामहं न करोतीत्येवं प्रतिषेधः स्यात् । यदि च वृणीत इत्येषाऽऽख्यातप-
त्ययेन संबध्येत तदा वरणं न कर्तव्यमिति निषिध्येत । न चैवं संबध्येते, किं-
त्वनूयाजपदेन वृज्धातुना च संबध्यते । तथा सत्यनूयाजव्यतिरिक्तेषु यामेषु
येयजामहः कर्तव्यः । वरणव्यतिरिक्तमङ्गजातमनुष्ठेयमित्यनूयाजवरणपर्युदासेन
विधेरेव विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यादिदभावात् न विकल्पः शङ्कि-
तुमपि शक्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽध्यायकः) ।

इन्द्रं वो विश्वतरूपरि हवामहे जनैर्भ्यः । अस्माकमस्तु
केवलः । इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते
धियस्ताः । शूरो नृपाता शर्वसश्चकान आ गोमंति व्रजे
भजा त्वं नः । इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनैर्षु पञ्चसु ।
इन्द्र तानि त आ वृणे । अनु ते दायि मह इन्द्रियाय
सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु (१) क्षत्रमनु सहो
यजतेन्द्र देवेभिरनु ते नृष्ये । आ यस्मिन्सप्त वासवा-
स्तिष्ठन्ति स्वारुहो यथा । ऋषिर्ह दीर्घधुत्तम इन्द्रस्य घर्मो
अतिथिः । आमासं पक्कमैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि ।
घर्म न सामं तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरं । इन्द्र-
मिद्राधिनीं बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनृषत ।
गायन्ति त्वा गायत्रिणः (२) अर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्मा-
णस्त्वा शतक्रतवुद्दशमिव येमिरे । अहोमुचे प्र परेषा
मनीषामोषिष्ठदाने सुमतिं गृणानाः । इदमिन्द्रप्रति हव्यं
शृभाथ सत्याः संनु यजमानस्य कामाः । विषे यन्मां
धिषणां जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः । अहंसो यत्र
पीपरथ्या नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते । प्र सत्राजं प्रथम-
मध्वराणां (३) अहोमुचं वृषमं यज्ञियानाम् । अपां
नपातमश्विना हयस्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धत्तमोजः । वि वं
इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । अधस्पदं तर्मा
कृधि यो अस्मा अभिदासति । इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽ-
जायथा वृषभ चर्षणीनाम् । अपानुदो जममभिप्रयन्तमुहं

देवेभ्यो अरुणोऽहं लोकम् । मुगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः
 परावतः (४) आ जंगामा परस्याः । सुकृ० स० शाय
 पाणिमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताडि वि मृधो नुदस्व । वि
 शत्रून्वि मृधो नुद वि युञ्जस्य हनू रुज । वि मन्युमिन्द्र
 भाभितोऽमित्रस्याभिदासतः । आतारमिन्द्रमवितारमिन्द्र० ह-
 वेहवे सहव० शूरमिन्द्रम् । हुवे नु शकं पुरुहूतमिन्द्र० स्वस्ति
 नो मघवा धारिमिन्द्रः । मा ते अस्याम् (५) सहसावन्प-
 रिष्ठावघाय भूम हरिवः परादै । आयस्व नोऽवृकेभिर्वस्तु-
 स्तव प्रियासः सुरिषु स्याम । अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्व-
 टा धर्जं पुरुहूत द्युमन्तम् । ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरव-
 र्धयन्महये हन्तवा उ । वृष्णे यत्ते यूपणो अर्कमर्चा-
 निन्द्र आवाणो अदितिः सजोषाः । अनश्वासो ये पवयोऽ-
 रथा इन्द्रेषिता अभ्यर्षतन्त दस्युम् (६) ॥

(वृत्रहतेभ्यु गायत्रिणोऽध्वराणां परावतोऽस्यापटावत्वारि० शप्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

सं त्वां भ्रुवोऽस्यग्निर्मां बर्हिषोऽहमा प्यायतामर्गन्म यथा वै यो वै भ्रुवो
 मजापविर्धज्ञान्भ्रुवोऽसीत्याह यो वै सप्तदशमिन्द्रं वो द्वादश ॥ १२ ॥

सं त्वां बर्हिषोऽहं यथा वा एवं विद्वाञ्मौषदसहसाव-

अर्कपश्चादश ॥ ५१ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठकः समाप्तः ॥ ६ ॥

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

सप्तमादिष्वेकादशान्तेषु पञ्चस्वनुवाकेषु याजमानब्राह्मणप्रसज्जनदाध्वर्यवबास-
णमपि क्रियदभिहितम् । द्वादशानुवाके याज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।
काम्येष्टिकाण्डे सप्तमानुवाके काचिदिष्टिरेवमान्नायते—

“ ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव स्वेन मागधेयेनोद-
धावति स एवास्मै पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति ” [सं० का० २ प्र०
२ अ० ७] इति ।

पशूनाभिन्द्रत्वमर्थवादान्तरे दृष्टव्यम् ।

पुरोडाशादिपरित्यागेन चरुविधानं प्रशंसति—

“ चरुर्भवति स्वादेवास्मै योनिः पशून्प्र जनयति ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ७] इति ।

वाजपेथे हि नैवारं चरुमथानववापयेत् । अश्वमेधेऽपि आजीनित्यादिमन्त्रे-
णाध्यायान्मुषावहरन्ति । तच्च भक्षितमन्नमुत्पत्स्यमानानामधानां रेतोरूपेण बीज-
मित्यभिधेत्य चरोः पशुयोनित्वमत्राभिधीयते ।

तस्या ऐन्द्रेष्टेः पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रं व इति । हे करिष्यजमाना वो युष्माकं जनेभ्यः पुत्रभृत्याविजन-
सिद्धयर्थं विश्वतस्सरि सर्वस्य जगत उपरि स्थितमुत्कृष्टत्वेन वर्तमानमिन्द्रं हवामह
आह्वयामः । स चेन्द्रोऽस्माकं केवलोऽस्वसाधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्य-
धिकमनुग्रहमस्मात्तु करोत्वित्यर्थः ।

याज्यामाह—

इन्द्रं नर इति । अग्निचयनमनुतिष्ठन्तो नर इन्द्रं नेमयिता बह्व्यादिभिर्देवैः
सह नेमस्यार्धस्य हविषो धिता धारणाय हवन्त आह्वयन्ति । अत एव चयन-
ब्राह्मणमेवमान्नायते—“ अर्धेन्द्राणि जुहोति ” इति । तन्मन्त्राश्वेवमान्नायन्ते—
“ अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे ” इत्यादयः । यद्यस्मात्कारणा-
त्पार्याश्रितेऽग्रावशिष्टोमादिपारमर्हन्वो यजमानास्ता विधो युनजते युञ्जते तान्य-
शिष्टोमादीन्यनुतिष्ठन्ति । तादृश हे इन्द्र त्वं शूरो रक्षोभिरनभिभूतो नृपाणां
भनुष्येभ्यः सनिता धनस्य दाता शवसोऽस्मदीयस्य बलस्य चक्रीनस्त्वर्पको भूत्वा
नोऽस्मान्प्रोपति बहुगवादिपशुषुके मजे संव आमजाऽऽभिमुख्येन स्थापय ।

१ क. घ. ङ. च. “येतेति । अ” । २ ख. “रति । त” । ३ क. घ. ङ. च. अस्थ च” ।

४ ख. “कानः स्रज्यवपकास्तको ।

दृष्टचन्तरं विधत्ते—

“इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तस्त्वेन यागधेयेनोष धावति स एवास्मा इन्द्रियं पशून्म यच्छति पशुपतिव भवति” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

इन्द्रियं बलं प्रभूतमस्यास्तीतिन्द्रियावान् । क्षीरघृतादिद्वारेणेन्द्रियवृद्धिहेतु-
त्वात्पशूनामिन्द्रियत्वम् । इन्द्रियं पशून् । चेति समुच्चयेऽप्याहर्तव्यः ।

तस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रियाणीति । हे शतक्रतो एष्वसु जनेषु निषादपञ्चमेषु ब्राह्मणादिवर्णेषु
यानि ते तवानुग्रहादिन्द्रियाणि सामर्थ्यानि सन्ति, हे इन्द्र तानि सर्वाणि ते
तवानुग्रहादावृणे समन्ताद्गृह्णामि ।

याज्यामाह—

अनु ते दधीति । यजत्र यष्टव्य हे इन्द्र मेहे महते सर्वभ्यो देवेभ्योऽधि-
काय ते तुभ्यं सत्रा सत्रेषु विश्वं सर्वं हविर्देवेभिरग्न्यादिभिरनुदायि अनुक्रमेण
दीयते । किमर्थम् । वृत्रहृत्ये वृत्रवधमनु ते तवेन्द्रियाय बलसिद्धयर्थम् । न केवलं
वृत्रवधमनुसृत्य किंतु शत्रुमनु त्वदीयं क्षत्रियत्वजात्यमिमानमनुसृत्य, सहोऽनु
त्वदीयं बलमनुसृत्य, नृपहो वैरिमनुष्यतिरस्कारशीलमनुसृत्य, त्वयि यथोक्तभ्यु-
णानवेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुनर्दीयत इति शेषः ।

अन्यामिष्टिं विधत्ते—

“इन्द्राय वर्षवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामो ब्रह्मवर्चसं
वै धर्म इन्द्रमेव धर्मवन्तस्त्वेन यागधेयेनोष धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्येव भवति” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

धर्मवते वेदशास्त्रादिप्रयुक्तभ्रातृतेजोयुक्ताय । विद्वत्सु वेदशास्त्रादित्येव ब्रह्म-
वर्चसेन दीप्यत इति ब्रह्मवर्चसस्य धर्मत्वम् ।

एतस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

आ यस्मिन्निति । वासयन्ति रथस्यापयार्दित्यमिति वासवा आदित्यस्या-
धाः । ते च सप्तसंख्याकाः । सप्त युज्जन्ति रथमेकचक्रमिति मन्त्रवर्णात् । न
चैवं सत्येको अथो वहति सप्तनामेत्यनेन विरोधः । वचनद्वयबलेन विकल्पस्या-

(याज्यापुतोनुवाक्याभिधानम्)

स्त्रीकृतत्वात् । ते च सप्ताधाः स्वारुहो यथाऽऽदित्यपरतन्त्रा अपि स्वयमेवाऽऽ-
रोहन्त इव वर्तन्ते, सुशिक्षितत्वेन प्रेरणं विनैव प्रवृत्तत्वात् । तादृशाः सप्ताधा
यस्मिन्नादित्य आतिष्ठन्ति अभिवर्तन्ते स आदित्य काविर्हतीन्दिमज्ञान्येव सर्वदा
वेदप्रयोषेतत्वात् । अत एवाऽऽम्नायते—“वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः” इति ।
दीर्घशुचमसैलोक्यप्रकाशनेन प्रथितकीर्तितमः । ईदृशो घर्मो दीप्पमान आदित्य
इन्द्रस्य गृहेऽतिथिः स्वामीष्टं याचितुं यदा कदाचिदागच्छति तस्येन्द्रस्य महिया
किमिव वक्तव्य इत्यभिप्रायः ।

याज्यामाह—

आमास्त्विति । आमासु कलपाकरहितास्वोषधीषु पक्वं सम्प्रक्पाकमुक्तं फ-
लं हे इन्द्र तमैरयो वृष्टिद्वारा संपादितवानसि ॥ सूर्यं विचरन्ते परिवर्तनसामर्थ्य-
प्रदानेन दिव्यारोहयासि । हेतिमिष्यजमाना जुष्टमिन्द्रस्य मिषं हविः पुरोडाशस्त्वं
तपत सुष्ठु हुतं कुरुत । किमिव, घर्मं न प्रवर्ग्यमिव, सुवृत्तिभिर्हुंकारप्रस्तावादि-
शोभनमक्षियुक्तैः सामन्सामभिर्वर्गं यथा तपन्ति । गिर्वर्णसे गीर्भिः स्तुत्यमिन्द्राय
गिरः स्तुतिरूपाः प्रैयुङ्क्तेति शेषः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै देवानामन्न-
मिन्द्रमेवार्कवन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव
भवति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

बुभुक्षुभिरर्धमानत्वादादरेण स्वीक्रियमाणत्वादन्नस्यार्कत्वम् ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रमिदिति । गायत्रिः सामगा बृहद्बृहता साम्नेन्द्रमिन्द्रमेवानुषतास्तुव-
न् । ऋच स्तुतावित्यस्माद्धातोर्ह्रस्वोऽर्कशब्द ऋचमाचष्टे । अर्कमिर्जग्मिरर्किणो
बह्वृचा इन्द्रमस्तुवन् । वाणीरन्धा अपि वाचो यजूरूपा इन्द्रमस्तुवन् ।

याज्यामाह—

गायन्तीति । हे शतक्रवो गायत्रिणो गायत्रसाममुक्ता उद्गतारस्त्वां गाय-
न्ति । अर्किणो बृहवृचास्त्वामर्चन्ति स्तुवन्ति । ब्रह्माणस्तदुपलक्षिता अध्वर्यवोऽपि
त्वामुधेमिर उतापयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । किमिव, वंशमिव । यथा कुलाचारा-
दिभिः स्वकीयं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् ।

इष्टयन्तरं विहविष्कं विधत्ते—

“इन्द्राय धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्दिग्भवेन्द्रियावत इन्द्रायार्कवते भूतिकाशो यदिन्द्राय धर्मवते निर्वपति शिर एवास्थ तेन करोति यदिन्द्रामेन्द्रियावत आत्मानमेवास्थ तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत एवाश्नाद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

तेन धर्मवते निर्वापेणाध्वर्युरस्य यजमानस्य शिरः करोति । एवंविधैश्वर्यादिभिः सभायापुञ्जताशिरस्कं करोति । तेनेन्द्रियावते निर्वापेणास्थ यजमानस्याऽऽस्थानमेव करोति पुष्टशरीरमेव करोति । अर्कवते निर्वापेण यजमानो भूत एवैश्वर्यं प्राप्नुवति एव सञ्चदनयोग्ये सम्पद्यते प्रतितिष्ठति । भवत्येव पुनरप्यधिकमैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । अत्र धर्मवतो हविषि “ आ यस्मिन् ” इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । इन्द्रियावतो हविषि “ इन्द्रियाणि शतक्रतो ” इत्यादिके । अर्कवतो हविषि “ इन्द्रमिन्द्राधिना बृहत् ” इत्यादिके ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्रायार्होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अ२ ह इन्द्रमेवाहोमुचस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पाप्मनोऽहसो मुञ्चति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

अंहःशब्देनात्र नरकहेतुनिषिद्धाचरणादिरूपः पाप्मोच्यते । पाप्मनोऽहसोऽस्यधिकात्पापादित्यर्थः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अ२होमुच इति । गृणानाः स्तुवन्तो वयमोषिष्ठदात्रे ग्रीष्मकाले दावाग्निनाऽत्यन्तदग्धभूषदेशेभ्यो वर्षर्तौ वृष्टिदात्रेऽहोमुचे पापान्मोचयिषे मनीषां बुद्धिं प्रभरेम स्वी कुर्मः । कीदृशीं सुमतिं, त्वां तोषयेमेत्येवमादिशोभनमनमोपेताम् । हे इन्द्रेदं त्यज्यमानं हव्यं प्रतिगृहाण । तेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

याज्यामाह—

विवेचेति । यद्यस्मात्कारणाद्धिषणा पूर्वोक्ता बुद्धिर्मा विवेक व्याप्तवती तस्मादहं सुबुद्धिर्जानातवानस्मि । अत एव पार्यादहः पुरोत्तमान्मरणदिवसात्पुरा त्वां स्तवै, आमरणं स्तवानीत्यर्थः । यत्र यस्यां धिषणायां सत्यामिन्द्रोऽस्मानंहसः पापात्पीपरदुत्तारितवान्सा धिषणा विवेकेत्यन्वयः । अथवा यथा-

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हन्यस्मानंहसः पारयति तस्मात्पार्यावहः पुरा स्तवा इत्यन्वयः । यथा लोके
मावा मद्यां यान्तं नाविकमुभये कूलद्वयवर्तिनो हवन्ते^१ मामुत्तारयेत्पाह्वयन्वि
तथैवाहसो मुक्तानस्मानुभयकूलप्रभवः आहवयन्तीत्यर्थः ।

अत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

प्रसञ्जाजमिति । हे नरो मनुष्या ऋत्विजः प्रकर्षेणेन्द्रं भजतेति शेषः ।
कीदृशं, सञ्जाजं सम्पददीप्तिमानम् । अध्वराणामग्निहोमादीनां प्रथमं मुखवे-
षम् । अंहोमुचं पापान्मोचयितारम् । यज्ञियानां यज्ञसंचन्धिकलानां वृषभं वर्षि-
तारम् । अपां वृष्टिरूपाणामुदकानां नपातमविनाशयितारम् । हयन्तवैश्वर्यस्य
गमयितारम् । हेऽश्विनावस्मिन्यजमान इन्द्रियं चक्षुरादिषाट्त्वमोजो बलं च धत्तं
स्थापयतम् ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽग्निं प्रवेपेरन्रा-
ष्ट्राणि वाऽग्निं समिगुरिन्द्रमेव वैमृध* स्वेन मागधेमेनोप धावति स एवास्मान्मृ-
धोऽपहन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

मृधो वैरिणो यं यजमानमभितः प्रवेपेरन्प्रकर्षेण कम्पयेयुर्भीतिमुत्पादयेयुः ।
अथवा राष्ट्राणि देशानभितो विनाशयितुं समिधुः संगता भवेयुः, तस्य यज-
मानस्य रक्षायै वैमृधाय शत्रुविनाशकायेन्द्रोऽयं निर्वपेत् । स चेन्द्रोऽस्माद्यजमा-
नान्मृधः शत्रून्पहन्ति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

चि न इन्द्रेति । हे इन्द्र नोऽस्माकं मृधः शत्रुन्विशेषेण जाहि । किं च,
पृतन्यतोऽस्मान्चातयितुं सेनामिच्छतः शत्रून्भीचाङ्घ्रभूतान्यच्छोपरतां कुरु ।
यश्चान्योऽस्मानभिदास्तत्पुष्पयति तर्ही तमपि वैरिणमधस्पदमस्मत्पादयोः प्रणत-
धिरस्कं लधि कुरु ।

तत्र याज्यामाह—

इन्द्र क्षत्रमिति । हे इन्द्र वामं वननीयं शत्रं क्षताङ्गक्षणमोजोऽस्मादीयं
बलं चाभिलक्ष्याजायथा एतत्सर्वं संपादयितुं जातोऽसि । चर्षणीनां मनुष्याणां
हे वृषभ कापानां वर्षकामित्रयन्तं शत्रुभावमिच्छन्तं जनयमानुदास्तिररुहवानासि ।

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

देवेभ्यो हविष्पदानादिष्वबहारिभ्यो यजमानेभ्य उरुं विस्तीर्णं लोकं भोगस्था-
मनेळणोरु कृतवानेवासि ।

तस्यामेवेष्टौ विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

मृगो नेति । हे इन्द्र भीमो भयंकरः कुचरः पाणिभक्षणादिरूपकुत्सितचरण-
शीलो गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगो न सिंहव्याघ्रादिमृग इव परस्याः परावतो
महतो दूरादाजगामास्मद्विरोधिर्न हन्तुमागतोऽसि । आजगम्येति हि शास्त्रान्तरे
मन्यमपुरुषः पठितः । सूकं परशरीरादिषु सरणशीलं विगमं तीक्ष्णं पर्विं वज्रं
संशय सम्भक्तीक्ष्णं कृत्वा विशेषेण शत्रूंस्ताडय । मृगो योद्धुञ्शत्रून्विशेषेण
नुदस्व निराकुरु ।

विकल्पितां याज्यामाह—

वि शत्रूनि । हे इन्द्र शत्रून्विशेषेण नुद निराकुरु । मृगो योद्धुनपि
विशेषेण नुद । वृत्रस्य हनू विरुज विशेषेण भग्नी कुरु । त्वं भामितः कुब्जः
सन्मदिदासतोऽस्मानुपक्षपयतोऽपित्रस्य वैरिणो मन्युं विशेषेण भग्नं कुरु ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय त्रात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्वज्रो वा परियत्तो वेन्द्रमेव
त्रातारः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायते ” [सं० का० २ प्र० १
अ० ७] इति ।

वज्रः शृङ्खलया निगडितः । परियत्तः शृङ्खलामन्तरेण परितो भटैरवरुद्धः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

त्रातारमिति । त्रातारं शृङ्खलाबन्धाद्रक्षितारम् । अत्रितारं मटावरोधाद्र-
क्षितारम् । शूरं बन्धकानामवरोधकानां च विरस्कारे क्षमम् । हवे हवे सुहवं
सर्वस्मिन्होमे सुखेनाऽऽह्वानं शक्यम् । शकं सर्वेषु कार्येषु शक्तियुक्तम् । पुरुहूतं
बहुभिर्यजमानैराहूतमिन्द्रं हवे नु आह्वयाम्येव । प्रतिविशेषणमिन्द्रशब्दावृत्ति-
र्वाक्यभेदार्थम् । त्रातारमिन्द्रं हवे । अत्रितारमिन्द्रं हवे इत्येवं वाक्यभेदः ।
तैश्च बहुभिर्वाक्यैरादरातिशयः प्रदर्शयते । इन्द्राऽऽगच्छ हरिव आगच्छेत्यादौ
तदर्शनात् । लोकेऽप्यतिवालं पुत्रमुनलात्फितुं पितरागच्छ त्रातरागच्छेत्यादौ
दृश्यते । मयवा धनवानिन्द्रो नोऽस्मभ्यं स्वस्ति धातु अविनाशं ददातु ।

तत्रैव याज्यामाह—

मा ते अस्यामिति । हे सहसादम्बलवन्निन्दास्यां परिष्टौ परित्राणार्थं
क्रियमाणायामिष्टौ वयमघाय वैकल्याय मा भूम, अस्मदनुक्षिते कर्माणि वैकल्यं
मा भूदित्यर्थः । हे हरिवो हरिभिरथैस्तद्वन्परादै परादातुं त्वामवज्ञातुं वयं मा
भूम कदाचिदप्यवज्ञां मा करवामेत्यर्थः । त्वं नोऽस्मान्बुकेभिर्हिसकरहितैर्वक्त्रुथै-
र्गृहैस्त्रायस्व । तद्दृशान्गृहान्प्यच्छ । सूरिषु विद्वत्सु यजमानेषु मध्ये वयं तव
प्रिया भवेम ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्नाधारकांश्चमेधयते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपन-
मेदेते वै महायज्ञस्यान्त्ये तन् यदर्कांश्चमेधाविन्द्रमेधार्कांश्चमेधवन्तः स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मा अन्ततो महायज्ञं च्वावयत्युपैनं महायज्ञो नमति ”
(सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

अधमेधयज्ञस्य साधनभूतो योऽग्निः सोऽर्कः । यश्च तत्फलभूत आदित्यः
सोऽधमेधः । अत एव पञ्चमकाण्डे पञ्चाकाराहुतिविधिशेषार्थवादे सामान्यायते—
“ अर्को वा एष यदग्निरसावादित्योऽधमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यर्कांश्चमेधयोरेव
ज्योतीः वि संदधाति ” इति । अधमेधब्राह्मणेऽप्याम्नायते—“ अग्निर्वा अधमेधस्य
योनिरायतनम् । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् । यदधमेधेऽग्नौ चित्य उत्तरवर्दिं चिनोति
तावर्कांश्चमेधो ” इति । वाजसनेयिनोऽपि चित्यस्याग्नेरुपासने सामान्यन्ति—
“ एष वा अधमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका
आत्मानस्तावेतावर्कांश्चमेधो ” इति । इन्द्रः स्तुतयोरग्न्यादित्ययोः स्वामित्वाद्-
र्कांश्चमेधवानित्युच्यते । यं यजमानं मत्यधमेधराजसूयत्सो महायज्ञो नोपनमेज
माणुयास्त यजमानोऽर्कांश्चमेधस्वामिने निर्वपेत् । यवेतावर्कांश्चमेधशब्दाच्याव-
ग्न्यादित्यौ तावुभौ महायज्ञस्याधमेधस्यान्त्ये तन् पारम्भसमाप्तिकोट्योर्वर्तमान-
शरीरे । चित्याग्निः साधनत्वेन पारम्भकोऽग्नौ वर्तते । आदित्यः फलरूपत्वेन स-
माप्तिकोटिगामी । स एवेन्द्र एवास्मै यजमानस्य समीपे महायज्ञं धेरयति । स
च महायज्ञ एनं यजमानमुपनमति प्राप्नोति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अनवस्त इति । हे पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहुतेन्द्र ते तव रथमनवो मनु-

ष्यास्पर्शस्तक्षन्तु संस्कुर्वन्तु । किमर्थम् । अध्याचार्यं संयोजुम् । त्वष्टा देवः
शिल्पी द्युमन्तं दीप्तिमन्तं वर्जं तक्षतु । ब्रह्माणो ब्राह्मणा ऋत्विजोऽर्कैरर्चनसाध-
नैर्मन्त्रैर्ब्रह्मन्तः पूजयन्त इन्द्रमवर्धयन्त्यशस्ता वर्धयन्तु । अहयेऽहिमघं महायज्ञ-
भाषिप्रतिबन्धकं पापं हन्तवा उ अवश्यं हन्तुमवर्धयान्नेत्यन्वयः ।

याज्यागाह—

वृष्णे यत्त इति । हे इन्द्र यद्यदा वृष्णे ते कामाभिवर्षिणस्तव संबन्धिन-
मर्कमर्चनीयं वृष्णो वर्षणं (कं) फलाभिवर्षकं यागं ग्रावाणः साधनभूता दृषदुप-
सादयः पदार्था अर्चानर्चयन्ति अलंकुर्वन्ति, तदानीमदितिबौद्धिस्था पृथिवी स-
जोवास्त्वया समानपीतिर्मवतु । इन्द्रेषिता इन्द्रप्रेरिता ये पवयो वज्राः सन्ति
तेऽप्यरथा अनधासो रथाधनिरपेक्षा एव दस्यून्महायज्ञभाषिप्रतिबन्धकानसु-
रानभ्यवर्तन्ताभिलक्ष्यं हन्तुं पवर्तन्ताम् ।

अथ विनिषोगसंग्रहः—

“ इन्द्रं वो विश्वतोऽमुर्धिमश्वरावैन्द्रं ऋचोर्द्वयम् ।

इन्दीन्दिवावद्यागे स्यादा यस्मिन्वर्मवद्यजौ ॥ १ ॥

इन्द्रं स्यादर्कवद्यागे तिस्रोऽहोऽग्नयणावृचः ।

विनो (वै)मृधे चक्षः स्युस्तारं त्रातुमद्यजौ ।

अनवोऽर्कावद्यागे मन्त्राः सप्तदशेरिता (न्वा एकोनविंशतिः)

॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठपपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाद निवारयन् ।

पुमर्थान्श्वतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्व-
रस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाहके सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उप तिष्ठन्त इडा खलु
वै पाकयज्ञः सैषाऽन्तरा प्रयाजानूयाजान्यजमानस्य लोकेऽ-
वहिता तामाहियर्माणामभि मन्त्रयेत् सुरुपवर्षवर्ण एहीति
पशवो वा इडां पशुनेषोप ह्वयते यज्ञं वै देवा अदुहन्त्यज्ञोऽ-
सुराः अदुहन्तेऽसुरा यज्ञदुग्धाः पराऽभवन्त्यो वै यज्ञस्य
दोहं विद्वान् (१) यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे सा मे
सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्याहैष वै यज्ञस्य दोहस्ते-
नैवैनं दुहे प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रत्तेडा यजमानाय दुह एते वा
इडांयै स्तभा इडोपहृतेति वायुर्वत्सो यर्हि होतेडामुपह्वयेत्
तर्हि यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मर्नसा ध्यायेत्
(२) मात्रे वत्समुपावसृजति सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्गं
लोकमायन्पाकयज्ञेन मनुश्चास्यत्सेडा मनुमुपावर्तत तां
वैवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीचीं देवाः पराचीमसुराः सा देवानु-
पावर्तत पशवो वै तद्देवानवृणत पशवोऽसुरानजहुर्यं कामये-
तापशुः स्यादिति पराचीं तस्येडामुप ह्वयेतापशुरेव भवति
यम् (३) कामयेत पशुमान्त्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुप
ह्वयेत पशुमानेव भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा इडामुप
ह्वयेत य इडामुपह्वयाऽऽत्मानमिडानामुप ह्वयेतेति सा नः
प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनीत्याहेडामेवोपह्वयाऽऽत्मानमिडांयामुप
ह्वयते व्यस्तमिष वा एतयज्ञस्य यदिडा सामि प्राश्रन्ति (४)

सामि मा॒र्जयन्त ए॒तत्प्रति॒ वा अ॒सुराणां॑ य॒ज्ञो व्य॒च्छिद्यत॑
 ब्र॒ह्मणा॑ दे॒वाः सम॑दधु॒र्बृह॒स्पति॑स्तनुतामि॒मं न इत्या॑ह ब्र॒ह्म
 वै दे॒वानां॑ बृह॒स्पति॑ब्र॒ह्मणै॒व य॒ज्ञः सं द॑धाति वि॒च्छिन्नं॑ य॒ज्ञः
 स॒मिमं॑ द॒धात्वित्या॑ह संत॒त्यैव॑ वि॒श्वे दे॒वा इह॑ मा॒दयन्ता॑मि॒-
 त्या॑ह संत॒त्यैव॑ य॒ज्ञं दे॒वेभ्योऽनु॑ दि॒शति॒ यां वै (५) य॒ज्ञो
 दक्षि॑णां द॒दाति॒ ताम॑स्य प॒शवोऽनु॑ सं का॒मन्ति॒ स ए॒ष ईजा॑-
 नोप॒शुभा॑विको य॒जमाने॑न स्व॒लु वै तत्का॑र्यमित्या॒हुर्मथा॑ दे॒वत्रा॑
 क्तं कु॒र्वीताऽऽत्म॑न्य॒शून् र॒मये॑तेति ब्र॒ध्नं पि॒न्वस्वेत्या॑ह य॒ज्ञो
 वै ब्र॒ध्नो य॒ज्ञमे॒व तन्म॑हयत्यथो दे॒वत्रै॒व दत्तं॑ कुरुत आ॒त्मन्य॑-
 शून् र॒मये॑ते द॒दतो॑ मे मा॒ क्षायी॑त्याहाक्षि॒तिमे॒वोपै॑ति कु॒र्वतो॑ मे
 मोषं॑ व॒स॒वित्या॑ह भू॒मान॑मे॒वोपै॑ति (६) ॥

(वि॒द्वान्ध्या॑ये॒ज्जव॑ति यं प्रा॒क्षन्ति॒ यां वै म॒ एका॑जवि॒श्वेति॒श्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसेहितायां प्रथ॒-
 माष्टके सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थिमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके सप्तमेऽस्मिन्नुवाकास्तयोदश ।

याजमानब्राह्मणस्य शेषः षट्स्वादिभिरु हि ॥

वाजपेयस्य मन्त्रास्तु षट्स्वन्वेष्टयथ याज्यकाः ।

इडानुमन्त्रणं तस्या इडायाश्च प्रशंसनम् ।

अन्वादायोऽथ मन्थानुवाकव्याख्या त्रिषु स्मृता ।

रथमन्वा धावनं च रोहणं वाजहोमकः ।

उज्जित्यतिग्राह्ययाज्या इत्यर्था अनुवाकगाः ॥

(इडाजुमन्त्रेणम्)

तत्र प्रथमेऽनुवाक इडानुमन्त्रणमुच्यते । तदेतद्विधातुं प्रस्तौति—

पाकयज्ञमिति । पाकयज्ञस्य स्वरूपमापस्तम्बसूत्रव्याख्यातुमिरुक्तम्—“ औ-
पासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका यासि आद्यं संप्रबळिरीशानबळिरिति सप्त
पाकयज्ञसंस्थाः ” इति । बौधायनोऽप्याह—“ हुतः प्रहुत आहुतः शालगवो
बळिहरणं यत्प्रवरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ” इति । अन्ये
त्याहुः—“ अल्पयज्ञाः पाकयज्ञाः ” इति । आश्वलायनोऽप्याह—अयः पाकयज्ञा
हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुताः ” इति ।

एतेषां मध्ये यं कंचिदप्याहिताग्नेः पाकयज्ञमनु गवाद्याः पशवोऽवस्थिता
भवन्ति पाकयज्ञेन लभ्यन्त इत्यर्थः । अत्र त्रिविडाभक्षणमेव पाकयज्ञो ब्रह्मणि
हुतत्वात् । अतोऽनेनापीडाभक्षणेन पशवो लभ्यन्ते । तत्रेयमिडा यजमानस्य
लोके फलसाधने यज्ञे प्रयाजानुयाजमध्ये व्यवस्थिता । प्रयाजाज्यभागप्रधान-
स्त्रिविदकृद्भ्य ऊर्ध्वमनुयाजेभ्यश्च प्राग्मिडाया अनुष्ठेयत्वात् । एतच्च हौत्रकाण्डे
स्त्रिविदकृद्याज्याया अनुयाजयाज्यायाश्च मध्य इडोपाह्वानमन्त्रपाठादवगम्यते ।

विधत्ते—

तामाह्वियमाणामिति । तामिडामाह्वियमाणामवदाय होतृसमीपमानीयमा-
नाम् । तत्प्रकारमापस्तम्ब आह—“ इडापात्रमुपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडां
समवद्यति चतुरवचां वा पञ्चावचाम् ” इति । “ अभिघर्षेडाम् होत्रे प्रदाय ”
इति च । इडादेवतायाः पशुसाधनत्वाद्रोक्तत्वाच्च मन्त्रगतेनेहीति पदेन पशूने-
वोपह्वयते ।

सा मे सत्याऽऽशीरित्येतं मन्त्रभागं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

यज्ञं वा इति । दोहनं रिक्तीकरणम् । गां दोर्ध्वात्यत्र तथा दर्शनात् ।
देवाः मथमं यज्ञमदुहन्तदुहन्, तद्वत्सारफलस्वीकारेण रिक्ती चक्रुः । स च
यज्ञोऽसुरानदुहन्तदीयसारपहारेण रिक्ती चकार । तदस्ते पराभूताः । यो यज-
मानो देवकर्तृकं यशरिक्तीकरणं यज्ञकर्तृक्रमसुररिक्तीकरणं च विद्वान्यजते सोऽ-
न्यमपि यजमानं दुहे रिक्ती करोति । एतस्य वाक्यस्य मन्त्रयज्ञोत्तरात्पत्वादन्यस्य
यजमानस्य न काचिद्धानिः ।

व्याचष्टे—

सा मे सत्येति । उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृत इत्या-

दिका येयपाशीरुपह्वानमन्त्रगता सेयमस्य यज्ञस्य संबन्धिन्याशीर्मम सत्या
मयादित्येवैरूपो यज्ञदोहस्तेनैवान्यं यजमानं दोग्धि ।

वासुभ्यानं विधातुं प्रस्तौति—

प्रप्ता वा इति । प्रप्ता वत्सलेहनेन प्रस्तुतस्तनी गौर्दुहे पयः क्षारयति तद्व-
दनेडा प्रप्ता सती यजमानस्य कलं दोग्धि । तस्या इडाया इडोपहूतेत्यादिमन्त्र-
भागाः स्तनाः । वायुर्वत्सः ।

विधत्ते—

यर्हि होतेति । यर्हि यस्मिन्काले ।

इडोपहूतेत्यादिमन्त्रभागप्रयोगे हेयोपदेयपक्षौ विधातुं प्रस्तौति—

सर्वेणेति । मनुसहिताः सर्वे देवाः कृत्स्नेन दर्शपूर्णमासयागेन स्वर्गलोकं
प्राप्नुमुद्यताः । तत्र मनुः पाकयज्ञेन आन्तोऽभूत् । “ इडा खलु वै पाकयज्ञः ”
इत्युक्तम् । अतो मनुर्होता सन्निडोपाह्वान एव तात्पर्यवानभूदित्युक्तं भवति ।
सा चेडा देवता तात्पर्यवन्तं मनुमुपगतवती । तां दृष्ट्वा देवाश्चासुराश्च परस्परव्य-
त्ययेनाह्वयन्त । ते देवाः प्रतीचीं संमुखमुपाह्वयन्त । असुराः पराचीनमुखमुपा-
ह्वयन्त । इडोपहूतेत्येवमादाविडाशब्दप्रयोगः सामुख्यम् । उपहूतेडेति पश्चादि-
डाशब्दप्रयोगो विमुखत्वम् । तत्र संमुखत्वेन तुष्टा सती सा देवानुपावर्तत ।
पशवो वा इहेत्यन्यत्राऽऽन्नातत्वादिडात्स्वाः पशवस्तत्तदा देवानवृणत वृत्तवन्तः
प्राप्तवन्तः । विमुखत्वेनेडाया अपरितोपात्तद्रूपाः पशवोऽसुरानजहुरुः संत्यक्तवन्तः ।

तत्र हेयपक्षं विधत्ते—यं कामयेतेति ।

उपादेयपक्षं विधत्ते—यं कामयेतेति ।

सा नः पिथेतिमन्त्रमार्गं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

अह्यवादिन इति । वेदार्थविचारका विद्वांसः परस्परमित्याहुः । किमिति,
यो बुद्धिमान्मन्त्रेणेड एहादिव एहीत्यादिनेडामुपहूय तस्यामिडायामात्मानमुपह्वयते
योजयति स एवेडा यथाशास्त्रमुपह्वयेतेति ।

मन्त्रं व्याचष्टे—

सा नः प्रियेति । येयमिडाऽस्माभिरिड एहीत्यादिनोपहृता सेयमिडा त्वं
नोऽस्माकं प्रियेत्यनेन वचनेन स्वात्मानमिडायां योजितवान्भवति ।

पार्जनार्थं मनो ज्योतिरित्यादिकामूचं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

(इहानुमन्वणम्)

व्यस्तमिवेति । इहेति यदेतेन यज्ञस्याङ्गं व्यस्तं विच्छिन्नमिव भवति ।
तत्कथमिति । उच्यते—सामि पुरोडाशस्य लेशमिहामागरूपमृत्विजः प्राश्नन्ति,
साम्युदकलेशं मार्जयन्ते शिरसि सिञ्चन्ति, तदानीं प्रधानयागाः पूर्वमेव हुता
अनूयाजादियागा इव ऊर्ध्वं यष्टव्यास्तन्मध्ये त्वेतिहाभक्षणं मार्जनं च क्रियते,
तयोरयागरूपत्वाद्यागाविच्छेदकत्वम् । तथा सत्यसुरा यष्टव्याननूयाजादीन्वि-
स्मृतवन्तः । अतोऽसुराणां यज्ञ एतत्प्रति भक्षणमार्जनद्वयं मत्पेतदीप्ते काले
विच्छिन्नोऽभूत् । देवास्त्वमन्ताः सन्तो ब्रह्मणा परिवृढेन केनचित्पुरुषेण सम-
दधुस्तयोर्विच्छिन्नयोः पूर्वोत्तरयोर्वैज्ञभागयोः संधानं कृतवन्तः ।

तस्या ऋचस्तृतीयपादं व्याचष्टे—

बृहस्पतिरिति । देवगुरुत्वाद्बृहस्पतेः परिवृढत्वम् ।

संधातृपतिपादकं तृतीयपादं व्याख्याय संधानप्रतिपादकं द्वितीयपादं
व्याचष्टे—

विच्छिन्नमिति । अविच्छेदायेत्यर्थः ।

तस्य संप्रत्ययस्य यज्ञस्य देवसमर्पणप्रतिपादकं चतुर्थपादं व्याचष्टे—

विश्वे देवा इति । ऋध्न पिन्वस्वेत्यादिकं पुरोडाशाभिमन्त्रणमन्त्रं व्याख्यातुं
प्रस्तौति—

यां वै यज्ञ इति । यजमानेनर्विग्भ्यो दीयमानां गवान्वाहार्यादिरूपां दक्षिणां
तदीयाः पशवः सर्वेऽप्यनुगच्छन्ति, तदा यज्ञानुष्ठाता च पशुरहितो भवति ।
अतः स्वेन दत्तं दक्षिणाव्रज्यं यथा देवजा देवेषु ऋत्विक्ष्ववस्थितं भवति, पशवश्च
यथा स्वस्मिन्नेव रमन्ते, तथा यजमानेन कर्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः ।

मन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—

ऋध्न पिन्वस्वेति । हे यज्ञ प्रीणीहीत्यनेन यज्ञस्य पूजारूपेण प्रोत्साहनेन
यथोक्तं प्रयोजनद्वयं संपद्यते ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे—

ददतो म इति । दानप्रयुक्तो द्रव्यक्षयो मा क्षायीति प्रार्थनेन निवारितो
भवति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे—

कुर्वतो म इति । उपक्षयनिवारणस्य पूर्वमेव प्रार्थितत्वान्मोषदत्तादित्यनेना-
भिवृद्धिलक्षणं बाहुस्यमेव प्रार्थयन्ते भूमानमेवोपैतीति ।

श्रुति श्रीसत्साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे सप्तमपाठके

मथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

सञ्श्रवा ह सौवर्चनसस्तुमिजमौपोदितिमुवाच यत्सन्नि-
गाः होताऽभूः कामिडामुपाह्वया इति तामुपाह्व इति
होवाच या प्राणेन देवान्दाधारं व्यानेन मनुष्यान्पानेन
पितृनिर्तिं छिनत्ति सा न छिनत्ती ३ इति छिनत्तीति होवाच
शरीरं वा अस्यै तदुपाह्वया इति होवाच गौर्वै (१)
अस्यै शरीरं मां वाव तौ तत्पर्यवदतां यां यज्ञे दीयते सा
प्राणेन देवान्दाधारं यया मनुष्या जीवन्ति सा व्यानेन
मनुष्यान्यां पितृभ्यो व्रन्ति साऽपानेन पितृभ्य एवं वेद पशु-
मन्त्रकृत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः
प्रत्याभवन्तीत्यज्ञं वा अस्यै तत् (२) उपाह्वया इति होवाचौ-
षधयो वा अस्यै अन्नमोषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः
प्रत्या भवन्ति य एवं वेदान्नादो भवत्यथ वै तामु-
पाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगु-
ह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गुह्णातीति प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपा-
ह्वया इति होवाचेयं वा अस्यै प्रतिष्ठा (३) इयं वै प्रजाः
पराभवन्तीरनु गृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति य एवं वेद
प्रत्येव तिष्ठत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच यस्यै निक्रमणे
घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति छिनत्ति सा न छिनत्ती ३

(इडाप्रशंसा)

इति न छिनत्तीति होवाच प्र तु जनयत्येष वा इडामुपा-
ह्यथा इति होवाच वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः
संजीवन्तीः पिबन्ति य एवं वेद मेष जायतेऽज्ञादो भवति
(४) ॥

(गौर्वा अस्यैवत्प्रतिष्ठाऽह्यथा इति वि२ शतित्वं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

इडाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः मध्यमे ध्याख्याताः । तामिडां द्वितीये द्वयोर्मन्त्र्योः मन्त्रो-
त्तराभ्यां प्रशंसति । तत्र प्रश्नपवतारयति—

संश्रवा इति । संश्रवा इत्युपेर्नामधेयम् । स च सुवर्चनसः पुनः । तुमिञ्ज
इत्युष्मन्तरस्य नामधेयम् । स चोपोदितस्य पुनः ।

संश्रवसः प्रश्नं दर्शयति—

यत्सज्जिणामिति । यद्यदा, तदेत्यध्याहारः । कां किं गुणकाम् ।

तुमिञ्जस्योत्तरं दर्शयति—

तामुपाह्व इति । प्राणादिवृत्तिभिरिडाया देवादिधारणमुत्तरत्र स्पष्टी करि-
ष्यते । तां देवादिधारणगुणकामिडामुपहृतवानस्मि ।

पुनः प्रश्नं दर्शयति—

छिनत्तीति । त्वयोपहृता सेयमिडा गोरूपा सती दक्षिणात्वेन पतिग्रहीतृन्किं
छिनत्ति पतिग्रहदोषेण विनाशयत्यथवा न छिनत्तीति विचारार्थः क्लृप्तः ।

उत्तरं दर्शयति—छिनत्तीति ।

एवं तर्हि नेयं मुख्येद्वेति मन्त्रवादिनोक्तं दूषणं दर्शयति—

शरीरमिति । अस्या इडादेवतयाः शरीरमेव त्वयोपहृतं न तु सा देवता ।

इदानीमाख्यायिकातोऽपस्तम्भ भुतिः स्वयमेवाऽऽह—

गौर्वा इति । गौरेवास्या इडायाः शरीरम् । एतच्च मानवी घृतपदी मैत्राद-

रुणीत्येतस्य हौनस्पेहोपाह्वानमन्त्रस्य आसणे मनुः पृथिव्या इत्याद्यनुवाके प-
सिद्धम् । अत इडायाः शरीरभूतां गमेव ज्ञातवन्तौ तदानीं छिनत्तीत्येवादृशा-
भ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामनिन्दताम् ।

इदानीं देवादिधारणं स्पष्टी करोति—

या यज्ञ इति । यज्ञे दक्षिणारूपेण दत्तया गवा देवास्तूष्णीमेव तुष्यन्ति न तु तां दुहन्ति नापि द्यन्ति । अतः प्राणेन प्रकृत्येष्टयोत्तमया वृत्त्या देवान्धारयति । मनुष्यास्तु गां दुग्ध्वा जीवन्ति, तदा नात्यन्तमहानिः क्षीरस्य हीनत्वात् । नाप्यतन्तं हानिः । शरीरस्य वधभावात् । अतः प्राणापानमध्यवर्तिन्या ध्यानसमानया मध्यमवृत्त्या मनुष्यान्धारयति । अष्टकाध्याये गां पितृभ्यो द्यन्ति । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“ श्वभूते दर्मेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमि ” इति । सेवं गौरपानेनाधमवृत्त्या मारणरूपया पितृन्धारयति ।

उक्तस्य देवादिधारणस्य वेदनं ग्रहं सति—

अथ तुमिञ्जः स्वेनोपहृताया इहाया मुख्यत्वं संपादयितुं गुणान्दरेणेडां
विशिनष्टीति दर्शयति-

अथ वेति । पक्षान्तरघोसनामाद्यं वः इति पदद्वयम् । येषमिडा प्रभुत्वोपेताः
प्रजाः प्रत्याभिमुख्येन वर्तन्ते सादृशमिदामुपहृतवानस्मि ।

संश्रवा एतस्या अपीडियाया मुख्यत्वं वाच्यतीति दर्शयति—

अन्नं वा इति । अस्या इडायाः संबन्धि यदन्नं तदेवोपहृतवानसि न तु मुख्यामिडाम् ।

मदेतन्नेद अणपादयति—

ओषधय इति । ओषधीनां गवामन्तत्वं मसिद्धम् । प्रभुत्वोपेतानां च प्रजा-
नां गृहेषु बहुजनभोजनाय नीक्षाद्योषधय आगत्य वर्तन्ते ।

एतद्वेदनं प्रशंसति-य एवमिति ।

पुनरपि तुमिञ्चस्य गुणान्तरोक्तिमिहाया मुख्यत्वसंपादिकामुदाहरति—

अथवा इति । येषमिहा व्याध्यादिभिः पराभूयमानाः प्रजाः स्वस्याम-
वस्थाध्यानुगृह्णाति, पराभूयमानाः प्रजास्तत्तदेषैक्षितस्थानमदानेन स्वी करोति ।

अस्या अपीहाया मुख्यत्वनिराकरणोक्तिं दर्शयति-

(इडाप्रशंसा)

प्रतिष्ठामिति । प्रतितिष्ठत्यस्यामिडा गोरूपेति प्रतिष्ठा भूमिस्तामिवोपहृतवानसि
न मुख्यामिडाम् ।

तदेतद्वेद उपपादयति—इयं वा इति ।

वेदनं प्रशंसति—य एवमिति ।

मुख्यत्वसंपादनाय गुणान्तरोक्तिं दर्शयति—

अथ वा इति । यस्या वृष्टिरूपाया इडाया निष्कमणे न्यग्भावेन पतने सति
मद्घृतं क्षरदुदकं तज्जीवनार्थिन्यः प्रजा उपेक्षीवन्ति तादृशीमिडामुपहृतवानस्मि ।

संभवा अस्यामिडायां पूर्ववदोषाभावाभावौ पृच्छति—

छिनत्तीति । वृष्टेर्गवान्भूमीनामिव प्रतिष्ठासद्व्यवस्थाभावात्तुमिश्रस्य प्रति-
ष्ठासदोषाभावोक्तिं गुणान्तरोक्तिं च दर्शयति—

न छिनत्तीति । वृष्टिरूपेयमिडा कमपि पुरुषं न छिनत्ति न दूषयति
किंतु प्रकर्षेण सस्यादिकं जनयति ।

संभवसो मुख्येडात्वाङ्गीकारोक्तिं दर्शयति—

एष वा इति । एष वृष्टिरूपेडात्वादी त्वमेव मुख्यामिडामुपहृतवानसि ।

एतस्यामुकायामिडायां पूर्वोक्तलक्षणं वेदो दर्शयति—

वृष्टिर्वा इति । तदेवमस्मिन्ननुवाके सर्वपाण्युपकारिभिर्गवान्भूमिवृष्टिरूपै-
रियमिडा प्रशस्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमपाठके सप्तमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते य एव
देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति यदन्वाहार्यमाहरत्येते
वै देवाः प्रत्यक्षं यद्वाह्यणास्तानेव तेन प्रीणात्यथो दक्षिणैवा-
स्यैपाऽथो यज्ञस्यैव छिद्रमपि दधाति यद्वै यज्ञस्य कूरं यद्वि-

लिष्टं तदन्वाहार्येण (१) अन्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहा-
 र्यत्वं देवदुता वा एते यद्वत्विजो यदन्वाहा-
 र्यमाहरति देवदुतानेव प्रीणाति प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वादि-
 श्चात्स रिरिचानोऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत्तमात्म-
 न्नधत्त स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदुषोऽ-
 न्वाहार्य आह्रियते साक्षादेव प्रजापतिमृध्नोत्यपरिमितो निरु-
 प्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेः (२) आप्त्यै देवा वै य-
 यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहा-
 र्यमपश्यन्तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन्परासुरा यस्यैवं वि-
 दुषोऽन्वाहार्य आह्रियते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृभ्यो भ-
 वति यज्ञेन वा इष्टी पक्वेन पूर्तो यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आ-
 ह्रियते स त्वेवेष्टापूर्तो प्रजापतेर्भागोऽसि (३) इत्याह प्रजा-
 पतिमेव भागधेयेन समर्धयत्यूर्जस्वान्पयस्वानित्याहोर्जमे-
 वास्मिन्पयो दधाति प्राणापानौ मे पाहि समानभ्यानौ मे
 पाहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्तेऽक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा
 मे क्षेष्टा अमुष्मामुष्मिल्लोक इत्याह क्षीयते वा अमुष्मिल्लो-
 केऽन्नमितःप्रदानं ह्यमुष्मिल्लोके प्रजा उपजीवन्ति यदेवम-
 मिमुशत्याक्षितिमेधेनद्रमयति नास्यामुष्मिल्लोकेऽन्नं क्षीयते
 (४) ॥

(अन्वाहार्येण प्रजापतेरसि ह्यमुष्मिल्लोके पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितार्या प्रथमाष्टके

सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अन्वाहार्यभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीय इडायाः प्रशंसोका । तृतीयेऽन्वाहार्य उच्यते । तस्य दानं विधातुं प्रस्तौति—

परोक्षमिति । परोक्षमिति क्रियाविशेषणम् । अग्नीन्द्रादीनामदृश्यमानत्वात्तद्यागः

परोक्षः । ऋविजां दृश्यमानत्वात्तद्यागः प्रत्यक्षः ।

अन्वाहार्यदानं विधत्ते—

यद्वन्वाहार्यमिति । अन्वाहार्यः पक्व ओदनस्त्वमाहरत्युत्विग्भ्यो दद्यात् । प्रत्यक्षं वर्तन्त इति शेषः ।

अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेन यज्ञच्छिद्रपिधायकत्वेन च तं प्रशंसति—

अथो दक्षिणेति । अन्वाहार्यशब्दं निर्वक्ति—

यद्वै यज्ञस्येति । अतिरिक्तं कर्मणो यश्च हीनमित्यस्मिन्प्रायश्चित्ताहुतिमन्त्रे प्रोक्तमधिकं यज्ञाङ्गमन कुरं, न्यूनं विडिष्टं, तदुभयमनेनान्वाहार्यदानेनानुकूलं यथा भवति तथाऽऽहरति समादधाति । तस्मादन्वाहार्यत आनुकूल्येन समाधी-
यतेऽनेनेत्यन्वाहार्यः ।

ऋत्विक्प्रोतिहेतुत्वेन पुनः प्रशंसति—देवदूता इति ।

प्रजापतिभागत्वेन पुनस्तं प्रशंसति—

प्रजापतिरिति । आग्नेयामीषोमीयपुरोडाशान्यागानग्न्यादिदेवेभ्यो विभज्य दत्त्वा स्वकीययागराहित्येन रिक्तमात्मानं मन्धमानः प्रजापतिरभक्तं देवेभ्यो विभज्यासमर्पितं दृष्ट्वा तमात्मनि स्थापिववान् । ततोऽन्वाहार्यः प्रजापत्यः ।

तस्थान्वाहार्यस्य बाहुल्यसंपादनं विधत्ते—

अपरिमित इति । सर्वदेवस्वामित्वेन व्याप्तिबाहुल्यात्प्रजापतेरपरिमितत्वम् ।

स्वविजयहेतुत्वेन वैरिपराजयहेतुत्वेन च पुनः प्रशंसति—देवा वा इति ।

इष्टापूर्तकारित्वपूरणेन च पुनः प्रशंसति—

यज्ञेन वा इति । इष्टप्रायेयादि श्रौतकर्म । पूर्तं वाषीकृषादि स्मार्तकर्म ।

तत्राऽऽग्नेयादियग्नेनेष्टसंपत्तिः । पक्केनान्वाहार्येण पूर्तसंपत्तिः ।

तस्याभिर्मर्शनमन्त्रप्रथमभागं व्याचष्टे—प्रजापतेरिति ।

द्वितीयभागं व्याचष्टे—ऊर्जस्वानिति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे—

(शेषाहुत्यनुमन्त्रध्यास्यान्तम्)

प्राणापानाविति । अस्मिन्मन्त्रादयस्य नीयमानत्वात्तेन स्वकीयप्राणा-
दिपालनमाशीर्वाद एव ।

चतुर्थभागं व्याकुर्वन्नाभिपश्यन् विधत्ते—

अक्षितोऽसीति । स्वर्गस्य कर्मभूमित्वाभावात् तत्साधनानुष्ठानेनाहं संपा-
दयितुं शक्यं, किंतु स्वर्गप्राप्ताः प्रजा इव भूदानमेतस्योक्तानुष्ठितकर्मसंपादितमे-
वान्नं स्वर्गे लोक उपजीवन्ति । तस्मात्तत्र भुज्यमानमिदं क्षीयते । अक्षितोऽ-
सीति मन्त्रेण यदभिपश्यन् तेनान्नस्पाक्षयत्वप्रापणादहं न स्वर्गे क्षीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके

पृथीषोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमपाठके सप्तमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

पृथीषोऽहं देवयज्यया प्रजावांभूयासमित्याह पृथीषा वै
प्रजापतिः प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृजते नराशंसस्याहं
देवयज्यया पशुमांभूयासमित्याह नराशंसेन वै प्रजापतिः
पशून्सृजत तेनैव पशून्सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्य-
याऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते
प्रति यज्ञेन तिष्ठति दर्शपूर्णमासयोः (१) वै देवा उज्जि-
तिमनुदजयन्दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताधेरहमुज्जिति-
मनुज्जेयमित्याह दर्शपूर्णमासयोरिव देवतानां यजमान उ-
ज्जितिमनुज्जयति दर्शपूर्णमासाभ्यां भ्रातृभ्यान्प नुदते वाज-
वतीभ्यां न्यूहत्यज्ञं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
यो वै यज्ञस्य दौ दोहौ विद्वान्यजत उभयतः (२) एव
यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठच्चैव वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडा-
यामन्यो यहि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेमा

(शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रव्याख्यानम्)

अग्न्याशिषो दोहकामा इति सस्तुता एव देवता इहेऽथो
उभयत एव यज्ञं इहे पुरस्ताञ्चोपरिष्टाञ्च रोहितेन त्वाऽग्नि-
देवतां गमयत्वित्याहैते वै देवाश्वाः (३) यजमानः प्रस्तरो
यदेतैः प्रस्तरं प्रहरति देवाश्चैरेव यजमानः सुवर्गं लोकं ग-
मयति वि तै मुञ्चामि रक्षणा वि रक्ष्मीनित्याहैष वा अग्नेर्वि-
मोक्तस्तेनैवैनं वि मुञ्चति विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन
प्रतिष्ठां गमेयमित्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवास्ततः प्रति ति-
ष्ठति सोमस्याहं देवयज्यया सुरेताः (४) रेतो धिषीयेत्याह
सोमो वै रेतोधास्तेनैव रेतं आत्मन्धत्ते त्वष्टुरहं देवयज्यया
पशूनाः रूपं पुषेयमित्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाः रू-
पकृत्तेनैव पशूनाः रूपमात्मन्धत्ते देवानां पत्नीरभिर्गृहपति-
र्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्र भूयासमित्या-
हेतस्माद्वै मिथुनात्प्रजापतिर्मिथुनेन (५) प्राजायत तस्मा-
देव यजमानो मिथुनेन प्र जायते वेदोऽसि विजित्तरसि विदे-
येत्याह वेदेन वै देवा अक्षराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्देवस्य
वेदत्वं यद्यद्भ्रातृव्यस्याभिध्यायेत्तस्य नाम गृह्णीयात्तदेवास्य
सर्वं वृद्धक्ते घृतवन्तं कुलायिनः रायस्पोषः सहस्रिणं वेदो
ददातु घाजिनमित्याह प्र सहस्रं पशूनाप्नोत्याऽस्य प्रजायां
काजी जायते य एवं वेद (६) ।

(दर्शपूर्णमासयोरुभयो देवाश्वाः सुरेताः प्रजापतिर्मिथुनेनाऽऽप्नोत्यष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽन्वाहार्योऽभिहितः । चतुर्थे शेषाहुतीनामनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्याय-
न्ते । तन्नानुयाजमन्त्राव्याचष्टे-

बर्हिषोऽहमिति । बर्हिषा बर्हिर्यागानुमन्त्रणेन । एवमितरत्रोभयत्र ।

सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

दर्शपूर्णमासयोरिति । अनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोरनेनोज्जितिमन्त्रपाठेनो-
ज्जितिरुत्कर्षः संपूर्णता भवति । तां च यज्ञोज्जितिमनु देवा अप्युत्कर्षेणाज-
यन् । ताभ्यां च संपूर्णाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामसुराजिराचक्रुः ।

सुग्व्यूहनानुमन्त्रणं विधत्ते-

वाजवतीभ्यामिति । व्यूहति अव्ययुणा क्रियमाणमनुमन्त्रयोदित्यर्थः ।

पादद्वयेनेव प्रकर्षेण स्थित्यर्थं मन्त्रद्वित्वमित्याह-

द्वाभ्यामिति । कालविशिष्टमेव अग्नितिमन्त्रपाठं विधातुं प्रस्तौति-

यो वा इति । एष इदानीमेव वक्ष्यमाण एसा अग्नितिमन्त्रपाठः पृथग्दो-
हः । पूर्वमिहायामुक्तः सा मे सत्वाऽऽशीरितिमन्त्रपाठः पृथग्दोहः ।

विधत्ते-

यर्हि होतेति । होता सूक्तवाकं पठन्नाशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति यदा
नाम गृह्णाति तदानीमेसा अग्नितिमन्त्रं पठेत् । या देवताः “ अग्निमग्न
आवह ” “ अग्निरिदं हविरजुषत ” इत्यादिना होत्रा बहुशः संस्तुताः सर्वा
अप्यनेन मन्त्रपाठेन यजमानो दुग्धे । किंचेद्वाकाङ्क्षीनो दोह इदानींतनो दोह
इत्युभयमपि संपादितं भवति ।

प्रस्तरानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

रोहितेनेति । यजमानवध्वागसाधनत्वात्मस्तरे यजमानत्वोपचारः ।

परिधिविमोकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

वि ते मुञ्चामीति । ते रशना विमुञ्चामित्थमिमुद्दिश्याभिधानादयमग्नेर्वि-
मोकः ।

शंयुवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

विष्णोरिति । यज्ञस्य फलव्याप्त्या विष्णुत्वम् । अन्ततः समाप्तिकांते ।

(शेषावृत्त्यनुमन्त्रणमन्त्रव्याख्यानम्)

प्रथमस्य संयाजस्यानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

सोमस्येति । मर्माशये रेतोधारणं सोमस्थानुग्रहाद्भवति । ततः सोमो रेतोधाः ।

द्वितीयपत्नीसंयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

त्वष्टुरिति । अन्यत्र “ यावच्छो वै रेतसः सिकस्य त्वष्टा रूपाणि विक-
रोति ” इत्याम्नानान्मनुष्यगवाधादिपशूनां स्त्रीपुरुषमिधुनात्मकानां रूपं त्वष्टा
करोति ।

तृतीयचतुर्थपत्नीसंयाजयोरेकीकारेणानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—देवानामिति ।

वेदाभिपश्यन्मन्त्रं व्याचष्टे—

वेदोऽसीति । वित्तं पूर्वलब्धं धनं, वेद्यमितः परं लब्धव्यं, तदुभयमसुरसं-
बन्धि यत्र कापि निक्षिप्तं, तदुभयं देवाः कदाचिद्वेदेन भूमिं संभुजन्तोऽलमन्त ।
ततो विद्यते वित्तमनेनेति व्युत्पत्त्या वेदत्वं निष्पन्नम् ।

विधत्ते—

यद्यद्भ्रातृभ्येति । वैरिणः संबन्धि यद्गृहक्षेत्रादिकं यजमानो ममास्तिवत्प-
मिध्यायेत्तस्य सर्वस्य नामधेयं मन्त्रमध्ये गृहीत्वा विदेयेत्येतत्पदं पठेत् ।

एतस्य मन्त्रस्थान्त्यभागे सहस्रिणमिति पदस्योच्चारणं प्रशंसति—घृतव-
न्तमिति ।

मन्त्रार्थवेदनं प्रशंसति—

आऽस्येति । प्रजायां संततौ सर्वतः पुत्रोऽन्तसंमुखो जायते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यजमानो
यजमानं प्रजा ध्रुवामाप्यायमानो यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं
यजमानो यजमानं प्रजा आ प्यायतां ध्रुवा भूतेनेत्याह

ऋवामेवाऽऽप्याययति तामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वाप्यायते
 यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः प्रजापतेर्विभाजाम लोकस्त-
 स्मिन्त्वा दधामि सह यजमानेनेति (१) आहार्यं वै
 प्रजापतेर्विभाजाम लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति सह यजमानेन
 रिच्यत इव वा एतद्यजते यद्यजमानभागं प्राश्नात्यात्मानमेव
 प्रीणात्येतावान् वै यज्ञो यावान्यजमानभागो यज्ञो यजमानो
 यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रति द्वापयत्येतद्वै स-
 यवंसः सोदकं यद्वर्हिश्वाऽऽपश्चेतत् (२) यजमानस्याऽऽ-
 यतनं यद्वेदिर्यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व एवाऽऽयतने
 सुयवंसः सोदकं कुरुते सदांसि सन्मै भूया इत्याहाऽऽपो वै
 यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्मन्धत्ते सर्वाणि वै भूतानि
 अतमुपयन्तमनूप यन्ति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्ज-
 यन्तामित्याहैष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः (३) यान्येवैनं
 भूतानि अतमुपयन्तमनूपयन्ति तैरेव सहावभृथमवैति विष्णु-
 मुस्ता वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयम्यद्विष्णु-
 क्रमान्कर्मते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोका-
 ननपजय्यमभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह
 गायत्री वै पृथिवी अष्टुभमन्तरिक्षं जागती घौरानुष्टुभीदिश-
 श्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान्यथापूर्वमभि जयति ॥ ४ ॥

(यजमानेनेति चैतदवभृथो दिशः सप्त वै) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(आप्यायनादिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ पथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्याताः । एष्वमे त्वाप्यायनादिमन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राऽऽप्यायनमन्त्रं व्याख्यातुमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रस्तौति—

ध्रुवां वा इति । ध्रुवायां रिक्तायां यज्ञस्यासेपूर्त्या यजमानस्य कलाभावात्तदीयमजाया अन्नाद्यभाव इति व्यतिरेकः । एवमन्वये योज्यम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे—आ प्यायतामिति ।

यजमानभागप्राशनमन्त्रं व्याचष्टे—

प्रजापतेरिति । विशेषेण कर्मभूमित्वेन भातीति विमानयं भूलोकः । एनं यजमानभागम् ।

यजमानस्य रिक्तीकरणनिवारणेन भागप्राशनं प्रशंसति—

रिच्यत इति । यजस इति यत्, एतेन पुरोडाशाज्यसंनानाद्यव्येहोमे यजमानो रिक्त इव भवति । भागप्राशनेन तु प्रीतस्त्वं क्लेशं जहाति ।

यज्ञप्रतिष्ठाहेतुत्वेनापि तदेव प्रशंसति—

एतावानिति । यजमानस्य भागो यावानस्ति एतावानेवह लोके यजमानस्योपयुक्तो यज्ञोऽवशिष्टस्य देवैर्कृत्विग्भिश्च भक्ष्यमाणत्वात् । स्वयं च यज्ञत्वाभित्वेन यज्ञात्मकः । तथा सति यजमानेन भागे प्राशिते यज्ञ एव यज्ञः प्रतिष्ठापितो भवति ।

पूर्णपात्रस्य निनयनं विधातुं प्रस्तौति—

एतद्वा इति । वेदेर्हविर्विधारणेन यजमानस्थानत्वम् । एतच्च स्थानं बर्हिषाऽऽस्तीर्णत्वात्सनीचीनतुणोपेतं । अतः तत्राभावः स्थानित्वमुदक्त्रेण ।

विधत्ते—

यत्पूर्णपात्रमिति । × पूरयसं तुणससु+दि । × मुदक्त्रसु+दि च कुरुते ।

निनयनमन्त्रं व्याचष्टे—

सदसीति । अपां यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वं जीवन्हेतुत्वाच्चामृतत्वं, तस्मादपां अभिलक्ष्य सन्ने भूया इत्युक्ते सति यज्ञरूपममृतं स्वात्मन्धारयति ।

× अयं भावप्रधाननिर्देशो बोध्यः । + स्. पुस्तकटिप्पण्यां सम्बन्धमिति तै० ।

व्युत्पन्नमन्त्रं व्याख्याते—

सर्वार्णोति । यो यजमानो यज्ञमनुवृत्तिं तमनु देवपितादीनि सर्वानि भूतानि
मतं प्रारभन्ते । अतो देवपितादिमार्जनप्रतिपादकेनानेन मन्त्रेण सैः सर्वैर्मतेः
सहिवायमर्थं प्राप्नोति ।

विष्णुकर्मनिषेधे—

विष्णुमुस्ता इति । देवाः पूर्वं स्वेनु किञ्चिन्मेव मुख्यं कृत्वा छन्दोभिधानि-
देवैः सहिता अन्यैर्जेतुं यथा न शक्यते तथा लोकानजयन् । अतो यज-
मानो विष्णुकर्माभ्येत इति । अतः विष्णुरेव मुख्यमैककर्तृत्वमिति ।

तत्त्वान्मन्त्रान्वाचये—

विष्णोः क्रम इति । मन्त्रजसिद्धिच्छन्दोदेवार्णां पुष्टिष्वदिदमेकस्वामित्वेन
सैः सह लोकान्वाचयेत् । अजयन्त्या मन्त्रेषु गात्रेण छन्दोदेवादि वक्षितमित्य-
भिप्रायः ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते मन्त्रार्थप्रकाशे छान्दोग्यसूत्रे-

दीर्घवैशिरीयस्तहिवाक्ये प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके

श्रवणोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अगन्म सुवः सुवरगन्मेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति संह-
र्शास्ते वा शास्ते अन्ते तपस्तस्मै ते माऽऽ वृद्धिर्वाह यथा-
यजुरेवैतत्सुभूरसि भेदो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मं देहीत्या-
हऽऽशिप्रमेवैतमा शास्ते प्र वा एषोऽस्माह्लोकान्वाचयेते
वः (१) विष्णुकर्मान्कमेते सुवर्गाय हि लोकार्यं विष्णु-
क्रमाः कथ्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वे विष्णुकर्मान्कमेत-
य स्माह्लोकान्भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहे-
विशेष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो यदाहेदमहममुं भ्रातृ-
व्यमाय्यो दिग्भ्योऽस्यै दिव इक्षीमानेष लोकान्भ्रातृव्यस्य

(उपस्थानादिस्मन्त्रस्यास्यानम्)

संक्रिय पुनास्मं लोकं प्रयवरोहति । सप्त (२) ज्योतिषाऽ-
भूषमित्थाहास्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यैन्द्रिमाकृतात्मावाप्त
इत्याहासौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यैवाऽऽवृत्तम् पर्ववर्त्ते
वर्त्तमानं पर्ववर्त्तते स्वमेव कीर्यमानं पर्ववर्त्तते तस्मादिति
णोऽर्थ आत्मनो कीर्यवत्तसोऽर्थ आदित्यस्यैवाऽऽवृत्तम्
पर्ववर्त्तते समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाऽऽस्तिस्रः (३)
एवेताम् शस्ते समिद्धे अग्ने मे विविदि त्वेव ते अग्ने
दीयासमित्याह यथायजुर्वेदस्तु यथायजुर्वेदो कर्षिमान्मृगासमि-
त्याहाऽऽशिषमेवेतामा शस्ते बहु वै गार्हपत्यस्यान्ते मिश्र-
मिव चरत आमिषस्यमनीष्यां मार्कण्डेयस्य तिष्ठते पुनात्ये-
वाग्निं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्य अग्ने गृहपते इत्याह
(४) यथायजुर्वेदोऽवृत्तः हिमा इत्याह शतं त्वं हेमन्ता-
निष्पिषीषेति वावेतदाह पुत्रस्य नाम अकृत्ययजुर्वेदोऽवृत्तः
करोति तामाशिषमा शसि तन्त्रि ज्योतिष्मतीमिति इत्या-
द्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्यैवास्य अक्षवर्त्तसी पुत्रो
जातो तस्मादिति वा शस्तेऽमुष्मे ज्योतिष्मतीमिति इत्याद्यस्य
पुत्रः (५) जातः स्यात्तेज एकादिभ्यश्चयस्यैव वक्षति को
वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्या-
युनाक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिर्न-
वैनं मुञ्चति प्रजापतिना वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्या ईश्वरं वै
अतमविभृष्टं प्रवहोऽग्रे अतपते अतमकारिषमित्याह अतमेव
(६) वि मुञ्जते शान्त्या अत्रदाहाय परस्वस्य यज्ञं वति
न नि वर्त्तते पुनर्यो वै यज्ञस्य पुनरात्मनं विद्वान्यजते तन्मि

नि वर्तते यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्याहव वै यज्ञस्य पुनरा-
लम्भस्तेनैवैनं पुनरा लभतेऽनवरुद्धा वा एतस्य विराड्य
आहिताग्निः सन्नसन्नः पशवः खलु वै ब्राह्मणस्य सभेष्टा
प्राकृतकस्य ब्रूयाद्गोमां अग्नेऽविमां अश्वी यज्ञ इत्यव
समां रुन्धे प्र सहस्रं पशूनांभोत्याऽस्य प्रजायां वाजी
जायते (७) ॥

(यः समाश्रियं गृहपत इत्याहामुष्मै ष्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुनो
व्रतमेव खलु वै चतुर्विंशतिश्च) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथ-
माष्टके सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आप्यायमादिमन्त्राः पञ्चमे व्याख्याताः । उपस्थानादिमन्त्राः षष्ठे व्याख्या-
यन्ते । तत्राऽऽहवनीयोपस्थानमन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे-

अगन्मेति । द्विरुक्त्याऽऽदरस्य प्रतीतिः सर्वथा प्राप्नोत्येव ।

उत्तरभागं व्याचष्टे-

संहसा इति । अस्मिन्नुजषि तपःशब्ददर्शनात्तप्तस्य विच्छिन्नो मा भूव-
मिति यत्प्रतीयत एतद्यजुरनतिक्रम्य तथैव प्राध्व्यते ।

आदित्योपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे-

सुभूरसीति । आयुर्मे धेहीत्यनेनाऽऽशीः प्रवीयते ।

इदमहमित्यादिकं वैरिनिःसारणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्ताति-

प्र वा इति । विष्णुक्रमाणां स्वर्गार्थत्वाद्विष्णुक्रमैरस्माद्धोकात्प्रच्युतिर्भवति ।
तस्याः प्रच्युतेः परिहारोपायं ब्रह्मवादिनः परस्परमेवमाहुः-यो यजमानो वैरिण
इमांल्लोकांस्तेन संपादितान्वैरिनिःसारणेन लब्ध्वा विष्णुक्रमैः स्वर्गारोहणादूर्ध्वं
पुनरिमं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहेत्स एव यजमानो विष्णुक्रमेषु चतुर इति ।

मन्त्रं व्याचष्टे-

(उपस्थानादिमन्त्रव्याख्यानम्)

एष वा इति । इदमहमित्यादिमन्त्रमाहेति यदेष एव पाठोऽस्य भूजोकस्य संनन्धी प्रत्यवरोहः ।

आत्मा मिमर्शमन्त्रं व्याचष्टे—

सं ज्योतिषेति । एतल्लोकप्रापकेन(ण) ज्योतिषा संगतोऽहमित्येवं मन्त्रे प्रतीयमानत्वात् ।

प्रदक्षिणावृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे—

ऐन्द्रीमिति । परमैश्वर्ययोगादादित्यस्येन्द्रत्वम् ।

प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

दक्षिणेति । दक्षिणा प्रादक्षिण्येन । दक्षिणभागमवस्थाप्य बायवभागस्य ए-
रिभ्रामणात्प्रादक्षिण्यम् । पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यातिशयसद्भावात्तदेवानु-
सृत्याऽऽवृत्तिः कृता भवति । यस्मादक्षिणभागे वीर्यं श्रुतेरभिमेतं तस्माल्लोकेषु
सर्वेषु व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते । किंच, आदित्यो
मेरुं प्रदक्षिणी करोति तदप्यत्रानुसृतं भवति ।

विषर्गयेणाऽऽवृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे—

समहमिति । स्वयं यथा प्रजादिना संगच्छते तथा प्रजादिरपि स्वेन
संगच्छत इत्येतदुभयं द्वितीयावृत्त्या प्रार्थ्यते ।

समिदाधानमन्त्रं स्पष्टार्थत्वेन व्याचष्टे—समिद्ध इति ।

आहवनीयोपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

वसुमानिति । वसीयानतिशयेनै धनवान् ।

विधत्ते—

बहु वा इति । गार्हपत्योऽजलं धार्यते । तथा सति एतत्संनिधौ बहुविधजन्तु-
पातकं संभाव्यते । अतो यजमानेन गार्हपत्यस्य समीपे पापानिभ्रमिव होमादि-
कर्मानुष्ठीयते ।

ततोऽग्नौ आयुंशीत्याद्याभ्यामग्निपवमानदेवैकाभ्यां शुद्धिहेतुभ्यामृग्भ्यामग्न्युपस्थाने
वह्नेः स्वस्य च शुद्धिर्भवति ।

अन्यमपि गार्हपत्येऽपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्ने गृहपत इति । तदिदं मन्त्रब्राह्मणं स्पष्टार्थं पूर्वप्रपाठके व्याख्यातं
च । तत्र नाम गृह्णातीति विधिः ।

तद्वत्तु प्रकाशयितुमाह— उपस्थानम्—

“ तन्त्र इत्यजातस्यामुष्मा इति जातस्य ” इति ।

अजातस्य पुत्रस्य विशेषणमाभावात्तन्त्र इत्येतदेक-तामाभ्यन्यामि गृहीतम् ।

अतिव्याप्त्युक्तं तन्मुक्ता इत्यनेन विशेषणमभिर्देशो विवक्ष्यते ।

यज्ञविमोक्तमन्त्रं व्याचष्टे— यो वै यज्ञमिति ।

व्रतविसर्जनमन्त्रं व्याचष्टे—

ईश्वरं वा इति । यद्व्रतं गृहीतं तन्न विसृष्टं तद्व्रतं प्रदत्तं यजमानं
मदग्धुमीभरं समर्थम् । अग्रे व्रतपत इत्यादिमन्त्रपाठ एव व्रतविसर्गः । तेन शीतं
तत् न दहति ।

पुनरास्तमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

पराश्रितिति । पराश्रितो वै किमुक्तः एवं पुनर्न निवर्तते, पुनरास्तमन्त्रपाठेन
व्यवर्तनं न किं तु पुनर्निवर्तते, पुनस्तस्यास्तवमुच्यतेति ।

मन्त्रं व्याचष्टे—

यज्ञ इति । एव वै मन्त्रपाठ एव ।

गोमतिमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

अनवरुद्धा इति । यो यजमान आहिताग्निरपि सस्तभारहिता भवेत्,
एतस्य यजमानस्य विरोद्धविशेषणं राजमाना स्वीयित्तमा कदाचिद्व्यनवरुद्धाऽ-
स्वाधीना भवति । याभकाठे समाहीनस्य लोकव्यवहारकाष्ठेऽपि सभा न संभवे-
दित्यर्थः । नात्र राज्ञ इवामात्यस्वमदरुणा सभा नाल्लग्न्योचिता, किं तर्हि
पशुनिष्पादका द्विपादपशुनिष्पादश्च पशवोऽस्य सभा ।

मन्त्रं विवक्षते—

इष्ट्वा प्राळिति । भूमनिन्दामशंसास्त्विति वैयाकरणैरुक्तत्वाद्गोमतिव्या-
दिको मनुष्यप्रत्ययो बाहुल्यवाची । अतः सहस्रप्राप्तिर्युक्ता । इडाकान्यजायानिति
मन्त्रेऽभिधानादस्य मजायामन्त्रवतः पुत्रस्योत्पत्तिर्युक्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यनिरचिते माध्वसिखे वेदार्थमकरन्दे छान्दोग्यवार्त्तव्याख्या-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमवर्गपाठके

(वाजपेयीषुत्तरपथविषयमन्त्राभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवं सवितः प्र सुंव यज्ञं प्र सुंव यज्ञपतिं भर्माय दिव्यो
गन्धर्वः । केतपूः केतं न पुनातु वाचस्पतिर्ज्ञातमथ स्वदाति
नः । इन्द्रस्य अजस्रोऽसि त्रात्रमिस्त्वमाऽस्य कूर्वं कुरुयात् ।
तामस्य नृभंसवे मातरं महीमविर्तिं ताम वचसा करामहे ।
वसमसिद्धं विश्वं भुवंममविन्देद वरुणा गो देवः सविता भर्मा
सविषत् । अप्सु (१) अन्तरमुतमप्सु भेषजमपासुत प्रज्ञा-
स्तिष्वश्वा भवय वाजिनः । वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः
सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमायुजन्ते आस्मि अजमाऽदृष्टुः ।
अतीं तमावस्यहेमन्य ऊर्मिः ककुभस्तर्तुर्तिमानिस्तमस्तोतस्यं
वसन्ते सेतुः । विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः कथमसि विष्णो-
र्विकान्तमस्यकौ म्यवकावमितो रथं यौ ध्वान्तं वाताम-
मनु संकरन्तौ हरेहेतिरिन्द्रावाप्ततवी ते नोऽमयः प्रथमः
वाचस्पु (२) ॥

(अप्सु त्र्यङ्गुलौ पञ्चदश व) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

इत्थं षट्सप्तपुत्रकेषु दार्शिकयाजमन्त्राणां जपेनोद्दिष्टः । अथ देवः अग्निः
प्र सुवेत्यादिषु षट्सु वाजपेयविषया आध्वर्यवसत्वा उच्यन्ते । कदाहिमन्त-
मेऽनुवाके दधविक्रमा मन्त्राः कथ्यन्ते । तेषां वाचपेयमन्त्राणां त्रयस्त्रयान्न-
जास-
णमन्थे प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयमारभ्य सप्तमन्तेष्वष्टसु अनुवाकेष्वष्टा-
तम् । तत्र वाजपेयविषयमष्टविधः पशुविधिश्चाऽऽद्येषु त्रिष्वनुवाकेषु क्रमेणाऽऽ-
म्नाताः । अन्योर्वाजपेयविषययोर्मन्त्रास्यणयोरत्यन्तविमलदृष्टेयवर्तित्वेन सुविज्ञा-

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

निष्पाभावाच्छ्रोतॄणां प्रतिपत्तिसौकर्याय पूर्वोक्तदार्शिकसौमिककाण्डबद्धब्राह्मणेन सहैव मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तस्य च ब्राह्मणस्य प्रथमानुवाके वाजपेयं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवा वै यथावर्शं यज्ञानाहरन्त । योऽग्निष्टोमम् । य उक्थ्यम् । योऽतिरात्रम् । ते सहैव सर्वे वाजपेयमपश्यन् । ते । अन्योन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन यजा इति । तेऽब्रुवन् । आजिमस्य धावामेति (१) । तस्मिन्नाजिमधावन् । तं बृहस्पतिरुदजयत् । तेनायजत । स स्वाराज्यमगच्छत् । तमिन्द्रोऽब्रवीत् । मामनेन याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽग्रं देवतानां पर्येतु । अगच्छत्स्वाराज्यम् । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्ठ्याय (२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

देवानां मध्ये कश्चिदग्निष्टोमं ददर्श । अन्य उक्थ्यमपरोऽतिरात्रम् । ते च स्वस्वदर्शनमनतिक्रम्य तान्यज्ञानाहरन्तानुष्ठितवन्तः । ते देवाः सर्वे सहैव वाजपेयं दृष्ट्वाऽहमेव प्रथममनेन वाजपेयेन यजा इत्येवं विवदमानाः परस्परं प्रथमानुष्ठातृत्वलक्षणाय ज्यैष्ठ्याय नातिष्ठन्त ज्यैष्ठ्यं नाङ्गी चक्रुः । तत एवं सम्यं चक्रुरस्माकं मध्य आजिं धावनेन यः कश्चिज्जयति स एव ज्येष्ठोऽस्त्विति । आजिर्धावनपदेशस्याविधिर्भूविशेषः । एवं सम्यं कृत्वा तस्मिन्वाजपेयविषये विजयायाऽऽजिमधावन् । तत्र तं वाजपेयं प्रति धावन्बृहस्पतिरुत्कर्षेणाजयत् । इतरेभ्यः प्रथममवार्धं पस्पर्श । ततः प्रथमं स एव तेन वाजपेयेनेष्ट्वा स्वाराज्यमपारतन्ध्यरूपं माहाराज्यमगच्छत् । तत इन्द्रस्तं बृहस्पतिं संप्रार्थ्य तेन वाजपेयेनेष्ट्वा देवानां मध्ये ज्येष्ठत्वमपारतन्ध्येण स्वर्गाधिपत्यलक्षणं स्वाराज्यं चागच्छत् । अस्येन्द्रस्य ज्यैष्ठ्यमितरे सर्वे देवा मात्सर्यं परित्यज्याङ्गी चक्रुः ।

स्वाराज्यादिकामिनो वाजपेयं विधत्ते—

“ य एवं विद्वान्वाजपेयेन यजते । गच्छति स्वाराज्यम् । अग्रं समानानां पर्येति । तिष्ठन्तेऽस्मै ज्यैष्ठ्याय ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

अधिकारविशेषविधिमुच्यति ।

“ स वा एष ब्राह्मणस्य च राजन्यस्य च यज्ञः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

स बृहस्पतिनाऽनुष्ठितः । एष इन्द्रेणानुष्ठितः । देवानां मध्ये बृहस्पतिर्ब्राह्मण-
जात्यभिमानी, इन्द्रः क्षत्रियजात्यभिमानी, ताम्र्यामेवानुष्ठितत्वान्मनुष्येष्वपि
ब्राह्मणराजन्ययोरेवान्नाधिकारो न तु वैश्यस्य । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—
“ शरदि वाजपेयेन धजेत ब्राह्मणो राजन्यो वर्द्धिकामः ” इति ।

नामनिर्वचनं दर्शयति—

“ तं वा एतं वाजपेय इत्याहुः । वाजाप्यो वा एषः । वाज२ स्तेन देवा
पेप्सन् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

वाजो देवाचरूपः सोमः पेयो यस्मिन्त्यागे स वाजपेय इत्येकं निर्वचनम् ।
यस्मादेतेन यज्ञेन देवा वाजं फलरूपमचमाप्तुमैच्छन्तस्मादचरूपो वाजः पेयः
प्राप्यो येन स वाजपेय इत्यपरं निर्वचनम् ।

सोमस्यैतद्यागसाधनत्वात्तद्भेदेन यागं तद्वेदनं च स्तौति—

“ सोमो वै वाजपेयः । यो वै सोमं वाजपेयं वेद (३) वाज्येवैर्न पीत्वा
मवति । आऽस्य वाजी जायते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।
एतं वाजपेयगतं सोमम् ।

फलभूतानामेदोपचारेण स्तौति—

“ अन्नं वै वाजपेयः । य एवं वेद । अस्यजम् । आऽस्यान्नादो जायते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

यागप्रतिपादकवेदाभेदोपचारेण स्तौति—

“ ब्रह्म वै वाजपेयः । य एवं वेद । अक्षि ब्रह्मणाऽजम् । आऽस्य ब्रह्मा
जायते (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

ब्रह्मणा वेदाध्यापनसंपादितया गुरुदक्षिणयेत्यर्थः । ब्रह्मा वेदाध्यापकः ।

मन्त्रोच्चारणसाधनभूतवागभेदोपचारेण स्तौति—

“ वाग्वै वाजस्य मसवः । य एवं वेद । करोति वाचा वीर्यम् । ऐनं वाचा
गच्छति । अपिर्वती वाचं वदति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

देव सवितः प्र सुवेत्यादिमन्त्ररूपा वागेव वाजस्य वाजपेयस्य मसव उत्प-
त्तिहेतुः । य एतदेदिता स तया सभायां पाण्डित्यरूपया वाचा वीर्यमतिशयं
करोति । सभागतश्च विद्वत्संघः स्तुतिरूपया वाचा युक्त एनमागच्छति बहुधा
प्रशंसतीत्यर्थः । पुनरपि वाजपेयवाक्यं श्रोष्यामि तदर्थं ज्ञास्याम्यनुष्ठास्यामीत्ये-
वादिना पुनरपीत्यापिशब्दोपेतां वाचं सर्वदा वदति श्रद्धालुर्भवतीत्यर्थः ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

एकादशानुवाकगतानामुज्जितिमन्त्राणां षाठं विधातुं प्रस्तौति-

“ प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्पादिशत् । स आत्मन्वाजपेयमधत्त । तं देवा अभु-
वन् । एष वाक् यज्ञः । यज्ञाजपेयः (५) अप्येव नोऽवास्त्विति । तेभ्य एवा
उज्जितीः मायच्छत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

प्रजापतिरितरेभ्यो देवेभ्योऽग्निष्टोमादीन्यज्ञान्विमज्ज्य दत्त्वा वाजपेयं स्वस्मिन्नेव
स्थापितवान् । देवाश्च वाजपेय एव मुख्यो यज्ञोऽतोऽस्माकमप्येव भागोऽस्त्वित्य-
ब्रुवन्, स च तेभ्य उज्जितिमन्त्रान्पायच्छत् ।

विधत्ते-

“ ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते यज्ञस्य सर्वत्वाय । देवतानामभिर्मा-
गाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

व्याख्यायन्ते व्याख्यायेरन्पठनीया इत्यर्थः । तत्पाठेन यज्ञस्य सर्वत्वमवैकल्यं
भवति । देवताश्च भागयुक्ता भवन्ति । तेषु मन्त्रेष्वग्निरश्विनौ विष्णुः सोम इत्येवं
तत्तद्भागमाजो देवता आज्ञाताः । अयं विधिरापस्तम्बेन स्पष्टं दर्शितः-“अग्नि-
रेकाक्षरेणेति धावत्सूज्जितीर्यजमानं वाचयति” इति । उज्जितिमन्त्राणां रथधा-
वनकाले पठनीयत्वाच्चावनविधिसमीप एवायं विधिरुत्कटव्यः ।

अस्य च विध्युत्कर्षस्थ प्रसङ्गेन बुद्धिस्थं पुरुषार्थत्वेन ऋतुप्रकरणादुत्कटव्यं
कञ्चित्प्रतिग्रहनिषेधं विधिरसुः प्रस्तौति-

“ देवा वै ब्रह्मणश्चाक्षस्य च शमलमपात्रन् । यद्ब्रह्मणः शमलमासीत् । सा
गाथा नाराक्षस्यभवत् । यदक्षस्य । सा सुरा (६) ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० २] इति ।

ब्रह्मणो वेदस्य शमलं मलिनमागमपात्रजपनीतवन्तः । नराणां राजानाम्था-
दीनामा समन्तात्प्रशंसन् नराशंसस्तद्विषया गीर्नाराशंसी ।

प्रतिग्रहनिषेधं विधत्ते-

“ तस्म द्वायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यम् । यत्प्रतिगृह्णीयात् । शमलं प्रति-
गृह्णीयात् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

यस्मात्लौकिकमनुष्यविषयगानसुरे मलरूपे तस्मात्तादृशगानपरस्य सुरापात्रम-
क्षस्य च धनं न प्रतिगृह्णीयात् ।

प्रकारान्तरेण वाजपेयं प्रशंसति-

(वाजपेयीपुस्तकविषयमन्त्राभिधानम्)

प्रकृतिगतानामग्नेयैन्द्रसौर्याणामतिग्राह्याणां चोदकादेव प्राप्तत्वात्तद्विधित्वभा-
न्तिव्युदासाय संख्याविशेषं विधत्ते—

“ पञ्च गृह्यन्ते । पाङ्क्तो यज्ञः । धावानेव यज्ञः । तमाप्त्वाऽवसुन्धे (१)

[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

धानाः करम्भ इत्यादिग्राह्याणोदाहरणेन यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमसकृदर्शितम् ।

वक्ष्यमाणैरिन्द्राय जुष्टं गृह्णामीत्येतादृशैरिन्द्रलिङ्गैर्मन्त्रैरेव तद्ग्रहणं विधत्ते—

“ सर्वं ऐन्द्रा भवन्ति । एकधैव यजमान इन्द्रियं दधति ” [ब्रा० का०

१ प्र० ३ अ० ३] इति ।

सर्वेषामेकदेवताकत्वेनैकविधेन्द्रियधारकत्वम् ।

ग्रहान्तराणि विधत्ते—

“ सप्तदश प्राजापत्या ग्रहा गृह्यन्ते । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै”

(ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

प्रजापतेः सप्तदशत्वं यो वै सप्तदशमित्यत्रोपपादितम् ।

वक्ष्यमाणामया विष्ठा इत्यादिकामृचं कुविदङ्गैत्यादिकां च विषयविशेषेण
व्यवस्थितां विधत्ते—

“ एकयर्चा गृह्णाति । एकधैव यजमाने धीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १

प्र० ३ अ० ३] इति ।

तेषु ग्रहेषु द्रव्यद्वयं विधत्ते—

“ सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्णाति । एतद्वै देवानां परममन्नम् । यत्सोमः

(२) एतन्मनुष्याणाम् । यत्सुरा । परमेणैवास्मा अन्नाद्येनावरमन्नाद्यमवसुन्धे ”

[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

मनुष्याणामधमजातीनामिति शेषः । शशलिमुद्रादिकं परमाणं यावनालपि-
यंवादिकमवरम् । यदा परमान्नसंपत्तिस्तदानीमवरान्नसंपत्तिः किमु वक्तव्या ।
उक्तग्रहप्रकाराऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—“ ऐन्द्रमतिग्राह्यं गृहीत्वोपयामगृही-
तोऽसि नृषदं त्वेति पञ्चैन्द्रानसिग्राह्यान्गृह्णाति तेषां पूर्ववत्कल्पः, षोडशिनं गृही-
त्वाऽप्या विष्ठा जनयन्कर्कराणीति सप्तदश प्राजापत्यान्गृह्णाति तेषां षोडशिवत्कल्पः,
कुविदङ्गैत्यपरस्मिन्वरे प्रतिप्रस्थाता सप्तदशभिरुपयामैः सुराग्रहान्गृह्णाति” इति ।

विविधग्रहाविधिमनूय मशंसति—

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

“ सोमग्रहान्गृह्णाति । ब्रह्मणो वा एतत्तेजः । यत्सोमः । ब्रह्मण एव तेजोऽसा तेजो यजमाने दधाति । सुराग्रहान्गृह्णाति । अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत्सुरा (३) अन्नस्यैव शमलेन शमलं यजमानादपहन्ति ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्योचितं तेजः सोमः । अत एव तद्भावे ब्राह्मत्वमान्नायते—

“ यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत्स ब्राह्मणः ” इति ।

प्रकारान्तरेण विधिद्वयं प्रशंसति—

“ सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्णाति । पुमान्चै सोमः । स्त्री सुरा । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्म्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । आत्मानमेव सोमग्रहैः स्पृणोति । जामाः सुराग्रहैः । तस्माद्वाजपेययाज्यमुष्मिणोके स्त्रियः संभवति । वाजपेयाभिजितः सस्य (४) ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

स्पृणोति प्रीणयति । तस्माज्जायाभिमानिदेवतायाः सुराग्रहैस्तोषितत्वात्स्वर्गलोके स्वापेक्षितां रम्भादिश्रियमनुभवति । तदेतत्तामर्थ्यमस्य मुक्तं वाजपेयेन संपादितत्वात् ।

वर्गद्वयस्य पूर्वोत्तरकालविशेषं स्थानविशेषं च विधत्ते—

“ पूर्वे सोमग्रहा गृह्णन्ते । अपरे सुराग्रहाः । पुरोक्षः सोमग्रहान्सादयति । पश्चादक्षः सुराग्रहान् । पापवस्यसस्य विधुत्यै ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

पुरोक्षं शकटस्याधस्तादक्षस्य पुरः । पापं सुराग्रहरूपं निन्दितं कर्म, वस्यसं वसुमत्तरं सोमग्रहरूपं पुण्यं कर्म, तयोर्विधुत्यै विभागेन धारणाय ।

व्यतिषङ्गं विधत्ते—

“ एष वै यजमानः । यत्सोमः । अन्नः सुरा । सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च व्यतिषजति । अनाद्येनैवैनं व्यतिषजति (५) ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

व्यतिषङ्गप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“ व्यतिषङ्गं सोमग्रहैः सुराग्रहान्गृह्णाति पूर्वोऽध्वयुर्गृह्णाति जघन्यः प्रतिप्रस्थाता ” इति । व्यतिषङ्गं व्यतिषज्येत्यर्थः । अध्वर्युणा प्रथमे सोमग्रहे गृहीते सति प्रतिप्रस्थाता प्रथमं सुराग्रहं गृह्णीयात् । ततो द्वितीये द्वितीयं, सोऽयं व्यतिषङ्गः ।

अध्वर्योरुद्भवणस्य विधास्यमानस्य मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

“ संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेत्याह । अन्नं वै भद्रम् । अन्नाद्येनैवैनं
संशुजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

हे सोमग्रहा भूयं संपृचः स्थ संपर्कयोग्याः स्थ । अतो मां भद्रेण ज्ञेयसाऽ-
जेन संपृक संयोजयत ।

प्रतिप्रस्थातुरुद्द्रवणस्य विधास्यमानस्य करणभूतं मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तौति—

“ अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत्सुरा । पाप्मेव स्तुलु वै शमलम् । पाप्मना-
वा एनमेतच्छमलेन व्यतिषजति । यत्सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च व्यतिषजति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

पाप्मेव पापस्वरूपमेव । लोकवेदनिषिद्धत्वात् ।

मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“ विपृचः स्थ वि पाप्मना पृङ्क्तेत्याह । पाप्मनैवैनं शमलेन व्यावर्तयति
(६) तस्माद्वाजपेययाजी पूतो मेभ्यो दक्षिण्यः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३
अ० ३] इति ।

हे सुराग्रहा भूयं विपृचः स्थ विभागयोग्याः स्थ । अतो मां पाप्मना विपृङ्क्
विषयोजयत । तस्मात्पापव्यावृत्तत्वादयं शुद्धो यद्वं दक्षिणां दातुं च योग्यः ।

अभ्यर्चयतिप्रस्थात्रोरुद्द्रवणं विधत्ते—

“ मादुद्द्रवति सोमग्रहैः । अमुमेव तैर्लोकमभिजयति । मत्सङ्कसुराग्रहैः ।
इममेव तैर्लोकमभिजयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

तदेतदुद्द्रवणमापस्तम्बः स्वष्टी चकार—“ संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्तेति
मादुष्पर्युः सोमग्रहैरुद्द्रवति, विपृचः स्थ वि मा पाप्मना पृङ्क्तेति मत्सङ्कप्रतिप्रस्थाता
सुराग्रहैराहवनीयं न्यङ्क्ते सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते(ते)भार्जालीयं न्यङ्क्ते सुराग्रहैः” इति ।

प्रचारं विधत्ते—

“ प्रतिष्ठन्ति सोमग्रहैः । यावदेव सत्यम् । तेन सूयते ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ३] इति ।

प्रतिष्ठन्ति प्रचरन्ति जुह्वतीत्यर्थः । सत्यमवरयंभावि फलं तद्यावदस्ति तेन
सर्वेणायं यजमानः सूयते प्रेर्यते । कृत्स्नं फलमुद्दिश्य सोमग्रहैर्हववान्भवतीत्यर्थः ।

विधत्ते—

“ वाजसूदभ्यः सुराग्रहान्हरन्ति । अनुतेनैव विशं संशुजति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजसुतोऽनस्यार्जयितारो वैश्याः । वेभ्यः सुराग्रहान्सोमरहितान्दधुः । सुरायाः समस्तत्वेनानृतसदृशत्वाद्विशपधमजातिपनृतेनैव संयोजितवान्भवति ।

दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

“ हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति । मधव्योऽसानीति ” [आ० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

मधु माक्षिकम् । मध्वादिभोज्यव्रज्ययुक्तो भवानीत्यनेनाभिधायेण मधुपूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् ।

तद्दानस्य छुण्णलदानसाहित्यं विधत्ते—

“ एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमान आयुस्तेजो दधाति (७) ”

[आ० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

छुण्णलसाहित्यं चाऽऽपस्तम्बो दर्शयति—“ छुण्णलं छुण्णलं वाजसूदभ्यः प्रयच्छति तानि प्रत्यादाय ब्रह्मणे ददाति यधुष्टालं च सौवर्णं शतमानस्य कृतम् ” इति ।

ग्रहविधिमनेनानुवाकेन समाप्त्यानुवाकान्तरेण पशून्विधातुं प्रस्तौति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाभिष्टोमो नोक्त्यः । न षोडशी नातिरात्रः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञकृतवोऽवरुन्ध्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् ” [आ० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

यज्ञशब्देभोदेयत्यागरूपाः प्रयाजादयः प्रत्येकमभिधीयन्ते । तत्समूहरूप एव फलसाधनात्मा कर्मविशेषः कृतुः । वेदवादिनो मिलित्वा परस्परमेवं विचारयन्ति—यज्ञाश्च कृतवश्च सर्वेऽपि वाजपेयेऽन्तर्भूता इत्यस्ति प्रसिद्धिः । तत्कथमुपपद्यते । तथा हि—प्रयाजादीनां दीक्षणीयादिद्वारा तन्नान्तर्भावेऽप्यभिष्टोमादीनामनन्तर्भावात् । तेषां ब्रह्मवादिनां मध्ये कश्चिद्व्युत्तिमानेवमुत्तरं ब्रूयात्—अभिष्टोमादिगतैराग्नेयादिसवनीयपशुभिः कृतवोऽन्तर्भूता इति ।

पशून्विधत्ते—

“ आग्नेयं पशुमालभते । अभिष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्त्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् (१) मारुत्या बृहत्तः स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञकृतवः । तान्पशुभिरेवावरुन्धे ” [आ० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तथाविषयमन्त्राभिधानम्)

आग्नेयादयोऽग्निष्टोमादीनां व्यावर्तकाः पशवः । षोडाशिनो ग्रहस्य स्तोत्रं, तेन स क्रतुरुपलक्ष्यते । सारस्वती मेधी, सा चातिरात्रस्य व्यावृत्तिहेतुः । मारुती वशा, तयाऽनुबन्धयथा बृहत्सामसंवादि स्तोत्रमवरुन्धे, तेन च स्तोत्रेण वाजपेय उपलक्ष्यते, तस्य चासाधारणत्वाद् ।

तानेतान्यशुविधीन्वैधायन उदाहरति—

“ आश्विनं गृहीत्वा षड्वशना आदाय यूपमभ्यैति स्वर्धन्तं यूपमुत्सृज्याथैना-
न्यशूनापाकरोत्याग्नेयमैन्द्राग्नेयमैन्द्रं मारुतीं वशां सप्तदश प्राजापत्याञ्जयमानेक-
रूपान्सारस्वतीमन्ततः ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वाग्नेयादीनां षोडशप्राधानामनुवादं मत्वा मेधीमारुत्योर्विधिमुदा-
हरति—

“ पशुकाले त्रींशुपशूनापाकृत्य मारुतीं वशामुपाकरोति सारस्वतीं च
मेधीम् ” इति ।

आत्मादिप्रीतिहेतुत्वेन भूम्यादिलोकजयहेतुत्वेन तेजःप्रभृतिधारणहेतुत्वेन च
क्रतुपशून्प्रशंसति—

“ आत्मानमेव स्पृणोत्याग्निष्टोमेन । प्राणापानावुक्थ्येन । वीर्यं षोडाशिनः
स्तोत्रेण । वाचमतिरात्रेण । प्रजां बृहत् स्तोत्रेण । इममेव लोकमभिजयत्याग्नि-
ष्टोमेन । अन्तरिक्षमुक्थ्येन (२) । सुवर्मं लोकं षोडाशिनः स्तोत्रेण । देव-
यामानेव पथ आरोहत्यतिरात्रेण । नाकं रोहति बृहत् स्तोत्रेण । तेज एवाऽऽ-
स्पन्धस्त आग्नेयेन पशुना । ओजो बलमैन्द्राग्नेन । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचं सार-
स्वत्या । उभावेव देवलोकं चाभिजयति मारुत्या वशया ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ४] इति ।

अत्राग्निष्टोमेनेत्यादिशब्दैस्तन्निष्पादका आग्नेयादिपशवो विवक्षिताः । पशुविधेः
प्रस्तुतत्वात्, आग्नेयेन पशुनेत्यन्तिमपर्याय(ये) विधानाच्च ।

विधत्ते—

“ सप्तदश प्राजापत्यान्यशूनालभते । सप्तदशः प्रजापतिः (३) प्रजा-
पतेराप्त्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

तेषु पशुषु गुणद्वयं वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते—

“ श्यामा एकरूपा भवन्ति । एवमिव हि प्रजापतिः समुद्भवै ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

पशूनामेकरूपत्वं नामैकविधशृङ्गपुच्छादिभिर्मुक्तत्वम् । प्रजापतिशब्देमात्रेण-
रस्य हिरण्यगर्भशरीराद्यभिव्यक्तेः प्रागवस्था विवक्ष्यते । सा चावस्था श्यामेव
भवति । “ तम आसीत्तमसा गूढम् ” इति श्रुतेः । जगद्रूपस्य नानात्वस्यानुत्प-
त्तेरेकरूपत्वम्, “ एकमेवाद्वितीयम् ” इति श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण साम्ये
सति समृद्धिर्भवति ।

मरुतिभूतेऽग्नीषोमीये पशौ पर्याशिकरणादूर्ध्वमाविलम्बेनाऽऽलम्भस्य विहितत्वा-
द्वापि चोदकपरम्परया तत्प्राप्तौ सहसाऽऽलम्भनं निषेधति—

“ तान्पर्याशिकृतानुत्सृजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।
तदानीं नाऽऽलम्भेत्यर्थः ।

आलम्भस्य व्यवधाने कारणमाह—

“ मरुतो यज्ञमजिघांसन्प्रजापतेः । तेभ्य एतां मारुतीं वशामालभत ।
तयैवैनानशमयत् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

सप्तदशप्रजापतिरूपो यः प्रजापतेर्यज्ञस्तं यज्ञं मरुतः पर्याशिकरणादूर्ध्वं हन्तु-
मुद्यताः । तदानींभुक्तोच्चरूपेण प्रजापतिर्मरुद्भ्यो वशामालभत, कुक्ष्यान्मरुतस्तया
वशया शमितवान् ।

प्रजापत्यानां संज्ञपनकालं विधत्ते—

“ मारुत्या प्रचर्य । एतान्संज्ञपमेत् । मरुत एव श्यामिन्ना (४) एतैः
प्रचरति । यज्ञस्याघाताय ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

प्रचर्य मारुत्या वशया वपां हृष्येत्यर्थः ।

सप्तदशानां वपानां सह प्रचारं विदेधाति—

“ एकधा वपा जुहोति । एकदेवत्मा हि । एते । अथो एकधैव यजमाने
वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

विधत्ते—

“ नीवारिण सप्तदशशरावेणैतार्हं प्रचरति । एतपुरोडाशा ह्येते । अथो पशू-
नामेव छिद्रमपिदधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

नीवारिर्निष्पञ्चरुर्नैवारः, सप्तदशसंख्याकैः शरावैर्निरुप्तः सप्तदशशरावः,
तेनैव चरुणैतार्हं प्रजापत्यवपाहोमादूर्ध्वं प्रचरेत् । एव एव चरुः पशुपुरोडाश-

(वाजपेयोपसुकरथविधियमन्त्राभिधानम्)

स्वामीयो येषां राजापरायणानां त एतत्पुरोडाशा अतः प्रकृतौ यथा वयसा प्र-
चर्य पुरोडाशेन प्रचरति तद्वदत्रापि । किंच वपोत्सेदात्पशूनां यच्छिद्रं कर्मवै-
कल्यं भवति तदेतेन चरुणाऽपिहितं भवति ।

सारस्वत्या मेध्याऽङ्गमचारस्य कालविशेषं विधत्ते—

“ सारस्वत्योत्तमया प्रचरति । वाग्वै सरस्वती । तस्मात्प्राणानां वागुत्तमा ।
अथो मजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । मजापतिर्हि वाक् ” [ब्रा० का० १
प० ३ अ० ४] इति ।

सारस्वती यथोत्तमा चरमा भवति तथा प्रचरेत् । सप्तदशपञ्चमप्रचारादूर्ध्वं
प्रचरेदित्यर्थः । यस्मात्सारस्वत्या उत्तमत्वं तस्मात्लोकेऽपि सरस्वतीरूपा वाक्प्रा-
णानां चक्षुःश्रोत्रादीनां मध्य उत्तमा, सभामध्ये विद्वदमात्यदिर्वाग्मिनः मागल्म्य-
दर्शनात् । किंच मजापतेः सरस्वतीपतित्वात्तदभेदोपचारेण वाङ्मपत्वे सति सार-
स्वत्या समापनेन मजापतावेव यज्ञः समापितो भवति ।

सारस्वत्या मेध्याः कंचिद्गुणं विधत्ते ।

“ अपन्नदती भवति । तस्मान्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्ति [५] ” [ब्रा०
का० १ प० ३ अ० ४] इति ।

अपतितदन्तोपेता मेधी कार्या । लोकेऽप्यपतितदन्ताः पुरुषाः सर्वाण्यक्ष-
राणि यथोक्तस्थानप्रयत्नोपेतान्धेवोच्चारयन्ति ।

देव सवितरिति । तदेवं ब्राह्मणगतेनानुवाकवशेन वाजपेयगता विधयो
निरूपिताः । अथ मन्त्रव्याख्यानरूपान्ब्राह्मणानुवाकांस्तत्तन्मन्त्रैः सहैवोदाह-
रामः ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगं बौधायन आह—“ दीक्षणीयां निर्वप्यन्सा-
वित्रं जुहोति देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भगव्य दिव्यो गन्धर्वः ।
केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमयं स्वदाति नः स्वाहेति, वीक्षाद्भुतीर्हो-
प्यन्सावित्रं जुहोति, प्रायणीयां निर्वप्यन्सावित्रं जुहोति ” इति ।

हे सवितर्देव प्रेरकान्तर्वापिचस्पदीयं वाजपेययज्ञं प्रवर्तय । यज्ञपतिं यजमानं,
भगवानुष्ठानरूपप्रायश्चित्तार्थम् । दिवि भवो यो गन्धर्वः सवितुरनुग्रहात्केतान्पुनाति
प्राणिनां विज्ञानानि शोधयति सोऽस्माकं केतं वाजपेयविज्ञानं पुनातु शोधयेत् ।
वाचस्पतिश्च सविवाऽनुज्ञातोऽथास्मिन्कर्मणि वाचमस्माभिः पठितान्वाजपेयमन्त्रा-
न्स्वदाति स्वदयतु यथावत्पाठयतु ।

(वाजपेथोपयुक्तस्थविषयमन्त्राभिधानम्)

अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते—

“ सावित्रं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

तदेतच्छौभायनेनैवोदाहृतम् ।

तत्तत्कर्मादौ होममुपपादयति—

“ कस्तद्वेदेत्याहुः । यद्वाजपेथस्य पूर्वं यक्षपरमिति । सावितृप्रसूत एव यथा-
पूर्वं कर्माणि करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

यक्षकर्मैरङ्गैश्चोदकपात्रैः प्रत्यक्षविहितैश्चोपेतस्य वाजपेथस्य यक्षं पूर्वभावि
यश्च पश्चाद्भावि तन्मनुष्यः को वेदेति बुद्धिमन्त आहुः । सावित्रहोमे तु कृते
सावित्रा घेरित एव सन्क्रममनुलङ्घ्य कृतवान्भवति ।

प्रतिकर्म तमेतं होमं कर्तुमशक्तं प्रति पक्षान्तरं विधत्ते—

“ सवने सवने जुहोति । आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

उक्तेन त्रयाणां सवतानामादौ होमेन स्वर्गं प्राप्तुं सेतुस्थानीयमाक्रमणं कृ-
त्वान्भवति ।

अस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे स्थदनस्याभविषयस्य वाग्बिषयत्वमनुपयुक्तमिति
शङ्कां निराकर्तुं व्याचष्टे—

“ वाचस्पदिर्वाचमथ स्वदाति न इत्याह । वाग्वै देवानां पुराश्चमासीत् । वाच-
मेवास्मा अन्त्रं स्वदयति (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

स्तुर्या देवैस्तू(वानां तृ)प्तत्वाद्वाचो देवान्त्वम् ।

इन्द्रस्येति । कल्पः—“ रथ एव दक्षिणे श्रोण्यन्ते रथवाहन आह्वितो भवति
तमुपसादयतीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जन्नस्त्वयाऽयं वृक्षं वध्यादिति ” इति ।

वार्जन्नो वैरिधातो योऽयमिन्द्रस्य वज्रः, हे रथ स एव त्वमसि । त्वया संह-
कारिणा सहितोऽयं यजमानो वृक्षं वैरिणं वध्यात् ।

रथवाहने काष्ठविशेषे स्थपिते गमनाय सज्जिकर्तुं तस्य रथस्य तस्मात्का-
ष्ठदकरोहणं विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जन्न इति रथमुपावहरति विजित्यै ” [ब्रा० का०
१ प्र० ३ अ० ५] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तस्थविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजस्येति । कल्पः—“ अथैनं धर्गुहीतमन्तर्वैद्यभ्यावर्तयन्ति वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविशेत् तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषादिति ” इति ।

दक्षिणवेदिश्रोण्यन्ते रथबाहनादवरोपितं रथं सौमिकवेदिमध्ये पादक्षिणवे-
नाऽऽनयेदित्यर्थः । वाजस्य नु अत्रस्यैव प्रसव उत्पत्तिनिमित्तं मातरमत्रस्य
निर्मात्रीं महीं वेदिरूपां पृथिवीमदिति नामास्त्रण्वनीयामेव वचसा स्तुत्या करा-
महे कुर्मः । यस्यां पृथिव्यामिदं सर्वं भूतजातं प्रविश्यात्वातिष्ठते तस्यां पृथिव्यां
नोऽस्माकं धर्मं धारणं सविता देवः साविषदनुजानातु ।

अनेन मन्त्रपाठेन भूमिं तदाभितं जगच्च स्वाधीनत्वेन संपादयतीत्येवं व्याचष्टे—
“ वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्याह । यच्चैवेयम् । यच्चास्यामधि । तदे-
वावरुन्धे । अथो तस्मिन्नेवोभयेऽभिषिच्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ०
५] इति ।

न केवलं तयोः स्वाधीनत्वं किंत्वेतस्मिन्नुभयस्मिन्भूभ्यां तदाभितजने च
राजत्वेनाभिषिक्तौ भवति ।

अप्स्वन्तरिति । कल्पः—“ अथाधान्यल्पूलयति अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषज-
मपामृतं प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वाजिन इति ” इति ।

पल्पूलयति जले घ्रायति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः । अप्सु मध्येऽपमृत्यु-
निवारकं रोगनिवारकं च सारं वर्तते । हे वाजिनोऽन्वन्तोऽश्वा अपां संवन्धि-
नीपूतं प्रशस्तिष्वमृतत्वभेषजत्वसदृशीष्वन्यास्वपि गुणवत्त्वप्रशंसासु यूयं संवन्धा
भवथ ।

विधत्ते—

“ अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमित्यश्वाऽन्यल्पूलयति । अप्सु वा अश्वस्य तृतीयं
मविष्टम् । तदनु वेनन्ववप्लवते । यदप्सु पल्पूलयति (२) यदेवास्याप्सु
मविष्टम् । तदेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

क्षपयितुं प्रवेशितोऽप्यश्वः स्वेच्छया ग्रीडञ्जलस्योपरि प्लवते तदेदमुत्प्रे-
क्षते—अप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुतेरश्वजन्मकाले गर्भसंदन्धि तृतीयमंशजातं ज-
लेऽवस्थितं भवति, यथा मनुष्यगर्भे तद्वत् । अत एव हि मनुष्या नवमसूताया
योषितो गर्भस्थानं सपाधातुं बहुभिरौषधैश्चिकित्सां कुर्वन्ति । एवं च सस्ययमप्यश्व-
स्तदंशजातमनु वेनन्नु कामयमानो नु प्रायेणावप्लवते, यथा विनष्टमृगमन्वि-

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

छन्पुरुषो जले पुनः पुनर्मज्जन्नुचिच्छति तद्वत् । एवं च सत्यध्वर्युः प्लावय-
तीति यत्तेनाप्सु प्रविष्टमथावधवजावं तत्सर्वं संपादितवान्भवति ।

प्रकारान्तरेण प्लावनविधिं स्तौति—

“ बहु वा अश्वोऽमेध्यमुपगच्छति । यदप्सु प्लुलयति । मेध्यमिवैनान्क-
रोति ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

अश्वः खलु पृथिव्यां मत्र काप्यशुचिप्रदेशे विपरिवर्तमानो बहुविधममेध्यम-
पज्ञार्हमुच्छिष्टादिकमुपगच्छति । अतोऽध्वर्युः प्रक्षालनेनाधान्धज्ञयोग्यानेव करोति ।

वायुर्वेति । कल्पः—“अथ दक्षिणं योग्यं युनक्ति वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा
गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिन्नवमादधुरिति ” इति ।

योग्यं रथे योक्तुमर्हमथ वायुश्च मनुश्च पञ्चविंशतिसंख्याका गन्धर्वाश्चेति
मिलित्वा सप्तविंशतिसंख्याका ये पुरुषास्ते सर्वेऽग्रेऽस्मत्तः पूर्वं रथे संयोजित-
वन्तः । ते पुनः सर्वे पृष्ठसंमार्जनाद्युपचारेणास्मिन्नथे वेगं संपादितवन्तः । वायु-
स्त्वामयोजयन्मनुस्त्वामयोजयादिति पृथग्वाक्यकरणं तयोर्मुख्यत्वज्ञापनार्थम् । अहं
युनज्मीत्यभिप्रायः ।

अहं युनज्मीति पाठं परित्यज्य वायुर्वा त्वेति पाठस्याभिप्रायमाह—

“ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्याह । एता वा एतं देवता अग्रे अथमयुञ्जन् ।
ताभिरेवैनान्युनक्ति । सवस्योक्जित्यै ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

योजयितृणां देवानामनुग्रहाद्यज्ञस्योत्कर्षेण जयो भवति ।

विधत्ते—

“ यजुषा युनक्ति व्यावृत्त्यै (३) ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

अनुष्टुप्छन्दस्वाद्यूपोऽपि वायुर्वा त्वेति मन्त्रो यजुर्वेदपठितत्वाद्यजुरित्युपचर्यते ।
लौकिके रथे मन्त्रयन्तरेणाधयोजनादत्र समन्वकत्वेन व्यावृत्तिर्भवति ।

अपां नपादिति । कल्पः—“अथास्य पृष्ठं मर्मज्यते—अपां नपादाशुहेमन्य
ऊर्मिः ककुभाभ्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाजः सेदिति ” इति ।

मर्मज्यते पुनः पुनः संमोर्ष्टि । हेऽपां नपारुह्यवनकाले जलस्य कालुष्यानापा-
दनादविनाशयितः, आशुहेमस्तीव्रगन्तः, तादृश हेऽथ जले य ऊर्मिः ककुभा-
न्ककुदिवोन्नतः प्रतूर्तिर्निमज्जनेन प्रसक्तस्योपदवस्य प्रकर्षेण हिंसको वाजसातमः
सस्योपकारित्वेनातिशयेनान्नप्रदस्तेन त (त्व) पृष्ठलभ्येनोर्षिणाऽस्माकं वाजमर्चं
सेत्साधय ।

विधये-

“अपि नपादाशुहेममिति संमार्ष्टि । मेधवावेकैकान्करोति । अथै स्तौत्येवैनानाजिः सरिष्यतः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

पृष्ठसंमार्जनेन शोधितत्वाद्यागयोग्यत्वम् । किं च वाचनार्थ्याः सप्तदशशरपातपरिमिताया भूमेरवाधिराजिस्तं प्रति सरिष्यन्ति यमिष्यन्ति, तांस्वामिष्यतोऽध्वान्पृष्ठसंमार्जनरूपेणोपलालनेन स्तौत्येव प्रोक्ताः शक्येव ।

विष्णोः क्रम इति । कल्पः-“अथ रथमभिधेति विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसीति ” इति ।

तदेतद्यजमानकर्म ।

तथा चाऽऽपस्तम्बः-“विष्णोः क्रमोऽसीति रथं यजमानोऽभ्येति ” इति ।

यजमानस्य मम हे प्रथमप्रक्रम त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य जगदीश्वरस्य विक्रमावतारस्य क्रमोऽसि प्रथमपदप्रक्षेपेण जितो भूत्सेकोऽसि । हे द्वितीयप्रक्रम त्वं क्रान्तं विष्णोर्द्वितीयपदप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीयप्रक्रम त्वं विक्रान्तं विष्णोः पराक्रमेण जितं त्रिविष्टपमसि ।

विधत्ते-

“विष्णुक्रमान्क्रमते । विष्णुरेव भूत्सेमाह्निकानभिजयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

कल्पः-“अथ रथस्य पक्षसी संमृशत्यङ्गौ न्यङ्कुरामितो रथं याविति” इति ।

पक्षसी पार्श्वौ ।

पाठस्तु-

अङ्गकौ न्यङ्कुराविति । रथमभितो बावङ्गौ लक्षणभूतौ पार्श्वविशेषौ, न्यङ्गौ नितरां लक्षणभूतौ चक्रविशेषौ । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह-“अङ्गकौ न्यङ्कुराविति रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा ॥ इति । ध्वान्तं ध्वन्युपेतं, वाताग्रं वायोरपि पुरोदेशं शीघ्रतया वायुमण्डलिलङ्घनानुक्रमेण संचरन्तौ, तदङ्गभ्यामुभाभ्यामग्नयो नोऽस्यान्वारयन्तु धावनावधिं पारयन्तु । कीदृशा अग्नयः । पप्रयोऽपेक्षितमर्थं पूरयितारः । येऽग्नयो दूरेहेतिरित्यादिनामोपेवास्ते ।

एतन्मन्त्रगतमभिपदं रथावस्थितदेवतापरत्वेन व्याचष्टे-

(वाजपेथोपशुकरविविधमन्त्रप्रतिष्ठानम्)

“ वैश्वदेवो वै रथः । अङ्गौ न्यङ्कगवम्भितौ रथं यावित्याह । या एव देवता रथे प्रविष्टाः । ताम्य श्व नमस्करोति । आत्मनोऽनारथे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

बुरेहेतिरित्यादिनामका अश्वयोऽत्र विधे देवाः । तद्वाहनरूपोऽयं रथः । पार-
यत्तिवति प्रार्थनैव नमस्कारस्तेन नमस्कारेण तदीयं रथमारूढस्यापि स्वस्याऽऽ-
तिर्न भवति ।

वेदनं प्रशंसति—

“ अश्वमरथंभावुकोऽस्य रथो भवति । य एवं वेद (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

शमयुक्तो रथः शमरथो मन्दगतिः । अश्वमरथः शीघ्रगती रथः । तच्छी-
लोऽस्य वेदितु रथो भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वैश्वहोमोऽथ कर्मादाविन्दस्म रथमाहरेत् ।

वाजस्य वेदिमध्ये तमभ्यावर्तयते रथम् ॥ १ ॥

अप्स्वधान्तावयेद्वायुर्धुनक्ति तुरगं रथे ।

अपां तदधपृष्ठानि मार्ष्टि विष्णो रथं वजेत् ॥

अङ्गौ रथे मृशेत्पक्षावष्टौ मन्त्रा इहोदिताः ॥२॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यजेत वाजपेथेन स्वाराध्यार्थात्यसौ गुणः ।

नाम वा गुणता तेन्मृशोमाद्गुणफलद्वये ॥

साधारणयजेः कर्मकरणात्वेन तन्मता ।

त्रिकद्वयं त्रिकद्वं स्यात्तन्मतायां फलं प्रति ॥

उपादानविधेयत्वगुणत्वस्यत्रिकं यजेः ।

उद्देश्यभूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥

त्यक्त्वा तन्म तद्वत्तुचौ वामये मिथेत तेन सः ।

श्वजपेथेविश्वदेवोऽपि कर्षणमाभिहोषवत् ॥ ”

“ वाजपेयेन स्वाराज्यक्रापो यजेत ” इत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधी-
यते । अत्रवाची वाजशब्दः । तच्चाश्वं पेयं सुराज्यं तच्चात्र गुणः । सुराग्रहा-
णामनुष्ठेयत्वात् । ननु गुणत्वे वाजपेयद्रव्यवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं
मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । मैवम् । सल्लुद्धरितस्य यजेतेत्यारुपातस्य वाजपेय-
गुणो स्वाराज्यफले च तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारात् । वाजपेयद्रव्येण स्वाराज्याय
यजेतेत्येवमुभयसंबन्धः । ननु गुणसंबन्धे सति वाजपेयेन गुणेन यागं कुर्यादिति
यजेः कर्मकारकत्वं भवति, फलसंबन्धे तु यागेन स्वाराज्यं संपादयेदिति कर-
णकारकत्वं, ततः कथमुभयसंबन्ध इति चेन्नायं दोषः । यजेः साधारणत्वेन
द्विरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र मल्लत्या याग उक्तः, प्रत्ययेन भावनोक्ता,
तथोस्तु समभिन्वाहारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधार-
णम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्यैव वा साक्षादभिधायिका काचिद-
साधारणा विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां गुणफलाभ्यां
युगपत्संबन्धे सति यथोचितं संबन्धविशेषः पर्यवस्यति । एवं तन्त्रेण संबन्धा-
ङ्गीकरणे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यादित्यस्यार्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि
नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यद्युद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्तर्हि नान्यपि वाक्या-
न्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिप्यतामिति ध्याते ब्रूमः—यजेस्तन्त्रेणो-
भयसंबन्धे सति विरुद्धनिकट्युपापत्तिः स्यात् । उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं
चेत्येकं त्रिकम्, उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम् । तत्रोद्देश्यत्वादयः
स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्मा उपादेयत्वादयस्तत्रैव साधनभूतयजिनिष्ठाः । फलमुद्दिश्य
यजिरुपादीयते, फलमनूद्य यजिर्विधीयते । फलं प्रधानं यजिरूपसर्जनम् । फल-
स्थोद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारो यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः,
शत्रुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ ।
ज्ञातस्य कथनमनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयस्य कथनं विधिः । फलयागयोः साध्य-
साधनरूपतया मघानत्वोपसर्जनत्वे । एवं सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः
स्वभावपर्यालोचनायां फलस्थोद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्थोपादेयत्वादित्रिकं व्यपतिष्ठते ।
तथा यागस्य वाजपेयद्रव्यस्य च साध्यसाधनभावपर्यालोचनायां यागस्थोद्देश्यत्वा-
दित्रिकं द्रव्यस्थोपादेयत्वादित्रिकं पर्यवस्यति । ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यामुभाभ्यां
प्रतियोगिभ्यां युगपत्संबन्धे सति विरुद्धनिकट्युपापद्येत । ननु तर्हि या भूतन्त्रेणोभय-

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

संबन्धः पृथक्संबन्धाय यजिरावर्त्यतामिति चेन्न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्रव्येण
यार्गं कुर्यादित्येकं वाक्यम्, यागेन फलं कुर्यादित्यपरम् । तस्माद्वाजपेयशब्दो न
गुणविधायकः, किंतु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्यामिहोपशब्दवत्कर्मनामधेयम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“आहुतीस्तिष्ठ इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ।

एकत्वं सल्लदाख्यानात्संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ।

आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता ।

आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभाषतः ॥

पञ्चान्तसप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ।

विचारमाह पूर्वत्र क्रियावित्वस्फुटत्वतः ॥

बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगाद्भिन्नता ।

रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ।

देवतासंगतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः ।

बहुत्वसंगमो रूपसंख्यायास्तः क्रियाभिदा ॥”

तिष्ठ आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजती-
त्यादिवन्भावस्तं, किंतु सल्लदेवाऽऽज्जातम् । तत्र एकमिदं कर्म वित्वसंख्या तु
तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या । यथा प्रयाजेष्वैकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव
प्रयाजानामावृत्त्या नीता तद्वदिति भाषे ब्रूमः—किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्ष-
मेव कर्मैक्ये प्रमाणम्, उत पदान्तरान्वितम् । नाऽऽद्यः । वाक्यांशस्य पदमात्रस्य
प्रमितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये वित्वसंख्यया विशेषितेनाऽऽख्यातेन कर्मबहुत्वं
गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव संख्यावरुद्धत्वाद्वावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसंवादम् ।
इह त्वेतद्विधितः पूर्व कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम् । तदेतद्वृत्ति-
कारोदाहरणं भाष्यकारो नानुपपद्यते । कर्मवाचिन आहुतीशब्दस्य विशेषणेन
विशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वनोदाजहार—सप्त-
दश प्राजापत्यापशुनालभत इति । अत्र प्राजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजा-
पत्या इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्यदेवतै-
क्याच्च यागस्य रूपप्रभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशोपि संख्या सा

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

पशुकुव्यगता, न तु पूर्वोदाहृतवित्वसंख्येव क्रियागता । तस्मान्न कर्मभेदमा-
पाह्यसीति प्राप्ते भूमः—अत्र मजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य
इति तद्धितान्तं प्रातिपदिके व्युत्पाद्य पश्चात्तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य मजापति-
देवताविशिष्टपशोः कर्मत्वबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने ।
तत्र प्रथममाविन्द्या द्वितीयाविभक्तेरेव तावत्तद्धितोत्पत्तिवेष्टायामन्वयो नास्ति,
कृतः पश्चाद्भाविनो बहुवचनस्थान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्धितान्तमा-
तिपदिकेनैकपशुद्रव्यकमेकदेवतोषेतं यागस्य रूपं समर्थ्यते । तादृशानां च रूपाणां
बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषश्च सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया
कर्मभेदः । एवं च सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकादशिनपशुगणविकृतित्व-
मुपपद्यते ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उपाकृतानां किं सप्तदशानां भूषणधने ।

क्रमो नास्त्यस्ति वा नारित नियामकविवर्जनात् ॥

आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।

क्रमोऽन्धन मवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥

वाजपेये “ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते ” इति विहितानां पशूनामुपाक-
रणनियोजनादयः संस्काराः कर्तव्याः । तत्रेदं पशुपुष्पक्रम ईदृशे च समाप्ति-
रिति निषेधकारिणः शास्त्रस्याभावादैनिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः
संस्कारोऽनुष्ठितः । उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यम् । तदानी-
मीदृशः पशुः प्रथमं नियोज्य इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावा-
न्नास्ति क्रमनियम इति चेन्नैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियो-
जनसंस्कारेषु स्वीकर्तव्यत्वात् । श्रुत्यर्थपाठा इव प्रथममवृत्तिरपि क्रमं निषे-
न्तुमर्हति । मवृत्त्या बुद्धिस्थस्य क्रमस्य त्यागकारणाभावात् । प्रावृत्तिकक्रम-
स्वीकारे प्रथमपशुपुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पश्चन्तरे-
ष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेवोपाकरणपदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च व्यवधानं सप्तदशो-
दिविधिविज्ञादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पश्चन्तराणां पूर्वं नियोजनं
कृत्वा पश्चात्प्रथमपशोर्यदि नियोजनं क्रियेत तदा द्वाविंशद्भिः पदार्थैर्व्यवधानं
स्यात् । तच्च नाम्भ्यनुज्ञातम् । तस्मात्पशुस्थां क्रमो नियम्यते ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(वाजपेयोपयुक्तग्रन्थविषयमन्त्राभिधानम्)

“ वाजपेये किमेकैकपशोः सर्वसमापनम् ।

सर्वेषु वैकैकधर्मा आद्यः साहित्यसिद्ध्ये ॥

वचनात्पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते ।

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्पशुपाकरणनियोजनादि-
संस्काराः सर्वे समापनीयाः । तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्तव्यमिति प्रयोगवच-
नेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति । चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति ।
मरुतानुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात् । तस्मादत्र काण्डानुसमयो
न तु पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः—सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति
वचनात्पशुसाहित्यमवगतं, तच्च प्रसक्तं, प्रत्यक्षेण पशूनित्यनेनैकशब्देन प्रापि-
तत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितं, किंतु प्रयोगवचनेन परि-
कल्प्यते । यदैकस्मिन्प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात्तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्ग-
प्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येत्यर्थापत्तेर्योदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुष्ठी-
यते । तदुभयं प्रत्यक्षारपशुसाहित्यवचनाद्दुर्बलम् । तस्माद्वैधर्मी कृत्वा प्राजाप-
त्यैश्वरन्तीर्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमवाधितुं सर्वेषु पशुष्वेकैक
उपाकरणादिधर्मः कर्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यो न तु काण्डानुसमयः ।
अस्मिन्नापि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते । एक-
स्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठितत्वात् ।

दशमाध्यायस्थ चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यद्वा समुच्चयः ।

आक्रियार्था पशूक्तिः स्याल्लिङ्गं तेनास्तु बाधनम् ॥

पशून्दिश्य संख्याया देवस्थ च विधौ भिदा ।

कर्मान्यत्वे ग्रहन्मायाद्रोधनाच्च समुच्चयः ॥ ”

वाजपेये श्रूयते—“ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते ” इति । तैत्तिरीयैः प्राकृत-
पशूनामाश्रयादीनां बाधः स्यात् । कुतः । पशुत्वलिङ्गत्वात् । नहि पशुशब्दो मह-
शब्दवदपूर्वा विधेयक्रियां ब्रूते, येन लिङ्गत्वं हीयतेति प्राप्ते ब्रूमः—किमत्र प्राकृत-
पशुत्वादेन सप्तदशसंख्या प्राजापतिदेवता चेति गुणद्वयं विधीयते, आहोस्वि-
दिशिष्टमन्यत्कर्म । नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गं,

(वाजपेयोपपुत्तरध्विषयमन्त्राभिधानम्)

ततोऽत्र ग्रहन्वायो योजनीयः । किंचावरोधनमेवमान्नायते—“ ब्रह्मवादिनो बद्ध-
न्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः । न षोडशी नातिरात्रः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे
यज्ञक्रतवोऽवरुष्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् । आग्नेये पशुमाद्यते । अग्निष्टो-
ममेव तेनावरुष्ये । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽ-
तिरात्रम् । भारुत्या बृहतः स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञक्रतवः । तान्पशुभिरैवाव-
रुष्ये ” इति । अस्मिन्नवरोधनान्नाये चोदकमाप्ताग्नेयादिपशुसन्धावस्थ सिद्धव-
दनुवादात्समुच्चयोऽवगम्यते ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्मृताग्निमः ।

पशुभेदादेवपाककालैक्याच्छक्तितोजन्विमः ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तज्जेदानुसारेण वसाहोमो भि-
द्यत इति चेन्नैवम् । प्रजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता । तथा पाकोऽ-
पि सहैव क्रियते । प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणम् । प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति ।
कालध्वेकः, याज्याया अर्धर्चान्तस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदेशात् । शक्यते च
सह होमः । तस्मात्तन्मृ ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्मदो नो वाऽङ्गभेदतः ।

भेदो मैवमशेषाङ्गश्रवणादौ प्रभुत्वतः ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलस्य वपाश्रपण्याश्च
भेदः स्यात् । कुतः । तत्तत्पञ्चङ्गानां भिन्नत्वात् । मैवम् । पञ्चङ्गानां बहुत्वेऽपि
षौडकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थश्रवणादौ प्रभुत्वात् । तस्मात्तन्मृ ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यमचारः किमर्भवे शस्त्रिसोमतः ।

ऊर्ध्वं वा विकृतौ वीत परस्तात्सर्वसोमतः ॥

आर्भवे चोदकादुक्त्यासन्निभ्यां तदमन्तरः ।

भुविबाधस्तदा तस्मात्तृतीयो विकृतित्वतः ॥

पशवो नहि सोमस्य विकारा अविशेषतः ।

उक्तत्वात्सर्वसोमानामुपरिष्ठात्पचर्थवाम् ॥ ”

(वाजपेयोपसुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजपेये सप्तदशमाजापत्यपशुपचारस्य काले चतुर्धा संशयः । तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः—तृतीयसवने प्रथममार्भवः पशुपानः, ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्तः शश्वन्तः सोमाः, ततोऽशस्त्रेष्ववशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्न् ऊर्ध्वमुक्त्यादयः सोमविकारा इति । एवं स्थिते माजापत्यपशुनामार्भवकाले पचारः । कुतः । प्रकृतौ तस्य पशुपचारकालत्वेन चोदकप्राप्तेरित्याद्यः पक्षः । उपरिष्ठात्सोमानां माजापर्यैश्वरन्तीति वचनेन सोमग्रहमचारादूर्ध्वः कालो विधीयते । यदि प्रातः-सवनमाध्यंदिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वमार्भवकालस्यास्तीति योज्येत तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तेर्वचनमिदमनर्थकं स्यात् । अतस्तृतीयसवनगतसोमानामुपरीति वक्तव्यम् । यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्ष्येत तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्रकृष्येत । ततः प्रत्यासत्तये शस्त्रिणां वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः पक्षः । उपरिष्ठात्सोमानामित्याविशेषमवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षायां बाध्येत, तस्माच्छस्त्रवतां तद्ग्रहितानां च सोमानामुपरिष्ठादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति तत्पचारः कार्यः, तस्य विरुक्तिकालत्वात्माजापत्यपशूनां च विरुक्तिरूपत्वादिति तृतीयः पक्षः । सोमविकाराणामेवायं कालः, पशवस्तु न सोमविकाराः, तस्मादविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां वैकृतानां च सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात्माजापत्यपशुपचार इति राक्षान्तः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ पर्याग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामानि ।

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥

किंनोत्कर्षोऽवशिष्टस्य सारण्योक्तिवदादिमः ।

अदृष्टवाक्यभेदाभेदोऽन्याभावेन चान्तिमः ॥ ”

वाजपेये सप्तदश माजापत्यान्पशून्प्रकृत्य श्रूयते—“ तान्पर्याग्निकृतानुरसृजति, ब्रह्मसाम्भ्यालभते ” इति । तेषु सप्तदशसु पशूषु पर्याग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकालभावी कर्मशेष उत्सर्गशब्देन निषिध्यते । अथभेदे “ पर्याग्निकृतानारण्या-नुत्सृजन्ति ” इत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य संश्रुतिपञ्चत्वादत्रापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्याग्निकरणान्ताः समापनीयाः । आलभतिना च ब्रह्मसामकाले कर्मान्तरं विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्यादृष्टाद्भिन्नं किंचिददृष्टं कल्प्येत, वाक्यभेदश्च प्राप्नुयात् । किंच ब्रह्मसाम्भ्यालभत इत्यत्र द्रव्यदेवत्वयो-

रक्षणाच्च कर्मान्तरविधिः संभवति । तस्मात्पर्यामिकरणान्तरस्यैव कर्तव्यस्य सप्त-
दशपञ्चन्यासलम्भादिशेषस्य ब्रह्मसामकाल उत्कर्षो विधीयते । तथा सत्यर्थब्राह्मः
पर्यामिकरणान्तरभाविकर्मशेषव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूयते ॥

इति श्रीपत्तायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णधनुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमपपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

देवस्याह* संवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं
जेपं देवस्याह* संवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं
नाक* रुहेयमिन्द्राय वाचं चदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाज-
मजयित् । अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनिवित्यश्वान्त्स-
मत्सु वाजय । अर्वाऽसि सतिरासि वाज्यसि वाजिनो वाजं
धावत महतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः
स्कन्हीत (१) काष्ठां गच्छतु वाजंवाजेऽवत वाजिनो
नो धनेषु विप्रा असृता ऋतज्ञाः । अरूप मध्वः पिबत
मादयेध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः । ते नो अर्वन्तो
हवनभ्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः । मितर्द्रवः
सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवः । महो ये रत्न* सभि-
थेषु जग्निरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु । देव-
ताता मितर्द्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृक* रक्षा*सि
सर्गेभ्यस्मद्युयवन् (२) अर्वावाः । एष स्य वाजी
क्षिपणिं तुरण्यति जीवायी बद्धो अपिकक्ष आस्रनि ।

(वाजपेयैपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

ऋतुं दधिक्रा अनु संतवीत्वत्पथामङ्काः स्यन्वापनीफण-
त् । उत स्मांस्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनु वाति
प्रगर्धिनः । इयेनस्यैव ध्रजतो अङ्कसं परि दाधि-
क्राव्णाः सहोर्जा तरिञ्जतः । आ मा वाजस्य प्रसवो
जगम्यादा यावापृथिवी विश्वशंभू । आ मा गन्ता
पितरा (३) मातरा चाऽऽ मा सोमो असृतत्वार्य
गम्यात् । वाजिनो वाजजितो वाजः सरिष्यन्तो वाजं
जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमव जिघ्रत वाजिनो वाजजितो
वाजः ससुवाः सो वाजं जिगिवाः सो बृहस्पतेर्भागे नि
मृद्दवमियं वः सा सत्या संधाऽभूद्यामिन्द्रेण समधद्-
ध्वमजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं वि मुञ्चध्वम् (४) ॥

(स्कधीत युयवन्पितरा द्विचत्वारिंशश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ मथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे रथमन्त्रा वर्णिताः । अष्टमे रथस्य धावनमन्त्रा वर्ण्यन्ते ।

देवस्याहमिति । कल्पः—“ रथमातिष्ठति देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृह-
स्पतिना वाजजिता वाजं जेषमिति ” इति ।

आतिष्ठत्वारोहेदिरमर्थः । वाजजिताऽन्जयकारिणा बृहस्पतिनाऽनुगृहीतोऽहं
वाजं जेषमर्धं जेष्यामि ।

एतन्मन्त्रमन्तं बृहस्पतिशब्दं ब्राह्मणजात्यभिमानिदेवपरत्वेन व्याचष्टे—

“ देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषमित्याह । सवि-
तुमसुत एव ब्रह्मणा वाजमुञ्जयति ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० ६]
इति ।

(वाजपेयोपयुक्तस्थायनमन्त्राभिधानम्)

देवस्याहामिति । कल्पः—“ चात्वाले रथचक्रं निमित्तं ब्रह्माऽऽरोहति तमस एवानुमन्वयते देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकः रुहे-
यामिति ” इति ।

निमित्तं निस्त्रातस्थ काष्ठस्याग्रे स्थापितं, वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् ।

पूर्वमन्त्रवद्ब्याचष्टे—

“ देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकः रुहेय-
मित्याह । सवितृप्रसूत एव ब्रह्मणा वर्षिष्ठं नाकः रोहति ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ चात्वाले रथचक्रं निमित्तं रोहति अतो वा अङ्गिरस उचमाः सुवर्गं
लोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३
अ० ६] इति ।

अत उपरि स्थितादथचक्रात्, उचमा उद्गततमाः, साक्षादेवान्यवधानेनैव ।

विधत्ते—

“ आवेष्टयति । वज्रो वै रथः । वज्रेणैव दिशोऽभिजयति (१) ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

ऊर्ध्वकाष्ठाग्रे स्थापितं ब्रह्मणा समारूढं रथचक्रं त्रिः पदक्षिणं पर्यावर्तयेत् ।
रथस्य वज्रांशत्वाद्ब्रह्मत्वम् । तच्चान्यथाऽऽम्नातम्—“ स्फुटस्तृतीयः रथस्तृतीयं
यूपस्तृतीयम् ” इति । अतो भ्राम्यमाणेन वज्ररूपेण रथचक्रेणैव सर्वासां दिशां
जयो भवति ।

विधत्ते—

“ वाजिनाः साम गायते । अञ्जं वै वाजः । अञ्जमेवावरुन्धे ” ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वाजिनामभ्यार्थिनां संयन्धि यत्साम तद्ब्रह्मा गायेत् । अञ्जमवस्तु सामविशेषः
शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः ।

ब्रह्मण इदं गानमित्याप्तम्बः स्पष्टयति—“ औदुम्बरः रथचक्रं ब्रह्माऽऽ-
रोहति तमाह वाजिनाः साम गायेति तस्य चक्रं त्रिः पदक्षिणमावर्तयति,
तमाऽऽवर्त(त्यं)माने ब्रह्मा गायति ” इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

इन्द्रायेति । कल्पः—“ आघ्नन्ति दुंदुभीन्संप्रवदन्ति वाचः संप्रवदिता वाचोऽनुमन्त्रयत इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदिति ” इति ।

यागलक्षणेन परमैश्वर्येण योगाद्यजमान इन्द्रस्त्वस्मा इन्द्राय हे सभ्या ब्राह्मणा आशीर्वादरूपां श्रुतां वाचं वदत । इन्द्रं यजमानं वाजं जापयत । अन्नविषये जयं प्रापयत । अयमिन्द्रो यजमानो वाजमजययिजयतु ।

सोऽयं मन्त्र आपस्तम्बेन दुंदुभिवादाने विनियुक्तः—“ इन्द्राय वाचं वदतेति दुंदुभीन्सं ह्लादयन्ति ” इति ।

तमेतं दुंदुभिवातं विधातुं प्रस्तौति—

“ वाचो वर्ष्म देवेभ्योऽप्याकामत् । तद्वनस्पतीन्माविशत् । सैषा वाग्बनस्पतिषु वदति । या दुंदुभौ । तस्माद्दुंदुभिः सर्वा वाचोऽतिवदति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वाग्देवताया वर्ष्म नादात्मकं प्रधानशरीरं, तस्य प्रवेशादयं दुंदुभिः सर्वा मनुष्यवाचोऽतिक्रम्य ध्वनिं करोति ।

विधत्ते—

“ दुंदुभीन्समाघ्नन्ति । परमा वा एषा वाक् (२) या दुंदुभौ । परमयैव वाचाऽवरां वाचमवरुन्धे । अथो वाच एव वर्ष्म यजमानोऽवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

मन्त्रगतमिन्द्रियपदं वाजमजयिदित्येतच्च व्याचष्टे—

“ इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदित्याह । एष वा एतर्हीन्द्रः । यो यजते । यजमान एव वाजमुजयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अश्वाजनीति । कल्पः—“ अथास्मा अश्वाजनिं प्रयच्छति अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीषत्वशान्तसमत्सु वाजयेति ” इति ।

अस्मै यजमानाय । अश्वमजति क्षिपतीत्यश्वाजनी कशा । सा च विजयेना-
न्नप्रदत्वाद्वाजिनी । वाजिन्यो वेगवत्योऽश्वगतयस्ता अस्याः कशाया इति वा-
जिनीवती । यथोक्तगुणत्रयोपेते हे कशे वाजेष्वजेषु निपत्तभूतेषु सत्सु त्वमश्व-
न्समत्सु युद्धेषु वाजय गमय । [ब्राह्मणेन] अयं मन्त्रः स्पष्टत्वबुद्ध्युपेक्षितः ।

जीन्विधेयान्विधत्ते—

“ सप्तदश प्रव्याधानाणि धावन्ति । सप्तदशः स्तोत्रं भवति । सप्तदश सप्तदश दीयन्ते (३) सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

प्रकर्षेण बलाधिक्येन विध्यन्ते मुच्यन्ते वाणा धावत्परिमाणेषु देशविशेषेषु तावत्परिमाणा देशाः प्रव्याधाः । ते च सप्तदशसंख्याकाः । तेषामन्तेऽवधित्व-
द्योतनाय काचिदौदुम्बरी आत्वा निखन्यते तत्काष्ठयुक्तोऽवधिराजिः । तत्पर्यन्तं
रथाकृता धावेयुः । अस्मिन्वाजपेये सामवेदप्रसिद्धं यत्स्तोत्रं तत्सप्तदशसंख्याका-
वृत्तियुक्तं भवेत् । तदावृत्तिप्रकारस्त्वष्ट्रप्रपाठके समिधमातिष्ठेत्यस्मिन्ननुवाके ब्रा-
ह्मणोवाहरणेन स्पष्टी करिष्यते । दक्षिणात्वेन दातव्यानां रथादीनां गोशतान्ता-
नां ब्रह्मणां मध्य एकैकद्रव्यं सप्तदशसंख्यायुक्तं दद्यात् । तच्चाऽऽपस्तम्बो
दर्शयति—“ दक्षिणाकाले सप्तदश रथान्ददाति सप्तदशानांसि सप्तदशाश्वान्स-
प्तदश हस्तिनः सप्तदश निष्कान्सप्तदश दास्यः (सीः) सप्तदशाजाः सप्तद-
शाधीः सप्तदश वासांसि सप्तदश गवां शतानि ” इति । यद्यपि स्तोमविशेषवि-
शेदेयद्रव्यसंख्याविधेश्च नायमवसरस्तथाऽपि गन्तव्यदेशविशेषसंख्याविधिप्रसङ्गेन
तदुभयं विहितम् । तथा सत्येकेभैव सप्तदशः प्रजापतिरित्यनेनार्थवादेन विधि-
मयस्य स्तोत्रं शक्यत्वात् ।

अर्वाऽसीति । कल्पः—“ तथा यथायुक्तमभ्यान्तिपति अर्वाऽसीति दक्षिणं
समिरसीति मध्यमं वाज्यसीत्युत्तरम् ” इति ।

अर्वादयोऽश्वजातिविशेषाः । तदेवाभिप्रेत्यान्यत्राऽऽम्नायते—“ हयो देवानव-
हर्वाऽसुरान्वाजी गन्धर्वाश्चो मनुष्यान् ” इति । वामदक्षिणधोरथयोर्मध्य ई-
षाद्वयं प्रसार्य तयोर्मध्ये सप्त्याख्यजातिविशेषोपेतमश्वं युज्यात् ।

त्रीस्ताम्रदेवतात्रयरूपेण स्तौति—

“ अर्वाऽसि समिरसि वाज्यसीत्याह । अभिर्वा अर्वा । वायुः सतिः ।
आदित्यो वाजी । एताभिरेवास्मै देवताभिर्देवरथं युनक्ति = [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

पूर्वं यजुषा युनकीत्यत्र मन्त्रो विहितः । इदानीं रथयोगं विधत्ते—

“ मष्टिवाहिनं युनक्ति । मष्टिवाही वै देवरथः । देवरथमेवास्मै युनक्ति
(४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तस्थधानमन्त्राभिधानम्)

प्रष्टिः पादद्योपेतो भोजनपात्रस्याऽऽवारस्तद्वधैलिभिर्वहतीति प्रष्टिवाही ।
अत एवोपरिष्ठाद्वश्यते—“ त्रयोऽथा भवन्ति रथश्चतुर्थः ” इति ।

वाजिन इति । कल्पः—“ अथैतानाजिसृतो विख्यापयति वाजिनो वाजं
धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कन्नीत काष्ठां गच्छ-
वेति ” इति ।

हे वाजिनोऽथा वाजमजं संपादयितुं त्वरया धावत । मरुतामनुज्ञायां सस्था-
मजं जयत । विशेषेण बहून्पि योजनानि मिमीध्वं शीघ्रधावनेन परिमिवा-
न्यल्पानीव कुरुत । किंचाध्वनो मार्गांस्कन्नीत स्कम्भयत शीघ्रगत्या पीडि-
तांकुरुत । काष्ठामध्वसमाप्तिमाजिशिरो गच्छत ।

अस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागं प्रतीकत्वेनोपादाय चतुर्थभागे काष्ठाशब्दं व्याचष्टे—

“ वाजिनो वाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गो वै लोकः काष्ठा ।
सुवर्गमेव लोकं यन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

द्विग्विशेषं विधातुं पस्नौति—

“ सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति । य आजिं धावन्ति ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ प्राश्नो धावन्ति । प्राश्नि हि सुवर्गो लोकः ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

प्राश्नः पूर्वाभिमुखाः । ऐन्द्रत्वात्स्वर्गस्थ प्राग्दिग्वर्तित्वम् ।

कल्पः—“ अथ रथान्धावतोऽनुमन्त्रयते वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इति
चतसृभिरनुच्छन्दसम् ” इति ।

तत्रेयमृक्प्रथमा—

वाजेवाज इति । हे वाजिनोऽथा वाजेवाजे तत्तदभिमितं धननिमित्तं च
नोऽस्मानवत । विप्रा ब्राह्मणवत्स्नानेन शुद्धा अमृता मरणरहिताः अमरहिता
ऋतज्ञा ऋतं सत्यमस्य गन्तव्यदेशं जानन्तः । तादृगन्त्राभिमानिनो हे देवा अस्य
मध्वः पिबत, धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्राप्यमाणं मधुसुमानं नैवारचरुरसं पिबत ।
प्रीत्वा च मादयध्वं दृष्टा भवत । ततस्तुसाः सन्तो देवयानैः पथिभिराजिं
प्रति यात ।

अथ द्वितीया—

ते न इति । तेऽथा अर्बन्तो गतिकुशला हवनश्रुतोऽस्मदाह्वानभोतारो वाजिनोऽजवन्तो विश्वे सर्वेऽपि हवमाह्वानमस्मद्वचनं शृण्वन्तु ।

अथ तृतीया—

मितद्रव इति । महान्तमपि पन्थानं मितमल्पमिव द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः । सहस्रसाः सहस्रस्य महतोऽन्तराचोः सनितारो दातारः । मेधसाता यज्ञस्य प्रदातारः । सनिष्यवः सानिं द्रव्यदानमस्मात्स्विच्छन्तः । ईदृशा धेऽथाः समिथेषु संग्रामेषु महो रत्नमत्याधिकं शशोर्धनं जग्मिरे' हतवन्तस्ते वाजिनो नोऽस्माकं शं भवन्तु सुखकरा भवन्तु ।

अथ चतुर्थी—

देवताता इति । देवताता देवानर्हन्तीति देवतातयः । मितद्रवः पूर्ववत् । स्वर्काः श्रीमधवावनेन सुहृद्वर्चनीयाः, ते वाजिनोऽर्हि वृकं रक्षांसि सर्पवदरण्यध-
वद्वाधकान् राक्षसाञ्जम्भयन्तः, वर्णव्यत्ययः । सनेमि क्षिप्रमेवापीवा रोगान् स्म-
श्रुयधन्तस्मत्तो वियोजितवन्तः ।

तदेवमध्यापकसंप्रदायमनुसृत्य मन्त्रचतुष्टयं विभक्तम् । बौधायनाचार्यस्तु ते नो अर्बन्त इत्यादिवाजिनो ह्येष्विवत्यन्त एक एव मन्त्र इत्यभिप्रेत्य चतुर्थी-
मेव स्य वाजीत्यादिकाभृचं चतुष्टयेऽन्तर्भावयामास । तदीयपाठस्तु—

एष स्य इति । ग्रीवायां कक्ष आस्ये च तत्तद्विचित्ररज्जुविशेषैर्बद्धः सन्नेष-
स्य वाज्येषोऽधः क्षिपन्ति तुरण्यति कशां त्वरयति, बहुवा बद्धत्वाद्यथं भञ्ज-
यितुमितस्ततो न गच्छति, कैशयाऽधः श्रीमं धावतीत्यर्थः । दधिका धारका-
न्मार्गावरोधकान्पाषाणादीनप्यतिक्रामन्क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संतवीत्वत्सम्यग्-
नुसंधानः पथां मार्गाणामपह्नुंति लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि च वाज्य-
न्वापनीफणदनुक्रमेण जुंत्वं समत्वं चाऽऽपादयन्तु रण्यतीति पूर्वज्ञान्धयः ।

कल्पः—“ स यद्यस्मै रथभ्रेषमाचक्षत आग्नीध्र एतां जुहोत्युत स्वास्यद्रवतस्तु-
रण्यत इति ” इति ।

पाठस्तु—

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

उत स्मास्येति । उत स्मापि च द्रवतो गच्छतस्तुरण्यतस्वरयतः प्रगर्धि-
नोऽर्धि माप्तुं काङ्क्षतोऽस्याधस्याङ्कुसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचापरादिकं परि स-
र्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानममु वाति गच्छन्तमध्वमनूक्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति ।
कस्य किमिव । वेः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव । यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः
पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्बलोक्यते तथा धावतोऽध्वस्यालंकाररूपं वस्त्रचापरादिकं
विस्पष्टमवलोक्यते । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कुसस्य दृष्टान्तत्वेनाभिहितम् । शीघ्रधा-
वने श्येनदृष्टान्त उच्यते । ध्रजतो गच्छतः श्येनस्येव दक्षिणाण्यो धारकपर्वता-
द्यतिक्रमिण ऊर्जां सहात्यन्तबलेन सह तरिवतो भुक्तं तरतोऽध्वस्येति योज्यम् ।

आपस्तम्बस्त्वेवमाह—“ वाजिनो वाजं धावतेति चतसृभिर्धावतोऽनुमन्वयतेऽ-
ग्निरैकाक्षरेणेति धावत्सूजिणीर्यजमानं वाचयति छक्षणं प्राप्योदञ्च आवृत्य पद-
क्षिणमावर्तन्ते मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनुमन्वयते ॥ इति । वाजिनो
वि योजना वाजिधाजे ते नो अर्धन्त इति चतस्रः ।

प्रधावतोऽनुमन्त्रणं विधत्ते—

“ चतसृभिरनुमन्वयते । चत्वारि छन्दास्सि । छन्धोभिरेवैनान्तसुवर्गं लोकं
गमयति (५) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्बिति च्छन्दसां चतुष्टयम् । उदङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिं
विधत्ते—

“ म वा एतेऽस्माल्लोकाश्च्यवन्ते । य आजिं धावन्ति । उदञ्च आवर्तन्ते ।
अस्मादेव तेन लोकाश्च्यवन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ रथविमोचनीयं जुहोत्या मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादिति ” इति ।

पाठस्तु—

आ मा वाजस्येति । वाजस्याजस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा प्रत्याजगम्यादागच्छतु ।
द्यावापृथिव्यौ च विश्वशंभू रत्नस्य जगतः सुखं भावयन्तौ (न्यौ) मामागच्छता-
म् । पितरा मातराऽस्मदीमः पिता माता च मां प्रत्यागन्तां चिरजीवित्वाय समा-
गच्छताम् । किंच सोमधामृत्वाय मम देवत्वज्जम्पने मां प्रत्यागम्यादागच्छतु ।

“ अपाम सोमममृता अभूम ” इति छान्दस्यं श्रुतम् ।

विधत्ते—

“ रथविमोचनीयं जुहोति प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

एथविमोकेनाश्वानामायासं परिहृत्य स्वयं प्रतिष्ठितो भवति ।

मन्त्रे वाजपसवोक्तेरभिप्रायमाह-

“आ मा वाजस्य पसवो जगम्यादित्याह । अन्नं वै वाजः । अश्वमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

इतरेः षोडशरथैर्धावद्भ्यः कृष्णलदानं विधातुं प्रस्तौति-

“ यथालोकं वा एत उज्जयन्ति । य आर्जिं धावन्ति (६) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

ये स्थान्तरवर्तिन आर्जिं धावन्ति, एते यथालोकं यथास्थानमुज्जयन्ति । यस्मिन्परिगन्स्थाने यो यो धावत्यसावसौ तत्तत्स्थानं जयतीत्यर्थः ।

विधत्ते-

“ कृष्णलं कृष्णलं वाजसूद्भ्यः प्रयच्छति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति । तं परिक्रीयावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

यवत्रयपरिमितं सुवर्णं कृष्णलम् । वाजमन्त्रमुद्दिश्य सरन्ति धावन्तीति वाजसूतो स्थान्तरवर्तिनः ।

अत एवाऽऽवस्तम्बः-

“ यजुर्युक्तं यजमान आरोहति वाजसूत इतरान्स्थान् ” इति ।

एकैकस्मै वाजसूत एकैकं कृष्णलं दद्यात्तेन तैः संपादितमन्नं निवासस्थानं च परिक्रीय स्वाधीनं करोति ।

तान्षोडश कृष्णलान्पुनरादयैकीकृत्य ब्रह्मणे तद्दानं विधत्ते-

“ एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधातिः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

चरुं विधातुं प्रस्तौति-

“ देवा वा ओषधीष्वार्जिमधुः । ता बृहस्पतिरुदजयत् । स नीवारान्भिरवृणीत । तन्नीवारानां नीवारत्वम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

यथा पूर्वं प्रथमतो वाजपेययागार्थमार्जिं धावतो बृहस्पतेर्जयस्तद्दत्ताण्योषधीषु सारस्वीकारायाऽऽजिमाप्तौ बृहस्पतिर्जयं प्राप्यौषधीषु सारत्वेन नीवारानन्याभ्य ओषधीभ्यो निष्कृष्यावृणति । निःशेषेण वृत्तत्वार्न्नीवारत्वं संपन्नम् ।

विधत्ते-

(वाजपेयोपयुक्तस्थवावनमन्त्राभिधानम्)

“ नैवारश्चरुर्भवति (७) एतद्वै देवानां परममन्त्रम् । यन्नीवाराः । परमेणैवा-
स्मा अजाद्येनावरमन्त्राद्यमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।
शाल्यादिभ्योऽत्यन्तपूतत्वेन नीवारणां देवान्त्वम् ।

चरोः परिमाणं विधत्ते—

“ सप्तदशशरावो भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

चरोः सप्तदशशरावपरिमितत्वं पूर्वं तत्पचारविधौ व्याख्यातम् ।

चरुनिष्पादनोपयुक्तं द्रव्यविशेषं विधत्ते—

“ क्षीरे भवति । रुच्येवास्मिन्दधातिः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।
रुचं स्वादुत्वम् ।

निष्पन्ने चरौ धृतप्रावनं विधत्ते—

“ सर्पिष्वान्भवति मेघधत्वाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।
एतदेवाभिषेक्यान्वेवानुद्दिश्यस्य मध्वः पिबत मादयध्वमित्यस्य मन्त्रस्यार्थो
व्याख्यातः ।

चरोर्देवतां विधत्ते—

“ बार्हस्पत्यो वा एष देवतया (८) । यो वाजपेयेन यजते । बार्हस्पत्य एष
चरुः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

कर्तव्य इत्यध्याहारः । वाजपेययाजिर्नो बृहस्पतिर्देवतेति तत्रत्यचरोरपि सा
देवता युक्ता ।

वाजिन इति । कल्पः—“ तमेतान्यजुर्युजोऽथानवघ्रापयति—वाजिनो वाज-
जितो वाजः सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमथ जिघ्रतेति ” इति ।

वाजजितोऽजं जेतुमुद्यता वाजिनो हेऽथा वाजमर्जं जेतुमाजिमुद्दिश्य सरिष्य-
न्तो धावनं करिष्यन्तो वाजमर्जं जेष्यन्तो यूयं बृहस्पतेर्भागमिमं चरुमवजिघ्रत ।

वाजिन इति । कल्पः—“ यजुर्युजोऽथानमत्प्राशवतोऽवघ्रापयति—वाजिनो
वाजजितो वाजः ससृवाः सो वाजं जिगिवाः सो बृहस्पतेर्भागे नि मुद्द्वबभूविति ” इति ।

यजमानार्थे रथे यजुर्भिर्मेनैर्योजनीया अथा यजुर्युजः । ससृवांसो धावनं कृत-
वन्तः । जिगिवांसो जयं कृतवन्तः । निमुद्द्वत्वं शुद्धा भवत । आपस्तम्ब-
मते तु जिगिवाः स इत्यन्तो मन्त्रः । तदर्थपूरणाय बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति पूर्व-

(वाजपेयोपयुक्तनवाविषयमन्त्राभिधानम्)

स्नान्मन्त्रादनुवर्तनीयम् । अवशिष्टभागो मन्त्रान्तरं, तस्य विनियोगं स एवाऽऽह-
 “बृहस्पतेर्भागे निमृद्भूमिति प्रमोथेषु च लेपान्निमार्ष्टि” इति । प्रमोथा ओष्ठाभ्याणि ।
 आजिघावनात्पुरा पश्चाच्चावघ्रापणं विधत्ते-

“अश्वान्सरिष्यतः सस्रुषश्चावघ्रापयति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति ।
 तमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

इयं व इति । कल्पः-“अथ रथान्विमुच्यमानाननुमन्त्रयते-इयं वः सा
 सत्या संधाऽभूद्यामिन्द्रेण समघद्ध्वमिति ” इति ।

हे रथा वो युष्माकमिधं संधाऽऽजिघावनप्रतिज्ञा सा सत्याऽभूत् । यां प्रति-
 ज्ञामिन्द्रेणानुग्रहेण समघद्ध्वं सम्प्रधारितवन्तः । इन्द्रानुग्रहायैवेन्द्रस्य वज्रोऽ-
 सीति रथमन्त्र आम्नातः ।

अजीजिपतेति । कल्पः-“दुंदुभीनवस्पतोऽनुमन्त्रयते-अजीजिपत वन-
 स्पतय इन्द्रं वाजं वि मुच्यध्वमिति ” इति ।

हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुंदुभय इन्द्रं यागस्वामिन् राजमन्त्रमुद्दिष्टा-
 जीजिपत यथा जितवान्भवति तथा जितवन्तः । तादृशा यूयं पूर्वं यत्र बद्धा-
 स्ततो विमुच्यध्वं विमुक्ता भवत । बन्धनप्रदेशस्त्वापस्तम्बेन दर्शितः-दक्षिणस्यां
 वेदिश्रोण्यां सप्तदश दुंदुभीन्प्रबध्नातीति ” इति ।

विधत्ते-

“अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वमिति दुंदुभीन्विमुञ्चति ।
 यमेव ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुंदुभय उज्जयन्ति । तमेवावरुन्धे (८) ” [ब्रा०
 का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“देवाऽऽरोहेद्वयं स्वामी ब्रह्मरारोहणमन्त्रणम् ।

देवेतीन्द्रा दुंदुभीनां घोषोऽश्वाज कशामहः ॥ १ ॥

अर्वाऽसीति त्रिमिर्पन्त्रैर्युनक्त्यश्वत्रयं रथे ।

वाजीत्येतैर्मन्त्रयेद चतुर्भिर्धावतो रथान् ॥ २ ॥

मितेत्याभिश्चतसृभिस्तान्प्रत्याधावतो रथान् ।

आ मा रथविमुक्तयारुण्यं जुहुयाद्वाजिनद्वयात् ॥ ३ ॥

गतेः पुरोपरिहाञ्च प्रापयेच्चरुमश्वकान् ।

बृहादिजिह्वदेत्यन्तो द्वितीयेऽप्यनुषङ्ग्यते ॥ ४ ॥

(वाजपेयोपसुकरथधानमन्त्राभिधानम्)

बृहेति माष्टिं वोणायामिमं तु रथमन्त्रणम् ।

अजी दुंदुभिमन्त्रः स्यादेकविंशतिरीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागं बाधते यमवत्युत ।

बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्तो नियम्यते ॥ ”

वाजपेये श्रूयते—“ यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति ” इति । तस्यायमर्थः—
रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदश द्रव्याणि प्राकृतगवाशवादिदक्षिणाद्रव्यबाध-
कान्यत्र विहितानि । तेषु च प्रतिद्रव्यं सप्तदशसंख्या विहिता । ततो रथाः
सप्तदश । तेषु मुख्यं रथं यजमानारोहणायेन्द्रस्य बज्रोऽसीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तै-
र्मन्त्रैः सज्जी करोति । सोऽयं यजुर्युक्तो रथः । तं च दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे
दद्यादिति । प्राकाशवध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाध
एवमत्रापि । ननु सप्तदशद्रव्यविधानेनैव प्राकृतद्रव्यबाधः सिद्धः । नाहम् । तथाऽ-
प्यधिनः पादिन इत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमविभागविशेषकलप्तिर्न द्रव्यान्तर-
विधिमात्रेण बाधितुं शक्या । विरोधिनो विधान्तरस्याविधानात् । अतश्चोदक-
प्राप्ता येममध्वर्योर्भागविशेषकलप्तिः सा यजुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना
बाध्यते । तस्मादध्वर्योर्न रथान्तरमागोऽस्ति नापि शकटदास्यादिभाग इति पूर्वः
पक्षः । नैतद्युक्तम् । प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात् । अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशौ तत्र
विधेयौ । यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः । तथा हि—सप्तदश रथान्वदातीत्युक्ते
कस्य को रथ इति धीक्षार्या यजमानेच्छाया नियामकत्वाद्यदाऽध्वर्यवे तं दातु-
मिच्छति तदा प्राप्नोति, यदा नेच्छति तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तिः । ततो
यजुर्युक्तो यो रथः सोऽध्वर्यवेऽवश्यं देय इति नियम्यते । अतो न कस्याप्य-
त्रैव बाधः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ शरावैः सप्तदशभिर्यश्चरुस्तत्र मुष्टयः ।

षत्वारः सन्ति नो बीव स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ।

१ क. स. घ. ङ. “रमा” । २ क. घ. ङ. च. “प्रातेय” ।

तत्किमाद्यश्चोदितत्वाच्छरावपूरणान्न सः ।

द्वितीयोऽस्त्विति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥

तृतीयोऽस्त्वेकलोपेऽ(पोऽ)व धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ।

क्रियायोगान्न तद्धर्मः प्राथम्यात्साऽनुगृह्यताम् ॥ ”

प्रकृतौ “चतुरो मुष्टीन्निर्वपति” इति मुष्टितत्संख्ये श्रुते । तथा वाजपेये
विकृतिरूपः सप्तदशशरावचरुः श्रुतः । तत्र चरौ किं मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विद्येते
किंवा द्वे अपि न विद्येते । आहोस्विदुभयोरेकमस्त्यन्यथास्ति । यदैकं तदाऽपि
किं मुष्टिरेव किंवा संख्यैवेति संशयः । चोदकमाप्तमुभयमस्तीत्याद्यः पक्षः
प्राप्नोति । चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणे समर्थस्य चरोरनिष्पत्तेः स पक्षो
न युक्तः । तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि बाध्यते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेन्मै-
वम् । एकतरबाधेनैव पूरणाभावापरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गनात् ।
नन्वत्रोपदिष्टेन शरावद्वयेणातिदिष्टं मुष्टिद्वयं बाध्यते, तथा सप्तदशसंख्याया
चतुःसंख्या बाध्यत इत्युभयबाधोऽवश्यंभावी । भैवम् । भिन्नविषयत्वेन बाधासं-
भवात् । शरावसप्तदशसंख्ये यागसंबन्धे मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंबन्धे इति
विषयभेदः । कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः । अन्यथाऽनुपपत्त्येति वदामः । अनुपप-
त्तिश्च पूरणासंभवेन दर्शिता । पूरणं चैकबाधेनाप्युपपद्यते । मुष्टिबाधे यथोचितं
चतुःसंख्योपेतैः कृडवादिभिः पूर्तिः स्यात् । चतुःसंख्याबाधे यथोचितमधिकसं-
ख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति । एवं तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । तत्र
संख्या धर्मः, मुष्टिर्धर्मः । तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्यासिद्धेः
संख्यालोपोऽप्यवश्यंभावी । संख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः शक्नोत्यवस्थातुम् ।
तस्मात्संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—चतुःसंख्या सावन्न मुष्टिमात्रेऽन्वेति,
कर्मकारकवाचिद्वितीयाविभक्त्यन्तस्य चतुःशब्दस्य + सह कर्मकारकेण निर्व-
पतिधातुना सहान्वयात् । अतः संख्या न मुष्टिर्धर्मः । पार्ष्णिक्का-
न्वयेन तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुष्टयोः क्रियासंबन्धे समाने सत्यपि
प्रथमश्रुतत्वात्साऽनुगृह्यते, चरमश्रुतत्वेन दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यत इति राजान्तः ॥

+ सकर्मकेत्यर्थः ।

(वाजपेयविषयश्रुपारोहणमिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकः-

द्विप्रोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य योनिरसि जाय एहि सुवो
 रोहाव रोहाव हि सुवरहं नाबुभयोः सुवो रोक्ष्यामि
 वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च कर्तुश्च सुवश्च मुधा च व्यक्षि-
 यश्चाऽऽन्त्यायनश्चात्स्यश्च भौधनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ।
 आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानः (१)
 यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्प-
 तां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्य-
 ज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्प-
 तां सुवर्देवां अंगन्मामृता अभूमः प्रजापतेः प्रजा
 अभूम समहं प्रजया सं मया प्रजा सम रायस्पोषेण
 सं मया रायस्पोषोऽग्राय त्वाग्रायाय त्वा वाजाय त्वा
 वाजजित्वायै त्वाऽमृतमसि पुष्टिरसि प्रजननमसि (२) ।

(अपानो वाजाय नव च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे रथधावनमुक्तं नवमे श्रुपारोहणमुच्यते ।

क्षत्रस्येति । कल्पः—“ अथ यजमानं तार्प्यं परिधापयति क्षत्रस्योल्बम-
 सीति दूर्ध्वमथ परतीम् ” इति ।

धृताक्तं वस्त्रं तार्प्यम् । सत्रस्य राजस्थानीयस्य यजमानस्य गर्भस्वेनोपचर्य-
माणस्मोत्स्वमावरणमसि । उत्सृज्यतो गर्भं इति छन्दोगा आमनन्ति । हे वर्धमय
पट सत्रस्य राजमहिषीस्थानीयस्य पत्नीशरीरस्य योनिरसि शीतनिवारणका-
रणमपि ।

वदेत्तत्पारिधानद्वयं विधत्ते—

“ तार्प्यं यजमानं परिधापयति । यज्ञो वै तार्प्यम् । यज्ञेनैवैनं समर्धयति ।
दर्धमयं परिधापयति । पवित्रं वै दर्माः । पुनात्येवैनम् । वाजं वा एषोऽवकुरुते ।
यो वाजपेयेन यजते । ओषधयः स्तुतु वै वाजः । यद्दर्धमयं परिधापयति ॥
(१) वाजस्यावकुरुष्वै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

तार्प्यस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । एवं पत्नीदेहम् । वाजपेययाजिनोऽन्वारोष-
कामिन ओषधिरूपदर्धमयेनाश्रमवरुद्धं भवति ।

जाय एहीति । कल्पः—“ अथ जायमानमन्त्रयते जाय एहि सुबो रोहावेति,
रोहाव हि सुवरितीतरा मत्याहाहं नादुमयोः सुबो रोक्ष्यमीति यजमानः ” इति ।
स्पष्टार्थो मन्त्रः ।

एहीत्याह्वानस्य तात्पर्यमाह—

“ जाय एहि सुबो रोहावेत्याह । पत्न्या एवैष यज्ञस्थान्वारम्भोऽनवाच्छित्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

आह्वानेन यजमानस्य यज्ञारम्भमनु पत्न्या अपि यज्ञारम्भे ताति यज्ञोऽनव-
च्छित्यो भवति ।

पूर्वमन्त्रैः स्वर्गत्वेन निरूपितस्याऽऽरोहणीयस्य यूपस्य चोदकपातं परिमाण-
मपवादितुं परिमाणान्तरं विधत्ते—

“ सप्तदशारतिर्गुणो भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

चतुर्विंशत्यङ्गुलीपरिमितोऽरतिः । सप्तदशसंख्याका अरत्नयः परिमाणं यस्य
यूपस्येति विग्रहः ।

अन्यद्व्युगुणद्वयं यूपस्य विधत्ते—

“ तूपरथतुरभिर्भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

इतरेषां यूपानामग्रे शृङ्गस्थानीयः काष्ठशेषोऽग्नीर्माश्वपालप्रतिभोकायावशे-
ष्यते, सोऽस्य नास्तीति तूपरत्वम् । अष्टाभित्वमपवादितुं चतुरभित्वम् ।

(वाजपेयविषयशूषारोहणाभिधानम्)

चषालनामकस्य शूपकटकस्य दारुमयत्वात्वादाय विधत्ते—

“ गौधूमं चषालम् । न वा एते ग्रीह्यो न यथाः । यद्गोधूमाः (२) । एवमिव हि प्रजापतिः समृद्धये । अथो अमुमेवास्यै लोकमन्त्रवन्तं करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

गौधूमं कुर्यादिति शेषः । यथा ग्रीहिभ्यो यदेभ्यश्च गोधूमानां लोके प्रशस्तत्वमेवमेवान्येभ्यो देवेभ्यः प्रशस्तः प्रजापतिः । किंच गोधूमसंपत्त्या स्वर्गोऽन्वयान्मवति ।

शूपस्य वेष्टनं विधत्ते—

“ वासोभिर्वेष्टयति । एष वै यजमानः । यशूपः । सर्वदेवत्यं वासः । सर्वाभिरैवैनं देवताभिः समर्धयति । अथो आकषणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

वाससां संख्यामापस्तम्ब आह—“ रशनाकाले सप्तदशभिर्वासोभिर्धूपं वेष्टयति ” इति ।

वाससां सर्वदेवत्वमग्रेस्तूषाधामेत्यादौ सौमिकदीक्षाप्रकरणे विस्पष्टम् । आक्रमणं स्वर्गारोहणं सोपानसदृशम् ।

कल्पः—“ आहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादश स्तुवाहुतीः ” इति ।

पाठस्तु—

वाजश्चेति । वाजादयः सर्वे मम सन्तिवति शेषः । वाजोऽजं, प्रसवस्तस्योत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनः पुनरुत्पत्तिः । ऋतुः संकल्पो भोगादिविषयो वागो वा । सुवस्तस्यैवोत्पत्तौ हेतुरादित्यः । अथवा वाजादयश्चैत्रादिमासानां नामविशेषाः । तदानीं सर्वे ते प्रीणन्तिवति वाक्यशेषः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्था अनुककालादिदेवतासमुच्चयार्था वा ।

विधत्ते—

“ द्वादश वाजेप्रसवीयानि जुहोति (३) । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरमेव प्रीणाति । अथो संवत्सरमेवास्मा उपवधाति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

(वाजपेयविषयसूमारोहणाभिधानम्)

वाजशब्दप्रसवशब्दौ येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन श्रूयेते तानि कर्माणि वाजप्रसवी-
यानि । अञ्जोत्पत्तिहेतुत्वाद्वा वाजप्रसवीयत्वम् । न केवलमनेन होमेन संवत्स-
रदेवतायाः प्रीतिः, किंत्वस्य यजमानस्य स्वर्गप्राप्तये संवत्सरदेवतां निःश्रेणि-
बहुपधानमाधारमपि करोति ।

कल्पः—“ तं दशभिः कल्पै रोहत्यायुर्यज्ञेन कल्पतामिति ” इति ।

तं यूपम् । कल्पैः कल्पशब्दोपेदैः ।

पाठस्तु—

आयुर्यज्ञेनेति । आत्मा जीवः । यज्ञेन यज्ञसंबन्धिना यूपारोहणेन ।
आयुरादयः स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्तु ।

विधत्ते—

“ दशभिः कल्पै रोहति । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशमी । प्राणनिव
यथास्थानं कल्पयित्वा । सुवर्गं लोकमेति । एतावद्वै पुरुषस्य स्वम् (४) ।
यावत्प्राणाः । यावदेवास्वास्ति । तेन सह सुवर्गं लोकमेति ” [जा० का०
१ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अन्यत्र सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाश्चाविति श्रुतत्वादिहापि छिद्रा-
मिषायः प्राणशब्दः । अनेन कल्पमन्त्रपाठेन प्राणत्पानचक्षुःश्रोत्रादीन्प्राणा-
न्स्वस्वस्थाने स्थापयित्वा तैस्तदीयस्थानैः सह स्वर्गं प्राप्तो भवति ।

सुवर्देवानिति । कल्पः—“ नाहू उद्गृह्णाति सुवर्देवाः अगन्मामृता अभूम
प्रजापतेः प्रजा अभूमेति ” इति ।

उद्गृहीताभ्यां बाहुभ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिनयता यजमानेनेदमुच्यते । वयं स्व-
र्गावस्थितदेवान्प्रत्यगन्म प्राप्ताः स्मः । प्राप्य चामृता देवा अभूम । अतः प्रजा-
पतेः प्रीतिविषयाः प्रजा अस्मिन्भूलोके यज्ञानुष्ठानपरा अभूम ।

मन्त्रस्य त्रीन्भागान्पृथग्व्याचष्टे—

“ सुवर्देवाः अगन्मेत्याह । सुवर्गमेव लोकमेति । अमृता अभूमेत्याह । अ-
मृदमिव हि सुवर्गो लोकः । प्रजापतेः प्रजा अभूमेत्याह । प्राजापत्यो वा अयं
लोकः । अस्मादेव तेन लोकाचैति ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

तेन तृतीयभागपाठेन भूलोकात्सर्वात्मना निर्गतो न भवति ।

(वाजपेयविषययूपारोहणामिधानम्)

समहमिति । कल्पः—“ अथेमं लोकं प्रत्यवेक्षते समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं रायस्पोषेण सं मया रायस्पोष इति ” इति ।

संगतोऽस्मि संगम्यतामिति यथायोगमव्याहर्तव्यम् ।

आशीःपरत्वेन व्याचष्टे—

“ समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अन्नायेति । कल्पः—“ तमेवमासपुटैर्घ्नन्ति अन्नाय त्वेति पुरस्तादध्वर्युः, अन्नाधाय त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा, वाजाय त्वेति पश्चाद्धोता, वाजजित्वायै त्वेत्युचरत उद्गाता ” इति ।

ऊषस्वननपांसव आसास्तानधत्थपत्रैः पुटीकृत्य तैरासपुटैर्यूपद्वरोहन्तं यजमानं हन्युः ।

अत एवाऽऽपस्तम्ब आह “ तमाधत्थैरासपुटैरुक्त्वपुटैरुभयैर्वा वैश्याः प्रति-विशमर्षयन्ति महर्त्विजो वा दीर्घवंशेषु यैवध्य ” इति ।

सामान्येन प्राणिभिर्भोज्यमन्नं, राजामात्यादिभिर्भोज्यमन्नाद्यम् । तत्राप्युपा-दिविशेषो वाजः । तस्य सर्वस्याश्रस्य संपादनं वाजजित्वा ।

द्विविधं हननं क्रमेण विधत्ते—

“आसपुटैर्घ्नन्ति । अन्नं वा इषम् । अन्नाद्येनैवैनं समर्षयन्ति । ऊषैर्घ्नन्ति । एते हि साक्षादन्नम् । यदूषाः । साक्षादेवैनमन्नाद्येन समर्षयन्ति” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

ऊषाणामाधानादिसाधनत्वेन पारलौकिकार्त्तं प्रति साक्षात्साधनत्वम् ।

हनने प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रत्यञ्चं घ्नन्ति (६) । पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमश्नमद्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

हन्धमानस्य पुरतादवस्थितो हन्ता प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखं हन्वात् । लोकेऽपि हि पुरतोऽवस्थितात्पाचात्समाश्रय स्वाभिमुखं तदन्नमद्यते ।

एतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“ मुस्ततोऽभिघ्नन्ति हन्तारं हन्तारमभिपर्यावर्तते ” इति ।

ताडयमानं प्रदेशं विधत्ते-

“शीर्षतो घ्नन्ति । शीर्षतो ह्यन्मद्यते” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

चतुर्दिक्षु हननं विधत्ते-

“दिग्भ्यो घ्नन्ति । दिग्भ्य एवास्मा अजाद्यमवरुन्धते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अमृतमसीति । कल्पः-“अत्रास्मै प्रत्यवरोहत आसन्दीं निवधाति तस्यां बस्ताजिनयास्तृणाति बस्ताजिने शतमानः हिरण्यं दक्षिणं पादः हिरण्य उपवरोहयति अमृतमसीति, पुष्टिरसि प्रजननमसीति सर्वं बस्ताजिने ” इति ।

हे हिरण्य त्वं विनाशरहितमसि । नक्षत्रौ प्रक्षिप्तमपि हिरण्यं काष्ठादिवद्वि-
नश्यति । हे बस्ताजिन त्वं पुष्टिरसि संवत्सरे बहुवपत्योत्पादकत्वात् । एतेदेवा-
भिषेत्स्य प्रजननमसीत्युच्यते ।

हिरण्येश्वरोहं विधातुं प्रस्तौति-

“ईश्वरो वा एव पराङ्मदधः । यो यूपः रोहति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

यूपमारूढो यजमानः पराङ्मूलोकादिमुखः प्रदधः प्रदग्धुं स्वात्मानं विना-
शयितुमीश्वरः समर्थो भवति । अथवा प्रदधः प्रकर्षेण गन्तुमीश्वरो न पुनरा-
वर्तत इत्यर्थः ।

विधत्ते-

“हिरण्यमध्यवरोहति । अमृतं वै हिरण्यम् । अमृतः सुवर्गो लोकः ।
अमृत एव सुवर्गो लोके प्रतिष्ठति” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

हिरण्यस्य परिमाणं विधत्ते-

“शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठि-
तति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

मामशब्देन पणस्य विंशो भागोऽभिधीयते । ततः पञ्चपणपरिमितमित्युक्तं
भवति । शतसंख्याकाः संवत्सराः पुरुषस्याऽऽयुः । दशानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां
मध्ये चक्षुरादीन्द्रियस्यैकैकस्य दशसु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतेन्द्रियत्वम् ।

बस्ताजिने वामपादप्रक्षेपं विधातुं प्रस्तौति-

(वाजपेयविषययूपारोहणाभिधानम्)

“ पुष्ट्यै वा एतद्वृषम् । यदजा । त्रिः संवत्सरस्यान्यान्पशून्पारिजायते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

संवत्सरे सकृत्प्रसवेपेतानन्यान्वादिपशून्परित्यज्य संवत्सरे त्रिरपत्यानि
प्रसूतेऽतोऽस्याः पुष्टिरूपत्वम् ।

विधत्ते—

“ वस्ताजिनमभ्यवरोहति । पुष्ट्यामेव प्रजयने मतिरिति (७) ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ क्षत्र तार्प्यं क्षत्र दार्प्यं परिधत्तोऽन दंपती ।

जाये स्वाभ्याहवयेद्दार्प्यं रोहा तं प्रतिवक्ति सा ॥ १ ॥

अहं स्वाभ्याह वाजश्च जुहुयाद्द्वादशाऽऽहुतीः ।

आयुर्दशभिरारोहेत्स्वयं बाहूद्ग्रहः सुवः ॥ २ ॥

सं भुवं प्रेक्षतेऽन्नाय चतुर्भिस्तु महर्त्विजः ।

दिग्भ्यो ऽनन्त्यात्पुटकैरमृषाष्टिद्वात्तदे ।

स्वर्णमस्तत्त्वचोर्दद्यात्पञ्चविंशत्विहोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ तार्प्यमहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वाधग्रिमः ।

गुहाच्छादनकार्येक्यादयोग्यत्वात्समुच्चयः ” ॥

महावते श्रुते—“ तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी ” इति । प्रकृतौ

“ अहत वासः परिधत्ते ” इति सूतार्कं वस्त्रं तार्प्यमित्युच्यते । ताभ्यां तार्प्य-
दर्भमयोभ्यां दंपत्योरहतं वस्त्रं बाध्यते । कुतः । परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन
गुहाच्छादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वादगमात् । नैवम् । तार्प्यदर्भमययोर्गुहमा-
च्छादयितुमयोग्यत्वात् । परिधानं त्वत्रोपरितनं प्रावरणम् । तत्कार्यमेदा-
त्समुच्चयः ।

तृतीयाध्यायस्य पथमपादे चिन्तितम्—

“ भवेत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य मृषकः ।

उज्ज्वानं द्रव्यगं वाजपेयस्थाङ्गं पशोरुत ॥

(वाजपेयविषययूपारोहणाभिधानम्)

आनन्तर्यात्प्रकरणात्कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ।

ऊर्ध्वपात्रे स्वादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥ ११

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते—“ सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति ” इति । अत्र यूपब्रह्मगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गं, सप्तदशारत्निशब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न संभवेत्तर्हि वाजपेयगतं स्वादिरूर्ध्वं यत्षोडशिपात्रं तस्मिन्नदुन्मानं संबध्य तद्द्वारा कर्मणान्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः—सप्तदशारत्निरूप इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात्संबध्यते । तस्य च यूपस्य पश्चदङ्गत्वादुन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति । तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात्पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति तथाऽपि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्यूपसंबन्धाभावात्पशुव्यवधानमभ्युपेयम् । वाजपेयस्येति षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंबन्धमध्यसावभिधत्ते, देवदत्तस्य नप्तेति प्रयोगवत् । यत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयशब्दयोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदुभयं न विरुद्धं, पश्वङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् । किंच पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु नासौ दोषः ।

तथैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वाचयेत्स्वामिनं शशौ वाचनीयो ज्ञ एव वा ।

अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम् ॥ ”

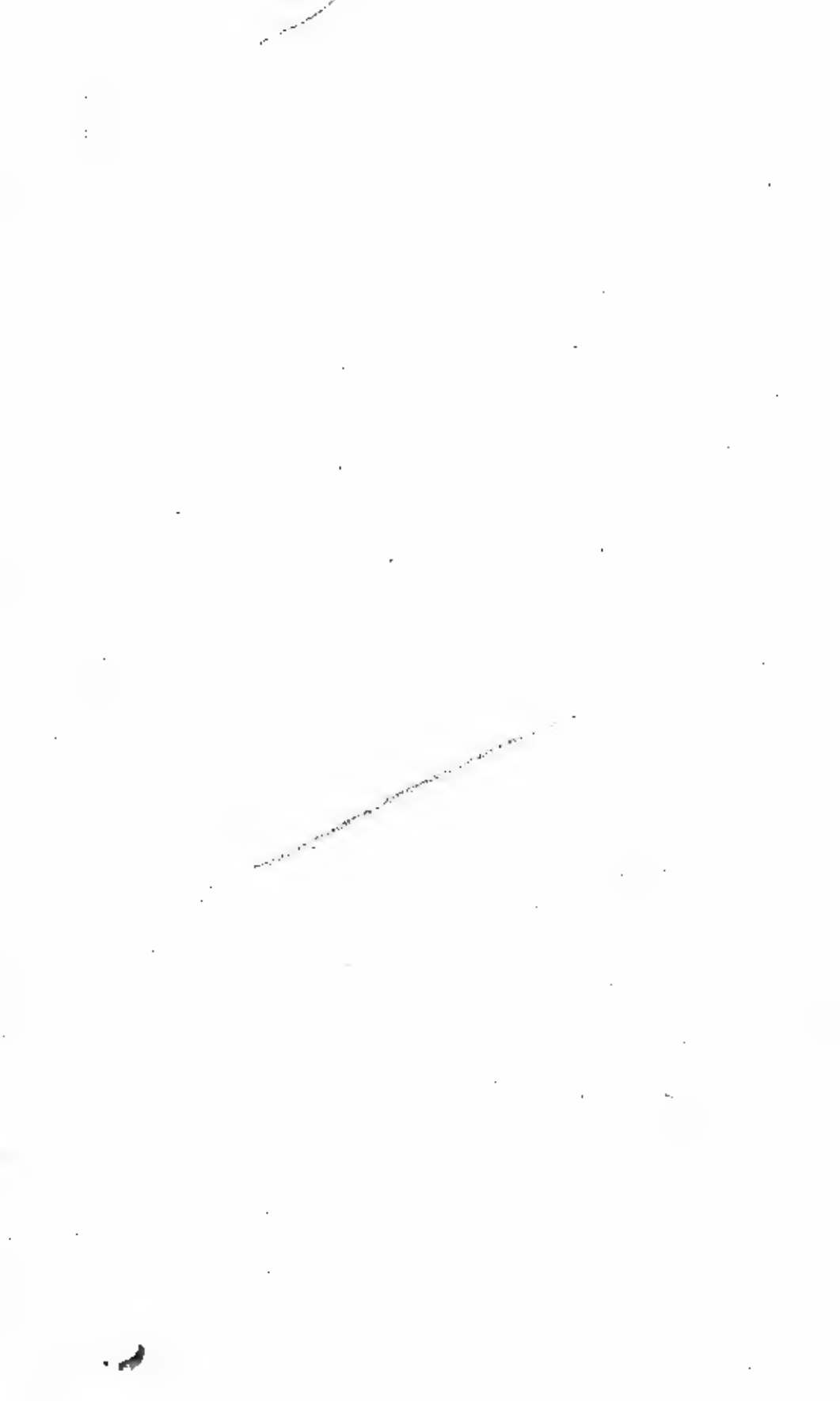
वाजपेये श्रूयते—“ क्लृप्तीर्यजमानं वाचयति ” इति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः क्लृप्तयः । तत्र मन्त्रतदर्थ्याभिज्ञमनभिज्ञं चोभावपि वाचयेत्, विद्वांसं वाचयेदित्येवं विशेषस्याश्रवणात् । अनभिज्ञं तदैव शिक्षयित्वाऽपि वाचयितुं शक्यत्वादिति चेन्मैवम् । अध्ययनविधिवल्लादधीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात् । तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपयैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1894

Call No. Sa2v22
Tai/Ag#

Author—Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya-
Title—Taittiriya-Samhita .
Part II.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.